Беларускае гістарычнае таварыства

48

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2017

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku,
- przy pomocy finansowej Prezydenta Miasta Biełegostoku

Na okładce (I strona): Fragment kufra hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego Michała Kazimierza Paca, (IV strona): Herb rodu Radziwiłów

Spis treści

artykuły

materiały źródłowe

artykuły recenzyjne

Contents

reviews

(see table of contents in Polish)

Зміцер Дрозд
(Мінск)

Цяжар канчатковай вывучанасці альбо Новыя факты да 210-годдзя самага вывучанага беларускага класіка

4 лютага 2018 года споўніцца 210 гадоў з дня нараджэння чалавека, чый уплыў на фармаванне беларускай нацыі складана пераацаніць. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч — асоба, шчодра ўзнагароджаная талентамі: ён і першы прафесійны беларускі паэт, і перакладчык, і драматург, і актор... Ёсць згадкі яго музычных і нават кампазітарскіх здольнасцей. А таксама ў нас ёсць усе падставы казаць аб яго пэўных мастацкіх навыках. Праўда, звязаныя яны з яшчэ адным талентам нашага генія — крымінальным.

Шмат гадоў доўжыліся справы па абвінавачванні Вінцэнта Марцінкевіча ў падробцы дакументаў, неабходных для доказу дваранскага паходжання розных прозвішчаў[1]. Трэба адзначыць, што пераважная большасць з тых, хто звяртаўся за падобнымі паслугамі, мелі гэтае званне ў часы Вялікага Княства Літоўскага, карысталіся правамі і свабодамі, але не маглі з-за розных прычын — у тым ліку і неразвітасці архіўнай справы, гібелі падчас войнаў і пажараў цэлых архіўных фондаў (напрыклад, архіваў Галоўнага Трыбунала ВКЛ Мінскай кадэнцыі, Браслаўскага і Ашмянскага павятовых судоў) знайсці патрэбныя паперы. Падобная гісторыя была і ў самога Вінцэнта, дваранскае паходжанне чыіх продкаў не выклікае ніякага сумневу, але для большай самавітасці, ён, падобна, усё ж такі, сфальсіфікаваў свой сямейны радавод, прыдумаўшы для свайго прозвішча прыдомак «Дунін-», які надаваў большае гучанне і старажытнасць. Таксама гэтая паслуга была патрэбна тым сялянам, што валодалі пэўнымі матэрыяльнымі магчымасцямі, і хто карыстаўся ў часы ВКЛ пэўнымі свабодамі, а пасля далучэння да Расійскай імперыі былі запісаны ў прыгонныя, стаўшы ўласнасцю памешчыкаў. Складанне падобных радаводаў патрабавала

[1] Падрабязней глядзі: З. Дрозд, *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і падробка пячатак*, «Наша Ніва», № 44 (881), 26.11.2014, с. 14; ён жа, *Навошта Марцінкевічу спатрэбіўся Дунін*, «Наша Ніва», № 16 (949), 27.04.2016, с. 12, 13; ён жа, «*Марцінкевіч ходзіць, а па ім звон звоніць»: гісторыя з прыжыццёвым пахаваннем пісьменніка — не анекдот*, «Наша Ніва», 07.06. 2015, электроны рэсурс: http://nn.by/?c=ar&i=150266.

не толькі гістарычных ведаў, уменне пісаць розныя дакументы розных часоў рознымі почыркамі і мовамі на адпаведнай эпосе паперы, але і пэўнай фантазіі. Асаблівай цікавасцю для нас можа быць і тое, што, па сцвярджэнні некаторых сведак, малады Вінцэнт Марцінкевіч сам вырабляў пячаткі розных установаў і нават каралеўскія. Вядома, без пэўных навыкаў малявання і нават разьбы гэта наўрад ці было б магчыма.

Трэба аддаць належнае і своеасабліваму юрыдычнаму таленту Марцінкевіча, бо, нягледзячы на шматлікія спробы асудзіць яго, і нават знаходжанне яго пад арыштамі: хатнім, на гарадской гаўптвахце і нават у Мінскім турэмным замку, а нейкі час яму давялося правесці «ў бегах», усе спробы асудзіць яго на нейкі сур'ёзны тэрмін, скончыліся нічым. Максімум чаго ўдалося дамагчыся ўладам, гэта «пакінуць яго ў вялікім падазрэнні» і ўсталяваць за ім паліцэйскі нагляд. Для часу, калі па этапах у Сібір адпраўляліся тысячы чалавек (у тым ліку і яго дачка Каміла), гэта не так ужо і дрэнна.

Падрабязна пра крымінальныя прыгоды будучага класіка аўтар плануе напісаць у асобнай кнізе «Падроблена Марцінкевічам», выхад якой запланаваны ў юбілейным 2018 годзе. Але ўжо зараз можна сцвярджаць, што першыя праблемы з законам у маладога Вінцэнта Марцінкевіча, тады яшчэ не ўжываючага прыдомак «Дунін-», паўсталі яшчэ ў 1829 годзе, праўда, тады толькі як у сведкі ў крымінальнай справе аб падробцы тастамента. А аднымі з апошніх вядомых нам дакументаў аб ужо вядомым паэце Дуніне-Марцінкевічы з'яўляюцца яго прашэнні ў 1870-х гадах, калі ўжо „дряхлый 63-летний старец[2]" (як пісаў ён сам), спрабаваў вызваліцца ад устаноўленага за ім па палітычных матывах паліцэйскага нагляду і атрымаць дазвол на патрэбныя па асабістых справах перасоўванні па імперыі. Аднак такія былі часы, што з усімі гэтымі прыгодамі і непрыемнасцямі наш класік толькі ўпісваецца ў нейкую агульную тэндэнцыю, бо праблемы з імперскімі ўладамі па тых ці іншых прычынах мелі і Адам Міцкевіч, і Аляксандр Пушкін, а таксама дзясяткі іншых вядомых творцаў, што больш шырока разумелі свабоду, чым гэта дазваляла кіраўніцтва Расійскай імперыі.

Надыходзячы юбілей нашай знакамітасці — гэта не толькі падстава для ўрачыстасці, але і выдатная прычына правесці інвентарызацыю нашых старых ведаў, нават тых, што ўжо сталі энцыклапедыч-

[2] *Марцінкевіч герба Лебедзь: Дакументы і матэрыялы пра класіка беларускай літаратуры XIX ст. Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча*, уклад., падрыхт. тэкстаў, пер. і камент. Г. Кісялёва; навук. рэд. А. І. Мальдзіс, В. А. Чамярыцкі, Мінск 2010, с. 276.

нымі, бо частку з іх прыйдзецца раз і назаўжды спісаць на „сметнік гісторыі”. Гэта таксама магчымасць увесці ў навуковы абарот новыя веды, заснаваныя на апошніх архіўных адкрыццях.

1

На фоне імклівага развіцця нашых ведаў у галінах фізікі, хіміі, электронікі, генетыкі і іншых навук гісторыя літаратуры, падчас, уяўляецца некалькі замарожанай, амаль такой жа, як матэматыка, дзе ўжо нічога новага адкрыць практычна немагчыма. І большасць звестак, якія трапілі ў энцыклапедыі ці падручнікі беларускай літаратуры, застаюцца там надоўга, калі не назаўсёды. Змены апошніх дзесяцігоддзяў больш звязаны з пераменамі ў палітычным жыцці краіны (напрыклад, з крушэннем савецкай ідэалогіі), чым з нейкімі новымі адкрыццямі. Безумоўна, даследчы працэс не стаіць на месцы: дзясяткі літаратуразнаўчых артыкулаў пішуцца кожны месяц. Але, калі мы паглядзім, напрыклад, зборнік артыкулаў па матэрыялах канферэнцыі, прысвечанай 200-годдзю нашага першага прафесійнага літаратара Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча[3], то мы ўбачым, што практычна сто працэнтаў артыкулаў — гэта даследаванні саміх тэкстаў (усе амаль 50 артыкулаў гэта „духоўны ідэал і мастацкая культура”, „ідэя братэрства”, „філасофія сацыяльнай гармоніі ў творчасці”, „паэтыка”, „паэтычны эпас”, „вобразны змест” і т.п.), але не новыя даследаванні біяграфіі класіка. Няўжо, у самім жыцці Дуніна-Марцінкевіча не засталося ніякіх загадак? Чаму даследчыкі не бяруцца за такія тэмы?

У нейкай ступені, як гэта нам уяўляецца, гэта вынік некаторай устаноўкі, што ў пытаннях біяграфій падобных зорак беларускага літаратурнага небасхілу (натуральна, тут гаворка не толькі пра Дуніна-Марцінкевіча, але няўжо хтосьці рызыкне шукаць нешта новае ў біяграфіях такіх сусветных зорак, як, напрыклад, нашы суайчыннікі Адам Міцкевіч альбо Станіслаў Манюшка?) пасля дзесяцігоддзяў дзейнасці аўтарытэтных беларускіх гісторыкаў літаратуры ўсе адказы ўжо знойдзеныя, а тыя, што не знойдзеныя, шукаць бессэнсоўна — іх няма. І, на самой справе, спіс беларускіх даследчыкаў толькі першай зорнай велічыні, хто з рознай ступенню пагружэння ў тэму вывучаў біяграфію Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ўражвае: Генадзь Кісялёў, Язэп Янушкевіч, Уладзімір Дзянісаў, Валерый Пазднякоў,

[3] *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у еўрапейскім кантэксце. Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 200-годдзю Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (Мінск, 5—6 лютага 2008 г.),* нав. рэд. В. А. Максімовіч, Мінск 2008, 295 с.

Уладзімір Ліпскі, Адам Мальдзіс, Уладзімір Содаль, Іван Навуменка і інш. Але і зараз гэта справа робіцца на самым высокім узроўні. Так, значнымі падзеямі апошніх гадоў акрамя святкавання 200-годдзя Дуніна-Марцінкевіча сталі выхады зборнікаў дакументаў: выдадзеныя Беларускім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы (абрэвіятура: БелНДІДАС) *Невядомы Дунін-Марцінкевіч: дакументы да біяграфіі з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі*[4], *Марцінкевіч герба Лебедзь: дакументы і матэрыялы пра класіка беларускай літаратуры XIX ст. Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча*[5], у якіх упершыню апублікаваны многія дакументы, а таксама выпуск DVD-дыска *Жыве паміж намі дудар наш ...*[6]. Зрэдку з'яўляюцца і абсалютна новыя даныя, заснаваныя на архіўных знаходках[7], у тым ліку і аўтара гэтага артыкула[8].

Між тым, у біяграфіі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, асабліва ранняй, застаецца нямала белых плям. У першую чаргу гэта тычыцца жыцця яго бацькоў: невядомы ні час нараджэння, ні час смерці ні бацькі, ні маці (ёсць дзве здагадкі Я. Янушкевіча, але абедзве, як сёння можа сцвярджаць аўтар, няслушныя), тое ж самае з месцамі іх

4 *Невядомы Дунін-Марцінкевіч: дакументы да біяграфіі з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі*, складальнікі: У. М. Дзянісаў, В. С. Пазднякоў, Я. Я. Янушкевіч; рэдкалегія: У. І. Адамушка, А. К. Галубовіч, А. Я. Рыбакоў, Мінск 2011, 203 с.

5 *Марцінкевіч герба Лебедзь: дакументы і матэрыялы пра класіка беларускай літаратуры XIX ст. Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча*, укладанне, прадмова, падрыхтоўка тэкстаў, пераклады і каментарыі Г. Кісялёва; навуковыя рэдактары: А. І. Мальдзіс, В. А. Чамярыцкі, Мінск 2010, 471 с.

6 «*Жыве паміж намі дудар наш...»: да 200-годдзя з дня нараджэння Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1808—1884)*, складальнікі: В. А. Грынкевіч [і інш.]; рэдактар Л. В. Гарбачова, Мінск 2008-1 электронны аптычны дыск (DVD-ROM).

7 Напрыклад, В. С. Пазднякоў, „Вікенцій Дунін-Марцінкевіч супраць жандара Ламачэўскага (старонка з гісторыі беларускага справаводства і архіўнай справы)” — даклад на Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Теоретические и практические проблемы документоведения и архивоведения: ретроспектива и современность», якая адбылася ў Мінску 2-3 снежня 2015 г.

8 З. Дрозд, *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і падробка пячатак*, «Наша Ніва», № 44 (881), 26.11.2014, с. 14; ён жа, *Неверагодная гісторыя шлюбу Вінцэнта Марцінкевіча*, «Наша Ніва», № 26 (911), 15.07.2015, с. 13; ён жа, *Навошта Марцінкевічу спатрэбіўся Дунін*, «Наша Ніва», № 16 (949), 27.04.2016, с. 12, 13; ён жа, «*Марцінкевіч ходзіць, а па ім звон звоніць»: гісторыя з прыжыццёвым пахаваннем пісьменніка — не анекдот*, «Наша Ніва», 07.06. 2015, электронны рэсурс: http://nn.by/?c=ar&i=150266; ён жа, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Лёсы сясцёр класіка літаратуры*, «Культура», № 46, 12.11.2016, с. 14, працяг: № 47, 19.11.2016, с. 15.

нараджэння і смерці. Вельмі мала вядома аб іх жыцці да нараджэння сына Вінцэнта і пасля. Невядомы лёс яго сясцёр Алены і Юліі[9], а пра Францішку так увогуле ніхто не пісаў. Невядомыя падрабязнасці знаходжання будучага класіка ў Санкт-Пецярбургу і месца яго навучання. Невядомыя прычыны яго прыезду на пастаяннае месца жыхарства менавіта ў Мінск. Слаба вывучана яго службовая кар'ера. Не да канца вывучана ягоная крымінальная гісторыя са шматлікімі абвінавачваннямі ў падробцы дваранскіх дакументаў. Ніхто не правёў навуковага аналізу прадстаўленага самім Вінцэнтам дваранскага вываду роду Дуніных-Марцінкевічаў (хоць ні ў адным з вядомых даследчыкам ранніх дакументаў аж да самага 1832 года ніводны раз ні сам Вінцэнт і ніхто з яго радні не выкарыстоўваў прыдомак «Дунін-»).

Яшчэ горш справа выглядае са звесткамі, якія ўжо трапілі ў кнігі, энцыклапедыі або падручнікі — яны наогул не падвяргаюцца ніякай рэвізіі або нават крытычнай ацэнцы. Сёння мы ўжо можам сцвярджаць, што многія з тых фактаў, што сталі аксіёмамі, хутка будуць перапісаныя. Тычыцца гэта і такіх асноватворных энцыклапедычных догм, што «радавод роду Дуніна-Марцінкевіча добра вывучаны», «бацькі — бедныя арандатары маёнтка Панюшкавічы» (чамусьці ніхто нават не запытаўся: як можа быць арандатар цэлага маёнтка, які складаўся з некалькіх вёсак, якія налічвалі 160 двароў і больш за 1000 прыгонных душ абодвух полаў, быць бедным?), «Вінцэнт з дзяцінства стаў сіратой»... Побач з імі мы паставім і сцвярджэнне сучаснага падручніка беларускай літаратуры: „...у 1826 годзе памёр **дзядзька** С. Богуш-Сестранцэвіч, мітрапаліт усіх рымска-каталіцкіх касцёлаў Расійскай імперыі, які апекаваў Вінцэнта"[10]. А сапраўды, ці быў Сестранцэвіч дзядзькам Вінцэнту?

Для прыкладу разгледзім падрабязна фарміраванне нашых ведаў у адказе на гэтае пытанне, якое да сённяшняга часу так і не мела адказу, а потым тэзісна (так як поўны выклад новых фактаў з новымі арыгінальнымі архіўнымі дакументамі зойме не адну кнігу) выкажам новыя факты да біяграфіі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

[9] Пытанне вырашана толькі зараз, глядзі: З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Лёсы сясцёр класіка літаратуры*, «Культура», № 46, 12.11.2016, с. 14, працяг: № 47, 19.11.2016, с. 15.

[10] *Беларуская літаратура. Вучэбны дапаможнік для 9 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларуская і рускай мовамі навучання*, рэд. В. П. Рагойша, Мінск 2011, с. 125-126.

2

Адказ на гэта пытанне можа праліць святло на раннюю біяграфію сям'і Марцінкевічаў, бо менавіта Станіславу Богушу-Сестранцэвічу (з польскай мовы было б правільней прамаўляць прозвішча Siestrzeńcewicz як Сестжаньцэвіч, але звычайна выкарыстоўваецца варыянт Сестранцэвіч) пажыццёва належаў маёнтак Панюшкавічы Бабруйскага павета Мінскай губерні, у якім Ян Марцінкевіч са сваёй другой жонкай Марцыянай апынуўся ў 1808 годзе, і дзе нарадзіўся іх сын Вінцэнт. Аб беларускім біскупе, мітрапаліце напісана шмат, і часта пісалі пра яго менавіта ў сувязі з Вінцэнтам Марцінкевічам. Так, у эсэ «На свой хлеб» адзін з самых верных і пладавітых даследчыкаў біяграфіі і творчасці першага беларускага прафесійнага літаратара Язэп Янушкевіч прысвяціў мітрапаліту некалькі раздзелаў: «На ласкавым хлебе», «Кардынал і мітрапаліт» і «Шчаслівыя ўспаміны». Згадка гэтай роднаснай сувязі мае даўнюю традыцыю і з'явілася ў самых першых біяграфіях Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, але да гэтага дня яна так і не знайшла рэальных адказаў: кім жа прыходзіўся мітрапаліт беларускаму класіку?

Першы мітрапаліт усіх рымска-каталіцкіх цэркваў у Расіі Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч (3.09.1731—1.12.1826) — адна з самых значных і неардынарных асоб свайго часу. Яго біяграфія ўжо даволі добра вядома гісторыкам, некаторыя з якіх ацэньваюць яго ролю з цалкам супрацьлеглымі знакамі. Але, безумоўна, даследчыкі яшчэ не раз будуць вяртацца да вывучэння гэтай шматграннай і супярэчлівай асобы. Доказам таго можа быць тое, што і зараз даследаванні жыцця і дзейнасці Станіслава Богуша-Сестранцэвіча працягваюцца беларускімі навукоўцамі[11], а адначасова да гэтай асобы звяртаюцца і ў папулярных артыкулах беларускія пісьменнікі[12].

Са свайго даволі працяглага жыцця больш за 50 год Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч стаяў на чале адной з самых вялікіх па тэрыторыі цэркваў у свеце, што сведчыць аб яго незвычайным розуме, здольным тонка адчуваць усе падводныя плыні на самых вярхах улады велізарнай імперыі. Да таго ж, як ён канчаткова знайшоў свой шлях,

[11] Напрыклад, зусім нядаўна ў Гродне пабачыла свет манаграфія М. А. Папова і А. І. Ганчара, *Митрополит С. Богуш-Сестренцевич: формирование правительственной политики по отношению к Римско-католической церкви на белорусских землях (конец XVIII — первая четверть XIX в.)*, Гродно 2012, 278 с.

[12] Л. Рублевская, *Сюжет, достойный Дюма*, „Советская Белоруссия", № 167 (25049), 1.09.2016, электронны рэсурс: http://www.sb.by/kultura/article/syuzhet-dostoynyy-dyuma.html.

яго жыццё было напоўнена мноствам нечаканых паваротаў: ён быў ахрышчаны як кальвініст, а потым перайшоў у каталіцтва, вучыўся ў лепшых універсітэтах Еўропы, потым — прысвяціў жыццё ваеннай службе, а пасля — стаў святаром. Сваімі талентамі Сестранцэвіч звярнуў на сябе ўвагу імператрыцы Кацярыны II і выслужыў вышэйшую пасаду ў Каталіцкай царкве Расійскай імперыі. Але, нават займаючы гэты духоўны пост, ён заставаўся чалавекам вельмі шырокіх інтарэсаў: займаўся літаратурнай і навукова-даследчай дзейнасцю, і ў яго тастаменце названыя такія неўласцівыя для святара прадметы як компас, мікраскоп, глобусы, астралябія, камера-абскура і бібліятэка з 3 тысяч кніг[13]. Але, вядома, галоўнай яго мэтай была спроба хоць неяк захаваць інтарэсы каталікоў, якія ў Расійскай імперыі, у асноўным праваслаўнай, мусульманскай і іудзейскай, у шматлікіх рэгіёнах заставаліся ў меншасці. Свой высокі пост, а паралельна і некаторыя іншыя высокія пасады Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч займаў да самой сваёй смерці 1 снежня 1826 года.

Першыя біёграфы Вікенція Дуніна-Марцінкевіча (Аляксандр Ельскі[14], Рамуальд Зямкевіч[15]), а за імі і сучасныя даследчыкі (Г. Кісялёў[16], Я. Янушкевіч[17], А. Мальдзіс[18], У. Ліпскі[19] і інш.) прыводзяць розныя яго ступені сваяцтва з Богушам-Сестранцэвічам: „дзядзька", „сваяк", „блізкі сваяк Марцыяны Нядзвецкай", „дваюрадны дзед", „дзядзька-біскуп", „сваяк па маці", „сваяцтва ішло «па мячу»" і г.д. Упершыню ж пра сувязь Марцінкевіча з Санкт-Пецярбургам, дзе знаходзілася рэзідэнцыя мітрапаліта, і непасрэдна пра сваяцтва з самім Сестранцэвічам згадаў ужо адразу пасля смерці Вінцэнта ў некралогу, надрукаваным 10 (22).03.1885 г. у нумары 10 польскай газеты

13 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), фонд 1781, вопіс 2, справа 338: «Аб духоўным тастаменце Мітрапаліта Сестранцэвіча», арк. 5-8 ад.

14 *Марцінкевіч герба Лебедзь: Дакументы і матэрыялы*, с. 316.

15 Г. В. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 95.

16 Г. В. Кісялёў, *Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст.*, навук. рэд. В. А. Чамярыцкі, 2-е выд, Мінск 2003, с. 242; *Марцінкевіч герба Лебедзь: Дакументы і матэрыялы*, с. 4.

17 Я. Я. Янушкевіч, *Зямля кенатафаў. Апавяданні, артыкулы, эсэ*, Мінск 2009, с. 25, 26, 29; ён жа, *Жыццяпіс Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў кантэксце нацыянальнай гісторыі XIX стагоддзя*, [у:] В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў. У 2 тамах*, т. 2: *Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, dubia*, Мінск 2008, с. 556.

18 А. І. Мальдзіс, *На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII — XVIII ст.)*, Мінск 1980, с. 259.

19 У. Я. Ліпскі, *Праўдзівы аповяд пра твой і мой радавод*, Мінск 1998, с. 75, 76.

«Kraj», асабіста ведаўшы яго аўтарытэтны беларускі энцыклапедыст і першы біёграф Марцінкевіча Аляксандр Ельскі:

«Нарадзіўшыся ў 1807 г. у Бабруйскім павеце, у фальварку Панюшкавічы над Бярэзінай, Марцінкевіч наведваў школу ў Бабруйску, якую скончыў у 1826 г. У Пецярбургскім універсітэце, на медыцынскім факультэце, заставаўся толькі да 1828 г.; вярнуўся адтуль у родную старонку і атрымаў урадавую пасаду ў рымска-каталіцкай кансісторыі ў Мінску. Блізкія яго (бацька Ян і матка з роду Валчацкіх) зямельнай уласнасці не мелі, кіравалі маёнткам **сваяка** (у арыгінале: **krewnego swego**[20]), мітрапаліта Сестранцэвіча. Рэдкі ва ўмовах тагачаснага нашага грамадства прыклад працавітасці і нават самаахвярнасці паказаў юнак, звязаны **сваяцтвам** (у арыгінале: «skoligacony»[21], што можна перакласці як «звязаны сямейнымі адносінамі праз шлюб») з такімі высокімі асобамі, калі, застаючыся на ўрадавай службе, выступіў адначасова на сцэне мінскага тэатра»[22].

Многія звесткі (год нараджэння, зрэшты, як і ўсе прыведзеныя ў гэтай цытаце даты, прозвішча маці...) з гэтай біяграфіі на сённяшні дзень страцілі сваю актуальнасць, што толькі падкрэслівае неабходнасць крытычнага падыходу да крыніц, у тым ліку такіх, здавалася б, надзейных, як успаміны блізкіх і сяброў. І, хоць аўтарытэт Ельскага быў высокі, але менавіта пошук новай інфармацыі (як самім Ельскім, так і іншымі даследчыкамі) дазволіў выправіць шматлікія памылкі. І хоць гэтая біяграфія, а таксама тая, што не дайшла да нас, але якой шырока карысталіся паслядоўнікі Ельскага, Рамуальд Зямкевіч і Юзаф Галомбак, біяграфія 1909 года „Успамінак аб Вінцэнтым Дуніне-Марцінкевічу, беларускам пісацеле і аўтаре" на 24 старонках, ляглі ў аснову будучых біяграфій Вінцэнта Марцінкевіча, шматлікія падрабязнасці з яго жыцця ўдакладняліся (ці, наадварот, заблытваліся) новымі біёграфамі.

Так, у № 35 за 1895 год газеты „Мінскі лісток" з'явіўся артыкул Аляксандра Слупскага *Стары Менск*, дзе былі каштоўныя новыя даныя, якія паводле яго слоў ён атрымаў ад дачок Марцінкевіча: „Нарадзіўся ён у 1807 годзе ў фальварку Панюшкавічах, ранняе дзяцінства правёў у маёнтку бацькоў пад наглядам сваёй маці Марыяны родам Нядзвецкай. Затым аддадзены ў Віленскую Калегію базыльянаў, дзе выхоўваўся пад пільным наглядам і кіраўніцтвам Віленскага біску-

[20] Цытуецца па: *Марцінкевіч герба Лебедзь: Дакументы і матэрыялы*, с. 316.
[21] Там жа.
[22] Там жа, с. 319.

па, свайго сваяка”[23]. Адзначым тут важныя адрозненні: названы імя і прозвішча маці Вінцэнта: Марыяна з Нядзвецкіх, а таксама зусім іншая навучальная ўстанова. Але Слупскі называе Панюшкавічы маёнткам Марцінкевічаў, што не так.

Найбольш блізкая версія ў гэтым пытанні была як раз у Ельскага: бацькі Вінцэнта не валодалі і не арандавалі, а менавіта ўпраўлялі нейкі час, а яшчэ дакладней, Ян Марцінкевіч па даверанасці ад мітрапаліта вырашаў некаторыя фінансавыя пытанні пасля апошняга арандатара гэтага маёнтка[24], але менавіта варыянт „арандатар” трапіў у энцыклапедыі і падручнікі[25], значна ўскладніўшы пошук новай інфармацыі, бо ўсё папярэдняе жыццё Марцінкевічаў ніяк не было звязана ні з Панюшкавічамі, ні нават з Бабруйскім паветам. Зараз мы можам дакладна сцвярджаць, што яшчэ 9 лютага 1806 года сям'я Марцінкевічаў ахрысціла сваю дачку Гелену-Анну ў касцёле[26] ў Слуцку, і папярэдняе іх жыццё было працяглы час звязана менавіта са Случчынай. Менавіта там брат Яна, Ігнат, з 23 красавіка 1793 года арандаваў вялікі радзівілаўскі маёнтак Старчыцы ў застаўнага гаспадара Міхала Лопата — былога мечніка Вялікага Княства Літоўскага[27]. Арэнда маёнтка з некалькіх вёсак і больш чым 300 мужчынскімі рэвізскімі душамі каштавала некалькі дзясяткаў польскіх злотых, што наўрад ці можна назваць „збяднелай шляхтай”.

Практычна без змен гэтая інфармацыя перавандравала ў біяграфіі XX стагоддзя. Так у 1920-х гадах Рамуальд Зямкевіч у газеце «Беларусь» у артыкуле *Стары Менск у беларускіх успамінах* пісаў: «Радзіўся ён у 1807 годзе ў фальварку Панюшкевічах; маладыя гады пражыў пад пільным даглядам сваёй маткі Марыянны родам Нядзведскай. Затым быў аддадзены ў Віленскую калегію базыльянаў, гдзе і выхоўваўся пад старанным даглядам віленскага біскупа, які, будучы **сваяком** Марцінкевіча, горача займаўся яго выхаваннем»[28]. Як адзначыў

23 Цытуецца па: Г. В. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча*, с. 89-90.

24 З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча: Ян Марцінкевіч: загадкі пра бацьку класіка*, «Культура», № 5, 5.02.2017, с. 14; № 7, 18.02.2017, с. 15.

25 „Нарадзіўшыся 4 лютага 1808 года ў фальварку Панюшкавічы Бабруйскага павета ў сям'і збяднелага шляхціца-арандатара...”, *Беларуская літаратура. Вучэбны дапаможнік для 9 класа*, с. 125.

26 Метрыка гэтага хросту, як і іншыя, надрукаваны: З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Лёсы сясцёр класіка літаратуры*, «Культура», № 46, 12.11.2016, с. 14 і працяг: № 47, 19.11.2016, с. 15.

27 Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie, dz. XXV, sygn. 4026, 4027 (mf 16641, 16642).

28 Цытуецца па: Г. В. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча*, с. 89-90.

Генадзь Кісялёў, «першая частка гэтага артыкула з'яўляецца амаль даслоўным паўтарэннем артыкула А. Слупскага»[29].

Для нас жа важна, што ў двух гэтых біяграфіях сваяком Вінцэнта Марцінкевіча называецца ў адрозненне ад артыкула Ельскага не мітрапаліт, а віленскі біскуп, і ў залежнасці ад месцажыхарства гэтага сваяка называецца і навучальная ўстанова, у якой вучыўся будучы класік. Таму Зямкевіч далей піша: «Пасля сканчэння калегіі Марцінкевіч паступіў у Віленскі ўніверсітэт на медыцынскі факультэт, але пры першым рэзанні трупа абамлеў, а затым, кінуўшы ўніверсітэт, паступіў на месца сакратара да нейкага Бараноўскага, які ў Вільні меў нейкае выдатнае бюро. Незабавам Марцінкевіч пазнаёміўся з дачкой свайго працадаўцы, каторая не дайшла яшчэ поўных 16 гадоў і з погляду была яшчэ дзіцяткам, Юзэфай, улюбіўся ў яе і, не атрымаўшы ад Бараноўскага згоды на жаніцьбу, уночы 18 снежня 1831 года ўвёз сваю палюбоўніцу і тайна ад бацькі ажаніўся. Ясна, што служыць далей у разгневанага цесця было ўжо немагчыма, і ён перайшоў праз колькі часу ў дваранскае (шляхецкае) дэпутацкае сабранне»[30].

Зрэшты, у больш ранняй біяграфіі, апублікаванай у «Нашай Ніве» № 48 за 1910 год Зямкевіч выкарыстаў і згадваны вышэй «Успамінак» Ельскага. І тут мы сустракаем крыху іншую паслядоўнасць падзей і геаграфію, паказваецца таксама і вельмі важная для нас ступень сваяцтва Марцінкевіча і Сестранцэвіча: «Там і пражыў малады Вінцук сваё дзяцінства і школьныя гады, пакуль не скончыў сярэдняй школы ў Бабруйску ў 1824 гаду. Скончыўшы сярэднюю школу, Вінцук паехаў у Вільню для далейшай навукі, у калегію айцоў базыльянаў, куды яго аддаў **дзядзька**, мітрапаліт літоўскі і беларускі, ксёндз Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч. У Вільні Марцінкевіч прабыў нядоўга і паехаў у Пецярбург да ўніверсітэту вучыцца за доктара. Але медыцына скора яму абрыдла; ён пакінуў яе і вярнуўся дахаты, дзе прабыў крыху часу. У 1827 годзе Марцінкевіч дастаў службу»[31].

З вышэйпрыведзеных цытат відаць, што не толькі розныя біёграфы прыводзілі няслушныя даныя і супярэчылі адзін аднаму, але, напрыклад, Ельскі і Зямкевіч у сваіх працах розных гадоў прыводзілі розныя звесткі. Для паўнаты карціны прывядзем і вялікую цытату з Галомбака, дзе ён абвяргае некаторыя даныя ранніх даследчыкаў: «Пасля заканчэння гэтай школы, — працягвае даследчык, — паводле

29 Г. В. Кісялёў, *Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, рэд. В. В. Барысенка, А. І. Мальдзіс, Мінск 1977, с. 35.

30 Цытуецца па: Г. В. Кісялёў, *Пачынальнікі*, с. 23.

31 Цытуецца па: Г. В. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча*, с. 95.

парады свайго **сваяка**, ксяндза-мітрапаліта Станіслава Богуш-Сестранцэвіча ён накіроўваецца ў Вільню, дзе быў змешчаны ў базыльянскім канквікце... Марцінкевіч насуперак сцвярджэнням ранейшых яго біёграфаў наведваў не базыльянскую калегію, паколькі такой калегіі ў Вільні ў той час не было, а сярэднюю школу, закладзеную на месцы колішняй езуіцкай калегіі. У базыльянскім манастыры, памятным тым, што незадоўга да прыбыцця Марцінкевіча ў Вільню ў яго мурах трымалі ў зняволенні Міцкевіча разам з іншымі філаматамі і філарэтамі, прабыў паэт да часу заканчэння сярэдняй школы. Потым ён запісаўся на медыцыну ў Вільні, а не ў Пецярбургу, як сцвярджалі дагэтуль. Марцінкевіч не меў прычыны ехаць у Пецярбург, паколькі ў тыя часы Віленскі ўніверсітэт меў яшчэ вельмі высокую рэпутацыю, а па-другое, мы ведаем, што Марцінкевіч пасля хуткай адмовы ад медыцынскіх навук, якія відавочна не адпавядалі яго характару, жыве ў Вільні, дзе з'яўляецца сакратаром у бюро нейкага Бараноўскага»[32].

Як бачым, многія біяграфічныя звесткі з жыцця Вінцэнта Марцінкевіча, першапачаткова недакладныя і няпоўныя, паступова ўдакладняліся і дапаўняліся, многія даныя былі цалкам перагледжаны, многія пытанні вырашаны, але, што тычыцца галоўнага для нас пытання, большасць першых даследчыкаў так і не пайшла далей паняцця „сваяк". Трохі больш за іншых паведаміў Рамуальд Зямкевіч, назваўшы Станіслава Богуша-Сестранцэвіча «дзядзькам» Вікенція, але ніякіх іншых падрабязнасцей гэтага сваяцтва ён не прывёў. Нейкі прагрэс у гэтым накірунку адзначыў ва ўжо неаднаразова цытаванай намі кнізе *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча* Г. В. Кісялёў: «Перш за ўсё бачым, што Галомбак пакідае без увагі версію Слупскага, што ўплывовым сваяком Дуніна-Марцінкевіча быў нейкі безыменны «віленскі біскуп». Ён пагаджаецца з некралогам (і, відаць, «Успамінкам»), што гэты **сваяк** — ніхто іншы, як знакаміты дзеяч перыяду Асветніцтва Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч, літаратар і вучоны і адначасова царкоўны дзеяч — магілёўскі каталіцкі мітрапаліт. Рашэнне Галомбака ў гэтым выпадку, відаць, слушнае. У наш час А. Мальдзіс прывёў дадатковыя звесткі пра сваяцкія сувязі Сестранцэвіча з Марцінкевічам»[33].

Аднак, на жаль, большасць сучасных даследчыкаў ці не ставілі задачы ўстанаўлення сваяцтва Вінцэнта Марцінкевіча з Богушам-Сестранцэвічам, ці не змаглі нічога дадаць да ўжо існуючых варыян-

[32] Там жа, с. 96.
[33] Там жа.

таў: «сваяк», «дзядзька», «дзядзька па матчынай лініі», «брат маці»... Хоць, зыходзячы з самага вызначэння слова «дзядзька» — брат бацькі або маці (крэўнае сваяцтва), муж цёткі (някроўнае), можна было падставіць пад сумнеў некаторыя варыянты. Так, Сестранцэвіч ніяк не мог быць родным братам маці Марцінкевіча ў дзявоцтве Нядзвецкай. Нават, калі выказаць здагадку, «муж цёткі», то і тут сувязі не атрымліваецца, бо мітрапаліт не быў жанаты. Таксама не мог ён быць ні братам, ні мужам сястры Івана Марцінкевіча, г.зн. Станіслаў Сестранцэвіч не мог быць родным дзядзькам Вінцэнта Марцінкевіча. Чыста тэарэтычна адзінымі варыянтамі сваяцтва на гэтым узроўні застаецца варыянт з некалькімі шлюбамі магчымай агульнай мацеры Марыяны Нядзвецкай і яе «брата» Станіслава Сестранцэвіча, і тады як дзеці ад розных бацькоў яны могуць мець розныя прозвішчы. Але, калі пра бацькоў Нядзвецкай мы пакуль не ведаем нічога, то бацькі мітрапаліта добра вядомыя, і ў гэтай сям'і быў усяго адзін шлюб. Але пра гэта трохі ніжэй.

Трэба меркаваць, што з падачы Р. Зямкевіча варыянт з «дзядзькам» патрапіў у некаторыя кнігі да такіх аўтарытэтных даследчыкаў творчасці Марцінкевіча, як Г. В. Кісялёў: «Яго сувязі з **дзядзькам** мітрапалітам С. Богушам-Сестранцэвічам, які жыў стала ў Пецярбургу...»[34] (у больш позняй кнізе *Марцінкевіч герба Лебедзь* ён піша больш асцярожна: «Некаторую падтрымку аказаў яму ўплывовы **сваяк (дзядзька?)** С. Богуш-Сестранцэвіч»[35]) і А. І. Мальдзіс: «З Магілёвам звязана жыццё і творчасць пладавітага пісьменніка і вучонага-славіста, **дзядзькі** В. Дуніна-Марцінкевіча Станіслава Богуша-Сестранцэвіча (1731-1826)»[36].

Асцярожным у сваёй кнізе быў і Уладзімір Ліпскі: «Сестранцэвіч — **блізкі сваяк Марцыяны Нядзведскай, кажуць, родны дзядзька**. І калі яна выйшла замуж за Яна Марцінкевіча, даў прытулак ім у маёнтку Панюшкавічы»[37]. Хоць тут ёсць канкрэтнае ўказанне на блізкае сваяцтва менавіта з маці Вінцэнта, але з агаворкай «кажуць». І далей: «Вядома, што з 1817 года адміністратарам у маёнтку Панюшкавічы быў тытулярны саветнік Станіслаў Сестранцэвіч, пляменнік архібіскупа. У той час Вінцэнту споўнілася дзевяць гадоў. Пазней ён сам напіша пра сабе: «з маленства асірацелы...». Дык вось, той адміністратар Панюшкавіч Сестранцэвіч, якога дзядзька архібіскуп «снабдил

[34] Г. В. Кісялёў, *Ад Чачота да Багушэвіча*, с. 242.
[35] *Марцінкевіч герба Лебедзь: Дакументы і матэрыялы*, с. 4.
[36] А. І. Мальдзіс, *На скрыжаванні славянскіх традыцый*, с. 259.
[37] У. Я. Ліпскі, *Праўдзівы аповяд пра твой і мой радавод*, с. 75.

полною доверенностью по управлению хозяйственными делами», і займаўся, думаецца, апекаю над асірацелым Вінцэнтам. Для пачатку ўладкаваў яго ў Бабруйскую павятовую школу. Не выключаецца апека над сіратою і састарэлага архібіскупа магілёўскага і мітрапаліта ўсіх рымска-каталіцкіх цэркваў у Расіі...»[38]. І там жа: «Хочацца верыць, што **дваюрадны дзед** Сестранцэвіч **перадаў па генах** свайму Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу багата якіх сваіх прыродных якасцей і жыццёвы вопыт. У Вінцэнта, як і ў **дзеда**, таксама здарыўся палюбоўны раман у сям'і, якой служыў... У літаратуры **ўнук** пераўзышоў свайго **дзеда**, бо яна стала для яго сэнсам жыцця»[39].

Відавочна, што ў апошніх прапановах гаворка ідзе менавіта аб крэўным, ды яшчэ прамым (раз мог перадаць гены — як? — вядома, што ў каталіцкага мітрапаліта сваіх дзяцей не магло быць) сваяцтве ў другім пакаленні. Але і ў гэтым выпадку па прыведзеных намі вышэй довадах мітрапаліт не мог быць родным дзядзькам Нядзвецкай — бо яе бацька быў Нядзвецкі, яго сястра (калі такая была) не магла быць жонкай мітрапаліта. А вось маці, ні імя, ні дзявочага прозвішча якой мы не ведаем, тэарэтычна магла быць сястрой мітрапаліта (а іх у яго было чацвёра). Але, як мы ніжэй пакажам, даследчыкі лёгка маглі б знайсці прозвішчы па мужу ўсіх гэтых сясцёр — і, забягаючы наперад, можам сцвярджаць, што сярод іх не было Нядзвецкай.

Скрупулёзней за ўсіх радаводам Вінцэнта Марцінкевіча і яго роднаснай сувяззю з мітрапалітам Сестранцэвічам займаўся Язэп Язэпавіч Янушкевіч. У сваёй ранняй працы ён піша: „...перад нараджэннем Вінцэнта яго бацькі самі арандавалі ў Бабруйскім павеце маёнтак Панюшкавічы, што належаў **іх далёкаму,** але ўплывоваму **сваяку** магілёўскаму біскупу Станіславу Богушу-Сестранцэвічу"[40].

Адносінам мітрапаліта і яго юнага сваяка прысвечана эсэ Я. Янушкевіча *На свой хлеб*, дзе пададзеныя найбольш поўныя вядомыя нам на сённяшні дзень звесткі пра сваяцтва Марцінкевіча і Сестранцэвіча, знаходжанні Вінцэнта ў Санкт-Пецярбургу, і пра старэйшага брата Ігната Іванавіча, які жыве там жа. Янушкевіч піша пра адну з найважнейшых архіўных знаходак — рэвізскай казцы 1816 года, знойдзенай ім у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі. Менавіта гэты дакумент стаў і, падобна, да гэтага часу з'яўляецца адзінай навукова даказанай сувяззю Вінцэнта Марцінкевіча з Санкт-Пецярбургам: «...Сей

[38] Там жа, с. 75-76.
[39] Там жа, с. 76.
[40] Я. Я. Янушкевіч, *Беларускі дудар: праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча*, рэд. А. С. Яскевіч, Мінск 1991, с. 22.

же малолетний Викентий в прошлом 1819 году отправлен матерью его из Панюшкевич в г. Санкт-Петербург на попечение римско-католических церквей бискупа Сестранцевича, оный там находится...»[41]. І далей Я. Янушкевіч са шкадаваннем піша аб тым, што ў гэты афіцыйны дакумент не патрапілі звесткі, аб тым, кім прыходзіўся мітрапаліт для Марцінкевіча: «Магчыма, Марцыяна і тлумачыла пісару, хто такі біскуп Сестранцэвіч для яе сына, ды ў рэвізскую сказку азначэнне **«дзядзька-біскуп»** не трапіла; як-ніяк афіцыйны дакумент»[42]. Сам жа аўтар эсэ, закранаючы роднасныя сувязі, піша: **«дзядзька... пляменнік»**[43], **«родны ўнук»**[44] (удакладняючы там жа: «так, па гадах Вінцэнт мог быць **дзядзьку** не толькі ўнукам, а і праўнукам. Цэлых 77 гадоў... падзяляў дні іхняга прыходу ў свет».

Аднак з часам ацэнка ступені сваяцтва Марцінкевіча і Сестранцэвіча была Я. Янушкевічам перагледжана. Найбольш поўна пра гэта сваяцтва даследчык піша ў артыкуле *Жыццяпіс Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў кантэксце нацыянальнай гісторыі XIX стагоддзя*: «У тым, што Марцінкевічы даводзіліся сваякамі Сестранцэвічам, — сумненняў няма. А дакладней — па якой лініі? «Па мячу ці па кудзелі»? Напачатку (ці не з маёй лёгкай рукі) павандравала ў свет меркаванне, што Сестранцэвічы былі **сваякамі па маці**Ваўчацкай-Нядзведскай. Ад гэтага цяпер давядзецца адмовіцца. Хутчэй за ўсё **сваяцтва ішло «па мячу»**. Паводле пэўных генеалагічных крыніц вынікае: Ян Богуш-Сестранцэвіч (1687-1771), староста Міхнеўскі, меў за жонку Карнэлію Адынцову (1701-1773), дачку Вількамірскага стражніка, герба Ліс. Дзед Карнэліі Адынцовай быў Вількамірскі чашнік Пётра, а бабка Кацярына Дунінова, дачка Віленскага падсудка, герба Лебедзь...»[45].

Некаторы сумнеў у гэтай версіі Я. Янушкевіча выклікае тое, што сваяцтва Сестранцэвіча і Марцінкевіча праводзіцца праз прозвішча Дунін. Нам пакуль невядома ніводнага дакументальнага доказу, каб Марцінкевічы ў часы Вялікага Княства Літоўскага ці пазней выкарыстоўвалі прыдомак «Дунін-», тым больш, каб карысталіся толькі варыянтам Дунін. Ва ўсіх афіцыйных дакументах яны фігуруюць толькі як Марцінкевічы. Хутчэй за ўсё, да пошукаў новых версій сваяцтва Сестранцэвіча і Марцінкевіча падштурхнула Янушкевіча ўважлівае

41 Цытуецца па: Я. Я. Янушкевіч, *Зямля кенатафаў*, с. 25.

42 Там жа.

43 Там жа, с. 26

44 Там жа, с. 29.

45 Я. Янушкевіч, *Жыццяпіс Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў кантэксце нацыянальнай гісторыі XIX стагодзя*, [у:] В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў*, т. 2, с. 556.

вывучэнне менавіта радаводу мітрапаліта Станіслава Богуша-Сестранцэвіча (у свае часы непараўнальна больш вядомага і аўтарытэтнага, чым беларускі паэт, які значна раней за Вінцэнта стаў аб'ектам біяграфічных даследаванняў). І хоць аўтар не прыводзіць спасылкі, адкуль ім узятая апошняя версія, але ў працытаванай вышэй кнізе *Беларускі дудар*, кажучы пра радавод Марцінкевіча, Я. Янушкевіч спасылаецца на «афіцыйны гербоўнік», у прыватнасці, на гербоўнік Нясецкага[46]. У другім томе гэтага гербоўніка прыведзены звесткі аб родзе Богушаў-Сестранцэвічаў (якія цалкам супадаюць з вышэйпрыведзенымі данымі Янушкевіча), а таксама падрабязная інфармацыя аб сёстрах мітрапаліта, у тым ліку даты іх нараджэння і прозвішчы пасля замужжа: «Сёстры: Дарота, нарадзілася 17.12.1722, была замужам за Мацкевічам; Ганна, нарадзілася 15.07.1724, была замужам за Рыкачэўскім; Рэгіна нарадзілася 25.02.1737, замужам за Мікулічам; Канстанцыя нарадзілася 26.02.1742, замужам за Валкавіцкім Расійскім брыгадзірам»[47]. Як тлумачыць у каментарыі ўкладальнік гербоўніка, гэты радавод быў складзены на падставе дакумента, пададзенага самім Станіславам Богушам-Сестранцэвічам пры ўступленні ім у ордэн св. Станіслава 20 кастрычніка 1773 года.

Падводзячы вынікі папярэдняга расследавання, мы можам сцвярджаць, што ў самых першых біяграфіях з'явіліся звесткі пра сваяцтва Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Станіслава Богуша-Сестранцэвіча. Найбольш асцярожныя аўтары казалі аб далёкім сваяцтве, але былі і сцвярджэнні аб «родным дзядзьку па матчынай лініі». Як мы бачым з вышэйпрыведзеных даных з гербоўніка Нясецкага, у мітрапаліта не было сястры, якая была б замужам за Марцінкевічам. Але, калі і было сваяцтва, то трэба адкінуць і версію, выкладзеную У. Ліпскім пра тое, што Сестранцэвіч быў родным дзядзькам самой Марцыяны Нядзвецкай, г.зн. яна не была дачкой кагосьці з яго сясцёр (чые прозвішчы па мужу нам вядомыя), ні, тым больш, братоў, інакш бы яна была ад нараджэння Сестранцэвіч. Таму нам прыйдзецца шукаць роднасці на іншых узроўнях, магчыма, што ў трэцім калене. І гэтыя адказы могуць быць у даследаваным намі дакуменце — тастаменце мітрапаліта Станіслава Богуша-Сестранцэвіча. А, як вядома, тастаменты з'яўляюцца найбольш дакладнымі і карыснымі ў плане выяўлення родасных сувязей.

46 Я. Я. Янушкевіч, *Беларускі дудар*, с. 22.
47 K. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1859, т. 2, с. 213-214.

3

Копія тастамента знаходзіцца ў НГАБ, фонд 1781, вопіс 2, у справе 338 «Аб духоўным тастаменце Мітрапаліта Сестранцэвіча» на аркушах 5-8 адварот (ужо дзякуючы такому загалоўку, а таксама таму, што спадчына Сестранцэвіча стала прадметам доўгіх разглядаў, і копіі гэтага дакумента сустракаюцца і ў іншых справах, тастамент даўно мог быць вывучаны нашымі даследчыкамі на прадмет сваяцтва мітрапаліта і Марцінкевічаў):

„У імя Айца і Сына, і Духа Святога амін. Я, ніжэй падпісаўся, Станіслаў Сестранцэвіч Богуш Арцыбіскуп Магілёўскі, Мітрапаліт рымска-каталіцкіх цэркваў у Расіі, адміністратар Віленскай вакантнай епархіі, старшыня рымска-каталіцкай духоўнай Калегіі і ордэнаў Святога Апостала Андрэя Першазванага, Святога Аляксандра Неўскага, Святога Уладзіміра, Вялікага Крыжа і Святой Ганны першых ступеняў, Белага Арла, Святога Станіслава і Святога Іаана Іерусалімскага 1-й ступені Вялікага Крыжа Кавалер, які нарадзіўся 1731 года верасня 3-га па новым стылі падчас валадараньня польскага Караля Аўгуста II у Вялікім Княстве Літоўскім, ва ўласным маёнтку бацькі[48] **майго, званым Замкі**[49] (З. Д.: памылка перакладчыка або перапісчыка — Станіслаў нарадзіўся ў маёнтку Занкі), **у Заблудаўскай парафіі, дзе я і ахрышчаны, памру, уручаючы душу маю Богу Адкупіцеля мойму Езус Хрыстус, ад якога атрымаў яе. Цела маё пахавана будзе ў склепе пад олтарем ў Каломенскі парафіяльны царквы**[50], якая збудаваная мною па Усяміласьцівы дазвалення Васпана Імператара Аляксандра І.

Мой рухомы і нерухомы маёнтак прызначаю нашчадкам чатырох сваякоў, а менавіта: брата майго стацкага саветніка Івана Сестранцэ-

[48] «Пра бацькоў будучага мітрапаліта вядома мала. Яго бацька Ян Богуш-Сестранцэвіч (1687-1771) насіў тытулы міхнеўскага старасты і стардубскага стражніка. Ён загінуў у кастрычніку 1771 г., абараняючы ўласны дом у Ралле ад барскіх канфедэратаў. Маці Станіслава — Карнэлія Адзінец (1698-1773) была дачкой вількамірскага стражніка Міхаіла Адзінца. Яна памерла ў ліпені 1773 г. ва ўзросце 75 гадоў ад сухотаў». М. А. Попов, А. И. Ганчар, *Митрополит С. Богуш-Сестренцевич*, с. 27 (пераклад аўтара).

[49] Памылка перапісчыкаў. На самой справе, вёска Занкі (Zańki) — у той час Ваўкавыскага павета Навагарадскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, зараз — Свіслацкі раён Гродзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь.

[50] Будынак храма ўзведзены ў 1823-1825 гадах па праекце Давіда Віскoнці на сродкі мітрапаліта Станіслава Богуша-Сестранцэвіча, асвечаны ў свята Ушэсця Гасподняга 7 мая 1825 г. Касцёл св. Станіслава і пахаванне мітрапаліта захаваліся да нашых часоў (Санкт-Пецярбург, вул. Саюза Пячатнікаў, 22 / вул. Масцерская, 9х). Падрабязней чытай: http://stan-mta.ru/03/rus301.html.

віча Богуша і трох маіх сястёр: Дароты Мацкевічавай[51]**, Ганны Рыкачэўскай[52] і Рэгіны Мікулічавай[53], якія маюць па адным нашчадку, на роўныя чатыры часткі. Частка ж брата Івана[54] павінна быць падзелена так жа паміж чацвярых яго дзяцей, а менавіта, калежскім асэсарам і ордэна Святога Ўладзіміра 4-й ступені кавалерам Станіславам Сестрженцевічам Богушам, Маршалам Чэрыкаўскага павета Магілёўскай губерні тытулярным саветнікам Іванам Сестрженцевічам Богушам, Генерал-Майоршаю княгіняй Амаліяй Гурьялавай і капітаншаю Кацярынай Деваль[55], мінуўшы дваіх сваякоў, як якія не маюць нашчадкаў (тут сэнс смутны).**

У Санкт-Пецярбурзе 15.11.1826 года"[56].

Дзякуючы тастаменту мітрапаліта Станіслава Богуша-Сестранцэвіча, зараз мы можам адказаць на галоўнае пытанне: ці быў ён „дзядзькам" Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча? Аднак значна раней даследчыкі маглі знайсці нейкія зачэпкі ў яшчэ адным дакуменце, а менавіта ў выдадзеным яшчэ ў пачатку XX стагоддзя дзённіку самога мітрапаліта,

[51] „24 чэрвеня 1745 г. Дарота выйшла замуж за калачеўскага старасту Гжэгажа Мацкевіча і нарадзіла яму чатырох дзяцей: Ганну-Катажыну (была ахрышчана 28 жніўня 1746 г.), Яраша-Міхала (10 жніўня 1747 г.), Гжэгажа-Яна (22 верасня 1748 г.) і Кшыштафа-Пятра... Пасля смерці мужа Дарота паўторна выйшла замуж за Юзафа Туханоўскага". М. А. Попов, А. И. Ганчар, *Митрополит С. Богуш-Сестренцевич*, с. 27 (пераклад аўтара).

[52] Пра яе даследчыкам было вядома мала, толькі тое, што яе імя і прозвішча сустракаюцца ў тастаменце Сестранцэвіча. Там жа, с. 28.

[53] „5 лютага 1769 г. яна выйшла замуж за каралеўскага харунжага Аляксандра Мікуліча і ў шлюбе з ім нарадзіла двух сыноў: Аляксандра-Яна (ахрышчаны 25 сакавіка 1771 г.) і Станіслава-Стэфана (9 ліпеня 1772 г.)". Там жа, с. 27-28.

[54] „На працягу ўсяго свайго жыцця мітрапаліт нястомна дапамагаў сваім шматлікім сваякам. Менавіта дзякуючы яго пратэкцыі Ян у 1775 г. быў прызначаны каралём Станіславам Аўгустам Панятоўскім камергерам (шамбелянам). У 1778 г. С. Богуш-Сестранцэвіч забраў брата да сябе ў Магілёў. Там яго жонка (Генрыета Нольд) стала кіруючай усёй хатняй гаспадаркай мітрапаліта. У ліпені 1799 г., дзякуючы намаганням мітрапаліта, Ян быў прызначаны маршалкам Галоўнага Літоўскага трыбунала". Там жа, с. 28.

[55] „Амалію і Кацярыну С. Богуш-Сестранцэвіч уладкаваў (7 красавіка 1799 г.) у Свята-Екацярыненскі інстытут высакародных дзяўчат, навучанне ў якім давала вялізныя магчымасці для выгаднага замужжа, што і адбылося. У 1800 г. Амалія выйшла замуж за будучага генерал-маёра (тады яшчэ палкоўніка) І. С. Гур'ялава, а Кацярына — за капітана Дзявелева". Там жа, с. 28.

[56] Цалкам тэкст тастамента надрукаваны: З. Дрозд, *Тастамент Мітрапаліта ўсіх рымска-каталіцкіх касцёлаў у Расіі, Архіепіскапа Магілёўскага, адміністратара Віленскай капітулы Станіслава Богуша-Сестранцэвіча*, «Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў», № 2.

якi друкаваўся ў некалькiх кнiгах альманаха *Старина и новизна*. Здаецца, што першымi да яго звярнулiся беларускiя гiсторыкi Мiхаiл Папоў i Андрэй Ганчар, якiя адзначаюць у сваёй манаграфii: „Усе бiяграфiчныя працы беларускiх даследчыкаў не абыходзяцца без згадкi ролi С. Богуша-Сестранцэвiча ў лёсе аднаго з родапачынальнiкаў сучаснай беларускай лiтаратуры — Вiнцэнта Дунiна-Марцiнкевiча... На жаль, на сённяшнi дзень цяжка дакладна ўстанавiць, кiм былi яны адзiн аднаму”[57]. Паказальна, што да гэтага дакумента першымi звярнулiся даследчыкi менавiта бiяграфii Сестранцэвiча, а не Марцiнкевiча.

Там жа яны як „зачэпку” для будучых даследчыкаў, спасылаючыся на асабiстыя лiсты мiтрапалiта, надрукаваныя ў тым жа альманаху, называюць яго пляменнiка Iгнацiя Iванавiча Марцiнкевiча i пляменнiцу Францiшку Марцiнкевiч. Аднак асоба „марскога ваўка” Iгнацiя ўжо добра вядома беларускiм даследчыкам, ён нават стаў героем асобнага артыкула Язэпа Янушкевiча *Нечаканая рэмiнiсцэнцыя, або Брат Iгнат-Мацей*[58]. I добра вядома, што Iгнацiй быў сынам Яна Марцiнкевiча i яго першай жонкi, а вось сам Вiнцэнт — сынам ужо ад другой жонкi — Марцыяны Нядзвецкай. Сам жа даследчык з жалем адзначае: „Гiсторыя не данесла iмя першай жонкi Яна Марцiнкевiча”[59].

Нескладана супаставiць некалькi фактаў: Сестранцэвiч называе Iгнацiя Марцiнкевiча сваiм пляменнiкам, але быць такiм ён мог толькi па жаночай лiнii — г.зн. зыходзiць ад адной з трох яго родных сясцёр, указаных у тастаменце: Дароты Мацкевiчавай, Анны Рыкачэўскай i Рэгiны Мiкулiчавай, у кожнай з якiх было ўсяго па адным нашчадку. Дзякуючы звесткам, прыведзеным у каментарыях, мы ўжо ведаем, што i сярод нашчадкаў Мацкевiчавай i Мiкулiчавай таксама няма нiкога з Марцiнкевiчаў. I менавiта веданне з гэтага тастамента прозвiшча па мужу другой сястры Сестранцэвiча дазволiла нам звярнуць увагу на ўжо даўно надрукаваную беларускiм гiсторыкам Яўгенам Анiшчанкам сярод тысяч iншых у спiсах ураднiкаў ВКЛ спасылку на архiўны дакумент: „Марцiнкевiч Ян, 1780, смаленскi чашнiк, жонка Людвiка Рыкачэўская (у арыгiнале „Рыкашевская”), фонд 1711 справа 62 аркуш 431”[60]. Няма сумненняў, што ў гэтай спасылцы гаворка iдзе

57 М. А. Попов, А. И. Ганчар, *Митрополит С. Богуш-Сестренцевич*, с. 28 (пераклад аўтара).

58 Я. Я. Янушкевiч, *Зямля кенатафаў*, с. 30-35.

59 Там жа, с. 21.

60 Я. К. Анiшчанка, *Збор твораў. У 6-цi тамах*, т. 4: *Ураднiкi беларускiх зямель ВКЛ пры Станiславе Панятоўскiм: Спiсы на рускай мове*, Мiнск 2008, с. 288 (пераклад i расшыфроўка аўтара).

менавіта пра бацьку Вінцэнта, Яна, і яго на той час жонку Людвіку. Такім чынам, мы маем адказ і яшчэ на адно пытанне: як жа звалі першую жонку Яна Марцінкевіча.

Змест гэтага дакумента, актыкаванага ў гродскіх кнігах Гародні 11 красавіка 1780 года, ставіць кропку ў гэтым пытанні: „Ян і Людвіка з Рыкачэўскіх Марцінкевічы чашнікі Смаленскага ваяводства, муж і жонка... робім вядома і відавочна нашым добраахвотным... вечыста прадажным правам Пятру Макржэцкаму дадзеным, на тое, што мы, Марцінкевічы... маючы дом каменны ў горадзе Вільні, які дастаўся нам у спадчыну па нябожчыцы Ганне Рыкачэўскай, маці нашай, дабрадзее, дзедзічным правам атрыманы ёю ад ксяндза Станіслава Сестранцэвіча, біскупа Беларускага”[61]. Камяніца каштавала пакупніку 2400 польскіх злотых і знаходзілася недалёка ад вуліцы Субач (зараз Subačius), у завулку, з тылу касцёла св. Казіміра, побач з палацам падстолія ВКЛ Міхала Патоцкага, дамамі падкаморыя Нарбута, ваяводы віцебскага Салагуба і іншых[62].

Такім чынам, зараз мы можам сцвярджаць: **першы мітрапаліт усіх рымска-каталіцкіх цэркваў у Расіі Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч не з’яўляўся крэўным ні для бацькі, ні для маці, ні самаму Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу, а быў толькі для першага з іх сваяком па жонцы**. Дачка роднай сястры мітрапаліта Ганны Рыкачэўскай, Людвіка, выйшла замуж за Яна Марцінкевіча і менавіта ад іх паходзяць зводныя паэта — брат Ігнацій Марцінкевіч і сястра Францішка[63]. Менавіта яны, у адрозненні ад Вінцэнта Марцінкевіча, сталі сярод іншых патомкаў нашчадкамі багаццяў мітрапаліта Станіслава Богуша-Сестранцэвіча, атрымаўшы належныя ім часткі яго маёнткаў у Магілёўскай губерні. Аднак некаторыя недакладныя фармулёўкі ў тастаменце аб некаторых яго ўладаннях сталі прычынай працяглых судовых цяжбаў паміж спадчыннікамі.

4

Як мы бачым, загадка, якая хвалявала даследчыкаў амаль стагоддзе, мела даволі простае рашэнне, будзь гэтыя даследчыкі крышачку больш уважлівыя і цікаўныя, бо завяшчанне Мітрапаліта і яго дзённікі былі ім даступныя. Цяпер мы маем адказы і на некаторыя іншыя

[61] НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 431, арк. 431-432 адв.

[62] Там жа.

[63] *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Хто такая Францішка з Марцінкевічаў Парчэўская, і ці спагнала яна пазыкі свайго бацькі?*, «Культура», 2017, № № 12 і 15.

важныя загадкі з біяграфіі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Пра іх тэзісна.

Каб не ўгразнуць у дзясятках новых фактаў, дакументаў і таму падобнага, згадаю толькі асноўныя моманты, якія павінны быць уведзеныя ў гісторыю літаратуры. Больш падрабязныя факты з самымі новымі дакументамі, іх здымкамі і спасылкамі на архіўныя крыніцы будуць апублікаваны ў некалькіх запланаваных аўтарам кнігах, першыя з якіх павінны выйсці на пачатку юбілейнага 2018 года. Магчыма, што па меры падрыхтоўкі макетаў назвы будуць мяняцца, але пакуль аўтарам яны бачацца так: 1. «Бліжэй за ўсіх да Марцінкевіча» — новыя факты сямейнай гісторыі: пра бацькоў, братоў, сясцёр, пляменнікаў і іншых родных; 2. «Падроблена Марцінкевічам» — крымінальныя гісторыі пра падробку дакументаў; 3. «Марцінкевіч не Дунін» — падрабязнае даследаванне дваранскай справы з новымі фактамі для генеалогіі, ацэнка сапраўднасці дакументаў; 4. «Марцінкевіч на службе» — фармулярныя спісы, служба ў розных мінскіх установах; 5. «Панюшкавічы — радзіма Марцінкевіча» — дакументы па гісторыі маёнтка Панюшкавічы. Калі атрымаецца ажыццявіць задуманае, то выйдзе сапраўдная пенталогія, пра якую калісьці даўно марыў даследчык Дуніна-Марцінкевіча Язэп Янушкевіч.

На жаль, калі нейкія факты сталі здабыткам энцыклапедый і падручнікаў, трапілі ў такую «аўтарытэтную» крыніцу для сучасных маладых даследчыкаў як «Вікіпедыя», вельмі складана змагацца з тэкстамі, якія кожны месяц працягваюць размнажацца: кантрольнымі, курсавымі, папулярнымі і калянавуковымі артыкуламі і нават дакументальнымі фільмамі і т.п., якія памнажаюць ужо састарэлыя звесткі. Акрамя ўжо асветленага падрабязна ў „Родным слове”[64] адказу на пытанне: кім менавіта прыходзіўся Вінцэнт Марцінкевіч мітрапаліту Станіславу Богуш-Сестранцэвічу, вылучу толькі 12 асноўных фактаў, якія павінны быць перапісаны ці папоўнены.

1. Першым і, безумоўна, найбольш важным з майго пункту гледжання, з’яўляецца тэзіс аўтара пра тое, што Вінцэнт Марцінкевіч пры выվадзе свайго дваранскага паходжання прыдумаў сабе прыдомак «Дунін-» — бо ніхто з ягоных блізкіх: ні бацька, ні дзядзька, ні брат, ні маці ніколі не выкарыстоўвалі варыянт прозвішча Дунін-Марцінкевіч. Усюды і заўсёды (а зараз аўтар мае некалькі дзясяткаў ранніх дакументаў, пачынаючы ад 1750-х

[64] З. Дрозд, *Цяжар канчатковай вывучанасці: Ці быў каталіцкі мітрапаліт Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч дзядзькам Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу?*, «Роднае слова», 2017, № 6, с. 10-14.

гадоў: дзясяткі згадак у метрычных кнігах сям'і Марцінкевічаў, дзясяткі судовых позваў, рэзалюцый, пратаколаў, допытаў, дэкрэтаў, даверанасцей, лістоў, гандлёвых здзелак, фармулярных спісаў, прашэнняў... — усюды толькі адзін варыянт, Марцінкевіч! Падрабязна пра гэта аўтар пісаў у артыкуле „Навошта Марцінкевічу спатрэбіўся Дунін" у „Нашай Ніве"[65]. Гэты, здавалася б, неверагодны тэзіс, да гэтага часу не сустрэў ніякай крытыкі сярод гісторыкаў. Непасрэдна да гэтага тэзіса дададзім і другі.

2. Нягледзячы на сцвярджэнне аднаго з самых адданых і аўтарытэтных даследчыкаў Марцінкевіча: «Радавод роду Дуніна-Марцінкевіча добра вывучаны», на самой справе, дзіўна, але ніхто не займаўся вывучэннем гэтага радаводу, хоць усе даследчыкі Марцінкевіча не маглі не згадаць сумнеўны дакумент з гэтай дваранскай справы пра Пятра Першага, які жыў у 1201 годзе. Аўтар узяў на сябе смеласць сцвярджаць, што па большай частцы гэты доказ пабудаваны на фальшывых або сумнеўных дакументах, а вялікая яго частка перапісана з існуючых на той час гербоўнікаў. У 1832 годзе Вінцэнт (хутчэй за ўсё, па падказцы старэйшых таварышаў з Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу, што праславіліся на ўсю імперыю сфальсіфікаванымі радаводамі, добра ведалі, як дакументальна даказаць нават тое, чаго ніколі не было) узвёў не толькі паходжанне свайго герба, але і самога свайго роду да Пятра Дуніна — адкуль пайшла і версія пра дацкае паходжанне Марцінкевічаў. Аднак разрыў паміж Пятром Дуніным і рэальнымі продкамі Вінцэнта больш за 500 гадоў. І нам здаецца, што гэта занадта шмат, каб гаварыць аб хоць нейкім нават тэарэтычным паходжанні ад яго нашага класіка.

3. Вядомы факт: „Вінцэнт нарадзіўся ў Панюшкавічах у сям'і беднага арандатара, які сам араў зямлю" мы таксама паставім пад сумнеў... Чамусьці ніхто нават не запытаўся: як можа быць арандатар маёнтка, які складаўся з некалькіх вёсак, якія налічвалі 160 двароў і больш за 1000 прыгонных душ абодвух полаў, быць бедным? На самой справе, Ян Марцінкевіч не быў арандатарам гэтага маёнтка, і не быў нават яго ўпраўляючым. Пасля змены арандатараў ён па даверанасці ад Сестранцэвіча павінен быў дапамагчы ўладзіць прэтэнзіі пасля ранейшага арандатара, чым і займаўся да самой сваёй смерці[66].

[65] З. Дрозд, *Навошта Марцінкевічу спатрэбіўся Дунін*, «Наша Ніва», № 16 (949), 27.04.2016, с. 12, 13.

[66] З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча: Ян Марцінкевіч: загадкі пра бацьку класіка*, «Культура», № 5, 5.02.2017, с. 14; № 7, 18.02.2017, с. 15.

4. Але на самой справе Ян і яго брат Ігнат Марцінкевічы, сапраўды, былі арандатарамі. І гэта зноў да догмы аб беднай засцянковай шляхце. Але даследчыкі змешвалі жыццё беззямельнай шляхты, якая не мела сваіх сялян, арандавала валоку, а то і паўвалокі зямлі, і самастойна яе апрацоўвала, з арандатарамі цэлых маёнткаў. Вядома, ніхто з апошніх не хадзіў з драўлянай сахой па палях і не пасвіў уласнае быдла. Яшчэ ў 1785 годзе паміж віленскім ваяводам Каралем („Пане каханку") і падкаморым ВКЛ Геронімам князямі Радзівіламі з аднаго боку і абозным ВКЛ Міхалам і Кацярынай з Мараўскіх Лапотамі з другога была складзена застаўная ўгода на маёнтак Старчыцы (цяпер вёска Акцябр, Салігорскі раён, Мінская вобласць). Пасля частку гэтага маёнтка арандаваў землямер Юзаф Вольскі, ад якога 23 красавіка 1793 года пачаў арандаваць наваградскі ротмістр Ігнат Марцінкевіч. Гэтая субарэнда абышлася яму ў 22 000 польскіх злотых. 30 сакавіка 1795 года ён запазычыў яшчэ 12 000 на арэнду радзівілаўскага маёнтка Новы Двор. Менавіта з першым з гэтых маёнткаў звязана наступнае 15-годдзе ў жыцці братоў. Агулам 34 000 польскіх злотых! Напэўна, гэтага цалкам дастаткова, каб абвергнуць тэзіс аб беднасці сям'і Марцінкевічаў[67].
5. Аб даволі высокім узроўні сям'і Марцінкевічаў нават на фоне санкт-пецярбургскіх вяльможаў сведчыць той факт, што першым шлюбам адзінакроўны брат Вінцэнта — Ігнат Марцінкевіч, быў жанаты на князёўне Соф'і Канцямір. Яе бацька — князь Дзмітры Канцямір быў апошнім прэтэндэнтам на пасад Малдаўскага княства. Ці быў першы цесць Ігната Марцінкевіча багатым? Думаю, гэтага эпітэта будзе замала, каб апісаць яго фінансавы стан. У 1803 годзе, якраз незадоўга да вяселля, стрыечны брат Дзмітрыя Канцяміра, Васіль Пасек, так ацэньваў яго маёмасць: 16 000 душ і больш за 400 000 рублёў[68]. Падрабязна пра першы шлюб Ігната і аб яго новых сваяках аўтар пісаў у газеце «Культура»[69]. Усталяваная аўтарам таксама і прычына звальнення капітан-лейтэнанта Ігната Марцінкевіча з ваеннай службы (яго нават прысудзілі да расстрэлу, але так як пака-

Упершыню надрукаваны метрычны запіс аб нараджэнні і хрышчэнні сына Яна і Людвікі з Рыкачэўскіх Марцінкевічаў — Фелікса-Станіслава-Казіміра.

67 Там жа.

68 В. В. Пасек, *Отрывок жизни Василия Пасека, им самим сочиненный*, „Русский архив", вып. 5-6. Москва 1863, с. 633.

69 З. Дрозд, *Рэвельскі Монтэ-Крыста*, «Культура», 2017, № № 34, 39—41.

ранне смерцю было адменена, толькі пазбавілі звання і ўзнагарод), а таксама лёс яго трох сыноў і ўнукаў, якія засталіся жыць у Санкт-Пецярбургу і ў маёнтках Марцінкевічаў, што знаходзіліся ў гэтай губерні.

6. Язэп Янушкевіч лічыў, што Ян Марцінкевіч не жыў з сям'ёй, і недзе пражываў аж да 1819 года. Аднак сёння мы можам сцвярджаць, што ён памёр неўзабаве пасля нараджэння Вінцэнта. І хоць метрыка аб яго смерці пакуль не знойдзена, мы можам прапанаваць варыянт дакладнай даты, калі гэта адбылося. 27 сакавіка 1809 года, маючы генеральную даверанасць ад мітрапаліта Богуша-Сестранцэвіча, мінскі біскуп Якуб-Ігнаці Дзядзерка заключыў новы кантракт на двухгадовую арэнду Панюшкавіч, пачынаючы з 30 мая, з Вінцэнтам Стэфаноўскім. У гэтым найважнейшым для нас дакуменце згадваецца, што заключаны ён „па завяршэнні года пасля смерці светлай памяці пана чашніка навагрудскага Яна Марцінкевіча". Гэта дазваляе нам выказаць здагадку, што ён памёр 30 мая 1808 года, а значыць, усяго праз 3 месяцы пасля нараджэння Вінцэнта[70].
7. „З маленства асірацелы" — гэтыя словы напісаныя самім Вінцэнтам пры вывадзе дваранства, вядомыя кожнаму, хто цікавіўся яго біяграфіяй. Аднак сірата — гэта той, хто не мае бацькоў. А сёння мы можам дакладна сцвярджаць, што маці Вінцэнта памерла амаль праз 20 год пасля яго нараджэння, калі ён ужо працаваў у Мінску. 30 студзеня 1830 года Марцыяна Марцінкевічава склала тастамент, па якім яе дзеці — Вінцэнт і Алена — у маі 1831 года падзялілі яе спадчыну, бо сама яна 20 чэрвеня 1830 года памерла ва ўзросце 62 гадоў. Больш падрабязна глядзіце артыкул „Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча: Невядомае пра лёс маці класіка"[71].
8. Дадаткова нам удалося прасачыць жыццёвы шлях ад нараджэння да смерці двух родных сясцёр Вінцэнта — Алены (па мужу Умінскай) і Юліі (па мужу Высоцкай) — знойдзены метрыкі аб іх хрышчэнні, шлюбе і смерці, а таксама метрыкі аб нараджэнні дзяцей Алены. Больш падрабязна пра гэта расказана аўтарам

[70] Там жа.

[71] З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча: Невядомае пра лёс маці класіка*, «Культура», 2016, № 51, с. 14-15. Упершыню надрукаваныя метрычныя запісы: аб смерці маці — Марцыяны Марцінкевічавай і сястры — Хелены з Марцінкевічаў Умінскай, а таксама аб нараджэнні і хрышчэнні пляменніка — Віктара-Цыпрыяна Умінскага.

у артыкуле „Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Лёсы сясцёр класіка літаратуры”[72]. А таксама ўдалося прасачыць лёс раней невядомай даследчыкам сястры — дачкі ад першага шлюбу Яна Марцінкевіча і Людвікі Рыкачэўскай — Францішкі (па мужу Парчэўскай — маці сябра Адама Міцкевіча, маладога літаратара Станіслава Парчэўскага)[73].

9. Немалаважным новым дадаткам у біяграфію Дуніна-Марцінкевіча з'яўляецца знойдзены аўтарам факт, што ўжо ў 1835 годзе ён упершыню апынуўся ў Мінскім турэмным замку па справе аб падробцы дакументаў, хоць да гэтага часу, на падставе даведкі, якую сам Вінцэнт прадставіў пасля працяглага прагулу ў 4 месяцы па месцы сваёй працы ў кансісторыю, пісалася толькі пра хатні арышт. Больш падрабязна глядзіце наш артыкул „Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і падробка пячатак” у „Нашай Ніве”[74].
10. Значна памножыліся на мапе Беларусі і мясціны, звязаныя з родам Марцінкевічаў. Да трох існуючых да сёння (Панюшкавічы, Мінск і Люцынка) мы можам дадаць і Слонім, дзе 8 жніўня 1750 года нарадзіўся дзядзька класіка Ігнат і, хутчэй за ўсё, і бацька Ян, і побач з якім знаходзіўся маёнтак Высоха (згадваецца яшчэ ў дваранскім вывадзе, але чамусьці ніхто не звяртаў на яго ўвагі). Яго мы можам лічыць гняздом Марцінкевічаў, так як пра больш раннюю гісторыю сям'і пакуль нічога невядома. Гэта і беларускія землі Богуша-Сестранцэвіча: яго асабістыя, у адрозненне ад духоўных Панюшкавіч, маёнткі Маляцічы (цяпер Крычаўскі раён) і Лапацін (зараз Лапаціна, Мсціслаўскі раён Магілёўскай вобласці), дзе нейкі час жыла сям'я Яна Марцінкевіча. Гэта і Слуцк, дзе браты Марцінкевічы хрысцілі сваіх дзяцей, падчас арэнды Ігнатам маёнтка Старчыцы. Ян жыў па

[72] З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Лёсы сясцёр класіка літаратуры*, «Культура», 2016, № № 46 і 47. Упершыню надрукаваныя метрычныя запісы: аб нараджэнні і хрышчэнні сястры — Хелены Марцінкевічаўны, племянніц Юзэфы-Вінцэнты-Апалоніі і Яўгеніі-Сафіі Умінскіх, а таксама запіс аб вянчанні Хелены Марцінкевічаўны і Юзэфа Умінскага.

[73] З. Дрозд, *Сямейныя таямніцы Дуніна-Марцінкевіча. Хто такая Францішка з Марцінкевічаў Парчэўская, і ці спагнала яна пазыкі свайго бацькі?*, «Культура», 2017, № № 12 і 15. Упершыню надрукаваныя метрычныя запісы: аб нараджэнні і хрышчэнні пляменніцы — Канстанцыі-Феліксы-Вікторыі — дачкі Вінцэнта і Францішкі з Марцінкевічаў Парчэўскай.

[74] З. Дрозд, *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і падробка пячатак*, «Наша Ніва», № 44 (881), 26.11.2014, с. 14.

суседстве з братам, але служыў у арандатараў радзівілаўскага маёнтка Заўшыцы Масальскай або Канапацкага, бо ён згадваецца толькі ў гэтай вёсцы і вёсцы Мазалі. Гэта і маёнтак Юзафова каля Глуска, і сам Глуск, дзе пахаваныя і маці Вінцэнта, і сястра Алена Умінская[75]. Гэта і новыя адрасы на карце Мінска, дзе часова пражываў малады Марцінкевіч.

11. Думаю, што немалаважным фактам да біяграфіі перакладчыка на беларускую мову «Пана Тадэвуша» будзе той факт, што пляменнік Вінцэнта — Станіслаў Парчэўскі не проста быў сябрам Адама Міцкевіча пад час яго вандроўкі ў Рыме, але і выратаваў яго ад смерці. Таксама цікавы факт, што надпіс на надмагільным камяні рана памерлага Станіслава напісаў сам Міцкевіч. Больш падрабязна пра гэта расказана аўтарам у артыкуле „Danse macabre Станіслава Парчэўскага" апублікаваным у „Культуры"[76].
12. Дадамо ў гэтую скарбонку і тое, што аўтарам знойдзена справа аб вядомым раней толькі на аснове сямейных легенд факце — выкраданні маладым Вінцэнтам Марцінкевічам яго першай жонкі Юзэфы Бараноўскай. Аб гэтым глядзі наш артыкул «Неверагодная гісторыя шлюбу Вінцэнта Марцінкевіча»[77].

5

Безумоўна, устаноўленыя намі новыя факты з'яўляюцца важнымі для біяграфій двух вядомых нашых суайчыннікаў: Станіслава Богуша-Сестранцэвіча і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, але яны прыведзены намі толькі для прыкладу. Куды больш важным з'яўляецца вывучэнне самога механізма фарміравання нашых гістарычных ведаў і з'яўлення ў нашых энцыклапедыях недакладных звестак нават пра „зорак першай велічыні" беларускага культурнага небасхілу. Прычыны могуць быць наступныя:

— Даволі часта даследчыкі, не маючы архіўных даных, давяралі звесткам з трэціх рук, якія ўспрымалі некрытычна, выпускаючы з-пад увагі існуючыя на паверхні архіўныя дакументы і крыніцы. У нашым прыкладзе не вывучаліся нават такія важныя, як дзённік

[75] Невядомае пра лёс маці класіка...

[76] З. Дрозд, *Danse macabre Станіслава Парчэўскага*, «Культура», № № 30 і 31. Упершыню надрукаваныя метрычныя запісы: аб нараджэнні і хрышчэнні пляменніка Казіміра-Станіслава-Іаанна — сына Вінцэнта і Францішкі з Марцінкевічаў Парчэўскіх.

[77] З. Дрозд, *Неверагодная гісторыя шлюбу Вінцэнта Марцінкевіча*, «Наша Ніва», № 26 (911), 15.07.2015, с. 13.

і тастамент мітрапаліта (трэба адзначыць, што з'яўленне інтэрнэту істотна спрасціла пошук новых крыніц — і той жа дзённік Богуш-Сестранцэвіча цяпер даступны ў інтэрнэце для вывучэння[78]). Часта асновай падобных аксіём станавіліся па большай ступені мастацкія творы, якія потым некрытычна перапісваліся іншымі даследчыкамі ўжо як навуковыя факты і яны траплялі ў энцыклапедыі і падручнікі.

— Вялікай праблемай была і ідэалагічная ўстаноўка савецкіх часоў, калі было значна прасцей вывучаць героя, які быў «бедны», чым калі ён быў «прыгоннікам» і т.п. Але шмат у чым падобны ідэалагічны падыход уласцівы і для сучаснай беларускай гістарычнай навукі, хаця б на этапе вызначэння актуальнасці або неактуальнасці тэмы даследавання.

— Не меншай праблемай у фарміраванні няслушных даных была ўнутраная ўстаноўка саміх даследчыкаў — своеасаблівая закаханасць у сваіх герояў, якая прымушала іх залішне ідэалізаваць, безумоўна давяраць прадстаўленым імі самімі звесткам і абыходзіць увагай непрывабныя бакі іх жыцця.

— Безумоўна, асноўнай праблемай, якая змушала даследчыкаў больш вылучаць свае версіі ці нават фантазіраваць, стала недастатковая праца па выяўленні новых дакументаў, якіх, толькі ў выніку двухгадовай нашай працы па даследаванні біяграфіі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, намі выяўлена каля сотні.

— У большай меры, падобнае стаўленне да крыніц стала вынікам таго феномена, што мы ўмоўна назвалі «цяжарам канчатковай вывучанасці» — маладыя даследчыкі проста не браліся за падобныя тэмы, лічачы іх неперспектыўнымі: нічога новага тут не знайсці, усё ўжо знойдзена, бо такія аўтарытэты ўжо працавалі над гэтай тэмай дзесяцігоддзямі.

— Феномен «цяжару канчатковай вывучанасці» ўласцівы нават цэлым даследчым інстытутам, напрыклад, такой аўтарытэтнай установе як Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы. Пра гэта піша, прысвяціўшы не адзін год «афіцыйнаму» вывучэнню біяграфіі класіка Язэп Янушкевіч у артыкуле *У архіўнай цішы*: „Па часе скеміў, што звальненне яны планавалі заўчасна, калі яшчэ перад Новым годам пазбавілі навуковай тэмы на наступны год. Замест прапанаванага мною працягу даследавання архіўнай

[78] *Дневник Сестренцевича, первого митрополита всех римско-католических церквей в России. Часть I: 1797 и 1798 гг.*, [у:] *Старина и новизна*, кн. 16, Санкт-Петербург 1913, электронны рэсурс: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1780-1800/Sestrencevich/pred.htm.

спадчыны В. Дуніна-Марцінкевіча... аніякай не далі”[79]. Растлумачана гэта было тым, што «пра нашага класіка ўжо напісана больш, чым ён сам напісаў за сваё жыццё».

— Вялікай праблемай па-ранейшаму з'яўляецца савецкая сістэма арганізацыі даследаванняў беларускімі інстытутамі. У тым жа артыкуле Янушкевіч піша, што «дзяржаўны» даследчык па-ранейшаму залежыць ад планаў, што зацвярджаюцца начальствам, а таксама занадта шмат часу вымушаны марнаваць не на даследчую працу, а, хутчэй, бюракратычную: „Стаў радзей трапляць у архіўную чытальню — факт. Прыкры для навукоўца, што лічыць сябе архівістам... Нарады. „Дырэкцыі”. Паседжанні аддзела. Калегіі архіўнай галіны (падрыхтоўка да іх). Справаздачы. Вучоныя рады. Рэцэнзіі. Водгукі. Характарыстыкі. Планы. І ўсё тэрмінова, і ўсё адказна. І нейдзе паміж іншага „планавыя навуковыя” тэмы. З году ў год па зачараваным коле”[80].

Усе гэтыя прычыны прыводзяць да таго, што нашы сучасныя звесткі нават пра такіх выдатных суайчыннікаў як Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Адам Міцкевіч, Тадэвуш Рэйтан, Станіслаў Манюшка і іншыя, і, тым больш, аб іх продках яшчэ далёка няпоўныя ці нават памылковыя. Пры гэтым «цяжар канчатковай вывучанасці» не дазваляе маладым гісторыкам нават прыступіць да падобных тэм (хутчэй за ўсё, яны не будуць зацверджаны як тэмы навуковай працы), а аўтарытэт мінулых пакаленняў даследчыкаў — усумніцца ў некаторых фактах і падвергнуць іх рэвізіі. Таму даследаванні, якія ставяць сваёй задачай вывучэнне і праверку нават энцыклапедычных звестак, асабліва, у святле з'яўлення новых тэхналогій, такіх як інтэрнэт, які прадстаўляе доступ да вялізнага, раней невядомага масіву даных, становяцца актуальнымі і перспектыўнымі. Узрастае і роля незалежных, не звязаных з дзяржаўнымі інстытутамі даследчыкаў, іх устаноўка працаваць для сябе, а не для „галачкі”. Чаму прыкладам могуць быць і сенсацыйныя адкрыцці беларускага гісторыка Змітра Юркевіча ў біяграфіях Адама Міцкевіча, Тадэвуша Рэйтана і іншых[81]. Здаецца, што і мы можам сустрэць 210-годдзе Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча не з пустымі рукамі.

[79] Я. Я. Янушкевіч, *Зямля кенатафаў*, с. 8.
[80] Там жа, с. 6-7.
[81] З. Юркевіч, *Таямніца Міцкевіча „па кудзелі”*, «Культура», 2016, № № 8, 11; ён жа, *Міцкевіч — Рэйтан — Касцюшка*, «Культура», 2016, № 49; ён жа, *Таямніца Міцкевіча „па кудзелі”-2*, «Культура», 2016, № 6; ён жа, *Таямніца Міцкевіча па мячы*, «Культура», 2017, № № 14, 19.

Summary

The burden of a definitive study or new facts on a Belarusian classic author on the occasion of his 210th anniversary

Is it possible to find anything new in the biographies of such remarkable personages of world and Belarusian culture as Adam Mickiewicz, Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, Tadeusz Rejtan, or Tadeusz Kościuszko? Has everything been discovered? And is our knowledge of these significant people, whose names are on the pages of course books and encyclopaedias, adequate? Based on the accumulated knowledge regarding the degree of kinship between Wincenty Dunin-Marcinkiewicz and Stanisław Bohusz-Siestrzencewicz, the author of this article points not only to many years' unsatisfactory search for the answer to this question but also to the dissemination of the knowledge acquired from inaccurate sources, speculations and even literary fantasy. Moreover, based on archival materials, he dispels such ingrained encyclopaedic dogmas as: "the history of the Dunin-Marcinkiewicz family has been thoroughly studied", "his parents were poor tenants of the Paniuszkowicze estate", "Wincenty was orphaned in early childhood", etc. The term "the burden of a definitive study", coined by the author, refers to the cause of abandoning the search for new facts and lack of a critical assessment of our historical knowledge.

Streszczenie

Brzemię definitywnego przestudiowania albo Nowe fakty z okazji 210 rocznicy dogłębnie zbadanego klasyka białoruskiego

Czy możliwe są nowe odkrycia w życiorysach takich znakomitych postaci światowej i białoruskiej kultury i bohaterów narodowych jak Adam Mickiewicz, Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, Tadeusz Rejtan, czy Tadeusz Kościuszko? Czy wszystko już odkryto? I czy dostatecznie miarodajna jest lub przynajmniej słuszna nasza wiedza o tych znacznych postaciach, które trafiły na karty podręczników i encyklopedii. Na przykładzie zgromadzonej wiedzy o stopniu powinowactwa Wincentego Dunina-Marcinkiewicza i Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza autor ukazuje nie tylko wieloletnie niezadowalające poszukiwania odpowiedzi na to pytanie, ale i upowszechnianie błędnej wiedzy historycznej na podstawie niedokładnych źródeł, domysłów i nawet fantazji literackiej. Oprócz tego na podstawie materiałów archiwalnych obalane są takie upowszechnione dogmaty encyklopedyczne, jak „historia rodu Dunina-Marcinkiewicza jest dobrze zbadana", „rodzice byli biednymi dzierżawcami majątku Paniuszkowicze", „Wincenty w dzieciństwie został sierotą" itp. Przyczynę zaniechania nowych poszukiwań i braku krytycznej oceny naszej wiedzy historycznej autor nazwał „brzemieniem definitywnego przestudiowania"

Zmicier Drozd — historyk archiwista, poeta, publicysta, fotograf (członek Związku Fotografików Białorusi). Absolwent Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku, ukończył kierunek: muzealnictwo i ochrona dziedzictwa historyczno-kulturalnego. Zainteresowania badawcze: własność ziemska, system sądowy i penitencjarny, Wincenty Dunin-Marcinkiewicz. Zajmuje się badaniem represji współczesnych i stalinowskich. Autor książek *Землеўладальнікі Мінскай губерні 1861-1900* (2010); *Землеўладальнікі Мінскай губерні 1900-1917; Падымныя рэестры Менскага ваяводства. Менскі павет 1775. Rejestry podymnego województwa mińskiego. Powiat miński 1775* (2014).

Олег Лицкевич
(Минск)

Русские летописные источники «Летописца великих князей литовских»

«Летописцем великих князей литовских» принято называть хроникальный текст, охватывающий период от смерти князя Гедимина (1341) до встречи великого князя литовского Витовта с московским великим князем Василием Дмитриевичем в Смоленске (1396). Вместе с целым рядом других произведений, — в том числе выборкой различных летописных статей, «Повестью о Подолье», хроникой войны 30-х гг. XV в., «Похвалой Витовта», повестью о Смоленском восстании 1440 г., — «Летописец великих князей литовских» вошел в состав древнейшего летописного свода по истории ВКЛ, доведенного до 1446 г.[1] Старейшая редакция «Летописца великих князей литовских»

[1] О первом летописном своде ВКЛ и «Летописце великих князей литовских» как его составной части см.: S. Smolka, *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: rozbiór krytyczny*, Kraków 1889; A. Prochaska, *Latopis litewski: rozbiór krytyczny*, Lwów 1890; И. А. Тихомиров, *О составе западнорусских, так называемых литовских летописей*, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 334, 1901, № 3 (март), отд. II, с. 1-36; № 5 (май), с. 70-119; М. С. Грушевський, *«Похвала в. кн. Витовту», кілька уваг про склад найдавнійшої русько-литовської літописи*, «Записки Наукового товариства імени Шевченко», 1895, т. 8, кн. 4, Львів 1895, с. 1-16; J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa 1912; Т. П. Сушицький, *Західньо-руськи літописи як пам'ятки літаратури*, упорядк. та до друку вигот. О. А. Назаревський, «Збірник історично-філологічного відділу», № 2: Праці комісії давнього українського письменства, т. 1, Київ 1930; В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў*, Мінск 1969; Н. Н. Улащик, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985; M. Jučas, *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis*, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A", 1957, nr 2, p. 111-121; M. Jučas, *Lietuvos metraščiai*, Vilnius 1968; он же, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius 2002; J. Mikulski, *Smoleński ośrodek latopisarski w latach 20-50. XV w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2010, nr 33, s. 17-49. Хотя в новейшей литературе можно встретить утверждения о том, что в состав «Летописца великих князей литовских» входила «Повесть о Подолье» (J. Nikodem, *Wiarygodność Latopisu wielkich książąt litewskich*, [в:] *Antyk, prawda i fałsz w Średniowieczu. Materiały Seminariów Mediewistycznych im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, red. J. Kowalski i T. Ratajczak, Poznań 2011, s. 151-166), мы придерживаемся мнения, что это два разных произведения, возникших в разное время.

отражена в Супрасльском[2], Слуцком[3], Виленском[4], Академическом[5] списках, списке Дубровского[6] (и производном от него Погодинском списке[7], претерпевшем дополнительное редактирование), а также в переводе на латинский язык, сделанном в XV в. и известном под названием «Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae»[8] (близкий к этому переводу текст также был в переработанном виде использован Яном Длугошем при создании 10-й книги истории Польши)[9].

Уже один из первых серьезных исследователей «Летописца великих князей литовских» Станислав Смолька обратил внимание на неоднородность его состава. Начальная часть этого произведения, повествующая о событиях до первого отъезда князя Витовта в Пруссию (1382), по мнению польского историка, являлась памятником официальной историографии, который был создан в кругах, близких к Витовту, еще при его жизни[10]. Этот текст на руском языке[11] пер-

[2] *Полное собрание русских летописей* (далее: ПСРЛ), т. 17: *Западнорусские летописи*, Санкт-Петербург 1907, стлб. 71-81; ПСРЛ, т. 35: *Белорусско-литовские летописи*, Москва 1980, с. 61-66.

[3] *Летопись великих князей литовских*, пригот. к изд. А. Н. Попов, «Ученые записки Второго отделения Академии наук.», кн. 1, отд. III, Санкт-Петербург 1854, с. 21-58 (и отдельный оттиск); ПСРЛ, т. 17, стлб. 85-124; ПСРЛ, т. 35, с. 68-72.

[4] *Отрывок краткой литовской летописи, находящейся в летописном сборнике, именуемом летописью Авраамки*, изд. А. Ф. Бычкова, Санкт-Петербург 1893; ПСРЛ, т. 17, стлб. 191-204; ПСРЛ, т. 35, с. 85-90.

[5] ПСРЛ, т. 17, стлб. 125-152; ПСРЛ, т. 35, с. 110-114.

[6] ПСРЛ, т. 17, стлб. 205-218; ПСРЛ, т. 43: *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, Москва 2004, с. 265-269.

[7] ПСРЛ, т. 17, стлб. 573-585.

[8] A. Prochaska, *Przekład ruskiego latopisca ks. Litewskiego na język łaciński*, „Kwartalnik Historyczny”, Lwów 1888, R. 2, zesz. 2, s. 196-205; ПСРЛ, т. 17, стлб. 219-226; ПСРЛ, т. 35, с. 115-117.

[9] J. Długosz, *Opera omnia*, t. 12: *Historiae Polonicae libri XII*, t. 3, lib. IX, X, Cracoviae 1876, s. 404-412; он же, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, liber 10: *1370-1405*, Varsaviae 1985, s. 92-101.

[10] S. Smolka, *Najdawniejsze pomniki*, s. 35, 48.

[11] В соответствии с названием этого языка в аутентичных письменных источниках конца XIV-XVI вв. В нашем понимании руский (с одной буквой «с» в отличие от собственно русского) язык идентичен «западнорусскому (рутенскому)» языку в соответствии с определением, которое дал ему Вячеслав Всеволодович Иванов в своей обзорной работе о языках ВКЛ (В. В. Иванов, *Языки, языковые семьи и языковые союзы внутри Великого княжества Литовского*, [в:] *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*, Moscow 2005, с. 100-102). Речь идет о языке кириллических письменных памятников, создававшихся в рассматриваемый период на территории Великого княжества Литовского (включая Смоленскую, Холмскую и Подольскую земли), Галицкой Руси и Молдавии, с учетом той или иной примеси церковнославянского языка.

воначально существовал в отдельном виде, и именно он послужил протографом для латинского перевода «Origo regis». С. Смолька указал на целый ряд фактологических и текстологических параллелей между первой частью «Летописца великих князей литовских» и текстом на средневерхненемецком языке «Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln und Skirgaln», записанным со слов Витовта в Пруссии в 1390 г.[12] Вторая же часть «Летописца великих князей литовских», по мнению С. Смольки, была написана в Смоленске в начале 30-х гг. XV в. автором, входившим в окружение митрополита Герасима, возможно, его писарем. Историк полагал, что основное внимание во второй части уделяется смоленским событиям. Отсюда он делал вывод, что автор жил в Смоленске и, судя по общей окраске текста и цитатам из Священного Писания, был духовным лицом. Поскольку С. Смолька усматривал определенное сходство между второй частью «Летописца великих князей литовских» и хроникой войны 30-х гг. XV в., также вошедшей в первый летописный свод ВКЛ, он считал, что вторая часть «Летописца великих князей литовских» составлена вскоре после 1430 г. В распоряжении сводчика находилась первая часть «Летописца великих князей литовских», взятая в великокняжеском архиве ВКЛ, и некая смоленская летопись, имевшая лакуну между 1382 и 1395 гг. Чтобы заполнить эту лакуну, по мнению С. Смольки, и была написана вторая часть «Летописца великих князей литовских»[13].

Несмотря на различия в трактовке некоторых деталей, главные выводы С. Смольки, — о необходимости различать между собой первую и вторую части «Летописца великих князей литовских» как произведения, возникшие в разное время и при разных обстоятельствах, — прочно закрепились и получили дальнейшее развитие в научной литературе[14]. Многие исследователи отмечали, что между двумя

[12] Единственный список конца XIV — начала XV вв.: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OF 1b, лл. 22 об.-24 об. Публикации: *Scriptores rerum Prussicarum*, Leipzig 1863, Bd. 2, s. 711-714; K. Alminauskis, *Vytauto skundas*, „Archiwum philologicum”, Kaunas 1939, t. 8, p. 182-224.

[13] S. Smolka, *Najdawniejsze pomniki*, s. 52-53.

[14] A. Prochaska, *Latopis litewsk*i, s. 16, 30-31; И. А. Тихомиров, *Два польских труда о западнорусских летописях*, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 273, 1891, февраль, отд. II, с. 407; он же, *[Рец.:] A. Prochaska, Latopis litewski. Rozbiór krytyczny, Lwów 1890*, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 287, 1893, май, с. 263-264; он же, *О составе*, № 3 (март), с. 8-9; М. С. Грушевський, *«Похвала в. кн. Витовту»*, с. 3, 13, 15-16; А. А. Шахматов, *О Супрасльском списке западнорусской летописи*, «Летопись занятий Археографической комиссии за 1900 год», Санкт-Петербург 1901, вып. 13, с. 8; Т. П. Сушицький, *Західньо-руськи літописи*, с. 149; В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы*, с. 108-109, 111, 113-114; M. Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, p. 33, 39.

фрагментами существует отчетливая языковая и стилистическая разница. Так, по мнению Яна Якубовского, литературный стиль первой части «Летописца великих князей литовских» ничем не напоминает русские летописи; изложение очень живое, язык приближен к разговорному и схож отчасти с языком государственных документов того времени, то есть XIV-XV вв.; в тексте нет церковнославянизмов и цитат из Священного Писания[15]. Вячеслав Чемерицкий тоже отмечает, что первая часть «Летописца великих князей литовских» «напісана жыва і цікава, як бы на адным дыханні, і вылучаецца надзвычайнай цэласнасцю і маналітнасцю», тогда как вторая часть носит фрагментарный характер и ее язык и стиль «даволі выразна вылучаюцца сваёй царкоўнаславянскай, кніжнай афарбоўкай, архаічнасцю моўных форм»[16].

Большое значение имеет точное установление стыка, своеобразной границы между текстами первой и второй частей «Летописца великих князей литовских». По обоснованному мнению Феоктиста Сушицкого, вторая часть «Летописца» начинается сразу после сообщения о первом отъезде Витовта в Пруссию, которым завершается «Origo regis»[17]. Надежда Морозова, проанализировав языковые особенности «Летописца великих князей литовских» (по Виленскому списку как лучше всего сохранившемуся), пришла к выводу, что первая часть «Летописца» написана на «руськом» (по ее терминологии) языке, в котором основной глагольной формой прошедшего времени является перфект без связки. Вторая же часть создана на «гибридном церковнославянском» языке с преобладанием аористов и перфектов со связкой[18]. Таким образом, определить начало второй части «Летописца великих князей литовских» можно и с учетом особенностей языка. Однако некоторая путаница в этом вопросе возникла в связи с работами Валентины Мороз. Повторив некоторые наблюдения Н. А. Морозовой, В. К. Мороз отметила, что точно разделить текст на отдельные структурные части можно, в частности, по таким языковым признакам, как полногласие и неполногласие, использование глагольных форм аориста и перфекта и т. д.[19] Исходя из этого, исследо-

15 J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodościowymi*, s. 14, 17-21.

16 В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы*, с. 103.

17 Т. Сушицький, *Західньо-руськи літописи*, с. 149.

18 Н. А. Морозова, *Виленский список «Летописца великих князей литовских» — языковые особенности и состав*, „Kalbotyra: mokslo darbai. Slavistica Vilnensis 1995", Vilnius 1997, nr 45 (2), s. 38-39.

19 В. К. Мароз, *Летапісы і хронікі ў кантэксце фарміравання беларускай літаратурнай мовы старажытнага перыяду. Манаграфія*, Мінск 2011, с. 71.

вательница посчитала, что первая часть «Летописца великих князей литовских» завершается на словах «И оттолѣ почал крестити Литву у латынскую вѣру, и прислал арцибискуп бискупа к Вилни в литовскую землю», а вторая часть начинается с описания похода князя Андрея Ольгердовича на Литву («и тогда начяша стави костелы в всеи Литовъскои земли»)[20].

Существует ряд контраргументов, которые не позволяют принять это мнение. Во-первых, кажется невозможным, чтобы граница между двумя частями «Летописца» проходила посреди логически завершенной и целостной фразы: «И оттолѣ почал крестити Литву у латынскую вѣру, и прислал арцибискуп бискупа к Вилни в литовскую землю, и тогда начяша стави костелы в всеи Литовъскои земли». Цитируемая фраза в полной мере соответствует критериям, которые указала Н. А. Морозова для текста, написанного на «гибридном церковнославянском» языке, то есть объединяющего в себе элементы как церковнославянского, так и руского языка. Иначе говоря, вся эта фраза целиком могла входить в состав второй части «Летописца великих князей литовских». Во-вторых, необходимо учитывать фактор «Origo regis», то есть принимать во внимание, на каких словах завершается латинский перевод первой части «Летописца великих князей литовских». В-третьих, В. К. Мороз, получается, оставляет в первой части «Летописца» фразу, явно написанную с элементами церковнославянского языка: «Бывшоу же ему в Немцех и оу Маринеграде оу мистра, приехаша к нему мнози князи и бояре Литовьскыи» и т. д. (цитируется по Виленскому списку). Здесь наблюдаются такие черты, как дательный самостоятельный, форма аориста. Для объяснения возникающего противоречия В. К. Мороз называет эту фразу «небольшой вставкой» в первой части «Летописца»[21], но в этом случае непонятно, почему таких вставок на церковнославянском языке нет в остальном тексте первой части. Этих противоречий можно избежать, признав, что первая часть «Летописца великих князей литовских» заканчивается там же, где завершается и латинский перевод «Origo regis», а именно на словах об отъезде Витовта в Пруссию (см. ниже таблицу).

[20] Там же, с. 71, 76.

[21] В. К. Мароз, *Мова беларускага летапісання: «Летописец великих князей литовских»*, «Веснік Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Я. Купалы. Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія», 2009, № 1, с. 61.

	Конец первой части «Летописца великих князей литовских»	**Начало второй части «Летописца великих князей литовских»**
«Origo regis»	...ad Theutunicos properauit.	
Виленский список	И оутекъ з города въ Нѣмци и оу Прусы.	Бывшоу же ему в Нѣмцех и оу Маринѣ градѣ оу мистра приехаша к немоу мнози князи и бояре Литовьскыи
Академический	Да оутекь оу Нѣмци оу Прусы.	Соущю ж ему оу Нѣмцахь оу Марьинѣ градѣ у мистра приехаше к нему мнози князи и бояре Литовьскии.
Слуцкий	И оутечеть оу Немци и Пруси.	Соущу ж емоу оу Немцах оу Марьине городѣ оу мистра и приехавша к нему мнози князи и бояре Литовьскии.
Супрасльский	И оутечеть во Немци оу Пруси.	Соущю же емоу в Нимцах в Марине городѣ в мистра и приѣхаша к немоу многи князи и бояре литовъскии.

Стилистическая и языковая целостность первой части «Летописца великих князей литовских» убедительно свидетельствует о том, что при ее создании нарративные (например летописные) источники даже если и привлекались, то были глубоко переработаны и не включались в текст в своем исходном виде. Противоположная картина наблюдается во второй части «Летописца великих князей литовских», которая как будто составлена из множества разнородных и в языковом, и в стилистическом отношении фрагментов-лоскутов. Это подтверждается и результатами лингвистического анализа, который провела в цитировавшейся выше работе Н. А. Морозова. По ее мнению, чередование фрагментов на церковнославянском и руском языке во второй части «Летописца» может быть обусловлено причинами не лингвистического, а текстологического характера[22]. Иными словами, пестрота языка второй части «Летописца» объясняется тем,

[22] Н. А. Морозова, *Виленский список «Летописца великих князей литовских»*, с. 39-41.

что эта часть составлена из разных исходных материалов и языковую разницу между этими материалами не устранила даже их поверхностная редакторская обработка. К руским Н. А. Морозова отнесла фрагменты о возвращении Витовта в Литву, крещении и коронации Ягайла в Кракове, битве близ Вейшишек, взятии Кривого города в Вильно, походе Скиргайла на Черкассы и Звенигород. Возможно, источником для некоторых из этих и других фрагментов, написанных с преобладанием руского языкового элемента, стали какие-либо документальные, эпистолярные или делопроизводственные материалы из государственного архива ВКЛ. В то же время при создании целого ряда фрагментов второй части «Летописца», написанных с преобладанием церковнославянского элемента (например о браке княжны Софьи Витовтовны и московского великого князя Василия Дмитриевича, о смерти князя Скиргайла в Киеве и другие), вероятно, в качестве текстологического, фактологического или стилистического источника использовались русские летописи. Впрочем, в некоторых случаях, на наш взгляд, целесообразно отличать языковую основу тех или иных фрагментов от их стилистического декора. Так, многие фрагменты, написанные в своей основе на руском языке, не исключено, были по стилистическим соображениям «приукрашены» автором с помощью церковнославянской лексики, чтобы приблизить их звучание к высокому стилю, характерному для религиозных текстов, да и для древнерусских летописей тоже.

Во всяком случае возникает вопрос, какие же конкретно летописи использовались при создании второй части «Летописца великих князей литовских»? Несмотря на то, что история изучения летописания ВКЛ насчитывает уже почти два столетия, удовлетворительного решения эта проблема до сих пор не получила. Безусловно, она теснейшим образом связана с вопросом о происхождении выборки общерусских летописных известий, включенной в первый летописный свод ВКЛ наряду с «Летописцем великих князей литовских». Поколение исследователей, работавшее в конце XIX — начале XX столетия, по объективным причинам еще не могло ответить на оба этих вопроса — по той простой причине, что на тот момент не были изданы многие важнейшие общерусские летописные своды (например Рогожский летописец, Московский свод конца XV в.), а связи между ними тогда не были изучены в достаточной мере. Исключение составлял, конечно, Алексей Шахматов, но он занимался летописными источниками всего древнейшего свода ВКЛ в целом, а конкретно «Летописец великих князей литовских» не изучал. Так, С. Смолька вообще предполагал, что автор второй части «Летописца великих князей литовских» писал «snać z pamięci» (то есть опираясь на собственную память) и что

выборка общерусских летописных известий в первом летописном своде ВКЛ создана на основе общего источника с Воскресенской летописью, а именно на основе гипотетической смоленской летописи за 1395-1418 гг.[23] Ему возразил Антони Прохаска, указавший на целый ряд параллелей между второй частью «Летописца великих князей литовских» и Воскресенской летописью — в сообщениях о крещении Ягайла в Кракове, о войне 1386 г. (осаде Мстиславля смоленскими войсками), о женитьбе московского великого князя Василия Дмитриевича на княжне Софье Витовтовне, о смерти Ульяны Александровны, о встрече Витовта с Василием Дмитриевичем в Смоленске. Таким образом, А. Прохаска считал неоспоримым тот факт, что вторая часть «Летописца великих князей литовских» создана с привлечением какой-то русской летописи, следы которой сохранились в Воскресенском летописном своде XVI в.[24] С ним, однако, не согласился Иван Тихомиров, отметивший, что известия летописей ВКЛ и общерусских летописных сводов (например Воскресенского) об одних и тех же событиях носят разную идеологическую окраску и направленность. Например, эпизоды про битву под Мстиславлем 1386 г., про поездку княжны Софьи Витовтовны в Москву в летописях ВКЛ написаны с литовской точки зрения, а в общерусских сводах — соответственно со смоленской и с московской. Исключение И. А. Тихомиров сделал только для известия о взятии Смоленска Витовтом и о войне его с Рязанью, которое и в летописях ВКЛ, и в общерусских сводах восходит, по его мнению, к общему источнику[25]. Объективно говоря, представленная И. А. Тихомировым аргументация по этим вопросам кажется слабой, так как он почему-то отказался учитывать то обстоятельство, что заимствованные летописные статьи во второй части «Летописца» могли подвергаться редактированию с литовских политических позиций. Ф. П. Сушицкий, в свою очередь, утверждал, что вторая часть «Летописца великих князей литовских» написана на основе неких гипотетических памятников смоленского летописания конца XIV — начала XV в.[26], однако не представил убедительных текстологических доводов — прежде всего для обоснования тезиса о том, что это была именно смоленская, а не какая-либо общерусская летопись. Сопоставляя точки зрения этих четырех ученых, вплотную занимавшихся вопросом о летописных источниках второй части «Летописца великих

[23] S. Smolka, *Najdawniejsze pomniki*, s. 24-25, 53.
[24] A. Prochaska, *Latopis litewski*, s. 17-19.
[25] И. А. Тихомиров, *[Рец.:] A. Prochaska, Latopis litewski*, с. 257-258; он же, *О составе*, № 3 (март), с. 10-11.
[26] Т. Сушицький, *Західньо-руськи літописи*, с. 153-156.

князей литовских», мы видим, что наиболее обстоятельно подошел к его решению А. Прохаска, которому удалось на весьма скудном доступном ему летописном материале сформулировать в целом правильные, хотя и нуждающиеся в уточнениях выводы.

Важный вклад в изучение рассматриваемой проблематики внесли ученые, исследовавшие выборку общерусских летописных известий, включенных в состав первого летописного свода ВКЛ. По мнению А. А. Шахматова, источниками для первого летописного свода ВКЛ послужили общерусская летопись в западнорусской обработке, составленная в Смоленске на основе митрополичьего свода, доведенного до 6954 (1446) года, а также Новгородская IV летопись, Софийская I летопись первой редакции и некоторые западнорусские летописные источники[27] (надо понимать, смоленские записи о событиях 30-х — 40-х гг. XV в.). Затем к этой общерусской летописи был присоединен текст «Летописца великих князей литовских», и так образовался протограф свода по Супрасльскому списку[28].

Михаил Приселков отметил, что вся часть выборки общерусских летописных известий в первом летописном своде ВКЛ до 6817 (1309) г. представляет собой заимствование из Новгородской IV летописи. Известия с 6818 (1310) г. по 6893 (1385) гг. обнаруживают сходство с Троицкой и Симеоновской летописями, отражающими общерусский свод митрополита Киприана 1408 г., в котором особое внимание уделялось московским политическим тенденциям и реалиям. Известия с 6893 (1385) по 6926 (1418) гг. схожи с Софийской I летописью древнейшей редакции по спискам Оболенского и Карамзина. Остальная часть по 1446 г. создана на основе митрополичьей летописи, продолжавшей гипотетический Полихрон Фотия 1418 г.[29]

Несколько к иным выводам пришел В. А. Чемерицкий. Выборка общерусских летописных известий сделана, по его мнению, на основе двух источников. Сведения с самого начала и до 1305 г. включительно, а также за 1385-1446 гг., взяты из митрополичьей летописи 1446 г., основу которой составлял гипотетический общерусский свод 1418 г., так называемый Полихрон Фотия; известия же за 1306-1388 гг. почерпнуты из свода 1408 г. (В. А. Чемерицкий назвал его сводом 1409 г.), отразившегося в Троицкой и Симеоновской летописях[30].

[27] А. А. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV-XVI вв.*, Москва — Ленинград 1938, с. 331, 345.
[28] Там же, с. 331, 334, 345.
[29] М. Д. Приселков, *История русского летописания XI-XV вв.*, подг. к печати В. Г. Вовиной, Санкт-Петербург 1996, с. 221-224.
[30] В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы*, с. 70-76.

В свою очередь Яков Лурье счел возможным отвергнуть гипотезу о существовании Полихрона Фотия как общерусского свода, стоявшего между сводом 1408 г. и протографом Новгородской IV и Софийской I летописей[31]. По его мнению, протограф Новгородской IV и Софийской I летописей возник в 30-х — 40-х гг. XV в. как митрополичий свод общерусского характера, связанный со сводом 1408 г. (Троицкой летописью)[32]. Что же касается первого летописного свода ВКЛ (Я. С. Лурье неточно датировал его составление началом XVI в.), то его составитель заимствовал начальную часть общерусских летописных известий до 6817 (1309) г. из Новгородской IV летописи, а текст за период с 6893 (1385) по 6926 (1418) г. — из Софийской I летописи. Остальной текст за XIV и первую половину XV в. представлял собой соединение свода 1408 г. (Троицкой летописи) и краткой митрополичьей летописи, отмечающей деятельность митрополитов Фотия в 1420-1427 гг. и Герасима в 1432-1435 гг.[33]

Необходимо также сказать о гипотезе Бориса Клосса, полагающего, что автором Троицкой летописи был монах Троице-Сергиева монастыря преподобный Епифаний Премудрый, одно время выполнявший функции секретаря митрополита Фотия и скончавшийся в конце 1418 или в 1419 г.; помимо прочего, он же, по мнению Б. М. Клосса, написал несколько произведений для составлявшегося около 1418 г. летописного свода митрополита Фотия (общего источника Новгородской IV и Софийской I летописей)[34]. Для нашей темы эти выводы чрезвычайно интересны еще и потому, что составитель первого летописного свода ВКЛ был наверняка знаком с творческим наследием Епифания Премудрого и, по крайней мере, в одном случае использовал его в качестве образца. В частности, при создании «Похвального слова Сергию Радонежскому» Епифаний взял первые строки «Таину цареву добро есть хранити, а дела Божия проповедати преславъно есть...» из жития Марии Египетской[35], которое в свою очередь в данном случае основывалось на библейской книге Товита (12:7). Автор летописной редакции «Похвалы Витовта», вошедшей в первый летописный свод ВКЛ, подражая Епифанию, также начал свой панегирик аналогичны-

[31] Я. С. Лурье, *Общерусские летописи XIV-XV вв.*, Ленинград 1976, с. 107.

[32] Там же, с. 71, 113-114.

[33] Там же, с. 115.

[34] B. M. Kloss, *Determining the Authorship of the Trinity Chronicle*, „Medieval Russian Culture”, vol. II, ed. by Michael S. Flier and Daniel Rowland, Berkeley — Los Angeles — London 1994, p. 57-72; Б. М. Клосс, *Избранные труды*, т. 1: *Житие Сергия Радонежского*, Москва 1998, с. 107, 110.

[35] B. M. Kloss, *Determining*, p. 62; Б. М. Клосс, *Избранные труды*, т. 1, с. 95.

ми, хоть и несколько видоизмененными словами: «Таину таити цареву добро есть, а дела велика господаря поведати добро жь есть...»[36].

Итак, несмотря на различия в некоторых трактовках полученные указанными исследователями результаты задают общие ориентиры и для исследования летописных источников второй части «Летописца великих князей литовских».

Соотношение между «Летописцем великих князей литовских» и Воскресенской летописью. Начнем этот обзор мы не с действительной, а с мнимой связи, то есть с летописи, которая на самом деле источником для «Летописца великих князей литовских» не является.

Автор второй части «Летописца», как известно, не знал о происхождении польской королевы Ядвиги, поэтому ошибочно назвал ее единственной дочерью польского короля Казимира, хотя она была младшей дочерью венгерского и польского короля Людовика из Анжуйской династии. Аналогичная ошибка отразилась также в «Повести о Подолье» и Воскресенской летописи — своде, доведенном до 1541 г. и составленном на основе московских летописей.

«Летописец великих князей литовских» по Виленскому, Академическому и Супрасльскому спискам	Короля Казимира краковского в животе не стало, и сынов в него не было, только одна дочка (именемь) Ядвига. И почали ляхове слати с Кракова к великому князю Ягаилу, абы принял крещение старого Рима и понял бы в них королевну Ядвигу и стал бы в них королем в Кракове и на всеи Лядскои земли[37].
«Повесть о Подолье» по Супрасльскому и Слуцкому спискам	И затымь [узнал] полскы король Казимир Локотъковичь, што их три браты Корьятовичи на Подольскои земли, а люди мужьныи, и он прислал ко князю Костентину кглеитовныи листы со великою тверъдостию и прося его, штобы к нему приехал. А умыслив тое собе и своими (со всими) паны, што в него сына не было, толко была одна дочька, захотел за него дочку дати (*в Слуцком добавлено*: а по своемь животе королемь осадити)[38].

[36] ПСРЛ, т. 35, с. 58, 75. В редакции «Похвалы Витовта» 1428 г., записанной в сборнике слов преподобного Исаака Сирина РНБ, F. I. 476, этих слов нет (ср.: А. И. Соболевский, *Запись начала XV в.*, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», Киев 1895, т. 9, с. 220-221).

[37] ПСРЛ, т. 35, с. 63, 87, 113.

[38] Там же, с. 66, 74.

Воскресенская летопись	Того же году (6894) великий князь Ягайло Олгердовичь Литовский ездил женитися в Лятцкую землю, и женися тамо, а поня королевну Казимерову дочь Едвигу, и тамо крестися в Римскую веру[39].

Как уже говорилось выше, А. Прохаска предполагал, что авторы второй части «Летописца» и «Повести о Подолье» в данном случае использовали в качестве источника сообщение какой-то летописи, следы которой сохранились в Воскресенском летописном своде[40]. Однако это мнение опровергается данными текстологического анализа, которые показывают, что процитированное выше известие Воскресенской летописи является поздней сокращенной редакцией статьи из новгородского, софийского и московского сводов о браке князя Ягайла у «Угорского короля», его крещении в «немецкую веру» и казни в Вильне двоих литовских бояр, исповедавших православие. В Софийской I летописи соответствующая статья, датированная 6894 г., звучит следующим образом: «Того же году великии князь Ягаило Ольгердович литовьскыи ехал женитися в Угорьскую землю к королю, и тамо женися и крестися в немечьскую веру. И пришед оттоле из Угорьские земли в свою отчину в Литовскую землю и крести Литву в немеческую же веру, половину своего города Вилны. А два литвина у него были болшие, а те крестишася в крестианскую веру. Он же хоте их крестити в свою же веру, они же его не послушавше, король же Ягаило казни их многыми муками и смерти веле предати»[41]. По-видимому, это наиболее близкий к протографу вариант. В Новгородской IV летописи эта статья дополнена сообщением из псковских летописей об осаде Полоцка войсками ВКЛ и пленении князя Андрея Ольгердовича в апреле 1387 г.[42] Основанный на варианте из Софийской I летописи текст статьи вошел также в Типографскую и Никаноровскую летописи, Московский свод конца XV в. и один из вариантов Никоновского свода[43]. Существуют также поздние сокращенные редакции этой статьи. Так, в некоторых летописях отсутствует изве-

[39] ПСРЛ, т. 8: *Продолжение летописи по Воскресенскому списку (1354-1541)*, Санкт-Петербург 1859, с. 51.

[40] A. Prochaska, *Latopis litewski*, s. 17.

[41] ПСРЛ, т. 6, вып. 1: *Софийская первая летопись старшего извода*, Москва 2000, стлб. 489-490.

[42] ПСРЛ, т. 4, ч. 1: *Новгородская четвертая летопись*, Москва 2000, с. 347; *Псковские летописи*, ред. А. Н. Насонов, вып. 1. Москва — Ленинград 1941, с. 24; *Псковские летописи*, ред. А. Н. Насонов, вып. 2. Москва — Ленинград 1955, с. 29, 106.

[43] ПСРЛ, т. 24: *Типографская летопись*, Петроград 1921, с. 156; ПСРЛ, т. 27: *Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века*, Моск-

стие о казни двоих литвинов. Это, например, Львовская летопись, общерусские своды 1497 и 1518 г., некоторые варианты Никоновского свода[44]. В других, наряду с этим, нет сообщения о крещении половины Вильно. Эта редакция статьи вошла в состав первого летописного свода ВКЛ, общерусских сводов 1493 и 1495 г.[45] Соответствующее известие Воскресенской летописи также представляет собой сокращенную редакцию, созданную, скорее всего, на основе какого-то московского свода, например свода конца XV в. Поэтому не может быть и речи о том, чтобы в данном случае какой-либо источник Воскресенской летописи мог служить источником для «Летописца великих князей литовских» — просто потому, что в известных ныне летописных сводах XV в. не выявлено статьи о браке и крещении Ягайла, в которой бы Ядвига называлась дочерью короля Казимира. Все было ровно наоборот: именно составитель Воскресенской летописи основывался на ошибочном сообщении «Летописца» и поэтому внес в свой текст коррективы: Ягайло у него ездил жениться не в Венгрию, а в «Лятцкую землю» и взял в жены «королевну Казимерову дочь Едвигу».

Соответственно, соотношение хроникальных сообщений, представленных в таблице выше, выглядит следующим образом. Сначала возник текст, вошедший в состав «Летописца великих князей литовских» (с ошибочными данными о происхождении королевы Ядвиги). А уже затем на основе «Летописца» были созданы соответствующие фрагменты «Повести о Подолье» и Воскресенской летописи.

Сообщение о крещении Литвы. Следует заметить, что в русских летописях сохранились два самостоятельных варианта рассказа о женитьбе и католическом крещении князя Ягайла в Польше. Первый вариант, процитированный выше, отразился в Софийской I летописи и в целом ряде других летописных сводов, включая первый летописный свод ВКЛ. Второй вариант включен в Рогожский летописец и Симеоновскую летопись (в составе сообщения о родословии князей Ольгердовичей), а также в Новгородскую IV летопись и летопись Авраамки (после известий о междоусобной войне в ВКЛ 1381-1382 гг.).

ва — Ленинград 1962, с. 82; ПСРЛ, т. 25: *Московский летописный свод конца XV века*, Москва — Ленинград 1949, с. 213; ПСРЛ, т. 11: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (1362-1424)*, Санкт-Петербург 1897, с. 89.

44 ПСРЛ, т. 20, первая половина, *Львовская летопись (858-1533)*, Санкт-Петербург 1910, с. 205; ПСРЛ, т. 28: *Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись)*, Москва — Ленинград 1963, с. 85, 248; ПСРЛ, т. 11, с. 89.

45 ПСРЛ, т. 17, стлб. 44; ПСРЛ, т. 27, с. 256, 334.

Звучит он так: «Тогда [*вариант:* По трех летех] оженися Ягайло и поять за себе некую королицю, не имущю ни отца, ни матери, еяже ради досталося ему королевство в Лятьской земли»[46].

Таким образом, составитель первого летописного свода ВКЛ если даже и знал о втором варианте рассказа, вошедшем в Рогожский летописец и другие своды (а может быть, и в Троицкую летопись), то никак его не использовал в литературном отношении, а взял за основу первый вариант, отразившийся в новгородском, софийском и московском сводах. Под его пером эта статья, как можно судить по Супрасльскому, Никифоровскому и Слуцкому спискам, приобрела следующий вид: «Того жь годоу кн(я)зь великыи Ягаило Ѡлгирдовичь литовъскыи ѣхаль женитисѧ во Оугорскоую землю ко королоу и тамо женивъсѧ и крстивъся в латыньскоую вѣроу и ѿтоле начаша Литва крстисѧ в латыньскоу вѣроу»[47]. Сравнивая это сообщение с близким к протографу текстом статьи из Софийской I летописи, мы видим, что сводчик значительно сократил его, убрав детали о крещении половины Вильно и казни двоих православных литвинов, заменил выражение «немецкая вера» на выражение «латынская вера», а кроме того, добавил в текст фразу, которую, по-видимому, сочинил сам, так как ее нет в других источниках: «...и ѿтоле начаша Литва крстисѧ в латыньскоу вѣроу». Последнее обстоятельство весьма интересно для нас, поскольку эта же фраза, как в свое время отмечал А. Прохаска, почти дословно повторяется и во второй части «Летописца великих князей литовских» по Супрасльскому, Академическому и Слуцкому спискам: «...и коруновань быс того королевства короуною и *ѿтоле начаша крстити Литву в латынскоую вѣроу»*; в Виленском списке аналогичный текст незначительно отредактирован, изменена форма глагола: «...и ѿтоле почал крстити Литву оу латынскую вѣроу»[48].

Указанный факт свидетельствует о том, что автор второй части «Летописца великих князей литовских» либо использовал в качестве источника выборку общерусских летописных сообщений из первого летописного свода ВКЛ, либо сам и являлся редактором-составителем этой выборки.

[46] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 326; ПСРЛ, т. 16: *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки*, Санкт-Петербург 1889, стлб. 119; ПСРЛ, т. 15: *Рогожский летописец. Тверской сборник*, Москва 1965, стлб. 117; ПСРЛ, т. 18: *Симеоновская летопись*, Санкт-Петербург 1913, с. 118.

[47] ПСРЛ, т. 17, стлб. 44, 109.

[48] Там же, стлб. 77, 90, 148, 198.

«Повесть об осаде Мстиславля» и «Летописец великих князей литовских». Одним из источников, с большой долей вероятности использованных при создании второй части «Летописца великих князей литовских», стала летописная «Повесть об осаде Мстиславля» (название условное), в которой рассказывается об осаде Мстиславля смоленскими войсками в апреле 1386 г. и последующем сражении между войсками ВКЛ и Смоленска на реке Вихре. Это произведение вошло практически во все крупные общерусские летописные своды XV-XVI вв., поэтому для предметного разговора первоначально необходимо классифицировать его редакции[49].

Наиболее близкая к протографу старейшая (расширенная) редакция повести отразилась в новгородском и софийском летописных сводах. Речь идет, в первую очередь, о Новгородской IV летописи (старейший извод которой представлен Голицынским, Новороссийским[50] и, возможно, Толстовским[51] списках)[52] и о Софийской I летописи старшего извода (по спискам Оболенского и Карамзина)[53]. С летописями этого семейства неразрывно связаны также Новгородская Карамзинская летопись[54] и Новгородская летопись по списку Дубровского[55], что доказывается и сличением содержащихся в них текстов «Повести об осаде Мстиславля».

В Новгородской IV летописи, наряду с «Повестью об осаде Мстиславля», сохранилась и более ранняя статья о тех же самых событиях (разгроме смоленских войск под Мстиславлем), написанная непосредственно новгородским автором[56]. Этот факт, кажется, может свиде-

[49] Подробнее текстологические связи между редакциями, вопросы датирования и происхождения повести рассматриваются в статье: А. У. Ліцкевіч, *«Аповесць пра аблогу Мсціслаўля» канца XIV — пачатку XV стст.*, [в:] *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, вып. 9, Мінск 2007, с. 127-146.

[50] Б. М. Клосс, *Второе предисловие к изданию 2000 г.*, [в:] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. XVI-XVII.

[51] *Предисловие к 1-му выпуску 1915 г.*, [в:] ПСРЛ, т. 4, ч. 1: *Новгородская четвертая летопись*, изд. 2, доп., Петроград 1915, с. XXXI.

[52] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 343-344.

[53] ПСРЛ, т. 6, вып. 1, стлб. 484-486.

[54] ПСРЛ, т. 42: *Новгородская Карамзинская летопись*, Санкт-Петербург 2002, *Вторая выборка*, с. 149.

[55] ПСРЛ, т. 43, с. 143-144.

[56] «В лѣто 6894. (...) Того же лѣта бишася Литва [с] Смолняны подъ городомъ подъ Мьстиславлимъ, и на томъ сступѣ оубиша князя великаго Святъслава Смоленьскаго и брата его князя Ивана, а князя Глѣба изнимаша» (ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 343). Это значительно дополненный вариант статьи из Новгородской первой летописи младшего извода («Того же лѣта убиша Литва князя Святослава Смоленьскаго». — ПСРЛ, т. 3: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва 2000, с. 380).

тельствовать о том, что текст повести не был создан одним из составителей Новгородской IV летописи, а просто был механически перенесен в нее из какого-то другого источника.

Вопреки мнению, что текст Новгородской Карамзинской летописи мог послужить основой для создания Новгородской IV летописи[57], текст «Повести об осаде Мстиславля» в составе Новгородской IV летописи никак не мог быть создан непосредственно на основе Новгородской Карамзинской летописи. В последней убраны точные даты событий (22 марта, 18 апреля, Фомина неделя), а текст в одном месте явно испорчен переписчиком: «литва отвели» вместо «литва отняли», поэтому приоритет Новгородской IV летописи в данном случае представляется очевидным.

Вторичные, как представляется, чтения по отношению к старшему изводу Новгородской IV летописи содержатся и в тексте повести, помещенном в старшем изводе Софийской I летописи (по спискам Оболенского и Карамзина). Это, например, такие чтения, как «на пасху» вместо «на антипасху», «и сила» вместо «и полци тѣ», «иные побѣгоша» вместо «а прочіи вдавше тылъ и побѣгоша», «наѣхаша на него уже ему лежащу» вместо «наѣхаша его еще елѣ жива соуща» и т. д.; отсутствие фразы «а младенци на колы въстыкаху». Близкую связь с Софийской I летописью обнаруживает текст повести в составе Никаноровской летописи[58]. Можно довольно уверенно утверждать, что он происходит от списка Карамзина Софийской I летописи (или от аналогичного списка), с которым имеет ряд общих чтений: «неправедно», «ступишася» и т. д. Текст повести в составе Типографской летописи[59] восходит через несколько промежуточных стадий, в том числе через Московский свод 1479 г., к протографу старшего извода Софийской I летописи[60], имея в построении фраз и чтениях немало общего со списками Оболенского и Карамзина.

Наконец следует указать на тексты расширенной редакции повести в составе Московского свода конца XV в. и Воскресенской летописи, озаглавленные «Смоленское побоище»[61] и также в конечном счете восходящие к Софийской I летописи.

[57] Я. С. Лурье, *Генеалогическая схема летописей XI-XVI вв., включенных в «Словарь книжников и книжности Древней Руси»*, [в:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 40, Ленинград 1985, с. 200; Б. М. Клосс, *Второе предисловие к изданию 2000 г.*, с. XV.

[58] ПСРЛ, т. 27, с. 80-81.

[59] ПСРЛ, т. 24, с. 156-157.

[60] М. Д. Приселков, *История русского летописания XI-XV вв.*, с. 248; Я. С. Лурье, *Генеалогическая схема летописей XI-XVI вв.*, с. 196 (стемма), 202; *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2 (*вторая половина XIV-XVI в.*), ч. 2: *Л — Я*, Ленинград 1989, с. 64.

[61] ПСРЛ, т. 25, с. 213; ПСРЛ, т. 8, с. 51-52.

Существует также несколько сокращенных редакций повести. Наиболее ранняя из них находится в составе Рогожского летописца и Симеоновской летописи[62]. В Рогожском летописце повесть озаглавлена «О Смоленскомъ побоищи», в Симеоновской летописи она называется «О убьенiи великаго князя Святослава Ивановичя Смоленскаго». Эта сокращенная редакция могла быть создана на основе одного из списков расширенной редакции, близкого к тому, что отразился в Голицынском списке Новгородской IV летописи. Это доказывается рядом идентичных чтений: например «Скригаило», «избитыхъ князеи» вместо «избьеных» и т. д.; вообще с текстом повести в составе Новгородской IV летописи здесь совпадает целая фраза: «тѣлеса избитыхъ князеи вдаша, а взяша всю свою волю, елико восхотѣша и сотвориша и т. д.»). Смоленский князь Иван Васильевич здесь назван Александровичем. На вторичность этой первой сокращенной редакции по отношению к расширенной редакции указывает и тот факт, что в Рогожском летописце она помещена под ошибочной датой «лета 6895» (вместо 6894 г.).

Вторая сокращенная редакция представлена шестью списками: Софийская I летопись по списку Царского, Погодинские первый и второй списки свода 1493 г., Беляевский список свода 1493 г., Мазуринский и Архивский списки свода 1495 г.[63] Эта редакция возникла в результате переработки текста повести, вошедшего в состав Софийской I летописи. От других редакций она отличается двумя существенными особенностями: мстиславский наместник князь Коригайло назван здесь Скиргайлом, а фраза про «ляха», который убил смоленского князя Святослава Ивановича, переиначена: «А князеи смоленьскых ляхове оугнаша в доуброве и посекоша их».

Третья сокращенная редакция повести представлена, в частности, следующими списками: Ермолинская летопись, летописи Львовского семейства, своды 1497 и 1518 г.[64] Она создана на основе текста расширенной редакции, близкого к тому, что помещен в Типографской летописи. Об этом можно судить, например, по такой особенности, как чтение «правнука Глѣба Ростиславича» (ср. в Типографской летописи: «правноукъ Глѣбовъ Ростиславича»).

Наконец, четвертая сокращенная редакция находится в двух вариантах в Никоновском летописном своде[65]. Наиболее примечательной

[62] ПСРЛ, т. 15, стлб. 152-153; ПСРЛ, т. 18, с. 137.

[63] ПСРЛ, т. 39: *Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского*, Москва 1994, с. 127; ПСРЛ, т. 27, с. 255-256, 334.

[64] ПСРЛ, т. 20: первая половина, с. 205-206; ПСРЛ, т. 23: *Ермолинская летопись*, Санкт-Петербург 1910, с. 130-131; ПСРЛ, т. 28, с. 85, 249.

[65] ПСРЛ, т. 11, с. 91-92.

особенностью этой относительно поздней редакции является включенный в текст повести посторонний фрагмент из неизвестной летописи о зверствах смоленских войск по отношению к мирному населению Мстиславской земли: о том, как людям защемляли руки между бревнами и таким образом развешивали на стенах. Аналогичный отрывок сохранился только в Погодинском варианте «Летописца великих князей литовских» (цитаты см. в таблице).

Погодинский вариант «Летописца великих князей литовских»	**Никоновский свод**
Християнъ убо многихъ сводяще во едино мѣсто и в ызбахъ запирающе жгаху и у хоромъ стѣны очепы разводяще и христьянъ руками вкладающе стесняху, и сице на всѣхъ четырехъ стенахъ люди повѣшаху, иныхъ же подъ стены подкладающе уморяху, иныхъ на кольяхъ посажда[66].	А другихъ, стѣну разведъ храмины отъ высоты и до земли, межь бревенъ руки въкладываху, ото угла до угла стисняху человѣки; и пониже тѣхъ другихъ повѣшевъ, межи бревенъ руки въкладше, стисняху такоже отъ угла до угла; и тако висяху человѣцы; такоже тѣмъ образомъ и до верху по всѣмъ четыремъ стѣнамъ сотворяху; и тако по многымъ храминамъ сотвориша и зажигающе огнемъ во мнозѣ ярости. А младенци на копие возстыкаху, а другыхъ, лысты процѣпивше, вѣшаху на жердехъ, аки полти, стремглавъ; нечеловѣчне безъ милости мучаху[67].

В целом начальная литературная история «Повести об осаде Мстиславля» реконструируется следующим образом.

Протограф повести написан в конце XIV в. (после 1386 г.) или в начале XV в. (видимо, не позднее 1408 г.). Наиболее близкая к протографу расширенная редакция повести была включена в новгородский свод, отразившийся, в частности, в Новороссийском и Голицынском списках Новгородской IV летописи.

[66] ПСРЛ, т. 17, стлб. 583-584.
[67] ПСРЛ, т. 11, с. 91-92.

Кроме того, один из утраченных ныне ранних вариантов повести, возможно, включенный в общерусский свод 1408 г. (Троицкую летопись), послужил источником для создания первой сокращенной редакции повести, сохранившейся в составе Рогожского летописца и Симеоновской летописи. К сожалению, в выписках Николая Карамзина и других фрагментах утраченной Троицкой летописи не сохранилось ни одной цитаты из этой повести[68], но, повторимся, вероятность того, что повесть в том или ином виде находилась в Троицкой летописи, весьма высока. Трудно сказать, что это был за текст: может быть, это была расширенная редакция, похожая на ту, что находится в составе Новгородской IV летописи, а может быть, первая сокращенная редакция повести содержалась уже в Троицкой летописи.

Автором повести И. А. Тихомиров считал смоленца — одного из участников осады[69], так как в произведении довольно подробно описано время и место событий и даже упоминается, что горожане наблюдали за битвой, стоя на городских стенах, — деталь, которую мог указать только очевидец. Однако есть несколько аргументов, которые мешают принять эту точку зрения. Во-первых, смоленский автор в конце XIV — начале XV в. поостерегся бы с таким явным осуждением описывать бесчинства, творимые смоленским же войском по отношению к мирному населению. Во-вторых, во время битвы, проходившей на некотором отдалении от Мстиславля, смоленец вряд ли стал бы фиксировать внимание на том, что горожане вышли на городские стены. Сам факт, что горожане видели битву со стен, мог быть незаурядным, достойным упоминания событием лишь для них самих, но никак не для смоленского войска.

Напротив, детали, указанные И. А. Тихомировым, как раз свидетельствуют не о смоленском, а о местном, мстиславском происхождении памятника. Автор был непосредственным участником или очевидцем событий, хорошо знал их хронологию и локальные географические условия. Во время осады автор находился в Мстиславле и вместе с другими горожанами напряженно наблюдал за ходом битвы, укрывшись за забралом стены («стояще на забралехъ, зряще съ города»). Меткая художественная подробность о флагах литовских полков, внезапно замеченных на горизонте смоленцами, также своей психологической точностью и достоверностью выдает в авторе жителя Мстиславля — одного из тех, кто несколько дней то с отчаянием, то с надеждой ждал помощи из Литвы. Дальнейшее описание того,

[68] М. Д. Приселков, *Троицкая летопись (реконструкция текста)*, Москва — Ленинград 1950, с. 431-432.

[69] И. А. Тихомиров, *О составе,* № 3 (март), с. 10-11, прим. 3.

как смоленцы, не ожидавшие нападения, начали лихорадочно вооружаться и готовиться к битве («смоутишася и почаша скорѣе въбранятися»), также сделано *извне*, то есть не из смоленского лагеря, а со стороны. Информаторами, сообщившими автору о чудовищных насилиях смоленцев в отношении мирного населения, могли быть беженцы из близлежащих районов, нашедшие убежище в Мстиславле.

Даты, упоминаемые в повести, в основном точно соотносятся с календарем 1386 г.: в частности, среда 18 апреля на Страстной неделе и Фомина неделя, 29 апреля. Единственное исключение — 22 марта, которое ошибочно отнесено автором повести к Средокрестной неделе. Средокрестная неделя Великого Поста в 1386 г. начиналась в понедельник 26 марта, поэтому датирование начала смоленского похода требует уточнения (кстати, это еще один довод в пользу несмоленского происхождения памятника) — поход, стало быть, начался не 22 марта, а после 26 марта. Возможно, неточностью этой даты объясняется, почему в ряде списков повести ее нет, а в Новгородской Карамзинской летописи вообще вычеркнуты все даты.

Если принять мстиславское происхождение повести, то появление ее текста в Великом Новгороде и Москве, возможно, следует связывать с ближайшим окружением князя Семена Лынгвена Ольгердовича. Согласно повести, он был одним из военачальников войска ВКЛ, разгромившего смоленцев под Мстиславлем. С 1392 г. и до самой своей кончины Семен Лынгвен Ольгердович княжил в Мстиславле и неоднократно, в частности в 1389-1392 гг. и 1407-1408 гг., был служилым князем Великого Новгорода. Контакты Семена Лынгвена Ольгердовича с Москвой были обусловлены тем, что с 1394 г. он был женат на дочери великого князя Дмитрия Ивановича — княжне Марии Дмитриевне[70].

Связь между «Повестью об осаде Мстиславля» и «Летописцем великих князей литовских» остается не вполне ясной, вернее, она не так прямолинейна, как бывает в случае прямых заимствований текста. Небольшое сходство наблюдается в описаниях жестокостей, творившихся смоленским князем Святославом Ивановичем, но прямых текстовых совпадений в двух произведениях все же нет. При этом согласно «Летописцу» свои зверства смоленцы совершали не под Мстиславлем, а во время более раннего похода на Витебск и Оршу зимой 1386 г. Но есть одна зацепка, позволяющая все же приблизительно установить взаимное соотношение между этими памятниками. В сравнении с «Повестью об осаде Мстиславля» «Летописец великих

[70] J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów*, Poznań — Wrocław 1999, s. 119.

князей литовских» не столь точен в хронологии событий, и это может косвенно указывать на его вторичность. По сути, в «Летописце» упомянута только одна дата — Страстная пятница, когда смоленские войска по приказу князя Святослава Ивановича начали обстреливать стены Мстиславля из пороков (камнеметных машин). Эта дата, возможно, как раз и выведена на основе календарной сетки, представленной в «Повести об осаде Мстиславля». Автор второй части «Летописца» привел ее для того, чтобы усилить литературный эффект от описания нехристианских поступков Святослава Ивановича — он таким образом проводил образную параллель между страданиями жителей Мстиславля и страданиями Христа в Страстную пятницу. Поэтому с некоторой долей вероятности можно утверждать, что автор второй части «Летописца великих князей литовских» при описании войны 1386 г. пользовался «Повестью об осаде Мстиславля», пополнив свой рассказ также известиями из других источников. При этом в его распоряжении была не сокращенная, а расширенная редакция повести, поскольку в первой сокращенной редакции, отразившейся в Рогожском летописце и Симеоновской летописи, нет точных дневных дат.

Общее описание войны 1386 г. Описание войны 1386 г. в «Летописце великих князей литовских» выразительно подразделяется на три части (в данном случае мы пользуемся Академическим списком как дающим наиболее исправные чтения, но с уточнениями по Супрасльскому и Слуцкому спискам).

Сначала (в статье I) рассказывается о походе полоцкого князя Андрея Ольгердовича на Литву в феврале 1386 г. Затем (в статье II) — об осаде Орши войсками смоленского князя Святослава Ивановича. По своей структуре и формулировкам эти статьи очень похожи. Они одинаково начинаются и завершаются и вообще, даже если частично заимствованы из одного или двух внешних источников, явно обработаны одним и тем же редактором.

Статья I	Статья II
Тое же зимы королю сущю у Кракове зо всими (князьми литовскыми и бояре литовськими), князь Аньдреи полоцки прииде з нѣмци с Вифлянты, зо всею латыгалою на Литовъскую землю и, повоевав, пожже много мѣсть и сел, *градом же в Литовьскои земли ничто не успѣ и пакы возвратися восвояcы.*	*Тое же зимы* князь Свѣтславь смоленьскыи совѣть сотвори со княземь Андреемь полоцкым: он в Литву, а князь Свѣтъслав к Орши. А на миру много зла сотвориша, (не человечески и не) хрестияньскии мучиша хрестиянь, иж ни на поганьскых ратех слышахом таковых мук мучащи хрестиянь. Збираху и запираху во избах и зажигаху, а другия великия храмы очапы подьнимаху и плѣниковь под стѣны главами кладяху, а иныя жень и дѣти на копья (колье) тыкаху, а иныхь мукь над хрестияны, их же срама ради не писахомь, яко же ни Антиох сирьскии, ни Ульянь законопреступник тых мук не сотвори над християны. *Граду же Рши ничто же успѣша и паки возвратися восвояси.*

Внутри статьи II автор второй части «Летописца великих князей литовских» поместил вставку с описанием казней мирного населения, совершавшихся смоленским князем Святославом Ивановичем. При ее создании он, похоже, использовал «Повесть об осаде Мстиславля», несколько видоизменив взятое оттуда выражение «а кого гдѣ изымавше, моучаху нещадно различными казньми, моужеи и женъ и дѣтеи, а иныхъ въ избѣ насажавше запирающе зажигаху, а младенци на колы въстыкаху» (цит. по Новгородской IV летописи)[71]. Однако, как уже говорилось, если в «Повести об осаде Мстиславля» эти действия отнесены к осаде Мстиславля, то согласно второй части «Летописца» они совершались под Оршей. Кроме того, в этом фрагменте «Летописца» содержится и уникальная деталь, не встречающаяся ни в одном другом источнике (ни в «Повести об осаде Мстиславля», ни в рассматривавшихся выше интерполяциях в Погодинском варианте «Летописца великих князей литовских» и Никоновском своде), — это указание на

[71] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 343-344.

то, что смоленцы, приподнимая стены «очепами», клали под них пленных «главами». Может быть, эта деталь взята из какого-то неизвестного ныне летописного источника, подробно описывавшего зверства смоленцев, тем более, что сам автор второй части «Летописца» здесь же признается, что сократил какую-то исходную информацию и не стал описывать все известные ему способы казней: «*А иныхь мукь над крестияны, их же срама ради не писахомь*, яко же ни Антиох сирьскии, ни Ульянь законопреступник тых мук не сотвори над християны». Может быть, этот неизвестный летописный источник был близок к тому, который фрагментарно отразился в Никоновском своде и Погодинском варианте «Летописца великих князей литовских».

Необходимо также согласиться с мнением Ф. П. Сушицкого и Е. В. Кириченко о том, что рассматриваемая статья II во второй части «Летописца великих князей литовских» создавалась под стилистическим влиянием Галицко-Волынской летописи, так как в ней почти дословно повторены некоторые обороты из этого источника[72]. Так, в Галицко-Волынской летописи сказано про литовского князя Тройденя: «Его же беззаконья *не могохомъ писати срама ради, такъ бо бяшеть безаконьник, яко и Антиохъ Соурьскыи*, Иродъ Ер(у)с(а)л(и)мъскыи и Неронъ Римъскыи»[73]. Параллель с аналогичным фрагментом статьи II «Летописца» в данном случае очевидна.

Статья III, посвященная разгрому смоленских войск под Мстиславлем, начинается со слов «тое же зимы на весну у великое говение начать Светьславь думати смоленьскими бояры на християньское кровопролитие», а завершается словами «занеже была за князем Юрьем дочка стареишее сестры Скирьгаиловы». Написана она, по всей видимости, на основе расширенной редакции «Повести об осаде Мстиславля», мирного договора между ВКЛ и Смоленским великим княжеством[74],

[72] Т. Сушицький, *Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури*, с. 395; К. В. Кириченко, *Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського*, „Український історичний журнал", 2012, вип. 6, с. 118.

[73] ПСРЛ, т. 2: *Ипатьевская летопись*, изд. 3, Санкт-Петербург 1908, стлб. 869.

[74] Договор упоминается в тексте как «докончанье» с крестным целованьем между смоленским великим князем Святославом Ивановичем и великим князем литовским Ягайлом и его братьями: «И сожалився князь великыи Скиригаило, поиде со братию своею, со великымь княземь Витовтомь и Костентиномь, и с Корбутомь, и со Семеном Лынгвенемь. (...) Мы, рекоша, никоего зла ему не сотворихомь, *а онь с нами в докончани буда, переступив крестное целование и докончание, нашю землю воюеть...*». Кроме того, автор второй части «Летописца» точно знал, что этот документ регламентировал условия мирного договора (не перемирия), так как в другом фрагменте вскользь обмолвился про смоленского князя: «А *на миру* много зла сотвориша». Ни оригинал, ни копия этого договора до нашего времени не сохранились.

Ветхого завета (Псалтыри)[75], а также устной традиции. Так, если имена князей Скиргайла, Витовта, Корибута и Семена Лынгвена автор второй части «Летописца» мог взять из «Повести об осаде Мстиславля», то имя некоего князя Константина как одного из предводителей войска ВКЛ предположительно вошло в текст из устной традиции. Предание также лежит в основе эпизода о том, как князь Скиргайло нашел среди трупов смоленского княжича Юрия Святославича и, остригши ему голову, исцелил его от ран, а затем привез к матери в Смоленск.

Любопытно, что в стилистическом отношении статья III является подражанием русским летописям, и, кроме Галицко-Волынской летописи, мы можем точно указать еще на один источник, использованный автором. Создатель второй части «Летописца великих князей литовских» в данном фрагменте неоднократно цитирует Псалтырь и упоминает ветхозаветного Давида-псалмопевца: «Бог же по Давыда пророка слову сътвори, иже рече...». Цитаты из Псалтыри неоднократно встречаются в Новгородской IV летописи, где они оформлены с использованием таких, например, выражений, как «помяноуша Давыда пророка глаголюща» или «яко же рече Давыд пророк»[76]. В этом плане для нас наибольший интерес представляет статья 6879 г., которая, помимо Новгородской IV летописи, вошла также в состав Софийской I летописи и Рогожского летописца[77]. В ней, в частности, повествуется о разгроме рязанских войск москвичами, и по структуре соответствующее сообщение практически идентично рассматриваемой статье III «Летописца»: дата побоища, перечисление полководцев московского князя Дмитрия Ивановича, «высокоумие» рязанцев, надежда москвичей на Бога, цитаты из Ветхого завета (Соломон и Давид), Бог помогает москвичам, смена власти в Рязани. Почти аналогичным образом размещен материал в статье III «Летописца»: дата и направление похода смоленцев, злодеяния смоленских войск, надежда литовских князей на Бога, встреча войск под Мстиславлем, ссылка на пророка Давида, Бог помогает войскам ВКЛ, исцеление смоленского

[75] Вначале автор второй части «Летописца» вложил в уста литовских князей следующую фразу (цитируем по Супрасльскому списку, в скобках варианты по Академическому): «И поменуша (помянуша) слово Божие, еже рече: «В нюже (во которую) мѣру человекь мерить, отмирится (отмѣрится) ему, а что посееть, то и пожьнеть». Это компиляция двух цитат из Нового Завета: Мф. 7: 2, Мк. 4: 24, где в современном церковнославянском переводе читается «возмерится вам», а также Гал. 6: 7 («Еже бо аще сеет человек, тожде и пожнет»). Далее хронист вставил в повествование два стиха из Псалтыри: «Обратися болезнь на главу его, и на верхь его неправда снидеть»; «Ров изрыв (изры) ископа, и впадеся в него (во яму), еже (юже) сотворил» (Пс. 7: 16-17).

[76] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 322, 328.

[77] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 296; ПСРЛ, т. 6, вып. 1, стлб. 440-441; ПСРЛ, т. 15, стлб. 98-99.

княжича Юрия Святославича, смена власти в Смоленске. При этом в статье 6879 г., как и в статье III «Летописца», цитата из Псалтыри оформлена словами «и пророк Давыд рече». Тот факт, что автор второй части «Летописца» был знаком с этой статьей 6879 г., почерпнутой из какого-то общерусского летописного свода, доказывается довольно твердо. Указанная статья, содержащая также известие «Тои же зимы оженися князь Володимерь Андреевичь оу Олгерда», вошла в сокращенном виде под 6880 г. в выборку общерусских известий первого летописного свода ВКЛ[78]. Можно даже вновь предположить, что если автор второй части «Летописца» был знаком с расширенным вариантом статьи 6879 г., которая была в сокращении включена в выборку общерусских известий первого летописного свода ВКЛ, то он и был редактором-составителем этой выборки.

Летописная статья 6898 г. о женитьбе московского великого князя Василия Дмитриевича на княжне Софье Витовтовне. Весьма своеобразная редакция «Летописца великих князей литовских» находится в сборнике, переписанном около 1530 г. в московской книжной мастерской Михаила Медоварцева[79]. Заказчиком кодекса, возможно, был князь Михаил Львович Глинский[80]. В XIX — начале XX в. сборник хранился в архиве Сийского Антониева монастыря Архангельской губернии. После 1911 г. его следы затерялись, и заново сборник был открыт Маргаритой Кукушкиной в 1960 г.[81] В дальнейшем он находился в Библиотеке Российской академии наук в Санкт-Петербурге, Архангельское древлехранилище, № 193. На листах 402-409 об. размещена интересующая нас летопись, а на листах 410-412 об. — особая редакция «Родословия литовских князей». Копия этих произведений содержится также в другом сборнике XVI в.: РГАДА, ф. 181 (Московский главный архив МВД), № 365, лл. 156 об. — 180 об.[82].

Летопись, помещенная в Медоварцевском сборнике, представляет собой компиляцию из следующих материалов: «Сказание о Вышелеге (Войшелке)», «Повесть о Довмонте», «Начало государей литов-

[78] ПСРЛ, т. 17, стлб. 38.

[79] Н. В. Синицына, *Книжный мастер Михаил Медоварцев*, [в:] *Древнерусское искусство. Рукописная книга*, Москва 1972, с. 313.

[80] А. А. Амосов, *Из истории кодекса сборника Д.193 Архангельского собрания РО БАН СССР*, [в:] *Рукописные и редкие печатные книги в фондах библиотеки АН СССР. Сборник научных трудов*, Ленинград 1976, с. 41-42.

[81] М. В. Кукушкина, *Новый список Повести о Псковском взятии*, [в:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 16, Ленинград 1960, с. 473-476.

[82] Н. В. Синицына, *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.)*, Москва 1998, с. 200, 207.

ских» (широко использовано при перечислении потомков Гедимина), первый летописный свод ВКЛ (включая текст «Летописца великих князей литовских»), «Родословие литовских князей» и некоторые летописные статьи московского происхождения. Вот одну из этих летописных статей имеет смысл рассмотреть подробнее. Дело в том, что в летописи из Медоварцевского сборника представлен расширенный вариант датированной 6898 г. летописной статьи о московском посольстве к князю Витовту в Пруссию, поездке княжны Софьи Витовтовны в Москву и ее венчании и браке с московским великим князем Василием Дмитриевичем. Ниже в таблице представлены соответствующие тексты из Медоварцевского сборника и «Летописца великих князей литовских» в сопоставлении со старейшими летописными статьями о браке московского великого князя Василия Дмитриевича и княжны Софьи Витовтовны из Рогожского летописца, Симеоновской летописи, Новгородской IV и Софийской I летописей, а также Московского свода конца XV в.

Медоварцевский сборник	В лето 68(9)8 приидоша послы с Москвы к великому князю Витофту литовскому от великаго князя Василия Дмитриевича о сватовстве: боляре его Александр Поле, и Александр Белеут, и Силван, просяще дщери его великия княжны Софьи за великаго князя Василия Дмитриевича Володимерскаго и Московскаго. Князь же великий Витофт даде дчерь свою Софию, и отпусти ю из Марьина градка немецкаго, а с нею послал князя Юрья Патрикевича Наримантова да князя Ивана Олгимондовича из Данска. И поидоша в корабли морем к Риги, а из Риги к Пскову и к Великому Новуграду. Новоградскии же архиепископ Иоанн с архимандритом и с посадники и з боляры стретоша великую княжну Софью с великою честию и дары. Егда прииде великая княжна близь Москвы за 30 поприщ, и князь великии Василий Дмитриевич послал противу ея дядю своего князя Владимира Андреевича и брата своего князя Андрея Дмитриевича, с ни-

	ми боляр своих многых стретити честно. И приде великая княжна Софья на Москву. Того же месяца генваря 9 женился князь великий Василий Дмитриевич, понял великую княжну Софью, дщерь великаго князя литовскаго Витофта Кестутиевича, и венчал великаго князя Василия с великою княжною Софьею преосвященный Куприан митрополит всея Руси в соборной церкви Пречистыя на Москве, и бысть брак честен и хвалам достоин[83].
«Летописец великих князей литовских» первой редакции	Того же лета к великому князю Витовту у Немци, в Марьинград, приидоша послы с Москвы от великого князя Василия Дмитревича, прося дочкы великого князя Витовта за великого князя Василья Дмитреевича. Князь же великыи Витовт дасть дочку свою, княжну Софю, и отпусти ю з Марьинаграда, и с нею посла князя Ивана Олкгимонтовичя из града Данска. И поидоша [во] корабли за море, и приидоша ко граду Пьскову, они же велику честь въздаша им, проводиша их с честью до Великого Новагорода. Новгородци же пакы им честь въздашя, проводиша их с честью до града Москвы к великому князю Василью Дмитреевичу. Князь великыи посла противу им с честью братю свою: князя Володимера Андреевичя, князя Юрья, князя Андрея Дмитреевича и иных князей, бояр много. Стретошя великую княжну Софью с великыми честми. Тогда же священномитрополит Киприан с епископы с всем священническым чином срете честно с кресты пред городом Мосъквою. И сътвори брак честен, и венчает великого князя Василья Дмитреевичя и с великою княжною Софьею,

[83] Г. Бугославский, *Сокращенная литовская летопись начала XVI в.*, [в:] *Смоленская старина*, вып. 1, ч. 2, Смоленск 1911, с. 14.

	и бысть брак чуден зело и чьсти достоен, и бысть веселье много[84].
Рогожский летописец	Тое же зимы в Филипово говение месяца декабря в 1 день, на память святаго пророка Наума, в четверток приведена бысть на Москву из замориа княжна Софиа... Тое же зимы по Крещении месяца генваря в 9 день в неделю, на память святаго мученика Полуекта, оженися князь великии Василеи Дмитреевичь у князя у великаго у Витовта у Кестутиевича у Литовьскаго поя дщерь его, нареченую в святом крещении Софию[85].
Симеоновская летопись	Тое же зимы по Крещении мѣсяца Генваря въ 9 день въ неделю, на память святого мученика Полиекта, оженися князь великий Василеи Дмитриевичь у князя у великаго у Витовта у Кестутьевичя у Литовскаго, поя дщерь его, нареченную въ святом крещении Софию[86].
Новгородская IV летопись	А князя великаго бояре, Олександр Поле, Белевут, Селиван, приехаша из Немець в Новгород с княгинею Васильевою, а с Витовтовою дщерью, а с нею князь Иван Овгимонтов; и стояв на Городищи, и поехаша на Москву[87].

84 Текст приводится по Виленскому списку. В Супрасльском списке пропущена целая строка о Великом Новгороде, нет упоминания о князе Юрии, направленном навстречу княжне Софье, и статья читается не полностью из-за утраченного листа. В Слуцком списке также отсутствует упоминание о князе Юрии, но добавлено про архиепископов, бывших в свите Киприана. В Академическом сохранились только начальные строки этого фрагмента, а далее текст утрачен (ПСРЛ, т. 35, с. 65, 71, 89).

85 ПСРЛ, т. 15, стлб. 158-159. — В выписках Н. М. Карамзина из Троицкой летописи этот фрагмент, к сожалению, не сохранился (М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 436).

86 ПСРЛ, т. 18, Москва 2007, с. 140.

87 ПСРЛ, т. 4. Санкт-Петербург 1848, с. 97.

Софийская I летопись	Великого князя бояре Василия Дмитреевича Александр Поле, Александр Белеутов, Силиван приехаша в Новъгород из Немець с княжною Софиею, с Витовтовою дщерью, а с нею князь Иван Олгимонтович, и стояв на Городище, и поехаша на Москву[88].
Московский свод конца XV в.	Тое же осени великого князя бояря Василья Дмитреевича Александр Поле, Александр Белеут, Селиван, приехаша в Новъгород из Немець со княжною Софьею с Витовътовою дщерью, а с нею князь Иван Олгимантовичь, и стояв на Городище поехаша на Москву и приидоша на Москву с нею месяца декабря в 1 день. Тое же зимы генваря в 9 женися князь великы Василеи Дмитреевичь, понял княжну Софью Витовтову дщерь Кестутьевича[89].

Нетрудно убедиться, что статья в Медоварцевском сборнике содержит в себе излишки, которых нет в других старейших летописных сообщениях. Так, во главе литовского посольства назван не только гольшанский князь Иван Ольгимонтович, но и князь Юрий Патрикеевич Наримонтович — причем на первом месте. Это явная неточность: в 1390 г. Юрий Патрикеевич, позднее ближний боярин и зять московского великого князя Василия Дмитриевича[90], по своему возрасту и положению вряд ли мог возглавлять столь ответственную миссию. Упоминание его имени — это позднейшая интерполяция.

Точнее, чем в «Летописце великих князей литовских» первой редакции, в Медоварцевском сборнике обозначен путь брачного посоль-

88 ПСРЛ, т. 6, вып. 1, Москва 2000, стлб. 508. — То же в Новгородской летописи по списку Дубровского (ПСРЛ, т. 43, с. 154).

89 ПСРЛ, т. 25. — То же: Воскресенская летопись (ПСРЛ, т. 8, с. 61); Никоновская летопись в двух вариантах, причем во второй вариант введена информация из Рогожского летописца о том, что свадьба состоялась в день святого мученика Полиекта (ПСРЛ, т. 11, с. 123); Львовская летопись (ПСРЛ, т. 20, первая половина, с. 210); Ермолинская летопись (ПСРЛ, т. 23, с. 132); Типографская летопись — статья дана в сокращении (ПСРЛ, т. 24, с. 158); Вологодско-Пермская летопись (ПСРЛ, т. 26, Москва 1959, с. 163); Никаноровская летопись (ПСРЛ, т. 27, с. 88).

90 А. А. Зимин, *Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI ст.*, Москва 1988, с. 29.

ства — через Ригу. Упоминается о торжественном приеме, оказанном княжне Софье новгородским архиепископом Иоанном (Порфирьевым). Очень конкретизировано описание въезда в Москву и венчания княжны Софьи: автор летописной статьи, размещенной в Медоварцевском сборнике, знает мельчайшие детали о том, что посольство остановилось в 30 поприщах от Москвы, а венчание происходило в московской «соборной церкви Пречистыя».

Аналогичный фрагмент во второй части «Летописца великих князей литовских» по своей структуре повторяет статью из Медоварцевского сборника, но отличается существенными сокращениями. В нем, например, нет имен московских послов Александра Поле, Александра Белеута и Селивана, пропущена деталь, что корабль из Данцига первоначально прибыл в Ригу, а уже из Риги княжна Софья с провожатыми отправилась во Псков, отсутствует перечень новгородских представителей, встречавших княжну Софью. Автор второй части «Летописца» посчитал излишним упоминать о том, что Софья остановилась за 30 поприщ от Москвы, что свадьба состоялась 9 января, а венчание происходило в соборе Пречистой Богородицы в Москве. Зато во второй части «Летописца» против статьи из Медоварцевского сборника добавлено, что псковичи встретили княжну Софью «с честью», что среди встречающих находился звенигородский и галицкий князь Юрий Дмитриевич и что митрополит Киприан лично выезжал навстречу Софье из Москвы «с кресты».

В Рогожском летописце из новых известий добавлена точная дата въезда княжны Софьи в Москву. При этом, как и в Симеоновской летописи, допущена ошибка в датировке свадьбы: 9 января 1391 г. приходилось не на воскресенье («неделю»), а на понедельник. Вследствие этого можно усомниться в том, действительно ли данное сообщение Рогожского летописца и Симеоновской летописи совпадало с аналогичным известием свода 1408 г. (Троицкой летописи), от которого необходимо было бы ожидать точности в передаче московских фактов. В Новгородской IV и Софийской I летописях помещена сокращенная версия, взятая, похоже, из текста, близкого к цитированной статье Медоварцевского сборника, но при этом введена локальная новгородская деталь о том, что княжна Софья во время своей поездки останавливалась на Рюриковом Городище. Московский свод конца XV в. и зависимые от него общерусские своды не добавляют существенных новых деталей.

Таким образом, наиболее полный аналог интересующей нас статьи 6898 г. из Медоварцевского сборника мы находим во второй части «Летописца великих князей литовских». Как это объяснить?

Нам кажется маловероятной версия, что автор летописи, помещен-

ной в Медоварцевском сборнике, взял текст из «Летописца великих князей литовских», дополнив его материалом из доступных ему общерусских сводов, прежде всего московских. Повествование в статье 6898 г. Медоварцевского сборника характеризуется целостностью и логичностью. Местами оно помогает объяснить не вполне внятные фрагменты из «Летописца великих князей литовских». Например, в «Летописце» сказано: «И поидоша во корабли за море, и приидоша ко граду Пьскову». Однако с географической точки зрения посольство не могло прибыть во Псков прямо из Данцига на кораблях. Для этого пришлось бы сделать огромный крюк через Финский залив, реку Нарву, Чудское и Псковское озера. Возникающее противоречие попытался разрешить составитель или один из последних редакторов Хроники Быховца, добавивший в данном случае, что посольство двигалось из Данцига к Пскову через Пернау (теперь г. Пярну на юго-западе Эстонии): «Y z horoda Gdańska poszli w korablech morem y pryszli k Pernowu y k horodu Pskowu»[91], но и такая трактовка выглядит неубедительно, так как она больше нигде не встречается и вообще неясно, зачем было так удлинять и без того небезопасный маршрут. Все проясняется, если обратиться к статье Медоварцевского сборника, где уточняется: «И поидоша в корабли *морем к Риги, а из Риги к Пскову* и к Великому Новуграду». Таким образом, морской путь пролегал только до Риги, а далее посольство добиралось до Пскова сухопутным путем по территории Ливонии. В данном случае мы видим, что текст статьи Медоварцевского сборника никак не мог быть создан на основе текста «Летописца великих князей литовских», а дело, скорее, обстояло наоборот: процитированный текст «Летописца» является искажением протографа, более полно отразившегося в Медоварцевском сборнике. С другой стороны, статья 6898 г. Медоварцевского сборника также не содержит некоторых деталей, которые имеются в «Летописце великих князей литовских», а в одном случае представляет искаженную информацию (о князе Юрии Патрикеевиче Наримонтовиче как одном из руководителей посольства). Из этого следует, что представленный в Медоварцевском сборнике текст не идентичен протографу статьи 6898 г., а, как и текст «Летописца великих князей литовских», является его отредактированным вариантом.

Итак, напрашивается весьма важный вывод: существовал неизвестный ныне протограф летописной статьи 6898 г. о московском посольстве к Витовту, приезде княжны Софьи в Москву и ее венчании и браке с московским великим князем Василием Дмитриевичем. На-

[91] ПСРЛ, т. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975, с. 146.

иболее полно структура и содержание этой статьи отразились в «Летописце великих князей литовских» первой редакции и летописи из Медоварцевского сборника. Оба этих текста являются независимыми друг от друга переработками протографа. В первой редакции «Летописца» вычеркнуты практически все новгородские и московские детали, неинтересные для читательской аудитории Великого княжества Литовского. В свою очередь, редакторские правки, внесенные в статью 6898 г. Медоварцевского сборника, возможно, отражают борьбу княжеско-боярских группировок Московского государства второй четверти XV в. Во-первых, в сравнении с протографом из статьи 6898 г. Медоварцевского сборника было убрано имя князя Юрия Дмитриевича († 1434 г.), что могло произойти в период резкого обострения отношений между ним и его сыновьями, с одной стороны, и московским великим князем Василием Васильевичем Темным и его матерью Софьей Витовтовной († 1453 г.), с другой стороны. Во-вторых, на каком-то этапе в текст было внесено имя князя Юрия Патрикеевича, отнесенного к потомкам князя Наримонта Гедиминовича. Последнее обстоятельство указывает на то, что вариант статьи 6898 г., отразившийся в Медоварцевской редакции, отредактирован в интересах кого-то из московских бояр Патрикеевых, потомков князя Юрия Патрикеевича, тем более что в Медоварцевском сборнике размещено их родословие.

Выяснить, в какой именно летописи первоначально находился протограф рассматриваемой статьи 6898 г., сейчас не представляется возможным. Однако с учетом подробностей о московских политических реалиях и деятельности митрополита Киприана наиболее высока вероятность, что это был московский свод 1408 г. Примечательно, что в этом случае, вопреки реконструкции Троицкой летописи, сделанной М. Д. Приселковым, соответствующее сообщение свода 1408 г. должно было бы отличаться от сокращенных и в одном случае не вполне точных известий, помещенных в Рогожском летописце и Симеоновской летописи.

Летописные источники для описания событий 1392-1396 гг. При описании событий 1392-1396 гг. русские летописи во второй части «Летописца» были использованы предположительно в трех случаях.

Сообщение о смерти великой княгини Ульяны Александровны, вдовы Ольгерда, читается, помимо «Летописца великих князей литовских», также в Рогожском летописце, Симеоновской летописи, Тверском сборнике и в московских летописях, в частности в Троицкой летописи и своде конца XV в.[92] При этом наиболее полный вариант дан в Троицкой летописи (в части, известной по выпискам Н. М. Ка-

рамзина) и московском своде конца XV в.: «[В лето 6900]. Того же лета преставися в Литве княгини [великая] Олгердова Ульяна [в черницах и в скиме], нареченная в мнишеском чину Марина, и положена бысть в Киеве в печере»[93]. В Рогожском летописце статья была сокращена: «[Лето 6900]. Того же лета преставися княгини великаа Улиана Олгирдова в черницах и в скиме»[94]. И наконец, самый краткий вариант читаем в «Летописце великих князей литовских»: «Преставися княгини Олгирдовая».

В так называемом «Родословии литовских князей» находится совсем иной рассказ о смерти княгини Ульяны Александровны, основывающийся на другом источнике: по этой версии, она была похоронена не в Киеве, а в Виленской Пречистенской церкви[95].

Екатерина Кириченко в цитированной выше работе высказала предположение, что интересующее нас сообщение «Летописца» о смерти княгини Ульяны Александровны возникло независимо от других летописей и якобы свидетельствует о том, что ее похоронили в Витебске, а не в Киеве или Вильно. Кроме того, украинская исследовательница считает, что московская версия (из свода конца XV в.) создана на основе тверской версии, отразившейся в Рогожском летописце и Симеоновской летописи. К сожалению, в этой работе не учтены известия Троицкой летописи, сохранившиеся в выписках Н. М. Карамзина и кардинально меняющие всю картину, поэтому выводы Е. В. Кириченко в данном случае требуют пересмотра.

По нашему мнению, исходная летописная статья о смерти Ульяны Александровны находилась именно в Троицкой летописи, а уже из этого или близкого к нему источника сообщение попало в урезанном виде во вторую часть «Летописца великих князей литовских». Структура и лексика протографа сохранились даже в предельно лако-

92 Подборку летописных сообщений см.: Е. В. Кириченко, *Место смерти и погребения княгини Юлиании Александровны Тверской в русской исторической традиции XV-XVI вв.*, [в:] *Восточная Европа в древности и Средневековье. Источниковедение и исторический нарратив: XVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто, IV Чтения, посвященные памяти А. А. Зимина. Материалы чтений*, Москва 2005, с. 209-211. — В этой работе, однако, не учтены известия Троицкой летописи.

93 М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 440. — В квадратных скобках слова, реконструированные М. Д. Приселковым по Рогожскому летописцу и Симеоновской летописи. Ср. московский свод конца XV в.: «В лето 6900... Тое же весны преставися княгини Олгердова Ульяна, дщи князя Александра Тферьскаго, наречена в мнишьском чину Марина, и положена бысть в Печере на Кыеве» (ПСРЛ, т. 25, с. 219).

94 ПСРЛ, т. 15, стлб. 163.

95 Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, Москва — Ленинград 1955, с. 169, 181, 204.

ничной версии «Летописца», где остались лишь три ключевых слова: «Преставися княгини Олгирдовая». Аналогичными принципами сокращения статьи (опора на ключевые слова протографа) руководствовался и редактор Тверского сборника, ср.: «В лето 6899. Преставися княгыни великаа Улиана Ольердова»[96].

Сообщение «Летописца» о морозной зиме: «Тогда же бе зима велми студена», следующее сразу после описания похода войск ВКЛ на Рязанскую землю, по всей видимости, заимствовано из летописи, послужившей источником для создания Новгородской IV и Софийской I летописи. В статье 6901 г. этой летописи странным образом была нарушена хронология событий: сначала было размещено известие о встрече великого князя литовского Витовта и великого князя московского Василия Дмитриевича в Смоленске, потом известия о литовско-рязанской войне (1395-1396 гг.) и только затем сообщалось о том, что Витовт стал великим князем литовским: «Великий же князь Василей Дмитреевичь и со княгынею своею ѣзди въ Смолнеск ко тестю своему Витовту на повидание. Князь Олег ходил ратию ко Любутьску; а Литва воевали Рязаньскую землю. Король Ягайло дал Витовту литовское княжение великое»[97]. Почти в таком же виде, но с некоторыми дополнениями эта статья 6901 г. обнаруживается и в одном из списков Софийской II летописи. И вот среди этих дополнений, отражающих, видимо, исходный вариант статьи, мы там и читаем следующее известие: «Тогда же бѣ зима студена, яко человѣци и скоти умираху; изомроша множество»[98].

Таким образом, взяв из статьи 6901 г. (1393/1394 гг. по мартовскому стилю) свода, послужившего источником для Новгородской IV и Софийской I летописей, известие о студеной зиме, автор второй части «Летописца», несколько запутавшись в хронологии, ошибочно отнес его к событиям литовско-рязанской войны 1395-1396 гг., разгоревшейся в связи с аннексией Смоленска Великим княжеством Литовским.

Наконец, фрагмент «Летописца великих князей литовских» об отравлении князя Скиргайла Ольгердовича в Киеве был создан под прямым стилистическим влиянием летописной статьи о смерти митрополита Киприана, которая вошла, в частности, в выборку общерусских известий первого летописного свода ВКЛ: «Того жь лѣта приставися преосвященыи Киприянь, митрополить киевьски и всея Руси, месяца сентября 15 на нощь, а пас церков Божию 30 лѣт без полутретя месяца.

[96] ПСРЛ, т. 15, стлб. 446.

[97] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 373; ПСРЛ, т. 6, вып. 1, стлб. 509-510.

[98] ПСРЛ, т. 6: *Софийские летописи*, Санкт-Петербург 1853, с. 123; М. А. Боголепов, *О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху. С приложением материалов, извлеченных из русских летописей*, Москва 1908, с. 62.

Во 16 день проводиша в город, нешоша на головах. А епископи служаше над ним (...) Архимандрити, игумени и весь священичскы чинь, пѣвши нагробное, и положиша в изьборънои церкви Святыя Богородици»[99]. Эта статья основана на том же протографе, что и аналогичная статья Симеоновской летописи за 6915 г., однако в Симеоновской нет детали «несоша на головах»[100]. Из этого можно сделать вывод, что статья, содержащаяся в первом летописном своде ВКЛ, заимствована из летописи, близкой к Троицкой, если не из нее самой.

Структура и лексика двух сообщений — о смерти Скиргайла и Киприана — очень похожи. Киприан «приставися» — Скиргайло «престависѧ». Киприана «нешоша на головах» — Скиргайла «понесосѧ на главах». Священники «пѣвши нагробное» над Киприаном — «с(вя)щенници поюще пѣсни ѡ*т*ход*н*ыє съ *с*вещами» над Скиргайлом. Киприана «проводиша в город» (здесь в первом летописном своде ВКЛ неточность, так как согласно Симеоновской летописи Киприан умер не за городом, а в Москве, где его «проводиша честно весь град») — погребение Скиргайла также связано с перемещением тела покойного относительно «города». Киприана «положиша в изьборънои церкви Святыя Богородици» — Скиргайло «положень быс» в церкви Пресвятой Богородицы в Киево-Печерской Лавре.

Помимо прочего, указанные текстовые параллели дают нам еще один аргумент в пользу того, что автор второй части «Летописца» уже имел перед глазами обработанную выборку общерусских известий первого летописного свода ВКЛ и, вполне возможно, сам участвовал в редактировании этой выборки.

Сообщение о первом взятии Смоленска и русские летописи. Завершить наш обзор хотелось бы общей характеристикой фрагмента «Летописца великих князей литовских», который охватывает период с 1392 по 1396 г. Все сообщения за этот период можно разбить на четыре блока, следующих друг за другом в хронологической последовательности (новогородские дела, витебские дела, подольские и киевские дела, смоленские дела). Еще Ф. П. Сушицкий, анализируя эту часть «Летописца», пришел к выводу, что при описании событий 1392-1396 гг. хронист использовал записи, которые велись в канцелярии ВКЛ. Повествование в этом фрагменте отличается сухостью и сжатостью, которые присущи, скорее, канцелярскому делопроизводству[101]. Действительно все сообщения в рассматриваемом фрагменте можно условно разделить на следующие типы.

[99] ПСРЛ, т. 35, с. 54.

[100] ПСРЛ, т. 18, с. 151; М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 462.

[101] Там же, с. 160-161. Ср.: A. Prochaska, *Latopis litewski*, s. 27-28.

- А) Записи о пожалованиях Витовта (в том числе о назначении наместников в регионы); всего — 8 (22,85%);
- Б) записи о вассальных присягах удельных князей Витовту, которые, как правило, описываются выражением «ударити чолом» или «ударити чолом у службу», или соответственно записи о непослушании князей; всего — 8 (22,85%);
- В) записи об отправке войск, осадах городов и походов с участием самого великого князя литовского; всего — 11 (31,44%);
- Г) распоряжения Витовта; всего — 2 (5,72%);
- Д) записи о различных официальных письмах и документах, в том числе о посольствах Витовта; всего — 3 (8,57%).
- Е) записи, созданные на основе русских летописей и устной традиции; всего — 3 (8,57%).

Сообщения «Летописца великих князей литовских» за 1392-1396 гг.

1. Новогородские дела (1393)	
Б	О непослушании князя Дмитрия Корибута, то есть о его отказе принять вассальную присягу Витовту.
В	О сборе и отправке войск во главе с Василием Борейковичем и Гинвилом против князя Дмитрия Корибута, а также об их победе близ Недокудова.
В	Об осаде Новогородка и пленении князя Дмитрия Корибута, его жены и детей.
2. Витебские дела (1393)	
Е	О смерти княгини Ульяны Александровны.
А	О назначении Федора Весны наместником в Витебск.
Б	О непослушании князя Свидригайла и убийстве Федора Весны.
Д	О письме короля Польши Владислава (Ягайла) Витовту с просьбой отомстить за смерть Федора Весны.
Г	О распоряжении Витовта князю Скиргайлу принять участие в походе на Витебск: «Князь великыи Витовт понял с собою Скиргаила».
В	О сборе и отправке войск Витовта на Витебск.
Б	О вассальной присяге друцких князей Витовту.
В	Об осаде и взятии Орши.
В	Об осаде и взятии Витебска.

Б	О вассальной присяге Витовту смоленского князя Юрия Святославича, принимавшего участие в осаде Витебска.
Б	О вассальной присяге князя Свидригайла Витовту.
3. Подольские и киевские дела (1393-1395)	
В	О первом походе Витовта в Подольскую землю.
Б	О непослушании киевского князя Владимира Ольгердовича.
В	Об осаде и взятии Житомира и Овруча.
Б	О вассальной присяге князя Владимира Ольгердовича.
А	О пожаловании Владимиру Ольгердовичу Копыля.
А	О пожаловании князю Скиргайлу Киева.
В	О втором походе Витовта в Подольскую землю.
Г	О распоряжении Витовта князю Скиргайлу идти походом из Киева на Черкассы и Звенигород.
В	О взятии Черкасс и Звенигорода.
Е	Об отравлении князя Скиргайла в Киеве.
А	О назначении в Киев наместником князя Ивана Ольгимонтовича.
4. Смоленские дела (1395)	
А	О пожаловании Смоленского великого княжества князю Глебу Святославичу.
А	О пожаловании Рославля князю Юрию Святославичу.
Б	О непослушании смоленского князя Глеба Святославича.
Д	О посольствах Витовта в Смоленск в связи с непослушанием князя Глеба Святославича.
В	Об осаде и взятии Смоленска, пленении князя Глеба Святославича.
А	О назначении в Смоленск наместниками князя Ямонта и Василия Борейковича.
А	О пожаловании Полонного князю Глебу Святославичу.
В	Об отправке литовских и смоленских войск во главе с князем Семеном Лынгвеном в Рязанскую землю.
Е	О морозной зиме.
Д	О встрече Витовта и его зятя, московского великого князя Василия Дмитриевича в Смоленске и о взаимном обмене подарками; запись, видимо, основана на официальном перечне подарков, составленном в канцелярии ВКЛ.

Такая однотипность сообщений указывает, по-видимому, на характер источника, из которого хронист черпал сведения: гипотетически это был некий реестр, который велся в канцелярии ВКЛ и в который вносились данные о великокняжеских пожалованиях, назначениях, посольствах, военных походах, поездках и т. д. Вполне возможно, он представлял собой нечто среднее между делопроизводственным документом и летописью, так как даты в этом реестре обозначались с помощью традиционных летописных клише, например «тое же зимы на весну». Взяв львиную долю сухих фактов из этого источника, автор второй части «Летописца» включил в ткань повествования также данные, заимствованные из официальных документов (таких, как письмо короля Польши Владислава князю Витовту по поводу событий в Витебске и перечень подарков, которыми обменялись властители ВКЛ и Москвы в Смоленске), а также из русских летописей и устной традиции (например в эпизоде об отравлении Скиргайла).

Конечно, существование такого официального источника, использованного при создании второй части «Летописца», устанавливается лишь предположительно. Однако нам кажется, эта гипотеза — единственный возможный способ внятно ответить на вопрос, откуда авторы этих произведений взяли основной фактический материал для описания событий с 1392 по 1430 гг. Представляется довольно сомнительным, что источником в данном случае могла быть какая-то русская летопись из тех, что дошли до нашего времени. Дело в том, что по новогородским, витебским, киевским и подольским делам, отразившимся во второй части «Летописца» и в «Повести о Подолье», никаких альтернативных сообщений в известных ныне общерусских летописных сводах не сохранилось. Но некоторой проверке и сопоставлению поддаются смоленские дела, то есть известия, связанные с первой аннексией Смоленска Великим княжеством Литовским в 1395 г. Статья, посвященная этому событию, вошла во многие общерусские летописные своды; есть она под 6903 г. и в первом летописном своде ВКЛ: в Супрасльском и Никифоровском списках относительно полный вариант, в Слуцком — слегка сокращенный[102].

Аннексия Смоленска в 1395 г. происходила на сложном историческом фоне. Чтобы ввести свои войска в Смоленскую землю, Витовт использовал момент, когда один из смоленских князей Юрий Святославич после неудачной междоусобной борьбы со своим братом Глебом Святославичем отправился в Рязань к своему тестю рязанскому великому князю Олегу Ивановичу. Перед походом Витовт распустил

[102] ПСРЛ, т. 35, с. 30, 51, 72-73.

слухи, что идет войной против Тамерлана (Темир-Аксака по русским летописям), который незадолго до того изгнал из Золотой Орды хана Тохтамыша, союзника Витовта. Подойдя к Смоленску, Витовт предложил смоленскому князю Глебу Святославичу, что выступит посредником в спорах между смоленскими конфликтующими группировками. Глеб Святославич, поверив этому, выехал к Витовту вместе со своими князьями и боярами и был арестован. После того как Смоленск, оставшийся без защиты, был захвачен литовскими войсками, начались активные военные действия между Рязанским княжеством, которое поддержало смоленского князя Юрия Святославича, и Великим княжеством Литовским.

В русских летописных сводах XV-XVI вв., а также в статье 6903 г. из первого летописного свода ВКЛ повествование об этих событиях складывается из нескольких элементов, перемешанных в разной хронологической и смысловой последовательности.

Элемент 1. Рассказ о междоусобной борьбе между смоленскими князьями Юрием и Глебом Святославичами; Юрий Святославич едет в Рязань. Этот элемент отдельно представлен в Никоновском своде под 6904 г.[103]

Элемент 2. Рассказ о войне между Тамерланом и ханом Золотой Орды Тохтамышем, представленный либо в составе так называемой летописной повести о Темир-Аксаке, либо отдельно — в сокращенном виде. Этот элемент встречаем в Новгородской IV летописи, первом летописном своде ВКЛ, Тверском сборнике (под 6906 г.), Софийской I летописи старшего извода, Ермолинской летописи (сокращенная повесть о Темир-Аксаке без упоминания Тохтамыша), Типографской летописи (повесть о Темир-Аксаке), сводах 1497 и 1518 гг., Новгородской Карамзинской, Никаноровской, Вологодско-Пермской летописях, Никоновском своде (под 6906 г.). При этом в первом летописном своде ВКЛ и некоторых других летописях, например Никаноровской, вместо Темир-Аксака называется Темир-Кутлуг[104].

Элемент 3. Рассказ о том, как Витовт, отправившись походом будто бы на Темир-Аксака (в некоторых летописях Темир-Кутлуга), обманом захватил Смоленск, когда князь Юрий Святославич был в Ря-

[103] ПСРЛ, т. 11, с. 161.

[104] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 376; ПСРЛ, т. 15, стлб. 457; ПСРЛ, т. 6, вып. 1, стлб. 511-512; ПСРЛ, т. 23, с. 134; ПСРЛ, т. 24, с. 160; ПСРЛ, т. 28, с. 87, 251; ПСРЛ, т. 42, с. 163; ПСРЛ, т. 27, с. 88; ПСРЛ, т. 26, с. 164; ПСРЛ, т. 11, с. 167.

зани. Варианты краткой редакции помещены в Новгородской I летописи младшего извода, летописи Авраамки, Псковской I летописи[105]. Варианты как краткой, так и расширенной редакции — в Новгородской IV летописи[106]. Варианты расширенной редакции различной степени полноты, но все восходящие к общему протографу — в первом летописном своде ВКЛ, Тверском сборнике (текст с некоторыми дополнительными деталями, очень неприязненный по отношению к Витовту), Софийской I летописи старшего извода, Львовской, Ермолинской, Типографской, Новгородской Карамзинской и Никаноровской летописях, Московском своде конца XV в., сводах 1497 и 1518 гг., Воскресенской летописи, Никоновском своде (под 6904 г. и с некоторыми дополнительными подробностями)[107].

Элемент 4. Сообщение о походе войск во главе с рязанским великим князем Олегом Ивановичем, пронскими князьями и смоленским князем Юрием Святославичем на земли ВКЛ зимою 1395-1396 гг. Этот элемент отдельно помещен в Никоновском своде под 6904 г.[108]

Элемент 5. Сообщение о походе войск ВКЛ на Рязанскую землю зимою того же года, когда был захвачен Смоленск (то есть зимою 1395-1396 гг.). Элемент отражен в первом летописном своде ВКЛ и целом ряде русских летописей — Новгородской IV, Ермолинской, Типографской, Новгородской Карамзинской летописях, Московском своде конца XV в., сводах 1497 и 1518 гг., Воскресенской летописи, Никоновском своде (под 6904 г.)[109].

Элемент 6. Рассказ о том, как рязанский великий князь Олег Иванович отбил нападение войск ВКЛ, вторгшихся в рязанские волости. Этот элемент отдельно размещен в Никоновском своде под 6904 г.[110]

Элемент 7. Сообщение о походе рязанского великого князя Олега Ивановича на Любутск в 6904 (1396) г.; осада Любутска завершена

[105] ПСРЛ, т. 3, с. 387; ПСРЛ, т. 16, стлб. 138; *Псковские летописи*, вып. 1, с. 25.
[106] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 376, 378-379.
[107] ПСРЛ, т. 6, вып. 1, стлб. 511-512; ПСРЛ, т. 15, стлб. 457; ПСРЛ, т. 20, первая половина, с. 217; ПСРЛ, т. 23, с. 134-135; ПСРЛ, т. 24, с. 165; ПСРЛ, т. 25, с. 225; ПСРЛ, т. 27, с. 88; ПСРЛ, т. 28, с. 87, 252; ПСРЛ, т. 42, с. 164; ПСРЛ, т. 8, с. 68-69; ПСРЛ, т. 11, с. 162.
[108] ПСРЛ, т. 11, с. 163.
[109] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 380; ПСРЛ, т. 23, с. 135; ПСРЛ, т. 24, с. 165; ПСРЛ, т. 28, с. 87, 252; ПСРЛ, т. 42, с. 165; ПСРЛ, т. 25, с. 226; ПСРЛ, т. 11, с. 163.
[110] ПСРЛ, т. 11, с. 163.

при посредничестве великого князя московского. Содержится в Софийской II летописи, Московском своде конца XV в., Ермолинской, Типографской, Воскресенской летописях, сводах 1497 и 1518 гг., Никоновском своде (под 6905 г.)[111].

Элемент 8. Рассказ о жестоком нападении войск ВКЛ на Рязанское княжество осенью 6904 (1396) г. «о Покрове»; великий князь литовский Витовт и великий князь московский Василий Дмитриевич встречаются в Коломне. Этот элемент в кратком виде (без сообщения о коломенской встрече князей) отражен в Новгородской I летописи младшего извода, Новгородской IV летописи, летописи Авраамки, Тверском сборнике («Той же осени Витовть многобожный плени Рязань, люди улицами сажаа секль»)[112], а в полном виде — в Софийской II, Ермолинской, Типографской летописях, Московском своде конца XV в., сводах 1497 и 1518 гг., Никоновском своде (под 6906 г.)[113].

Необходимо при этом отметить, что в реконструированном тексте Троицкой летописи сообщения о первом захвате Смоленска войсками ВКЛ нет ни под 6903, ни под другими годами[114]. Аналогичным образом известий о взятии Смоленска в 6903 г. и о литовско-рязанской войне 6903-6904 гг. мы не находим ни в Рогожском летописце, ни в Симеоновской летописи[115].

Рассмотрим теперь, из каких элементов состоят сообщения об этих событиях, помещенные в выборке общерусских известий первого летописного свода ВКЛ и во второй части «Летописца великих князей литовских». Статья 6903 г. о первом «смоленском взятии», содержащаяся в первом летописном своде ВКЛ, складывается из элементов 2, 3 и 5. Ранее мы высказывали мнение, что эта статья могла быть включена в первый летописный свод из некоей смоленской летописи, которая не сохранилась до нашего времени и была также в отредактированном виде использована при создании Тверского сборника[116].

111 ПСРЛ, т. 6 (изд. 1853 г.), с. 129; ПСРЛ, т. 25, с. 227; ПСРЛ, т. 23, с. 135; ПСРЛ, т. 24, с. 166; ПСРЛ, т. 28, с. 88, 252; ПСРЛ, т. 8, с. 69-70; ПСРЛ, т. 11, с. 165.

112 ПСРЛ, т. 3, с. 388; ПСРЛ, т. 4, ч. 1, с. 381; ПСРЛ, т. 16, стлб. 138; ПСРЛ, т. 15, стлб. 457.

113 ПСРЛ, т. 6 (изд. 1853 г.), с. 129; ПСРЛ, т. 23, с. 135; ПСРЛ, т. 24, с. 166; ПСРЛ, т. 25, с. 227; ПСРЛ, т. 28, с. 88, 252; ПСРЛ, т. 11, с. 166.

114 См.: М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, с. 446-447.

115 См.: ПСРЛ, т. 15, стлб. 164; ПСРЛ, т. 18, с. 143.

116 А. У. Ліцкевіч, *Пра некаторыя спісы «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» маскоўскага і наўгародскага паходжання (на маргінезе выданняў М. М. Улашчыка і В. А. Вароніна)*, [в:] *Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV-XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі. Да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гродна, 8-9 ліпеня 2010 г.*, Мінск 2011, с. 209-210.

По итогам представленного выше поэлементного анализа эта точка зрения должна быть пересмотрена и уточнена. Смоленское происхождение в этой статье 6903 г. первого летописного свода ВКЛ мог иметь элемент 3, то есть непосредственно рассказ о смоленских событиях, но и он попал в первый летописный свод ВКЛ не напрямую из смоленского источника, а через посредство некоего общерусского свода, в котором был объединен с элементами 2 и 5. В этом общерусском своде соответствующий фрагмент, похоже, был близок по составу к аналогичному фрагменту Новгородской IV летописи. В некоторых других общерусских сводах в повествование были включены элементы 4 и 6, отражающие рязанский летописный источник[117], и элементы 7 и 8, происходящие частью из новгородского, а частью из московского источников. В соответствующей же статье Тверского сборника объединены элементы 2 (под 6906 г.), 3 и 8, и такая комбинация элементов, видимо, полностью исключает вероятность того, чтобы эта статья происходила из того же источника, что и статья 6903 г. первого летописного свода ВКЛ.

Что же касается второй части «Летописца», то здесь в рассказе о захвате Смоленска полностью отсутствуют элементы 1, 2, 4 и 6-8. То же можно сказать и об элементе 3, поскольку короткая заметка о том, как великий князь Витовт со всеми силами подошел к Смоленску и князь Глеб Святославич сдался ему вместе с городом, не имеет с известными нам теперь летописями ни стилистических, ни лексических, ни (по ряду деталей) фактологических параллелей. Это тем более показательно, что, как мы убедились выше, автор второй части «Летописца» при использовании летописей в качестве источника в ряде случаев не перерабатывал исходные тексты до неузнаваемости, а включал их в свое повествование целыми фразами с незначительным редактированием и сокращением. Между тем о посольствах Витовта в Смоленск в первой половине 90-х гг. XIV в. не знает ни одна из известных ныне летописей. Точно так же ни в одной из других летописей, в том числе в сохранившихся выписках из Троицкой летописи о встрече Витовта и Василия Дмитриевича в Смоленске весной 1396 г., нет росписи подарков, которыми обменялись князья. Следовательно, эти сведения, носящие явно официальный характер, происходят из информированного источника внутри Великого княжества Литовского, а именно из великокняжеской канцелярии. Вообще из перечисленных выше восьми элементов во второй части «Летописца»

[117] Ср.: Л. Л. Муравьева, *Рязанское летописание конца XIII — начала XV в.*, [в:] *Исследования по источниковедению истории СССР XIII-XVIII вв. Сборник статей*, Москва 1986, с. 28.

присутствует только элемент 5 — о походе литовских войск на Рязанское княжество зимой 1395-1396 гг. Но и в данном случае автор второй части «Летописца» дает уникальные сведения, видимо, почерпнутые из местных, смоленских или литовских, источников, — о том, что войска ВКЛ возглавлял князь Семен Лынгвен, и о том, что вместе с Литвой на Рязань ходили и смоленцы.

В целом можно прийти к выводу, что фрагмент второй части «Летописца великих князей литовских», в котором повествуется о захвате Смоленска Витовтом и о походе литовских войск на Рязанское княжество, написан в основе своей независимо от известных нам ныне общерусских летописей и статьи 6903 г. первого летописного свода ВКЛ. Исключение, как мы уже говорили, составляет коротенькая заметка о суровой зиме, которую автор по недоразумению заимствовал из статьи 6901 г. свода, послужившего источником для Новгородской IV и Софийской I летописей. Остальная же фактура взята предположительно из гипотетического официального источника, созданного в канцелярии ВКЛ.

* * *

Подводя итоги, на примере летописных статей 6898, 6900 и 6901 гг. вполне уверенно можно говорить о том, что в ряде случаев автор второй части «Летописца великих князей литовских» прямо включал целые фрагменты из исходных летописей в свой текст, несколько их подредактировав и сократив.

Судя по текстовым и стилистическим параллелям с Новгородской IV, Софийской I и II летописями, в его распоряжении находилась летопись, идентичная или близкая к той, что послужила протографом для летописей Новгородско-Софийского семейства (возможно, это был Новгородско-Софийский свод на каком-либо из этапов его бытования). Из этой летописи были использованы расширенная редакция «Повести об осаде Мстиславля», статья 6894 г. о крещении и женитьбе князя Ягайла в «Угорьскои земли», статья 6879 г. о разгроме рязанцев московскими войсками, статья 6901 г. о морозной зиме.

Автор второй части «Летописца» также знал некоторую летопись московского происхождения, вероятно, близкую к своду 1408 г. (Троицкой летописи). Из нее он использовал статью 6898 г. о поездке княжны Софьи Витовтовны в Москву и ее свадьбе с московским великим князем Василием Дмитриевичем, статью 6900 г. о смерти великой княгини Ульяны Александровны и статью 6915 г. о смерти митрополита Киприана.

Открытым остается вопрос о том, были ли это две разные летописи или все-таки одна летопись, объединявшая в себе черты Новгородско-Софийского свода и московского свода 1408 г.

Некоторые из перечисленных статей автор второй части «Летописца» брал непосредственно из исходных летописей, а некоторые (например статью 6894 г. из гипотетического Новгородско-Софийского свода и статью 6915 г. из московской летописи) он использовал, обращаясь к выборке общерусских известий первого летописного свода ВКЛ, в которую их тексты были включены в переработанном виде.

Полученные нами результаты близко перекликаются с выводами исследователей, изучавших выборку общерусских известий первого летописного свода ВКЛ и отмечавших, что источником для этой выборки могли послужить Новгородская IV и Софийская I летописи (либо же их протограф), а также московский свод 1408 г.

Кроме того, во второй части «Летописца» сохранились следы использования еще, видимо, двух или трех летописных статей: статей о походах полоцкого князя Андрея Ольгердовича на Литву и смоленского князя Святослава Ивановича на Оршу, а также фрагмента о зверствах смоленцев, отразившегося в Никоновском своде. Невозможно с точностью сказать, происходят ли эти известия из какой-то отдельной, неизвестной в настоящее время летописи (может быть, локального характера — полоцкой, витебской или смоленской) либо же они находились в гипотетическом Новгородско-Софийском своде или московской летописи.

Также следует отметить возможное знакомство автора второй части «Летописца» с Галицко-Волынской летописью (что само по себе весьма интересно).

При описании событий 1392-1396 гг. автор второй части «Летописца великих князей литовских» пользовался русскими летописями лишь в ограниченной степени, а преимущественно опирался на гипотетический официальный источник, который был создан в канцелярии ВКЛ и содержал однотипные сообщения о походах и распоряжениях великого князя литовского Витовта, назначениях наместников, вассальных присягах удельных князей и т.д.

Summary

The Ruthenian annalistic sources of Letopisets velikikh kniazey litovskikh („The Annals of the Lithuanian Grand Dukes")

The article deals with annalistic sources which were used for compiling the second part of the *Letopisets velikikh kniazey litovskikh* («The Annals of the Lithuanian Grand Dukes») covering the events from 1382 to 1396. An anonymous author of the chronicle, written presumably in Smolensk in the 1430s or early 1440s, had at his disposal a text identical or similar to that used as a protograph for the Novgorod and Sofia family of Russian chronicles. He used, as textual, factual and stylistic sources, the following fragments from that text: an expanded redaction of the tale of the siege of Mstislavl by the Smolensk princes (1386), the account of 6894 on how the Grand Duke Jogaila took

baptism and married in the "Hungarian land", the account of 6879 on the routing of the Ryazanians by the Muscovite army, and the account of 6901 on a very cold winter. The annalist also knew a chronicle of Muscovite origin which appeared to be similar to the compilation dating from 1408 (the Trinity chronicle). From that chronicle, he used the account of 6898 on how the princess Sofia Vitovtovna travelled to Moscow and married Grand Prince Vasiliy Dmitrievich, the account of 6900 on the death of the Grand Duchess Uliana Alexandrovna, and the account of 6915 on the death of the Metropolitan Cyprian.

Streszczenie

Ruskie źródła kronikarskie „Latopisca wielkich książąt litewskich"

Artykuł poświęcony jest źródłom kronikarskim, wykorzystanym przy tworzeniu drugiej części „Latopisca wielkich książąt litewskich", obejmującego wydarzenia z lat 1382-1396. Nieznany autor tej kroniki, napisanej pewnie w Smoleńsku w latach 30. albo na początku 40. XV w., korzystał z kroniki identycznej lub bliskiej do tej, która posłużyła za podstawę kronik rodziny nowgorodzko-sofijskiej. Z tej kroniki w charakterze źródeł tekstologicznych, faktologicznych albo stylistycznych wykorzystano poszerzoną redakcję „Opowieści o oblężeniu Mścisławia", artykuł z 6894 r. o chrzcie i ożenku księcia Jagiełły w „Ziemi węgierskiej", artykuł z 6879 r. o rozgromieniu riazańców przez wojsko moskiewskie, artykuł z 6901 r. o mroźnej zimie. Kronikarz znał również jakąś kronikę pochodzenia moskiewskiego, prawdopodobnie bliską do zwodu z 1408 r. (Latopis troicki). Z niego wykorzystał artykuł z 6898 r. o wyjeździe księżnej Zofii Witoldówny do Moskwy i o jej ślubie z wielkim księciem moskiewskim Wasylem Dymitrowiczem, artykuł z 6900 r. o śmierci wielkiej księżny Julianny Aleksandrówny i artykuł z 6915 r. o śmierci metropolity Cypriana.

Oleg Lickiewicz – badacz niezależny. Zainteresowania naukowe: źródłoznawstwo i historia polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIV-XV ww. Zajmuje się badaniem tekstologii, źródeł, problemami autorstwa i wiarogodności wczesnyh zabytków narracyjnych powstałych na obszarze WKL: „Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln und Skirgaln", „Latopisiec wielkich książąt litewskich" i „Opowieść o Podolu". Autor szeregu publikacji w naukowych wydawnictwach na Białorusi, Litwie, Ukrainie i w Rosji.

Наталля Сліж
(Гродна)

Практыка старабеларускага сексу ў XVI-XVII стст.

Kto miłuie rzewnie, ten szaleie pewnie.
Kto miłuie powoli, tego głowa nie boli[1].

Сусветная гістарычная навука даўно звярнула ўвагу на інтымную сферу жыцця. У беларускай навуцы дадзеная тэматыка не з'яўляецца добра распрацаванай[2]. Звязана гэта як са складанасцю накірунку, так і з абмежаванасцю крыніц, асабліва за старажытны перыяд. У дадзеным артыкуле разглядаецца старабеларуская практыка сексу ў перыяд XVI-XVII стст. Асноўная ўвага надзелена цноце, сексу ў сямейным жыцці, месцам стасункаў, патэнцыі і імпатэнцыі, тэхнікам і практыкам сексу.

Разгляд дадзенай тэмы вядзецца з пункту гледжання цела і яго патрэб у сексе. Гістарычна спачатку былі стасункі паміж мужчынам і жанчынай, а пасля з'явіліся іх інтэрпрэтацыі. Пры даследаванні ўлічваецца мужчынскі і жаночы дуалізм сістэмы каштоўнасцей і падыходаў у сексе і іх канфлікт інтарэсаў, які вынікае з біялагічнай адметнасці[3]. Патрэбы мужчыны і жанчыны ў інтымнай сферы жыцця адрозніваюцца. Акрамя таго, важную ролю ў практыцы сексу адыгрывалі сацыяльныя і культурныя ўмовы. Пра іх важнасць адзначыў у сваіх даследаваннях Альфрэд Кінсэй[4]. Жыццё ў феадальным грамадстве з рэлігійным дамінаваннем у культуры, поглядах і стэрэатыпах спрыяла абмежаванню мужчын і жанчын у праяўленні сваіх жаданняў, бо за гэта можна было атрымаць не толькі ў храме, але і ў судзе. Гэта азначала аднясенне сексу да таемнай сферы жыцця, якую не імкнуліся публічна прадстаўляць, таму ў многіх выпадках мы вымушаны карыстацца ўскоснымі крыніцамі.

Адзначым істотныя праблемы, з якімі сутыкаюцца пры вывучэнні гісторыі сексу. Стаўленне грамадства да практыкі сексу непасрэдна

1 *Proverbiorum Polonicorum a Solomone Rysinio Collectorum Centuriae Decem et Octo*, Lubecz ad Chronum 1618, centuria 6:20.
2 *Terra Alba*, t. 2: *Homo venerus: Сексуальная прастора беларускай культу*ры, рэд. С. І. Даніленка, Мінск 2001; У. Лобач, *Эрас у беларускай традыцыйнай культуры*, „Studia Mythologica Slavica", 2003, nr 6, s. 205-248.
3 P. Bourdieu, *The Logic of Practice*, translated by R. Nice, Stanford 1990, p. 70-78.
4 J. Peakman, *The Pleasure's All Mine. A History of Perverse Sex*, London 2013, p. 40.

залежыць ад рэлігіі, традыцый, узроўню развіцця медыцыны, прынятых гендэрных роляў. Таму першая праблема — розніца ў развіцці сучаснага грамадства і грамадства XVI-XVII стст. Гэта значыць, што пры аналізе практыкі сексу варта ўлічваць тагачасныя рэаліі і не падыходзіць да вывучэння праблемы з пункту гледжання сучасных паняццяў і ўзроўню развіцця адукацыі і навукі. Сучасная сексалогія назапасіла вялікі вопыт у вывучэнні асаблівасцей мужчынскага і жаночага цела дзякуючы непасрэднай магчымасці працаваць з людзьмі. Па сутнасці толькі ў XX ст. навука змагла адказаць на пытанне, што адбываецца з целам падчас сексу, нават на ўзроўні нейрафізіялогіі[5]. І гэта дае магчымасць патлумачыць пэўныя сітуацыі ў практыцы сексу. Сучасны падыход навукі і грамадства да сексуальных адносін, паталогій значна адрозніваецца ад падыходаў і разумення гэтай тэматыкі ў перыяд XVI-XVII стст. Другая праблема падобна да той, што ўзнікае для даследчыка/даследчыцы гісторыі сексуальнасці і гісторыі сексу як прадстаўніка/прадстаўніцы адной культуры, што вывучае другую, — розніца ў досведах[6]. Уласны жыццёвы вопыт, выхаванне, рэлігія, адукацыя, біялагічная прыналежнасць да полу, гендэрная ідэнтыфікацыя непасрэдна маюць уплыў на рэцэпцыю іншай культуры і інтэрпрэтацый паводзін і практык у сексе. Суб'ектыўны фактар у вывучэнні гэтай тэматыкі адыгрывае важную ролю. Мы цалкам асэнсоўваем гэтыя небяспекі, але гэта будзе яўным перабольшваннем сцвярджаць, што ў гэтай працы іх атрымалася цалкам пазбегнуць.

Сучаснымі даследчыкамі заўважана непасрэдная сувязь паміж геаграфічным становішчам і тэмпераментам народу. Чым бліжэй да экватара і цяплей клімат, тым вышэй тэмперамент[7]. ВКЛ знаходзілася ў сярэдняй кліматычнай зоне, з чатырма сезонамі. Краіна хоць і займала даволі вялікую тэрыторыю, аднак не мела кардынальна розных кліматычных умоў. Выразная сезоннасць і звязаная з ёю сельскагаспадарчая праца непасрэдным чынам уплывалі на сексуальную актыўнасць насельніцтва. Яна ўзрастала ў веснавы і летні перыяды, а перапынак наступаў з пачаткам цяжкіх прац:

[5] Асноўныя дасягненні ў галіне сексалогіі належаць заходнім даследчыкам, гл.: K. Imieliński, *Seksiatria. Patologia seksualna*, Warszawa 1990; K. Imieliński, *Seksiatria. Psychofizjologia seksualna*, Warszawa 1990; J. Bancrot, *Seksualność człowieka*, red. Z. Lew-Starowicz, A. Robacha, wyd. 3, Wrocław 2011 і інш.

[6] S. G. Frayser, *Discovering the Value of Cross-Cultural Research on Human Sexuality*, [у:] *Handbook for conducting research on human sexuality*, ed. by M. W. Wiederman, B. E. Whitley Jr., Mahwah, London 2002, p. 441.

[7] J. P. Rushton, *Ethnic Differences in temperament*, [у:] *Personality and person perception across cultures*, ed. by Y.-T. Lee, C. R. McCauley, J. G. Draguns, USA 1999, p. 55-58.

Пачала жаць — перастала даваць.
Стаў касіць — перастаў прасіць.

Залежнасць ад прыродных умоў ставіла на першае месца забеспячэнне рэчамі неабходнымі для жыцця: дом, вопратка, харчаванне. Фізічнае задавальненне не адносілася да катэгорыі прыярытэтных. У першую чаргу секс быў для забеспячэння працягу роду і зняцця напружання.

Дазволенае і недазволенае ў сферы сексуальных практык вызначалі заканадаўства, рэлігія, традыцыі і звычаі. Гэта азначала, што сексуальнае жыццё не было толькі справай мужчыны і жанчыны, а было справай грамадскай. Заканадаўчыя нормы склаліся ў многім пад уплывам кананічнага права, але закранала толькі асобныя моманты ў стасунках. Рэлігія рэгламентавала практычна ўсё: ад шлюбу да тэхнік сексу. На традыцыі і звычаі ўплывалі заканадаўства і рэлігія, аднак яны менш жорстка рэгламентавалі сексуальныя стасункі. На шырокія колы насельніцтва адукацыя і навуковыя дасягненні ўздзейнічалі мала, бо большасць была непісьменнай.

Міф пра Адама і Еву, як і сама хрысціянская канцэпцыя стаўлення да адносін паміж мужчынам і жанчынай, зрабілі адмоўны ўплыў на развіццё сексуальных дачыненняў. Падпарадкаваны стан жанчыны, прыставанне яе толькі для нараджэння дзяцей негатыўна адбілася на яе сексуальнасці і жаноцкасці[8]. Адпаведна гэта адбілася на інтымным жыцці шлюбнай пары. Хрысціянская сістэма гендэрных адносін была не адзіная, якая панавала ў той час у свеце. Вядомы былі ісламская, іудаісцкая і іншыя сістэмы. Адрозніваўся даасізм, які шукаў гармонію паміж Інь і Ян, што азначала задавальненне абодвух падчас інтымных стасункаў[9]. Але дамінуючае ўздзеянне на тэрыторыі ВКЛ мела менавіта хрысціянства. Іслам, іудаізм існавалі ў сваёй групе і для хрысціянскага насельніцтва былі чужымі плынямі.

Хрысціянства па сваёй сутнасці негатыўна ставілася да сексу. Пры чым гэта датычылася як шлюбных, так і пазашлюбных стасункаў. Гэты працэс меў доўгатэрміновую тэндэнцыю[10]. Створаная мадэль адносін паміж мужчынам і жанчынай існавала ў жорсткіх рамках забарон. Яно, па сутнасці, пазбавіла радасці і задавальнення ў сексуаль-

[8] Р. Майлз, *Жаночая гісторыя свету*, Мінск 2006, с. 85-89.
[9] Р. Тэннехилл, *Секс в истории*, пер. с англ. А. И. Блейз, Москва 1995, с. 158; Р. ван Гулик, *Искусство секса в Древнем Китае*, пер. с англ. Н. Касьяновой, Москва 2003, с. 136.
[10] K. Imieliński, *Seksiatria. Psychofizjologia seksualna*, s. 65-67.

ных дачыненнях. Натуральныя стасункі былі зведзены да грахоўных і суправаджаліся страхам пакарання. Гэта ўваходзіла ў канфлікт з чалавечай псіхалогіяй і філасофіяй быцця. Аднак гэта не азначала, што веруючыя цалкам падпарадкоўвалі сваё жыццё догмам. У жыцці жыхароў ВКЛ засталося месца для язычніцкіх вераванняў[11], якія можна было заўважыць у святах, звычаях і інш.

Сексуальная сфера працягвала існаваць і ва ўмовах хрысціянства. Але яна стала сарамлівай і забароненай тэмай. Пра яе пісалі ў завуаляванай, схаванай форме з выкарыстаннем вобразаў і сімвалаў. Секс стаў таемным бокам жыцця, пра які адкрыта не размаўлялі і не дэкларавалі свае прыхільнасці. Адпаведна гэта зрабіла ўплыў на змест у крыніцах, якія дайшлі да нас. Яны змяшчаюць ускосную інфармацыю, а не падрабязнае і дэталёвае апісанне інтымнага жыцця.

Цнота. Захаванне цноты дзяўчынай да шлюбу прапагандавалася хрысціянствам. Напрыклад, у Венецыі выяўленне адсутнасці знакаў дзявоцкасці падчас першай шлюбнай ночы было прычынай для звароту ў суд[12]. У еўрапейскіх краінах быў даўно зроблены фетыш з цноты. Лічылася, чым менш жанчына ведае пра секс, тым лепей. Найвышэйшай каштоўнасцю, замест дарослай жаноцкасці стала дзявочая недасведчанасць. Ідэальным тыпам стала дзіця-нявеста. А маленькую плеўку, якая выпадкова захавалася ў чалавечай эвалюцыі, зрабілі сведчаннем дзявоцкасці[13]. Такі стан рэчаў меў выгаду для мужчыны. Нявопытная ў сексе жанчына мае менш патрабаванняў да здольнасцей мужчыны ў ложку. Яна ўсё прымае як дадзенасць. Для жанчыны сітуацыя выглядала як у выказванні амерыканскай актрысы Сары Габор: „Я нічога не ведаю пра секс, бо заўсёды была замужам”[14].

У дахрысціянскі перыяд у славян сексуальнае жыццё не нармавалася жорстка. Ні ад жанчыны, ні ад мужчыны не патрабавалася захаванне дзявоцкасці. Гэта адзначаецца ў падарожных нататках і летапісах[15]. Калі верыць падарожніку Ераніму Пражскаму, то ў XIV ст. высакародныя жанчыны з дазволу сужэнцаў мелі каханкаў, якіх называлі „вучнямі шлюбу”[16]. Старажытныя эратычныя беларускія свя-

[11] П. Одэрборн, *Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў*, „Беларускі гістарычны агляд”, 2005, т. 12, сш. 1-2 (22-23), с. 167-189.

[12] G. Ruggiero, *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, New York 1985, p. 25-26.

[13] Р. Майлз, *Жаночая гісторыя свету*, с. 88.

[14] К. В. Душенко, Г. П. Манчха, *Острый женский взгляд*, Москва 1999, с. 47.

[15] A. Krawiec, *Seksualność w średniowiecznej Polsce*, Poznań 2000, s. 47, 51.

[16] *Scriptores rerum Prussicarum*, bd. IV, Leipzig 1870, s. 237-239.

ты — Купалле, Русалле — былі дазволенымі перыядамі сексуальнага разняволення[17].

У ВКЛ у XVI ст. цнатлівасць дзяўчыны да шлюбу не была абавязковай[18]. Спробы ў той час паўплываць на маральны воблік насельніцтва не заўсёды мелі поспех. Папскі нунцый Фульвій Руджэры адзначаў, што прадстаўнікі шляхты ўвесь час у руху, наведваюць адзін аднаго, сяброў, сваякоў. Начуюць там, дзе даязджаюць, неабходна толькі мець з сабой пасцель. Кожны возіць з сабой тое, што яму патрэбна. У дарозе ўсе спяць разам, покатам на саломе, мужчыны побач з жанчынамі. Вандруючы, людзі не перастаюць піць і размаўляць. Таму мала сарамлівых жанчын, няма недахопу ў публічных жанчынах (1565)[19]. Але заўважым, што сам Ватыкан не быў узорам маральнасці. Нават дзіўна, што жанчыны ВКЛ выклікалі такую рэакцыю нунцыя.

Маральны стан насельніцтва выклікаў нараканні ў пратэстантаў. Андрэй Фрыч Мадрэўскі[20] пры крытыцы грамадскага ладу Рэчы Паспалітай шмат увагі звярнуў на маральны воблік насельніцтва. Лічыў, што цноту трэба выхоўваць з дзяцінства. Прычым выхаванне дзяўчынак і хлопчыкаў павінна ісці асобна, асабліва ў падлеткавы перыяд, калі пачынаецца цікавасць да сексуальнага жыцця: „A naywięcey tego się strzedz, aby między dziewczętami chłopięta nie przebywały, a zwłaszcza gdy iuż z dzieciństwa abo z chłopięcego wieku wyrastaią, bo ten wiek z przyrodzenia ku pożądliwości cielesney bardzo iest sklonny, a zwyczaie y kochania ich pożądliwe, do których się w onym wieku zapalaią, nie maią żadnego rozsądku uczciwości, nie mogą być dobre y rostą w nich z laty, tak iż w dalszym wieku trudno iuż bywa przestać abo się oduczyć". Дзяцей неабходна прывучаць да працы, навукі, прыстойных гульняў, а не распусных, вучыць рэлігіі, быць ім прыкладам у прыстойнасці. Асуджаўся стыль выхавання дзяцей вялікіх паноў, якія гадуюцца ў пяшчоце, распусце, бавяцца танцамі, лютняй, распуснымі песнямі, маюць

17 А. Багдановіч, *Пережитки древнего миросозерцания белорусов. Этнографический очерк*, Гродна 1895, рэпрынт, Мінск 1995, с. 116-120; І. Ю. Ягорава, *„Русалля" з „Радзівілаўскага летапісу"*, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі", 1982, № 2, с. 28-30; Э. Зайкоўскі, *Сакральная прастора сексуальнага жыцця язычнікаў*, [у:] *Terra Alba*, t. 2, с. 10-30.

18 Н. Сліж, *Сексуальнае жыццё шляхты Вялікага княства Літоўскага ў XVI-XVIII стст.*, [у:] *Terra Alba*, t. 2, с. 138-167.

19 [E. Rekaczewski], *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1, Berlin — Poznań 1864, s. 127.

20 Аналіз інтэлектуальнай спадчыны Андрэя Фрыча Мадрэўскага гл.: „Państwo i Społeczeństwo", 2003, № 3: Andrzej Frycz Modrzewski w 500. rocznicę urodzin; U. Augustyniak, *Andrzeja Frycza Modrzewskiego program naprawy społeczeństwa i państwa*, [w:] *KSAP. XX lat*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2010, s. 101-124.

шмат слуг і ежы. Для захавання маральнасці ў грамадстве раілася абраць у кожным павеце дазорцаў за шлюбам, якія павінны былі назіраць за паводзінамі мужа і жонкі: ці не кантактавалі з падазронымі (распуснымі) асобамі, прыстойна жылі, не біліся, кахалі і дапамагалі, не разводзіліся[21]. Ідэі кнігі не былі рэалізаваны і сам твор лічыўся забароненым, бо крытыкаваў каталіцызм.

Захаванне цноты да шлюбу дзяўчынай стала важным маральным патрабаваннем у XVII ст. На гэтым нават сталі акцэнтаваць увагу ў казаннях. Цнота была пад аховай сваякоў: бацька, маці, браты і апекуны абавязаны былі прывесці дзяўчыну да шлюбу ў чысціні[22]. Нават у мастацкай літаратуры акцэнтавалася ўвага на дашлюбнай чысціні нявесты[23]. Як вынікае з прымавак[24] цноце таксама спрыяла адсутнасць адукацыі: „Ktora czyta, śpiewa, gądzie, z tey rzadko cnotliwa będzie", а адсутнасць сарамлівасці прыводзіла да яе згубы: „Niewiasta, która wstyd straci, prętko się z niecnotą zbraci"[25].

Вяноўныя запісы, якія атрымлівала жанчына ад мужа пасля шлюбу за ўнесены пасаг на 1/3 нерухомай маёмасці, часам утрымліваюць выказванні, што вена атрымана за „доброе и цнотливое захование"[26]. Арэст Лявіцкі выказаў меркаванне, што так адзначалася дашлюбная

[21] Кніга была надрукавана ўжо пасля смерці аўтара пры падтрымцы Крыштафа Монвіда Дарагастайскага ў Лоску. Яна мае дачыненне не толькі да Польшчы, але і да ўсёй Рэчы Паспалітай. Кніга прадстаўляе выразна пратэстанцкія погляды на грамадства. Была напісана ў 1553 г. A. Fricz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey księgi czwore. Pierwsze O Obyczaioch. Wtore O Statucie. Trzecie O Woynie. Czwarte O Szkole*, Łosk 1577, s. 11-13 v, 31v-36v.

[22] M. Ginkiewicz, *Kazanie na pogrzebie dobrey pamięci Jey Mości Paney Pani Zofiey z drucka Lubeckiey Pawłowey Laskowskiey*, Wilna 1649.

[23] F. Andreini, *Bohatyr Straszny. Z włoskiego na łaciński, z łacińskiego na polski ięzyk przetłumaczony. Przez Krzysztofa z Piekar Piekarskiego, Woyskiego Woiewodztwa Brzeskiego*, Kraków 1695, s. 113.

[24] Прымаўкі сабраныя Саламонам Рысінскім маюць непасрэднае дачыненне да тэрыторыі ВКЛ. Многія з іх ужываюцца і зараз на Беларусі. Прыведзеныя намі прыклады прымавак падкрэсліваюць тагачаснае стаўленне да праблем маралі і гендэрных адносін. Літаратуру па тэме гл.: П. В. Шейн, *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западнага края*, т. 2, Санкт-Петербург 1893, с. 472-485; І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч, *Тлумачальны слоўнік прыказак*, Гродна 2011; R. Grześkowiak, *Przysłowia „są jakoby szpikiem niejakim bystrego rozumu..." Nieznane wydanie „Przypowieści polskich, od Solomona Rysińskiego zebranych, dwa tysiąca i dwieście" z roku 1621*, [w:] *Sarmackie theatrum*, t. VII: *W kręgu rodziny i prywatności*, red. M. Jarczykowa, R. Ryba, Katowice 2014, s. 100-130.

[25] *Proverbiorum Polonicorum*..., p. D 3, centuria 7:20; centuria 11:100.

[26] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), КМФ-18, спр. 34, арк. 139 адв.; НГАБ, ф. 1785, воп. 1, спр. 5, арк. 8.

цнатлівасць нявесты, а прывенак — дараванне за яе захаванне для мужа. Мужчыны афармлялі падарункі ў „абрадаваных лістах”[27]. Тое ж самае адзначыў Мітрафан Доўнар-Запольскі, прыводзячы прыклады са звычаяў іншых народаў. Ад жаніха нявеста атрымлівала падарунак раніцай, пасля першай ночы з мужам, таксама дадавалася ўдовіна частка. Ранішні і ўдовін падарункі мелі адно і тое ж паходжанне — плата за дзявоцкасць[28]. У вяноўных запісах згадка пра запіс вена за „цнотливое захование”, больш нагадвае ўсталяваную формулу, чым дэкларацыю, што нявеста выйшла замуж цнатлівай. Па нормах права жанчына павінна была сябе прыстойна паводзіць, але адмысловага артыкула з патрабаваннем пра захаванне цнатлівасці не было[29].

У сувязі з біялагічнымі асаблівасцямі цела жанчына знаходзілася ў складанай сітуацыі. Парушэнне нявіннасці мела фізічныя знакі — разрыў плеўкі, а ў горшым выпадку цяжарнасць. У мужчын не было такіх праблем, таму сексуальныя дачыненні да шлюбу яны заўсёды маглі сабе дазволіць. Тым больш, што грамадства да гэтага ставілася з трываннем. У ВКЛ, як і ў еўрапейскіх краінах, дзейнічалі падвоеныя стандарты. Тое, што было дазволена мужчыне, забаранялася жанчыне. Нягледзячы на забароны на дашлюбны секс, еўрапейскія крыніцы фіксуюць шлюбы з цяжарнымі жанчынамі[30].

Сексуальныя стасункі ў шлюбе. З пункты гледжання рэлігіі законнымі і натуральнымі лічыліся сексуальныя стасункі ў шлюбнай пары. Адмова ў сексе партнёру лічылася грахом[31], а „блуду” неабходна было пазбягаць[32].

Інтымнае жыццё пачыналася пасля вянчання і вяселля. Першы сексуальны кантакт адбываўся ў пэўным сэнсе публічна. У першы вясельны вечар пару вялі ў ложак, і праводзіўся абрад пакладзіны. Гэта важны элемент у ланцугу шлюбных абрадаў. Па сутнасці ён паказваў

[27] О. Левицький, *Сім'я і побут українців у XVI ст.*, [у:] *На переломі. Друга половина XVI ст.*, Київ 1994, с. 221-224.

[28] М. В. Довнар-Запольский, *Белорусская свадьба в культурно-религиозных пережитках*, [у:] *Исследования и статьи*, т. 1: *Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность*, Киев 1909, с. 73-81.

[29] Падрабязней пра вена і вяноўныя запісы гл.: Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ у XVI-XVII стст.*, Смаленск 2015, с. 159-204.

[30] L. Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500-1800*, New York — Hagerstown — San Francisco — London 1977, s. 501-502, 607-610; M. Ingram, *Church courts, sex and marriage in England, 1570-1640. (Past and present publications)*, Cambridge 1987, p. 219-237.

[31] *Собрание припадков краткое*, Супрасль 1722, с. 85 адв.; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 297.

[32] Л. Зизаний, *Сия книга глаголемая Катихисис*, [Москва] 1627, с. 181.

асноўную мэту заключэння шлюбу — сексуальныя стасункі і працяг роду. Палавы акт замацоўваў шлюб і рабіў яго канчаткова здзейсненым. Прычым гэта набывала грамадскае значэнне, бо прысутнічала пры провадах уся грамада. Гэты абрад адбываўся нават пры шлюбе кіраўнікоў дзяржавы. На вяселлі вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста і чэшскай каралевы Альжбеты пакладзіны былі праведзены на наступны дзень пасля яе каранацыі 17 мая 1543 года[33]. Звычай меў месца і на сучаснай тэрыторыі Украіны[34].

Шляхецкія пакладзіны суправаджаліся спецыяльнымі для гэтага выпадку прамовамі: запрашэнне панны ў ложак, аддаванне панны ў ложак, падзяка за панну ў ложку, падзяка за добрае выхаванне, адказ на падзяку[35]. У просьбе аб панне ўвага надавалася не толькі каханню. З яе можна зразумець, што ложак — гэта месца, дзе перамагала каханне. У ім здзяйснялася „бітва”, дзе актыўную ролю меў мужчына. Там ён атрымліваў доказ цноты[36]. Заўважым, што ў прамовах няма адкрытага апісання сексуальных стасункаў. Усё перадаецца праз услаўленне шлюбу, жаніха і нявесты. У беларускай народнай традыцыі пакладзіны мелі не менш важнае значэнне. Увечары шлюбную пару суправаджалі да каморы з песнямі і жартамі на сексуальную тэму[37].

Найбольш інтэнсіўны перыяд для сексуальных стасункаў быў у першыя месяцы шлюбу[38]. Ад пары чакалі нашчадкаў і часта першая цяжарнасць наступала ў першы год сумеснага жыцця. Аднак гэты бок жыцця практычна схаваны ў дакументах. У сямейных хроніках знаходзім толькі інфармацыю пра нараджэнне дзяцей, іх шлюбы.

Абмежаванні ў інтымным жыцці сям’і накладалі фізіялагічныя асаблівасці. Стасункі паміж мужчынам і жанчынай не здзяйсняліся падчас цяжарнасці, менструацыі[39], хваробы. Па прычыне хваробы

[33] *Полное собрание русских летописей (*далей: *ПСРЛ)*, т. 35: *Летописи белорусско-литовские*, Москва 1980, с. 237.

[34] О. Левицький, *Сім’я і побут українців у XVI ст.*, с. 221.

[35] M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Geneologia, obrzęd, źródła*, Warszawa 2008, s. 231-244.

[36] НГАБ у Гродне, ф. 1663, воп. 1, спр. 426, арк. 2, адв., 3 адв.

[37] Прыклады жартаўлівых спеваў з эратычным падтэкстам гл.: М. Ф. Федароўскі, *Люд беларускі*, Мінск 1991, с. 136-137. Апісанне абраду каморы гл.: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряжённой императорским географичаским обществом. Юго-западный отдел*, т. 4: *Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны*, собр. П. П. Чубинский, Санкт-Петербург 1877, с. 434-450.

[38] Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 136.

[39] Michalonis Lituani, *De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum fragmina X, multiplici historia referta*, Basillae 1615, s. F. 27; М. Литвин, *О нравах татар, литовцев и москвитян*, Москва 1994, с. 90.

Ядвіга Юр'еўна Насілоўская не магла задаволіць сексуальныя патрэбы мужа Грыгорыя Юр'евіча Осціка. Ён знайшоў сабе каханку. Жонка даведалася пра здраду. У выніку яны развяліся (1566)[40].

У сямейным жыцці секс меў важнае значэнне. Праз яго здзяйснялася пракрэатыўная функцыя сям'і. Гэта быў адзіны магчымы шлях для нараджэння дзяцей. Да таго ж наяўнасць сталага партнёра давала магчымасць зняць сексуальнае напружанне. Нават калі ў грамадстве не дэкларавалася адкрыта важнасць інтымнага жыцця, то гэта разумелася.

Месцы для стасункаў. У першую чаргу як месца для сексуальных стасункаў варта згадаць дом. Так як у ВКЛ у той час былі чатыры сезоны, то ў халодны перыяд для шлюбных і пазашлюбных кантактаў памяшканні мелі важнае значэнне. Дом — гэта шматфункцыянальная пабудова. Канечне, немагчыма сцвярджаць, што ён будаваўся выключна для таго, каб там займацца сексам. Месцы для пражывання ўладкоўваліся ў адпаведнасці са статусам і заможнасцю.

Шляхецкі маёнтак уяўляў сабой цэлую гаспадарчую сістэму, якая складалася не толькі з дома[41]. Пры ім знаходзіліся кухня, пякарня, сырнік, стайня, бровар, лазня і інш. Мы не выключаем магчымасць выкарыстання гэтых будынкаў не па прызначэнню. У асноўным шляхецкія маёнткі будаваліся з дрэва, аднак былі і мураваныя замкі (Мір, Нясвіж, Гайцюнішкі і інш.)[42]. У сувязі з палітычнай дзейнасцю шляхта мела дамы ў гарадах. Аднак яны адрозніваліся ад маёнткаў. У сувязі з абмежаванай гарадской плошчай у іх былі толькі неабходныя пабудовы: невялікі дом, стайня, вазоўня, кухня[43].

[40] НГАБ, КМФ-18, спр. 262, арк. 350-361 адв.

[41] Захавалася шмат інвентароў за перыяд XVI-XVII стст. Яны дазваляюць уявіць выгляд шляхецкага маёнтка. *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею* (далей: *АВАК*), т. 14: *Инвентари имений XVI-го столетия*, Вильна 1888; *АВАК*, т. 25: *Инвентари и разграничительные акты*, Вильна 1898.

[42] *Гісторыя беларускага мастацтва*, т. 1: *Ад старажытных часоў да першай паловы XVI ст.*, Мінск 1987, с. 129-156; *Гісторыя беларускага мастацтва*, т. 2: *Другая палова XVI ст. — канец XVIII ст.*, Мінск 1988, с. 10-22; В. У. Шаблюк, *Феадальныя сядзібы XVI-XVIII стст. Верхняга Панямоння*, [у:] *Помнікі мастацкай культуры Беларусі*, Мінск 1994, с. 240-244; ён жа, *Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння: XIV-XVIII стст.*, Мінск 1996, с. 38-55; *Lietuvos architektūros istorija*, t. II: *Nou XVII a. Pradžios iki XIX vidurio*, Vilnius 1994, p. 165-177; Ю. Бохан, А. Скеп'ян, *Побыт феадалаў Вялікага Княства Літоўскага ў XV — сярэдзіне XVII стагоддзя*, Мінск 2011, с. 19-88.

[43] Н. Сліж, *Гарадзенскія падворкі ў XVII ст.*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры. XVI-XX ст.*, рэд. А. Ф. Смалянчук, Н. У. Сліж, Мінск 2011, с. 222-254.

Планіроўка дома і яго ўнутранае ўбранне непасрэдным чынам залежала ад статусу роду і яго фінансавых магчымасцей. Ён меў прызначэнне не толькі для пражывання, але і для дэманстрацыі месца і ролі роду ў грамадстве. Большае месца тут займала публічная прастора прызначаная для прыёмаў і спажывання ежы. Адпачывальні (каморы) адводзіліся далейшыя пакоі. Яны былі значна меншыя. У іх маглі знаходзіцца шафы, куфры, печ, стол, крэслы, лавы, ложак. Адпачывальні магнатэрыі аздабляліся дарагімі шпалерамі і апонамі, диванамі, карцінамі і абразамі[44].

У сувязі з небяспекай ад пажараў у гарадах імкнуліся спрыяць будаванню мураваных дамоў, аднак дамінавалі драўляныя[45]. Асаблівасці забудовы тагачасных гарадоў добра бачны на гравюрах Гародні Адэльгаўзера-Цюндта (1567-1568), Вільні (1583), Коўна Тамаша Макоўскага (1600) і інш. Мяшчанскае саслоўе ўладкоўвала свае дамы ў залежнасці ад заможнасці. Багатыя мяшчане ў побыце пераймалі элементы шляхецкай культуры. Напрыклад, дом берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскага не саступаў дому заможнай шляхты. Ён быў мураваны, меў два паверхі. Асобны пакой быў адведзены пад адпачывальню[46]. Мяшчане сярэдняй заможнасці будавалі дамы з некалькімі жылымі памяшканнямі, каб адно з іх адвесці пад адпачывальню. У гарадах былі розныя пабудовы, рознага ўзроўню камфорту[47]. Былі нават самыя бедныя дамы, якія называлі „халупа". Пакоі і, нават, куты здаваліся ў арэнду. У такіх дамах была вялікая канцэнтрацыя людзей і малая прыватная прастора.

Сялянскія дамы былі збудаваны з дрэва, мелі двухкамерную (хата і сені) ці трохкамерную (хата, сені і камора) планіроўку[48]. Гэта азначала, што шлюбнай пары практычна не было месца для інтымнай прасторы. У адным памяшканні мясціліся дзеці, сужэнцы, сваякі. Для стасункаў трэба было чакаць пакуль усе заснуць, ці сыходзіць у гаспадарчыя пабудовы, а ў цёплы перыяд можна было выкарыстаць любое бязлюднае месца.

[44] *АВАК*, т. 20: *Акты, касающиеся города Вильны*, Вильна 1893, с. 136; Ю. Бохан, А. Скеп'ян, *Побыт феадалаў*, с. 93-130.

[45] *Lietuvos architektūros istorija*, t. II, p. 175-187.

[46] Н. Сліж, *Тастамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскага, 1639 г.,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne / Беларускі гістарычны зборнік", 2014, № 42, с. 13, 21.

[47] Інвентары гарадскіх дамоў гл.: D. Frick, *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, Warszawa 2008, s. 422-427, 553-556, 573-578; Н. Сліж, *Гарадзенскія падворкі ў XVII ст...*, с. 223-224.

[48] П. Одэрборн, *Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў*, с. 167-189; В. У. Шаблюк, *Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння*, с. 31-36.

Традыцыйна месцам у доме для сексуальных забаваў быў ложак. Гэта было адно з месцаў стасункаў каханкаў Зафеі Радзівілаўны і слугі яе мужа Станіслава Тымінскага[49]. Асаблівасці змен выгляду гэтага тыпу мэблі ў перыяд XVI-XVII стст. даволі цяжка прасачыць. Захавалася не так шмат выяў. Ложак служыў розным людзям: хворым, паміраючым, адпачываючым. Схематычна ён паказаны на іконах „Нараджэнне Маці Божай" (1649 і 1648-1650 гг.)[50], на выявах на стэле ў Фарным касцёле ў Гародні, якія прысвечаны цудам ажыўлення Юзафа Тымінскага, вылячэння Андрэя Катовіча, Барбары Сапежанкі і Канстанцыі Вадынскай (канец XVII ст. — пачатак XVIII ст.)[51].

Як вынікае з карцін і інвентароў ложкі былі драўляныя, мелі рознага віду спінкі. Іх асновай была высокая платформа, што надавала ім трываласць. Ложкі былі як прывазныя, так і выробленыя мясцовымі рамеснікамі[52]. У XVII ст. сярод шляхты і заможных мяшчан набывае папулярнасць ложак з намётам, які замацоўваўся на чатырох слупах. Заслона рабілася з каштоўнай тканіны: шоўк, аксаміт і інш.[53] Такі ложак дадаткова ствараў прыватную прастору для мужчыны і жанчыны: засланяў ад нечаканых позіркаў. Да таго ж ён утвараў прыемную інтымную атмасферу.

Да ложка дадаваліся неабходныя прыналежнасці: падушкі, пярыны (верхняя і ніжняя), коўдры, навалачкі, просціны. Пасцельная бялізна рабілася з розных тканін (даматканай, шаўковай і інш.), магла аздабляцца карункамі і вышыўкай[54]. Пра наяўнасць пасцелі і ложка згадваецца ў мяшчанскіх дакументах[55]. У інвентары маёмасці за 1651 г., якая засталася пасля Лаўрына Клічэўскага згадваліся два ложкі: ложак мужчынскі (36 грошаў літоўскіх) і ложак з верхам (24 грошаў літоўскіх)[56]. Сярод рэчаў, апісаных пасля смерці віленскай мяшчанкі Анастасіі Віт-

[49] A. Sajkowski, *Opowieści misjonarzy, konkwistadorów, pielgrzymów i innych świata ciekawych*, Poznań 1991, s. 321.

[50] Гл.: *Іканапіс Беларусі XV-XVIII стст.*, Мінск 1992, іл. № 17, 29.

[51] Н. Сьліж, *Лава ў капліцы Маці Божай Студэнцкай у фарным касьцёле Гародні*, „Arche. Другая Гародня", 2010, № 1-2, с. 70-73, 75, 76, 87-89, 94-95.

[52] Ю. Бохан, А. Скеп'ян, *Побыт феадалаў*, с. 127.

[53] M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1974, s. 41-44.

[54] D. Frick, *Wilnianie*, s. 204.

[55] *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai*, t. I: *1657-1662 m. Vilniaus miesto tarybos knyga*, sudarė E. Meilus, Vilnius 2011, p. 162, 230, 266, 345, 362; Н. Сліж, *Тастамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскага*, с. 13, 21.

[56] Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 23, ap. 1, b. 1 (SA 5096), l. 515, 517.

коўскай у 1684 г., былі два ложкі: дубовы без намёта (5 фларэнаў) і сасновы на адну асобу (2 фларэны). У доме Альжбеты Юсевічоўны быў вялікі маляваны ложак (1682)[57]. Аднак чым заможней былі гаспадары, тым больш якасная і багатая тканіна была на ложках.

Аднак у якасці ложкаў маглі выкарыстоўваць шырокія лавы ці тапчаны з 2-4 дошак, на якія клаліся сеннікі, пярыны, коўдры. На дзень гэтыя канструкцыі разбіраліся. Акрамя таго іх выкарыстоўвалі для гасцей, бо мець дадатковыя ложкі ў хаце не заўсёды было магчыма[58]. Бялізна пралася і мянялася, але як часта гэта адбывалася ў дакументах не згадваецца.

У XVI-XVII стст. замацавалася трывалая традыцыя ўключаць у пасаг прыналежнасці да ложка. Напрыклад, яны пералічваліся ў пасагу шляхцянак Ганны Рагазянкі (1562), Настассі Адамовічаўны (1614), Барбары Сынкоўскай (1670-1680-я гг.) і інш.[59], мяшчанкі Барбары Якубаўны Медзешэўскай (1675)[60], дачкі гаспадарскага каваля Мікалая Яновіча[61]. Ложак меў важнае значэнне для сужэнцаў. У пэўным сэнсе гэта была тэрыторыя жанчыны, якую важна было мець у парадку, чысціні і прыгожым аздабленні. Таму было абсалютна натуральна даваць у пасаг рэчы для ложка.

У ложак клаліся апранутымі. Для гэтага былі спецыяльныя начныя кашулі. Жанчыны часта атрымлівалі іх у пасаг[62]. Доўгія сарочкі апраналі на ноч мужчыны. Падчас раптоўнай жарсці мужчыны і жанчыны не заўсёды распраналіся, а агалялі неабходныя часткі цела. Традыцыя спаць у вопратцы была і ў іншых краінах. Калі верыць дзённіку Яна Хрызастома Паска, то ў Польшчы нават жонкі перад мужам не агаляліся перад сном. Таму яго моцна здзівіла ў Даніі норма спяць голымі. Гэта не лічылася сорамам, бо Бог такімі стварыў людзей (1658)[63].

Аднак сексуальныя дачыненні мелі месца не толькі ў ложку. Кажучы сучаснай мовай, у той час былі аматары экстрэмальнага сексу і займаліся гэтай справай там, дзе іх ахапіла жарсць. Разнастайнасць

57 D. Frick, *Wilnianie*, s. 205, 574.

58 Ю. Бохан, А. Скеп'ян, *Побыт феадалаў*, с. 124, 126.

59 Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 231-254, 488, 502-503, 514, 515.

60 НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 410.

61 Інфармацыя пра пасаг паходзіць са скаргі гаспадарскага каваля Мікалая Яновіча на гаспадарскага баярына Марціна Пашкевіча, зяця, з прычыны знікнення дачкі адзначана (1539). *АВАК,* т. 17: *Акты Гродненского гродского суда*, Вильна 1874, с. 84-85.

62 Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 503, 515.

63 *Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1836, s. 9.

месцаў для сустрэч было ўласціва каханкам. Яны займаліся сексам пры любой магчымасці. Гэта магло адбывацца днём, а не абавязкова ноччу, бо пры наяўнасці сужэнца значна прасцей было знайсці час у дзень. Зафея Радзівілаўна і яе каханак Станіслаў Тымінскі былі заўважаны ў пакоі гаспадыні, святліцы, каморы Тымінскага, доме Б. Паўлавай (1607)[64]. Падчас памінак па жонцы Войцеха Галімскага ў берасцейскім двары Зафеі Чаховічаўны, жонкі віленскага чашніка Даніэля Набароўскага, Альжбета Шчупакоўна здрадзіла мужу, берасцейскаму радцы Лукашу Памаранскаму з чаляднікам Галімскага Янам Вярбіцкім на гарышчы (1640)[65]. Жонка Матыса Ёдэшкі — Ганна сярод белага дня кахалася з чаляднікам паручніка ў склепе (1658)[66]. У судовай справе супраць дачкі гарадзенскага ката Марціна Загурскага — Раіны адзначалася, што яе бачылі з жыдам Шымкам Хаімовічам пад грушкай у полі, якое належала касцёлу св. Мікалая, у карчме за Нёманам, на прыродзе за Нёманам (1668)[67]. Абое былі ў шлюбе і, канечне, не маглі выкарыстоўваць свае дамы для спаткання. А летам было добрае надвор’е і любіцца можна было паўсюль, галоўнае далей ад людскіх вачэй. Аднак выпадковыя сведкі заўважылі каханкаў.

Як вынікае з народнага фальклору ў сялян таксама адбываліся стасункі на прыродзе:

Куды мяне павядзеш,
Такую маладую?
На папову сенажаць,
Траву зеляную[68].

А мамачка, — мельнік,
Павёў мяне ў ельнік,
І стаў ён варажыць:
Куды мяне палажыць?
А ножкамі к дарожца,
Галоўкаю к бярозца[69].

64 A. Sajkowski, *Opowieści misjonarzy, konkwistadorów*, s. 321; J. Seredyka, *Księżniczka i chudopachołek. Zofia z Radziwiłłów Dorohostajska. Stanisław Tymiński*, Opole 1995, s. 39-40, 42, 45.

65 Лукаш Памаранскі пражываў пры двары З. Чаховічаўны. *АВАК,* т. 6: *Акты Брестского гродского суда (поточные). Акты брестского подкоморского суда. Акты Брестской магдебургии. Акты Кобринской магдебургии. Акты Каменецкой магдебургии,* Вильна 1872, с. 366-367.

66 D. Frick, *Wilnianie*, s. 114.

67 НГАБ, ф. 1800, спр. 1, арк. 164 адв.-165.

Месцы для стасункаў былі розныя: ад дому да поля. У гэтым плане жыхары ВКЛ былі не адзіныя. Напрыклад, палякі кахаліся ў ложку, гаспадарчых пабудовах, карэтах, на паляванні і іншых месцах[70].

Аднак захаваць таямнічасць падчас сексу і абараніць сябе ад прысутнасці іншых людзей было даволі складана. Інтымныя стасункі адбываліся практычна публічна. У шляхецкім падворку пражывала вялікая колькасць людзей. У драўляных дамах была добрая акустыка. Таму нават пра секс гаспадароў ведалі двор і прыслуга. Напрыклад, забавы З. Радзівілаўны і яе каханка Тымінскага ноччу чулі ўсе паненкі[71]. Шчыльна заселеныя мяшчанскія і сялянскія дамы таксама спрыялі таму, што стасункі праходзілі на відавоку.

Публічныя мерапрыемствы і месцы таксама маглі справакаваць раптоўны секс. Гэта магло адбыцца ў карчме, у гасцях, на святах, вяселлях. Жанчыны наведвалі корчмы як і мужчыны, а на святах сядзелі ўсе разам, не было падзелу на мужчынскія і жаночыя часткі. Атмасферу стваралі алкаголь, распусныя песні, жарты, танцы. Сымон Будны і Андрэй Фрыч Мадрэўскі мелі рацыю ў тым, што згаданыя рэчы прыводзяць да распусты[72]. Асаблівае нараканне было на танцы. Яны ствараюць магчымасць цялеснага кантакту, які можа перарасці ў секс.

Не менш важнае значэнне быў час для стасункаў. Хрысціяне павінны былі абіраць яго згодна з кананічным правам. Забаранялася займацца сексам у пасты, святы, серады, пятніцы, перад службай і інш.[73] Па сутнасці, асоба павінна была падпарадкоўваць сваё інтымнае жыццё рэлігійнаму календару, але не заўсёды гэта рабіла.

Публічная і прыватная прастора моцна перакрыжоўваліся. Для прыватнасці было не так шмат месца. Таму ў сэксуальных дачынен-

[68] M. Federowski, *Lud białoruski. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877-1905*, t. VI, Warszawa 1960, s. 37.

[69] П. В. Шейн, *Материалы для изучения языка и быта русского населения Северо-западного края*, т. 1, ч. 1: *Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях*, Санкт-Петербург 1887, с. 566.

[70] Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992, s. 281-283.

[71] J. Seredyka, *Księżniczka i chudopachołek*, s. 45.

[72] *Катэхізіс: Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст.,* адаптаваны тэкст, пер. з старажыт. бел. мовы Н. Кабелка, Мінск 2005, с. 122; A. Fricz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey*, s. 53-55.

[73] J. A. Brudage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago — London 1987, p. 136-137, 139-141, 152-166; Е. Левина, Се*кс и общество в мире православных христиан, 900-1700*, [в:] *„А се грехи злые смертные...": Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной Росии (X — первая половина XIX в.)*, ред. Н. Пушкарёва, Москва 1999, с. 303-307.

нях не заўсёды можна было захаваць інтымную прастору. Яна парушалася як у доме, так і на прыродзе. Але ў доме была магчымасць спецыяльна ўладкаваць месца для сну і сексу. Калі жарсць ахапіла раптоўна, то на месца ўжо не звярталася асабліва ўвагі.

Патэнцыя і імпатэнцыя. Важным элементам сексуальных адносін была мужчынская патэнцыя. Было вядома, што палавы акт для мужчыны заканчваўся семявывяржэннем. У працы Псеўда-Арыстоцеля сярод іншага тлумачылася ўтварэнне спермы. Яна ад мозгу ішла праз пячонку, сэрца і даходзіла да патрэбнага органа. А белы яе колер утвараўся ад косці. Аднак само стварэнне семені мела дзве версіі: або з часткі цела або з вадкасці цела. Пры гэтым пры тлумачэнні немагчымасці зачацця звярталася ўвага не толькі на праблемы ў жанчын, але і ў мужчын. Не спрыяла пракрэацыі больш халодная прырода мужчыны, вадзяністае семя, рознасць тэмпераментаў мужчыны і жанчыны[74].

Пік сексуальнай актыўнасці мужчыны прыходзіўся на маладосць. Як адзначала прымаўка: „Kto w zieleni, żenić się nie leni"[75]. Аднак здольнасць зачаць дзіця некаторыя маглі захаваць у пачэсным узросце. Пліній Старшы адзначаў пра патэнцыю мужчын нават у 86 год, а таксама пра выпадкі плоднасці пасля 70 год сярод людзей нізкага стану[76]. Вядома, што гетман ВКЛ Канстанцін Астрожскі ажаніўся першы раз з Таццянай Сямёнаўнай Гальшанскай у 1509 г., калі яму было 49 год. Праз два гады яна нарадзіла сына Ілью. Другога сына Канстанціна Васіля і дачку Зафею ён меў у другім шлюбе з Аляксандрай Слуцкай. На момант нараджэння сына Канстанцін Астрожскі быў прыкладна ў 65-гадовым узросце[77].

Пра жарсці і сексуальную моц ва ўзросце пісаў Ян Каханоўскі ў вершы „Да дзеўкі („Do dziewki"):

...Nie uciekaj, ma rada, wszak wiesz: im kot starszy,
Tym, pospolicie mówią, ogon jego twardszy,
I dąb choć mieścy przeschnie, choć list na nim płowy
Przedsię stoi potężnie, bo ma korzeń zdrowy[78].

[74] *Problemata Aristotelis ac philosophorum medicorumque complurium*, Paganus 1557, p. 110-113, 123.

[75] *Proverbiorum Polonicorum*, centuria 7: 80.

[76] Працы Плінія Старшага былі вядомы ў ВКЛ. *K. Pliniusza Starszego Historyi naturalnej ksiąg XXXVII = C. Plinii Secundi Historiae naturalis libri XXXVII*, t. 3, ks. 7-9, tł. J. Łukaszewicz, Poznań 1845, s. 47-49.

[77] T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 16-115.

[78] J. Tuwim, *Cztery wieki fraszki polskiej*, Warszawa 1957, s. 28.

У кнізе прымавак Саламона Рысінскага частка гэтага верша сустракаецца як прымаўка: „Im kot starszy, tym ogon twardszy”[79]. А іншая прымаўка пацвярджае думку: „Stary, ale jary”. Але адносна шлюбу старога з маладой пададзена іншае меркаванне: „Kiedy się stary z młodą ożeni, tedy właśnie, iakoby w stary wóz szalone konie założył”[80]. Народная мудрасць бачыла розніцу паміж сексам і шлюбам.

Мужчынская сіла праяўлялася ў дзецях. Для шляхты было важным пакінуць пасля сябе нашчадкаў мужчынскага полу для працягу роду. Мікалай Радзівіл Сіротка (1549-1616) у 1579 г. пісаў свайму сваяку гетману польнаму ВКЛ Крыштафу І Радзівілу (1547-1603): „... bo to prawie sztuka, i Moskwę pobić i dziecię urobić, nie każdemu to można”[81]. Калі верыць лісту М. Радзівіла, то гетман быў рэдкім мужчынам і ў бітве, і ў ложку. На той час гетману было 32 гады, у гэтым узросце, як правіла, на патэнцыю яшчэ не наракаюць.

Дадзенае выказванне з'яўляецца цікавым прыкладам параўнання вайсковай моцы і мужчынскай патэнцыі. Для тагачаснага грамадства відавочнай праявай мужчынскай фізічнай сілы была спрытнасць у вайсковай справе. Фізічна развіты і загартаваны мужчына мог пераносіць паходы. Аднак гэтага было недастаткова для паспяховага ваяра. Ён павінен быў добра валодаць зброяй, стратэгіяй і тактыкай, каб перамагаць ворага. Вайсковая дзейнасць, па сутнасці, была публічнай дэманстрацыяй мужчынскай моцы. Сексуальная патэнцыя мужчыны непасрэдна асацыявалася з яго ўменнем ваяваць. Стасункі з жанчынай параўноўваліся з вайной, якую мужчына заваёўваў і скараў. А вынікам перамогі станавілася нараджэнне дзіцяці. Таму выйграная бітва і нашчадкі былі публічнай дэманстрацыяй мужчынскай патэнцыі, якая шанавалася ў грамадстве.

Візуалізацыю мужчынскай вайсковай сілы можна было пабачыць у своеасаблівым „алтары мужчынскай патэнцыі” ў касцёле св. Пятра і Паўла ў Вільні, які заснаваў гетман ВКЛ Міхаіл Казімір Пац. Зараз яго атрыбуты стаяць у іншых месцах. З левага боку каля галоўнага алтара знаходзіцца алтар з цудатворнай іконай Маці Божай. Ён змешчаны паміж дзвюма калонамі, якія падтрымліваюць скульптуры на-

[79] У бібліятэцы Рысінскага былі творы Каханоўскага, таму цікавыя выказванні ўвайшлі ў яго кнігу. Г. Я. Голенченко, *Крупные светские частновладельческие библиотеки Белоруссии и Литвы второй половины XVI — середины XVII в.*, [у:] *Федоровские чтения, 1982*, Москва 1987, с. 112.

[80] *Proverbiorum Polonicorum*, p. C, centuria 4:80; centuria 15:10; p. D 3, centuria 7:10.

[81] Ліст ад 2 красавіка 1579 г. *Archiwum domu Radziwiłłów*, t. VIII, Kraków 1885, s. 15.

палову аголеных мужчын барочнага целаскладу. На падлозе стаялі два вайсковыя барабаны і куфар. Найбольшую цікавасць прадстаўляе гэты прадмет мэблі, які належаў фундатару. Ён аздоблены выявамі герба ўладальніка. Паміж імі змешчаны вайсковец. Замок ад куфра знаходзіцца на месцы чэлеса. Калі ўставіць ключ у замок, то атрымліваецца адпаведная двухсэнсоўная карцінка.

Выява з куфра гетмана ВКЛ Міхаіла Казіміра Паца (фотаздымак Тацяны Вароніч).

Дзякуючы Яну Длугашу, да нас дайшла інфармацыя пра шалёны тэмперамент вялікага князя Вітаўта. Ён пасля заключэння міру з зяцем Васілём І, маскоўскім князем[82], кінуў войска і на кані паспяшыў

[82] *ПСРЛ*, т. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975, с. 77-78.

да жонкі Ганны. У хроніцы адзначаецца, што Вітаўт „jako człowiek nader skłonny do roskoszy miłosnych i chętnie im hołdujący”[83]. Пасля гісторыя знайшла водгук у Марціна Кромера[84] і Мацея Стрыйкоўскага:

O wtorey woynie Witoldo, wen z zięcie Basiliem Moskiewskim,
a o złości Swidrigiełowey 1407 & 1408

...A Witold skoro pokoy z zięciem concludował,
Na rozsadzonych koniach k Wilnu appelował,
Do żony, bo go Wenus piekła na dzień każdy,
A też zwyczay przed woyskiem ieżdzać miewał zawżdy,
Woyska w nieprzyiacielskiey ziemi się zostały,
Ktore bez wodza zewsząd szkody potykały...[85]

У частцы прысвечанай смерці Вітаўта Ян Длугаш, сярод іншага, зноў адзначаў хцівасць вялікага князя да жанчын. Для задавальнення жарсці ўтрымліваў наложніц пры двары (1430)[86]. Вялікі князь меў хударлявы целасклад, вёў актыўны лад жыцця, не ўжываў алкаголю. Гэта дазволіла яму на доўгі час захаваць патэнцыю і здольнасць да сексуальных забаў. Але такую характарыстыку Вітаўта дае толькі Длугаш. У летапісах ВКЛ засяроджваецца ўвага толькі на яго вайсковай і дзяржаўнай дзейнасці. Інфармацыю прадстаўленую Длугашам цяжка ўспрымаць як выключна праўдзівую, бо ён такім чынам прадстаўляў Вітаўта як дзяржаўнага дзеяча, які не зусім адпавядае класічным еўрапейскім патрабаванням хрысціянскага рыцара. Варта адзначыць, што ў наступныя стагоддзі дзейнасць Вітаўта стала прыкладам для нашчадкаў.

Сярод апантаных аматараў жанчын згадваліся вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст, канюшы ВКЛ Багуслаў Радзівіл. Напрыклад, у ма-

[83] J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego królewstwa polskiego*, ks. 10-11, Warszawa 2009, s. 25-26.

[84] *Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX: dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611*, Sanok 1857, s. 767.

[85] M. Stryjkowski, *Kronika*, Królewiec 1582, s. 517-518.

[86] „Ale bardzo wielu mówi, że książę do tego stopnia szukał przygód z kobietami, że tak był lubieżny i skłonny do miłostek, że nieraz tuż przez nadchodzącym zwycięstwem zostawiał wojsko na ziemi wroga. Przemierzając wiele ziem i zmieniając konie wracał zwykle do żony i do nałożnic, by zaspokoić palącą żądzę”. J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego królewstwa polskiego*, ks. 11, Warszawa 2009, s. 318.

ладосці Жыгімонт Аўгуст любіў разам з сябрамі рабіць распусныя вечарыны з удзелам дзяўчат[87]. Пра яго ў летапісе пісалася: „Потом король Август, кгды поховал тело королевое, малжонки своее, будучи пан молоды, не могучи здержати прирожоное хтивости своеи ку белым головом, почал миловати паню Барбару Радивиловну”[88]. У гэтым урыўку адназначна паказваецца, што Жыгімонт Аўгуст у маладым узросце любіў жанчын і не мог стрымліваць сваіх жаданняў.

У рэлігійнай палеміцы часта гучала абвінавачванне духавенства розных канфесій у распусце, што пацвярджаецца судовымі выпадкамі[89]. Народная культура прыпісвала найбольшую пажадлівасць служыцелям хрысціянскага культу — папам і ксяндзам[90]. У калекцыі М. Федароўскага ёсць такі верш:

О там на грузду
Прадаваў поп пізду,
А хлопчыкі купавалі[91].

Праблема мужчынскай сілы і яе захавання турбавала Міхалона Літвіна. Ён прыязна ставіўся да палігаміі ў татараў. Жонка ў іх бралася для нараджэння дзяцей. А ў сувязі з тым, што жанчына не заўсёды даступна для сексу па прычыне менструацыі ці цяжарнасці, і не ўсе жанчыны могуць мець дзяцей, то наяўнасць другой жонкі дае магчымасць пакінуць нашчадкаў. Літвін вельмі ўхваляў ашчаднае стаўленне татар да сваёй спермы. Яны не раскідваюць для задавальнення хцівасці, а выкарыстоўваюць толькі для нараджэння дзяцей[92].

У гэтым сцвярджэнні прасочваецца ўяўленне, што рэдкія сексуальныя стасункі робяць сперму мужчыны больш якаснай, а частыя — аслабляюць патэнцыю і сілу мужчыны. Аднак тут заўважна даволі павярхоўнае прадстаўленне тэмы. Літвін або не ведаў дэталёва пра практыку стрымання семявывяржэння, або не хацеў пра яе грунтоў-

[87] R. Hejdensztejn, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, księga XII, tom 1, Petersburg 1867, s. 7, 153; Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska*, Łódź 1982, s. 429.

[88] *ПСРЛ*, т. 35, с. 282.

[89] J. Tazbir, *Dewiacje obyczajowe*, [w:] *Studia nad kulturą staropolską. Prace wybrane*, t. 4, red. S. Grzybowski, Kraków 2001, s. 254, 259; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 333, 352-354, 376.

[90] У. Лобач, *Эрас у беларускай традыцыйнай культуры*, с. 241-242.

[91] Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 441, k. 474.

[92] Michalonis Lituani, *De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum*, p. 27; М. Литвин, *О нравах татар, литовцев и москвитян*, с. 90.

на распавядаць. Татары, як туркі і арабы, былі знаёмы з даасізмам. Ён прыйшоў з Кітая і меў добра распрацаваныя падручнікі па тэхніцы сексу. На гэты аспект жыцця звярталася шмат увагі, бо ён быў адным з элементаў неабходных для доўгага і здаровага жыцця. Згодна з вучэннем мужчына павінен падоўжваць палавы акт на максімальны доўгі перыяд часу для таго, каб атрымаць больш энергіі ад жанчыны. Найвышэйшага піку энергія жанчыны дасягае падчас аргазму, таму мужчына абавязаны давесці яе да гэтага стану. Для стрымання семявывяржэння існавалі дзве тэхнікі *coitus reservatus* і *coitus obstructus*. Першая тэхніка патрабавала высокай канцэнтрацыі ў апошні момант: мужчыне трэба было заплюшчыць вочы, прыціснуць язык да нёба, выгнуць спіну і напружыць шыю. Такім чынам, семявывяржэнне не здзейсніцца і сперма застаецца ўнутры. Другая тэхніка таксама выкарыстоўвалася перад вывяржэннем. Мужчына хутка заціскаў указальным і сярэднім пальцамі левай рукі месца паміж машонкай і заднім праходам. Такім чынам семя пераводзілася ў мочаспускальны канал. Акрамя таго, былі рэкамендацыі па семявывяржэнні ў залежнасці ад пары года, узросту і целаскладу. Напрыклад, моцны мужчына ў 15-20 год можа выпускаць семя два разы ў дзень, слабы — адзін; у 30 год — раз у дзень, слабы — раз у два дні. З узростам норма змяншалася. Пры гэтым канцэпцыя і тэхніка палавога акту для папаўнення энергіі і для зачацця дзіця адрознівалася[93].

Гэта тэхніка была даволі складанай і не кожны мужчына мог ёю авалодаць. Пры гэтым яна мела шмат пераваг. Стрыманне семявывяржэння дазваляла рабіць кантроль над нараджальнасцю, канечне, не заўсёды на 100%, але дастаткова эфектыўна. Акрамя таго, жаночы аргазм наступае пазней за мужчынскі і мае больш складаны механізм[94], а доўгі палавы акт спрыяе інтарэсам жанчыны і даводзіць яе да максімальнага задавальнення. Аднак у даасізме рабілася гэта ў першую чаргу для папаўнення энергіі мужчыны.

[93] Р. Тэннехилл, *Секс в истории*, с. 158-160; Р. ван Гулик, *Искусство секса в Древнем Китае*, с. 80, 205-206, 260-268, 375-381, 388-390.

[94] Пра спецыфіку аргазму гл.: J. Bancroft, *Seksualność człowieka*, s. 79-100; K. Imieliński, *Seksiatria. Psychofizjologia seksualna*, s. 319-328; A. M. Traish, N. N. Kim, R. Munarriz, *Biochemical and physiological mechanisms of female genital sexual arousal*, „Archives of Sexual Behavior", 2002, № 31, p. 393-400; E. A. Lloyd, *The Case of the Female Orgasm: Bias in the Science of Evolution*, Cambridge — London 2005; K. Mah, Y. Binik, *Are orgasms in the mind or the body? Psychosocial versus physiological correlates of orgasmic pleasure and satisfaction*, „Journal of Sex & Marital Therapy", 2005, № 31, p. 187-200; H. Frith, *Orgasmic Bodies: The Orgasm in Contemporary Western Culture*, Houndmills and New York 2015 і інш.

З трактату Літвіна вынікае, што татары ведалі і практыкавалі гэту тэхніку. Яна прыйшла да іх з Кітая. Ад татараў інфармацыя дайшла да жыхароў ВКЛ. Аднак немагчыма дакладна казаць пра практыкаванне тэхнікі і яе распаўсюджанасць сярод мужчын ВКЛ, хоць трактат быў вядомы ў ВКЛ і меўся ў бібліятэках[95]. Тэхніка сапраўды была вартая пераймання. Для гэтага патрабаваліся падручнікі, настаўнікі і здольныя мужчыны.

Да вышэйапісанай тэхнікі была вядомая ў Еўропе тэхніка перарванага палавога акту — *coitus interruptus*. Мужчыне трэба было паспець да пачатку семявывяржэння вывесці з улоння жанчыны чэлес. Гэта быў адзін са спосабаў кантрацэпцыі, які забараняўся рэлігіяй як грахоўны[96]. Аднак і ён не даваў стапрацэнтнай гарантыі ад цяжарнасці, бо за пару секундаў да семявывяржэння з'яўляюцца першыя кроплі спермы, якія здольныя для апладнення[97]. Можна толькі выказаць меркаванне, што мужчыны ВКЛ пра яго ведалі і практыкавалі. Праз вандроўкі была магчымасць пашырыць свой сексуальны далягляд. Але крыніцы пра валоданне гэтай тэхнікай не згадваюць.

Аднак казаць, што мужчыны ВКЛ цалкам кантралявалі свой чэлес было б яўным перабольшваннем іх магчымасцей. Яны ў гэтым плане былі такія ж як і іншыя мужчыны. Распаўсюджаная ў свеце мудрасць справядліва заўважае, што калі ўстае чэлес — губляецца розум. У той ці іншай інтэрпрэтацыі яна паўтараецца ад старажытнасці да сучаснасці[98].

Ва ўсе часы імпатэнцыя была мужчынскім сорамам. Праваслаўе, уніяцтва, пратэстантызм, каталіцызм лічылі яе слушнай прычынай для разводу, бо мужчына і жанчына ўжо не маглі жыць як муж і жонка і мець дзяцей. Сям'я не магла выконваць пракрэатыўную функцыю. Скасаванне шлюбу з-за мужчынскай імпатэнцыі адбывалася амаль без перашкод у царкоўным і свецкіх судах[99]. Уніяцкая царква лічыла „неспособность до сполкованя" перашкодай да шлюбу і вылучала два віды: часовае і вечнае. Для доказу недзеяздольнасці патрабавалася тры гады, а пасля даваўся развод[100].

[95] Г. Я. Голенченко, *Крупные светские частновладельческие библиотеки*, с. 111.
[96] L. Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England*, s. 489, 501; N. Davidson, *Theology, nature and the law: sexual sin and sexual crime in Italy from the fourteenth to the seventeenth century*, [y:] *Crime, Society and the Law in Renaissance Italy*, ed. by T. Dean, K. J. P. Lowe, Cambridge 1994, p. 77-78.
[97] K. Imieliński, *Seksiatria. Psychofizjologia seksualna*, s. 317-319.
[98] И. С. Кон, *Мужское тело в истории культуры*, Москва 2003; электронная версия книги, исправленная и дополненная, 2010 год, с. 35.
[99] Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 136-139.
[100] *Собрание припадков краткое*, Супрасль 1722, с. 83 адв.

Такія справы сустракаюцца ў розных саслоўях. На старабеларускай мове для тлумачэння разводу з-за імпатэнцыі выкарыстоўвалі наступныя выразы: „не маючы мешканя такого, якое межи мужам и жену бывает, иж если не был способен на учинок свой мужской” і „з-за дефектов натуральных неспособность здоровя”[101]. ВКЛ не была адзінай краінай, якая скасоўвала шлюб з-за імпатэнцыі. Напрыклад, духоўныя суды Іспаніі лічылі гэта слушнай прычынай для разводу[102].

Моцная патэнцыя — гэта тое, што робіць мужчыну мужчынам. Яна дае ўпэўненасць у сабе, а магчымасць яе прадэманстраваць павышае самаадзнаку. Адпаведна немагчымасць праявіць мужчынскасць адбіваецца адмоўна на рэпутацыі і статусе. Мужчынская моц не была прыватнай справай мужчыны. Ад яе праявы залежала сітуацыя ў сям'і, таму патэнцыя ці яе адсутнасць была не толькі прыватнай, але грамадскай сферай.

Тэхнікі і практыкі ў сексе.

Інфармацыю пра тэхнічны і фізіялагічны бакі сексу можна было атрымаць з розных крыніц. ВКЛ мела трывалыя інтэлектуальныя кантакты з рознымі краінамі. Гэта дазваляла жыхарам не толькі атрымліваць звесткі праз досвед, але і праз літаратуру. Адукаваныя людзі сярод шляхты і мяшчан імкнуліся мець уласныя бібліятэкі. Але ў сувязі з рознымі гістарычнымі падзеямі многія з іх дайшлі да нас толькі ў спісах. Шмат старадрукаў захоўваецца па-за межамі Беларусі. Вывучаючы розныя калекцыі, мы звярнулі ўвагу на наяўнасць сярод збораў замежнай літаратуры, якая датычылася тэматыкі інтымных стасункаў. Канечне, наяўнасць кнігі ў бібліятэцы не азначала, што яе чыталі, а веды выкарыстоўвалі. Аднак можна казаць, што кнігі дайшлі да тэрыторыі ВКЛ.

Пра анатомію, сексуальныя стасункі можна было даведацца з медычнай і мастацкай літаратуры. Медычныя творы як правіла былі на лацінскай мове. У іх утрымліваліся звесткі са старажытнагрэчаскай, старажытнарымскай, арабскай, сярэднявечнай і рэнесанснай еўрапейскай навукі. Замежная літаратура па медыцыне была добра вядомая ў ВКЛ і мелася ў прыватных бібліятэках. Згадваецца яна ў зборах Альбрэхта Гаштольда, віленскага бурмістра Стэфана Лебядзевіча, Саламона Рысінскага і інш.[103] Крыніцы паказваюць, што да ВКЛ да-

[101] *Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске* (далей: *ИЮМ*), вып. 6, Витебск 1876, с. 473; вып. 10, Витебск 1879, с. 446.

[102] E. Behrend-Martinez, *Unfit for Marriage. Impotent Spouses on Trail in the Basque Region of Spain, 1650-1750*, Nevada 2007.

[103] НГАБ, ф. 694, воп. 1, спр. 450, арк. 58, 58 адв., 62; M. B. Topolska, *Biblioteki w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Pamiętnik

ходзіла новая на той час літаратура і пераклады антычных твораў. Гэта азначае, што інтэлектуальнае грамадства ведала апошнія еўрапейскія тэндэнцыі ў галіне медыцыны, а значыць мелі магчымасць атрымаць веды па анатоміі і фізіялогіі.

Працы па прыродазнаўстве функцыянавалі ў культурнай прасторы і актыўна выкарыстоўваліся. Лаўрэнцій Зізаній згадваў кнігу пра жывёл Арыстоцеля пры тлумачэнні слова „*неясыт, пелікан*". Сымон Будны быў вельмі адукаваным для свайго часу чалавекам. У сваіх творах ён спасылаўся на філосафаў Антычнасці, Сярэднявечча і Рэнесансу, між іншым згадваў Плінія Старшага[104]. Згаданыя працы краналі тэму фізіялогіі мужчыны і жанчыны. Кніга Плінія Старэйшага *Historia naturalis*[105] сярод іншага звяртала ўвагу на зачацце і нараджэнне дзяцей[106]. У працы Арыстоцеля *De animalibus*[107] апошняя частка прысвечана захворванням жанчын, якія перашкаджаюць зацяжарыць, мужчынскай бясплоднасці, працэсу зачацця дзіцяці. Шматлікія цытаты антычных філосафаў прыводзіліся ў працы Беняша Буднага[108]. Гэтыя і іншыя прыклады сведчаць пра рэцэпцыю антычнай і еўрапейскай думкі і пераасэнсаванне яе ідэй у працах дзеячаў ВКЛ. Аднак заўважым, што ў нас больш друкавалася рэлігійная літаратура, а не прыродазнаўчая. У асноўным уласнікамі друкарняў былі прадстаўнікі рэлігійных плыняў, што зрабіла ўплыў на выбар кніг.

Biblioteki Kórnickiej", 1983, z. 20, s. 168, 178; K. Gudmantas, *Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai*, „Knygotyra", 2003, t. 41, p. 14, 21; D. Frick, *Wilnianie*, s. 190-191; M. Zachara, *Silva Rerum Szyrmów*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", 1981, t. 26, s. 174; J. Niedźwiedź, *Kultura literacka Wilna (1323-1655)*, Kraków 2012, s. 116.

104 Л. Зизаний, *Лексис. Сиречъ речения, въ кратъце събраны*, Вильна 1596, с. 24; H. Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913, s. 149; С. А. Падокшын, *Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі*, Мінск 1990, с. 71, 72, 81.

105 Кніга была ў бібліятэцы С. Рысінскага. НГАБ, ф. 694, воп. 1, спр. 450, арк. 58. Вядомы розныя яе выданні: Plinius Caius Secundus, *Historia naturalis*, Hagenoae 1518.

106 *K. Pliniusza Starszego Historyi naturalnej*, s. 31-49.

107 Кніга была перакладзена Тэадорам Газай і выдадзена першы раз у Венецыі. Aristoteles, *De animalibus*, Venezia 1476. Гэтае рэдкае выданне ёсць у калекцыі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. І. Саверчанка, *Італьянскія кнігі эпохі Рэнесансу на Беларусі*, [у:] *Материалы международной электронной конференции „Книжная культура пограничья Славии Восточной и Западной (ноябрь 2007 г.)"*, рэжым доступу: http://www.knizhkult.narod.ru/Saverchenko.htm. Кніга была ў спісе віленскага бурмістра Стэфана Лебядзевіча, але не было згадана месца і год выдання. D. Frick, *Wilnianie*, s. 191.

108 B. Budny, *Krotkich a węzłowatych opowieści, ktore po grecku zową Apophtemata*, Lubcza 1614.

Адзначым змест некаторых прац, якія сустрэліся ў кнігазборах. У спісе кніг С. Рысінскага згадваецца кніга па анатоміі французскага медыка Андрэ ду Лаўрэнса. У ёй даецца апісанне ўсіх органаў, у тым ліку апісваецца анатамічная спецыфіка мужчыны і жанчыны[109].

Асобныя творы ўтрымлівалі не тэхнічныя парады, а тлумачэнні фізіялагічных працэсаў. Такая інфармацыя мелася ў асобных тэматычных частках (палавы акт, сперма, менструацыя, цяжарнасць, зачацце, гермафрадыты, дзеці) з працы Псеўда-Арыстоцеля *Problemata Aristotelis ac philosophorum medicorumque*. Гэта праца, створаная ў форме пытанняў і адказаў, ахоплівала розныя тэмы пра цела мужчыны і жанчыны, а таксама іншыя пытанні. Яна была папулярная ў Еўропе з часоў сярэднявечча, выкарыстоўвалася ва ўніверсітэтах, медыцынскіх колах, судах, перакладзена на розныя мовы. Акрамя таго, выйшаў шэраг прац розных аўтараў з каментарыямі[110]. Лацінскі варыянт кнігі быў у спісе віленскага бурмістра Стэфана Лебядзевіча, але не было згадана месца і год выдання[111].

Кніга мела свецкі характар і на тагачасным узроўні тлумачыла асаблівасці чалавечага цела і працэсаў, якія з ім адбываюцца. Давалася вызначэнне палавога акта: „Coitus est mutia action maris & faeminae, per instrumenta ad talem actum deputata, ad servuandam speciem". Арганізму наносілі шкоды частыя стасункі (парушаюць дыханне і высушваюць цела), стасункі пасля ежы (шкода страваванню), лазні (адчыненыя поры хутка ахалоджваюць цела), ванітавання. Шкоднымі лічыліся і распусныя стасункі. Адзначалася, што часты секс змяншае жаданне. Нягледзячы на тое, што сам палавы акт брудны і нізкі, толькі задавальненне прымушае яго практыкаваць[112]. Істотны момант пры апісанні сексу

109 Кніга мела шмат перавыданняў, першае выйшла ў 1600 г. A. Laurentii, *Historia anatomica: humani corporis partes singulas uberrime enodans, novisque controversiis et observationibus illustrata: cum indice rerum et verborum locupletissimo*, Frankfurt a. M. 1600, p. 342-357.

110 У навуцы абмяркоўвалася аўтарства твора, яго ўплыў на развіццё навукі і іншыя аспекты, гл.: *Aristotle's Problemata in Different Times and Tongues*, ed. by P. De Leemans, G. Michèle, Leuven University Press 2006; F. Wallis, *Giulio Guastavini's Commentary on Ps.-Aristotle's Account of Male Same-Sex Coitus, 'Problemata' 4.26.*, [у:] *The Sciences of Homosexuality in Early Modern Europe,* ed. by K. Borris, G. S. Rousseau, London — New York 2008, p. 57-73; S. Wexler, *Re-evaluating Aristotle's Problems*, „International Zeitschrift", 2009, vol. 5, № 2, электронная версія:: http://www.zeitschrift.co.uk/v5n2swexler.html; A. Carré, L. Cifuentes, *Girolamo Manfredi's Il Perché*: I. *The Problemata and its medieval tradition*, „Medicina & Storia", X. 2010, № 19-20, n.s., p. 13-38.

111 D. Frick, *Wilnianie*, s. 191.

112 Гэта кніга мае шмат перавыданняў. Для характарыстыкі было выкарыстана выданне 1557 г. *Problemata Aristotelis ac philosophorum medicorumque complurium*, Paganus 1557, p. 105-109, 160, 166, 223.

— гэта звяртанне ўвагі і на задавальненне, што па сутнасці супярэчыла хрысціянству. Калі падсумоўваць агульна прыведзеныя звесткі, то сексуальныя стасункі, якія адбываюцца ў адпаведны перыяд, не распусным чынам, спрыяюць здароўю, даюць здаровых дзяцей. Парушэнне правілаў прыводзіць да хвароб.

Твор Псеўда-Альберта Вялікага аб жаночых сакрэтах быў вядомы ў ВКЛ на лацінскай мове[113], а пасля выйшаў яго пераклад па-польску. У ім звярталася ўвага на карысць сексуальных стасункаў для жанчын: „Na ostatek wiedz, że łączenie się z mężem białymgłowom iest pomocne, bo przez to zbytki wilgotne z nich odchodzą, a gorącość przyjmuią, ktora temperuie ich zimność. W męszczyźnie zaś opacznie się dzieie, zkąd białymgłowy często obcuiące z mężami, nie są tak krotkiego życia, iak mężowie; to świadczy natura wrobla, ktory dla częstey iurnośći zdycha"[114]. Гэта парада базавалася на тым, што структура мужчыны гарачая, а жанчыны — халодная. Таму секс карысны жанчыне як сродак разагрэву, а для мужчын гэта мела адваротнае дзеянне. Пад лішкамі вільгаці ў жанчыны разумеліся яе фізіялагічныя асаблівасці: выдзяленне вадкасці падчас сексу.

Асобна былі пазначаны характарыстыкі „гарачай" і „халоднай" жанчыны. Першы тып з радасцю кантактуе з мужчынамі, атрымлівае задавальненне, мае цвёрдыя і поўныя грудзі, шмат грубых валасоў на целе, акрамя таго смелая з мужчынамі, вясёлая, любіць выпіць, прыгожа апранацца, часта бывае ў грамадскіх месцах. Другі тып мае мала валасоў на целе, мяккія грудзі, цела падобнае да мужчынскага, бледны твар, слаба гаворыць[115]. Гэта інфармацыя пададзена для далейшай характарыстыкі асаблівасцей цяжарнасці двух тыпаў жанчын. Па сутнасці медыкі ВКЛ ведалі гэтыя і іншыя працы, але ці даходзілі гэтыя веды да іх асяроддзя, да хворых, ці давалі яны сваю ўласную ім ацэнку, гэта сказаць цяжка.

Дадаткова з мастацкай літаратуры, напрыклад з *Аповесці пра Атылу*, можна было даведацца, што празмернае ўжыванне алкаголю перад сексам і празмернае фізічнае задавальненне для мужчын старэйшых за 50 гадоў можа прывесці да смерці[116]. Пра прыгоды падчас пада-

[113] Кніга была шмат разоў перавыдадзена і мела назву на латыні: Albertus Magnus, *De secretis mulierum. Item, de virtutibus herbarum, lapidum et animalium*, Amstelodami 1655, 1669 і інш.

[114] Albertus Magnus, *O sekretach białogłowskich, mocy zioł, kamieni y zwierząt osobliwych przetłumaczony*, Amsterdam 1695, s. 31-32.

[115] Там жа, с. 383-386.

[116] А. Н. Веселовский, *Из истории романа и повести*, вып. 2, Славяно-романский отдел, „Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук", т. 44, № 3, Санкт-Петербург 1888, Приложение, с. 232.

Місіянерская поза. Ілюстрацыя з выдання: A. Carracci, L'Arétin, Paris 1798, p. 5.

рожжаў, метады спакусы і іншае можна было пачытаць у *Дэкамероне*, канечне, пры ўмове, што чытач быў адукаваны.

У перакладным творы з італьянскай мовы *Страшны герой* Андрэіні Франчэскі давалася апісанне, як працуе натуральны інстынкт у мужчын. Спачатку прываблівае знешнасць, а пасля ўжо разбіраюцца ці варты быў прадмет кахання: „To pierwsz upodobanie zrządzone obaczeniem subiecti rodzi się w nas z instynktu naturalnego, lecz poznawszy, wyrozumiawszy y uważywszy merita & demerita, tey w ktorey się kochamy upodobanie, do swey przychodzi wolności, y iuż godność kochać, a niegodność nie kochać osoby roskazuie". Як і зараз візуалізацыя для мужчыны мае першаснае значэнне. У іншым выказванні тэма развіваецца далей, хцівасць зняволівае і адбірае розум: „Przez źrenicę do serca, a z serca skoro miłość dopadła intellektu mego, zaraz chciwość mię

tak uięła, y z niewoliła, że teyże godziny on affekt miłosnego zawzięcia, radbym był podał do wiadomości ukochaney Damy, w czym pokazała mi miłość y matka iey Venera wielki fawor". Хоць у творы называецца гэта пачуцце каханнем, але больш яно характэрна для фізіялагічнага жадання, якое цалкам падпарадкоўвае мужчыну. Гэта ідэя пацвярджалася меркаваннем, што купідон жыве паміж ног Венеры: улонне правакуе жарсці, а не каханне: „Między nogami Venery Bogini ma swą rezydentią Cupido, ktory padszy na łono matki swey, pewnie sposobnieyszego na to nie mogłby znaleść mieysca nigdy"[117].

У маралізатарскіх творах можна было знайсці не толькі павучэнні пра прыстойныя паводзіны, але і апісанні метадаў спакусы жанчын, якімі традыцыйна карысталіся мужчыны. Канечне, яны лічыліся непрыстойнымі. Апісваючы сустрэчы, якія маглі адбыцца як у горадзе, так і ў вёсцы Андрэй Мадрэўскі адзначаў, што Бахус падштурхоўвае да Венеры, бо спрыяе разнявольванню. Мужчыны падпайвалі жанчын, паказвалі малюнкі з непрыстойнымі сцэнамі, вялі адпаведныя размовы. Атмасферы спрыяла спяванне распусных песень і танцы. Пасля мужчыны адкрывалі вопратку, цалавалі, шчыпалі, разняволена мацалі. Такое каханне ацэньвалася нешчаслівым для замужніх і дзяўчат[118].

Агульна прынятая традыцыя надавала актыўнасць у сексе мужчыне. Жанчына як правіла прымала жаданні мужчыны. Аднак у крыніцах часам сустракаецца інфармацыя пра ініцыятыўных жанчын у сексе. Пра іх тагачасная прымаўка казала: „Miłośnice, drapieżnice"[119]. Міхалон Літвін пісаў пра заможных жанчын, які жывуць пад відам удаўства ці дзявоцтва, пры гэтым праяўляць жаданні адносна сваіх падданых, нават іх пераследуюць[120]. Канцлер ВКЛ Альбрэхт Станіслаў Радзівіл апісваў выпадак спакушэння манашкі манахам. У выніку яна нарадзіла дзіця, якое забіла і пахавала пры алтары. Цела было знойдзена, манашка пакарана смерцю, а манах быў збіты розгамі і адпраўлены ў вязніцу (1646). Але не менш цікавыя высновы Радзівіла аб небяспецы кантактаў з манашкамі. Жанчына, нават у манаскім абліччы зможа прынесці непрыемнасці. Жанчыны-спакусніцы фігуравалі ў жыцці святых. Нейкая распусніца безвынікова спрабавала спакусіць св. Юзафата Кунцэвіча[121]. Як вынікае з назіранняў прач-

117 F. Andreini, *Bohatyr Straszny*, s. 24, 25, 98.

118 A. Fricz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey*, s. 53-55.

119 *Proverbiorum Polonicorum*, p. E 3v, centuria 9:10.

120 М. Литвин, *О нравах татар, литовцев и москвитян*, с. 90.

121 A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2, Warszawa 1980, s. 503; Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, s. 277.

кі Барбары Паўлавай, Зафея Радзівілаўна мела тэмперамент і прагу да сексу з каханкам С. Тымінскім. Яна не саромелася пускаць яго да сябе праз акно, калі муж быў у маёнтку (1607)[122].

Даволі складанае пытанне — гэта працягласць палавога акту. Бытаваў стэрэатып, што жаночае ўлонне ненасычанае. Прымаўка казала: „Trzy rzeczy nienasycone, a czwarta nie mowi dosic. Piekło, łono białogłowskie, ziemia, a ogien nigdy nie mowi dosic"[123]. Яе паходжанне было звязана з асаблівасцямі жаночага арганізма. Жанчыне патрабуецца значна больш часу, каб атрымаць задавальненне. Далёка не кожны мужчына здольны кантраляваць сябе больш доўгі перыяд, чым тры хвіліны, і давесці жанчыну да аргазму, а тым больш хутка аднавіць сілы для паўторных актаў. Напрыклад, *Аповесць пра Бова* апісвае сексуальныя кантакты Бова і Дружненны тройчы за ноч[124].

Акрамя таго, ад партнёра ў сексе чакалася актыўнасць і не радавала пасіўнае ляжанне:

Ці ты спіш, ці ляжыш,
Ці якое ліха?
Я дзяруся і чашуся,
А ты ляжыш ціха![125]

Яшчэ больш цяжка праводзіць даследаванні па сексуальным задавальненні партнёраў. У сувязі з фізіялагічнымі асаблівасцямі ў мужчыны механізм атрымання аргазму просты. Дасягаецца ён заўсёды, пачынаючы з першага сексуальнага вопыту, за выключэннем хвароб і паталогій[126]. Жаночы аргазм мае складаную структуру, патрабуе паступовага развіцця. Нават па даследаваннях групы амерыканскіх даследчыкаў пад кіраўніцтвам Альфрэда Кінсэя 1953 года вынікала, што на першым годзе шлюбу дасягалі аргазму толькі 25% жанчын[127]. Ва ўмовах XVI-XVII стст. гэта азначала рэдкую магчымасць для жанчыны развіць сваю сексуальнасць. Аднак, у адрозненні ад мужчын, для рэалізацыі пракрэатыўнай функцыі жанчыны не мае значэння ступень яе задавальнення, таму адпаведна і ўвага мужчын на гэта мала звярталася. Пры гэтым варта ўлічыць, што штодзённае жыццё боль-

122 A. Sajkowski, *Opowieści misjonarzy, konkwistadorów*, s. 321.
123 Vilniau Universiteto Bibliotekos, Rankraščių skyrius, f.-2239, l. 60-60v.
124 А. Н. Веселовский, *Из истории романа и повести*, вып. 2, с. 154.
125 M. Federowski, *Lud białoruski*, t. VI, s. 36.
126 K. Imieliński, *Seksiatria. Psychofizjologia seksualna*, s. 317-319; ён жа, *Seksiatria. Patologia seksualna*, s. 6-19.
127 K. Imieliński, *Seksiatria. Psychofizjologia seksualna*, s. 319-328.

шай часткі насельніцтва (мяшчан і сялян) было прысвечана справам для захавання жыццядзейнасці. Таму час для сексуальных практык мелі ў асноўным заможныя людзі.

Медыцынская думка Італіі абмяркоўвала праблему жаночага задавальнення падчас сексу. У XVI ст. прафесары медыцыны лічылі, што мужчына і жанчына маюць сексуальныя жаданні. Да таго ж прапаноўваліся розныя спосабы, каб задаволіць жанчыну[128]. Зварот навукоўцаў да структуры і функцыянавання палавых органаў быў невыпадковым, паколькі гэта заставалася таямніцай, якая ўзбуджала цікавасць. Леанарда да Вінчы, вывучаючы праблему сексуальных кантактаў, пісаў пра чаканні партнёраў: „Жанчыны любяць вялікі чэлес, а мужчыны чакаюць ад жаночага ўлоння чагосьці адваротнага. Ніхто не мае таго, чаго прагне"[129]. Ён быў правы ў сваіх меркаваннях. Многім жанчынам важна глыбіня пранікнення, а мужчынам — максімальна шчыльнае ахопліванне чэлеса. Аднак, калі мужчынскае стаўленне да сексу і рэакцыя можа быць пачута праз кнігі і дзённікі, то жаночых нататак у Еўропе пра інтымнае жыццё не выяўлена[130]. Маўклівымі на гэты конт засталіся і жанчыны ВКЛ, а мужчыны пазбягалі дэталяў інтымнай сферы ў сваіх дзённіках і мемуарах.

Часам некаторыя намёкі можна знайсці ў народным фальклоры. Двухсэнсоўнасць прымаўкі паказвае жаночы тэмперамент і патрабаванні: „Dwa razy żona męża biła, raz że ogorki łupił, a drugi raz, że iabłek nie łupił"[131]. Тут ужыты два сімвалы — агуркі як пазначэнне чэлеса і яблыкі — грудзей. Калі адчытаць гэта выказванне ў сексуальных кантэксце, то жонку раззлавала цікавасць мужа да свайго, а не да яе цела.

Аднак учынкі часам больш кажуць, чым словы. Тое, што фізічнае задавальненне мела значэнне для мужчын і жанчын, сведчаць справы пра пералюб. Жарсці авалодвалі так, што не палохала нават пагроза смяротнага пакарання. Шлюбная здрада мела месца ва ўсіх саслоўях. У справе гарадзенскага мешчаніна Юзафа Каваліцкага і яго жонкі Рэгіны Лукашоўны падчас правядзення следства за 9 ліпеня 1674 г. задаваліся пытанні пра маральны стан жанчыны і высвятлялася ад каго ў яе дачка. Сярод іншых сведчанняў прагучала цікавае выказванне пана Візапольскага. Рэгіна служыла ў яго два тыдні, хацеў яе пакінуць на год. Аднак яна „tęskniła, że według swego upodobania męs(z)

[128] N. Davidson, *Theology, nature and the law*, p. 81-82.

[129] D. Friedman, *Pan niepokorny. Kulturowa historia penisa*, przekł. I. Kolczyńska, Warszawa 2003, s. 73.

[130] L. Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England*, s. 490, 552-559.

[131] *Proverbiorum Polonicorum*, p. B2; centuria 3:40.

czyzny nie miała”[132]. Мы ўлічваем, што цытата жанчыны зроблена з іншых слоў. Калі яна прыведзена блізка да тэксту, што сведчыць пра дасведчанасць мяшчанкі ў практыцы сексу, а таксама веданне памкненняў свайго цела. Зразумела, што такая жанчына не магла доўга заставацца са сваім мужам.

Крыніцы захавалі нам урывачныя звесткі пра практыку сексу. Старажытныя і вядомыя пяшчоты не толькі ў нас, але і ў іншых народаў, — гэта пацалункі і абдымкі. Пра іх выкарыстанне сведчыць пас з анёлкамі пад самай столлю, якія абдымаюцца і цалуюцца. Ён знаходзіцца ў касцёле св. Пятра і Паўла ў Вільні. Абдымкі Адама і Евы бачны на тытульнай старонцы Берасцейскай Бібліі 1563 г. Пра пацалункі прыгожа напісана ў старабеларускім перакладзе *Найвышэйшай песні Саламонавай*[133]: „Оцалуймя поцалованиемъ оустъ своих, ялко лепшая суть милости твоя надъ вино, войннейшаа над масти драгие”, „Сотъ каплющий оуста твоя невесто. Мед и млеко подъ языкомъ твоимъ”[134].

Пра паходжанне звычаю цалавання апавядаў Ян Пратасовіч у творы *Inventores rerum albo Krótkie opisanie kto co wynalazł i do używania ludziom podał* (1608). Пацалункі паходзілі ці то ад старажытных жыдоў, ці то ад уцекачоў з Троі, ці то ад рымлян. Плутарх апісвае звычай рымскіх патрыцыяў, вярнуўшыся дадому, цалаваць сваіх жонак, каб даведацца, ці не пілі тыя падчас іхняй адсутнасці віна. Паэт лічыў, што такія жанчыны варты кія, а не пацалункаў:

Lecz tu rychlej niż wino gorzałkę poczuje,
Bowiem się takich siła białychgłów najduje,
Iż się gorzałką miłą nadobnie uraczą,
Że czasem ledwie mężów swych przed sobą baczą.
Przeto takich by najmniej nie trzeba całować,
Ale raczej sporego kija nie żałować,
Okładając po grzbiecie, aby jej nie piła,
Lecz raczej gospodarstwa swego pilna była[135].

[132] НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 2, арк. 376-376 адв.; Н. Сліж, *Злачынства і злачынцы ў Гародні ў XVII ст.*, „Arche. Гарадзенскі міленіум”, 2014, № 11, с. 151-152.

[133] Гэты твор у Бібліі Ф. Скарыны, а таксама ў Берасцейскай Бібліі, у іншых выданнях прадстаўлены як размова Царквы і Хрыста. Такім чынам эратычнаму твору было нададзена рэлігійнае гучанне. Біблія Ф. Скарыны ўтрымлівае не ўсё вершы.

[134] *Біблія: Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Ф. Скарынаю ў 1517-1519 гг.*, т. 3, Мінск 1991, с. 425, 432.

[135] С. Кавалёў, *Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу*, Мінск 2010, с. 316-318.

Аральны секс быў вядомы ў практыцы. З працы Псеўда-Арыстоцеля вынікала, што аральныя стасункі нельга лічыць сексам, паколькі яны не прыводзяць да зачацця дзяцей, бо семя, калі трапляе ў рот, знішчаецца ў сістэме страванання[136].

Верш Д. Набароўскага таксама сведчыць пра знаёмасць з гэтай тэхнікай. Напэўна гэтым бавіліся Ян Сабескі і Марыя Казіміра, бо згадвалі ў лістах пацалункі па ўсім целе[137]. Пра аральны секс згадваецца ў беларускім фальклоры. Вельмі яскрава тэхніку прадстаўляе наступны верш:

Як за лесам, за буйракам
Там стаяла баба ракам,
А дурань думаў капліца
Дай давай туды маліцца[138].

Іншы варыянт гэтага верша:

Ішла баба цераз кладку
Ды задрала ногу.
А дзед думаў, што ікона —
Памаліўся Богу.

Зыходзячы са спавядальных чыноў можна сцвярджаць пра практыкаванне стымуляцыі грудзей і палавых органаў рукамі[139]. Пра пяшчоты грудзей адзначаецца ў *Найвышэйшай песні Саламонавай*: „Рано встанмы на виннице, соглядаймо естьли же есть зацвила винница... Тамо дамъ тобе перси мое"[140]. Твор натхніў Збігнева Морштына напісаць верш на гэту тэму[141]. *Аповесць пра Бова* апісвае, што галоўны герой перад сексам схапіў Дружненну за грудзі[142]. Гэта частка жано-

[136] *Problemata Aristotelis*, p. 108.

[137] Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, s. 290.

[138] Е. В. Аничков, *Язычество и Древняя Русь*, Санкт-Петербург 1914, с. 375; У. Лобач, *Эрас у беларускай традыцыйнай культуры*, s. 238.

[139] Ілюстрацыя са стымуляваннем жаночых палавых органаў змешчана ў: A. Carracci, *L'Arétin d'Augustin Carrache ou Recueil de Postures Érotiques, d'Après les Gravures à l'Eau-Forte par cet Artiste Célèbre, Avec le Texte Explicatif des Sujets*, Paris 1798, Il. p. 64.

[140] *Біблія: Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі*, т. 3, с. 438-439.

[141] *Helikon sarmacki, wątki i tematy polskiej poezji barokowej*, przyg. A. Vincenz, M. Malicki, J. Chrościcki, Biblioteka Narodowa, nr 259, seria I, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1989, s. 425-426.

[142] А. Н. Веселовский, *Из истории романа и повести*, вып. 2, с. 154.

чага цела заўсёды прыцягвала і хвалявала мужчын, таму не дзіўна, што ім прысвечаны літаратурныя творы.

Крананне да жаночых грудзей спрыяла хуткаму ўзбуджэнню мужчыны. Аб гэтым наўпрост пішацца ў загадцы, якая змешчана ў рукапісе Крыштафа Завішы:

Anigma
Parę jabłek od Ewy w Raiu zdobycz swoię
Damy u piersi noszą dziś na żałość moię.
Ktorych skoro się dotknę ręką Adamową,
Wąż pomysłą tego grzechu podnosi tam głową[143].

Разнастайнасць, а таксама прадухіленне ад цяжарнасці, даваў анальны секс, але ён адносіўся да ліку грахоўных[144]. Каталіцкая царква выступала супраць такіх стасункаў. А магістрат Венецыі публічна абвясціў у 1511 г., што прастытуткі, практыкуючыя анальны секс, будуць выкінуты з прафесіі[145]. А ў XV ст. там сустракаюцца выпадкі пакарання мужоў за выкарыстанне гэтай практыкі з жонкамі[146]. Гэты від сексу лічыўся брыдкім і непрыстойным, хоць практыкаваўся ў Рэчы Паспалітай. У польскага шляхціца Станіслава Нямоеўскага выклікала пачуццё брыдоты апавяданне маскоўскага папа пра анальныя стасункі з жонкай. У яго было на той час 12 дзяцей і гэта быў спосаб кантрацэпцыі. Шляхціц быў здзіўлены распаўсюджанасці гэтай з'явы ў Расіі (1606)[147]. Пра практыкаванне там гэтай тэхнікі сведчыць таксама Адам Олеары[148].

Групавы секс таксама лічыўся грахоўным. Аднак эксперыментатары ў гэтай галіне былі. У шлюбаразводным працэсе магілёўскага мешчаніна Багдана Лук'янавіча і Уліты згадваецца, што жонка на яго вачах, у яго доме, здраджвала з некалькімі казакамі і пасля з імі з'ехала ў Маскву (1610)[149]. Пра агульную распусту сярод гасцей на вяселлях пісаў Паўль Одэрборн[150].

143 Vilniau Universiteto Mokslines Bibliotekos rankraščių skyrius, f. 3-2239, l. 91.

144 *Катэхізіс: Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст.*, с. 112; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 288, 291.

145 N. Davidson, *Theology, nature and the law*, p. 87.

146 G. Ruggiero, *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, New York 1985, p. 119-120.

147 *Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego (1606-1608)*, Lwów 1899, s. 98-99; Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, s. 322.

148 *Из записок иностранных путешественников XVI-XVII в.*, [у:] *„А се грехи злые смертные...”*, с. 139.

149 *ИЮМ*, вып. 7, Витебск 1877, с. 297-300; J. Bardach, *Świecki charater zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku)*, „Czasopismo Prawo-Historyczne”, 1963, t. XV, z. I, s. 118.

У еўрапейскіх краінах таксама быў вядомы адначасовы секс з некалькімі партнёрамі. Знакаміты альбом *I Modi* (*Шляхі" ці 16 спосабаў задавальнення*) утрымлівае выяву з групавым сексам. На ёй мужчына стасуецца з жанчынай, а яго нага выкарыстоўваецца другім мужчынам для стымуляцыі чэлеса[151].

Мастурбацыя — адна з самых старажытных формаў самазадавальнення[152]. Яна была адна з самых бяспечных формаў сексу, які не пагражаў цяжарнасцю і венерычнымі захворваннямі. Аднак праваслаўе, каталіцызм і пратэстантызм самазадавальненне адносілі да грахоўных дзеянняў[153], бо яно распальвала сексуальнае жаданне, не прыводзіла да нараджэння дзяцей. Кіраваліся словамі апостала Паўла: „Не льстите себе. Ни блудницы, ни идолослужители, ни прелюбодее, не сквернители, ни малакия, не мужеложницы, ни лихоимцы, ни тати, ни пияницы, не досадителе, ни хищницы ц(а)рствия Б(о)жия не наследятъ"[154]. Практыкуючыя мастурбацыю былі пастаўлены ў лік грэшнікаў разам з п'яніцамі, язычнікамі і інш.

Практыкаванне ананізму трактавалася даволі негатыўна еўрапейскімі тэолагамі, лічыўся сродкам пазбягання шлюбных дачыненняў. Таму мужчыны, які практыкаваліся ў самазадавальненні, захоўвалі гэта ў таямніцы. Пытанне абмяркоўвалася ў літаратуры. Медыкі лічылі мастурбацыю карыснай для здароўя. У 1710 г. у Лондане выйшла кніга *Onania*, якая закранала практыкі самазадавальнення. Яна атрымала надзвычайную папулярнасць і была перакладзена на розныя мовы[155]. Мастурбацыю, як правіла, выкарыстоўвалі для зняцця сексуальнай напружанасці пры адсутнасці партнёра[156]. Выпадкамі публічнай мастурбацыі на банкетах вядомы Караль Радзівіл „Пане Каханку"[157].

[150] П. Одэрборн, *Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў*, с. 167-189.

[151] A. Carracci, *L'Arétin*, p. 73.

[152] J. Peakman, *The Pleasure's All Mine. A History of Perverse Sex*, London 2013, p. 47-48.

[153] Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 294; J. Tazbir, *Dewiacje obyczajowe*, s. 253-255.

[154] *Апостол*, Вильна 1595, с. 135. У Новым запавеце 1568 г. выкарыстана слова „roskosznicy", але яго можна выкарыстоўваць да аматараў цялесных задавальненняў. *Nowy Thestament z greckiego na polski ięzyk z pilnością przełożony*, Nieśwież 1568, s. XIIIv.

[155] D. Friedman, *Pan niepokorny*, s. 106-111; S. Matthews-Grico, *Ciało i seksualność w Europe w czasach Ancien Régime'u*, [w:] *Historia ciała*, t. 1: *Od renesansu do oświecenia*, red. G. Vigarello, przełożył T. Stróżyński, Gdańsk 2011, s. 191-193; J. Peakman, *The Pleasure's All Mine*, p. 51-55.

[156] Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, s. 323.

[157] J. Tazbir, *Dewiacje obyczajowe*, s. 264.

Рэлігійная літаратура ВКЛ XVI-XVII стст. акцэнтавала асноўную ўвагу на мужчынскай мастурбацыі. Адзначаліся наступныя тэхнікі: стымуляцыя палавых органаў сваімі рукамі, рукамі ці сцёгнамі партнёра. Здзяйсняць самазадавальненне мужчына мог лежачы ўніз тварам у ложак ці вопратку. Для гэтай мэты таксама выкарыстоўвалася дзірка ў дрэве[158]. Па сутнасці ў крыніцы адрознівалі мастурбацыю як сродак самазадавальнення і ўзаемазадавальнення. Такі ж падыход існуе зараз у сучаснай сексалогіі[159]. Беларуская традыцыйная культура да мастурбацыі ставілася спакойна, як да сродку зняцця напругі[160].

Даволі складаны момант у даследаванні — гэта позы, бо адмысловых падручнікаў, створаных у ВКЛ не было. Таксама цяжка вызначыць распаўсюджанасць тут падобнай замежнай літаратуры. У Еўропе было толькі некалькі выданняў практычнага характару па сексуальных позах. Але яны значна адставалі ад кітайскіх падручнікаў[161]. Знакаміты альбом *I Modi* ўтрымліваў наступныя позы: місіянерская поза — ляжачая, тварам да твару, самая распаўсюджаная поза ў еўрапейскіх народаў[162]; адваротная поза — мужчына ляжыць, а жанчына сядзіць на ім, павярнуўшыся спінай; у варыяцыі гэтай позы нага мужчыны закінута на нагу жанчыны; варыяцыя місіянерскай позы — жанчына на ўзвышэнні паўляжыць, мужчына стаіць; поза стоячы — мужчына на руках трымае жанчыну, адна яе нага закінута на плячо; варыяцыя гэтай позы — абедзве нагі жанчыны на поясе мужчыны; адваротная поза — мужчына ўнізе, а жанчына ляжыць на ім; варыяцыя місіянерскай позы — жанчына сядзіць на ўзвышшы, а мужчына стаіць на каленях; варыяцыя місіянерскай позы — мужчына і жанчына ляжаць павернутыя адно да другога; поза жабы — мужчына стаіць і трымае жанчыну за клубы, а жанчына павярнуўшыся спінай, практычна вісіць, толькі рукі на падлозе; варыяцыя місіянерскай позы — жанчына ляжыць на высокім ложку, пад спінай падушка, а мужчына стаіць; варыяцыя місіянерскай позы — жанчына сядзіць на ўзвышшы, а мужчына стаіць;

[158] І. Марзалюк, *Матрыманіяльнасць і секс у Беларусі ў XI-XVIII стст.*, [у:] *Terra Alba*, t. 2, с. 135; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 288, 291.

[159] Сучасная навука прадстаўляе мастурбацыю ў вельмі шырокім кантэксце: ад гісторыі да тэрапіі. *Masturbation as a Means of Achieving Sexual Health*, ed. by W. Bockting, E. Coleman, New York 2012; J. Knowles, *Masturbation — From Stigma to Sexual Health*, электронная версія: https://www.plannedparenthood.org/files/5513/9611/7867/masturbation_11-02.pdf [доступ 15.06.2012].

[160] У. Лобач, *Эрас у беларускай традыцыйнай культуры*, s. 239.

[161] L. Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England*, p. 493-494.

[162] Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, s. 294.

жанчына паўляжыць крыху звесіўшыся з ложка, а мужчына трымае яе за нагу; поза стоячы — жанчына паўляжыць на ложку, мужчына стаіць, яе нага закінута яму на плячо; варыяцыя місіянерскай позы — жанчына ляжыць на ложку, а мужчына стаіць на каленях; поза ззаду — жанчына стаіць на каленях і руках, а мужчына — ззаду[163]. Апісаныя вышэй позы таксама дапамагалі зрабіць сексуальнае жыццё больш разнастайным. Пра іх было вядома яшчэ з часоў старажытных Грэцыі і Рыма. На прадметах побыту і мастацтва захаваліся розныя позы: місіянерская, вершніца і інш.[164] Так як жыхары ВКЛ наведвалі Італію, то напэўна мелі магчымасць азнаёміцца з тэхнікамі. Тым больш, што італьянцы лічыліся знаўцамі сексу. Аднак крыніцы не дазваляюць правесці грунтоўнае даследаванне па выкарыстанні гэтых ведаў.

Карыстаўся папулярнасцю ў Англіі *Aristotle's Masterpiece*, які ўпершыню быў надрукаваны ў Лондане ў 1684 г., а пасля неаднаразова перавыдаваўся. Кніга непасрэдна прысвечана сексуальным дачыненням, анатоміі, сямейным стасункам і іншым падобным пытанням[165].

Варта адзначыць, што пары, якія хацелі зрабіць сваё сексуальнае жыццё больш разнастайным, адразу траплялі ў лік грэшнікаў. Напрыклад, у праваслаўі грахом лічыліся аральны і анальны секс, мастурбацыя, глыбокі пацалунак, крананне вуснамі грудзей і палавых органаў, стымуляцыя палавых органаў рукамі, позы вершніца, ззаду, перавернутая поза 6 на 9[166]. Каталіцтва дазваляла толькі місіянерскую позу. Усе разнастайнасці тэхнікі лічыліся грахоўнымі[167]. Ці паводзілі сябе вернікі згодна з прадпісаннямі дакладна сказаць цяжка, але пералік грахоўных тэхнік дазваляе казаць пра практыку ў ВКЛ як мінімум чатырох поз.

163 Альбом быў упершыню надрукаваны ў Італіі ў 1524 г., пасля ў 1527 г. Па загадзе Ватыкана быў знішчаны. Да нашых дзён дайшлі некаторыя фрагменты. Лічыцца, што выданне 1550 года базавалася на папярэдніх. На яго аснове была надрукавана французская версія ў 1798 г. *I modi*, электронная версія: https://en.wikipedia.org/wiki/I_Modi; *I modi. Woodblock edition*, http://www.eroti-cart.com/i-modi-woodblock-edition-c-93_94; У кнізе 1798 г. апісаныя позы маюць назвы антычных герояў. A. Carracci, *L'Arétin*, p. 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37, 41, 44, 49, 53, 57, 61, 69, 77.

164 Выявы з позамі з часоў старажытных Грэцыі і Рыма можна пабачыць на старонцы: *Sex and erotic in Greek and Roman Arts*, http://www.flickriver.com/photos/carolemage/sets/72157633026810785.

165 Інфармацыя пра выданне і яго змест гл.: *Aristotle's Masterpiece,* https://en.wikipedia.org/wiki/Aristotle%27s_Masterpiece; *The Works of Aristotle, the Famous Philosopher*, http://www.gutenberg.org/files/12699/12699-h/12699-h.htm.

166 *Канонические церковные памятники XIII-XVIII вв.*, [у:] *„А се грехи злые смертные...”*, с. 312-315; Н. Сліж, *Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ВКЛ*, с. 285-292.

167 N. Davidson, *Theology, nature and the law*, p. 76-78.

У народнай культуры беларусаў вядомы позы місіянерская, ззаду, вершніца. У радзіннай абрадавасці галоўнымі героямі былі кум і кума. Праз іх апавядалася пра сексуальныя стасункі[168]:

Кума, кума задзяры ногу,
А кум скажа хвала Богу[169].

Ілюстрацыя з карты рэчкі Гарынь у Мазырскім павеце сведчыць, што была вядома поза стоячы. Постаці мужчыны і жанчыны намаляваны схематычна на фоне рэчкі, але бачна ўлонне і мужчынскі чэлес ва ўзбуджаным стане. Поза больш падыходзіць для людзей прыкладна аднолькавага росту і даволі зручная ў прыродных умовах[170].

Пра жаданне ўдасканальвацца ў тэхніцы сексу сведчыць ліст караля Яна Сабескага 1675 г. да жонкі Марыі Казіміры. Калмык Астракан быў больш дасканалы ў сексе, чым французы, італьянцы, іспанцы і туркі. Ён распавёў пра 12 практычных поз, пра якія даведаўся ў калмыкаў. Таксама хваліўся, што ведае больш за тысячу сакрэтаў. Пісаў Сабескі жонцы з мэтай, каб жонка падумала пра разнастайнасць іх сексуальнага жыцця[171].

Дасведчанасць калмыка ў інтымнай сферы жыцця тлумачыцца кантактамі калмыкаў з кітайцамі. Варта адзначыць, што на той час у Кітаі была ўжо даволі развітая навука па сексуальных практыках. Былі распрацаваны рэкамендацыі і надрукаваны альбомы з ілюстрацыямі розных поз[172]. Таму ў Азіяцкім рэгіёне Кітай меў уплыў на развіццё тэндэнцый у галіне інтымных стасункаў.

Ліст Яна Сабескага — гэта рэдкі выпадак, калі асоба не толькі азнаёмілася тэарэтычна з ведамі ў галіне сексу, але і жадала ўвесці іх у сваю практыку. Вядома, што жыхары ВКЛ выязджалі за мяжу і мелі розныя кантакты, у тым ліку і сексуальныя. Аднак непасрэдна прасачыць замежны ўплыў у сексуальную культуры не заўсёды крыніцы даюць магчымасць.

[168] У. Лобач, *Эрас у беларускай традыцыйнай культуры*, s. 233-234, 238.

[169] Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 441, k. 463.

[170] На карце не адзначана дата, верагодна канец XVIII ст. ці пачатак XIX ст. Выказваю шчырую падзяку Герману Брэгеру за інфармацыю пра гэту крыніцу. НГАБ, ф. 1477, воп. 1, спр. 3176.

[171] T. Żeleński-Boy, *Marysieńka Sobieska*, Warszawa — Lwów 1938, s. 343-344; Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, s. 294.

[172] Р. ван Гулик, *Искусство секса в Древнем Китае*; R. van Gulik, *Erotic Colour Prints of the Ming Period With an Essay on Chinese Sex Life from the Han to the Ch'ing Dynasty, B.C. 206-A.D. 1644*, Leiden 2004; Jie Guo, *Robert Hans van Gulik Reading Late Ming Erotica*, „BIBLID 0254-4466", 2010, Nr 28:2, p. 225-265.

Прыведзеныя звесткі па тэхніках сексу носяць фрагментарны характар. Яны не даюць магчымасці прадставіць цалкам сітуацыю ў ВКЛ і прааналізаваць, якія віды практык і як часта выкарыстоўвалі пары. Варыятыўнасць магла быць рознай як само жыццё.

Высновы. Старабеларуская практыка сексу з'яўляецца прадуктам грамадства, якое існавала ў канкрэтным гістарычным кантэксце. Грамадства ВКЛ было феадальным, адпаведна мела аграрны характар. Для яго была ўласціва традыцыйнасць, кансерватыўнасць, архаічнасць. Новыя павевы датычыліся адукаваных людзей, якія мелі магчымасць вандраваць за мяжу, чытаць літаратуру. Але яны складалі невялікую частку насельніцтва.

На сексуальныя адносіны ў XVI-XVII стст. непасрэдным чынам паўплывалі заканадаўства, рэлігія, традыцыі, звычаі, саслоўная прыналежнасць. З пералічанага самым важным чыннікам была рэлігія, бо яна рэгламентавала тэхнікі і адзначала, якія з іх грахоўныя. Наяўнасць язычніцкіх вераванняў, а таксама фізічнае жаданне не змаглі падпарадкаваць секс рэлігіі і знішчыць задавальненне. Узбагачаў практыку кантакт з іншымі культурамі. У ВКЛ практыкавалі не толькі місіянерскую позу, але і іншыя. Былі знаёмы розныя пяшчоты, пазавагінальны секс, групавы секс.

Для сексуальнага кантакту важна было наяўнасць партнёра, месца, валоданне тэхнікамі, здароўе, патэнцыя. Секс у шлюбе адносілі да катэгорыі неабходных абавязкаў. Задавальненне секс прыносіў там, дзе ўзнікалі жарсці і прага сексу, прычым жаданне праяўлялі як мужчыны, так і жанчыны.

Адсутнасць падручнікаў па сексе, якія б былі створаны на тэрыторыі ВКЛ, значна абмяжоўвае даследчыцкія магчымасці. Да нас таксама не дайшлі дзённікі пра сексуальныя прыгоды з апісаннем тэхнік. Атрыманая інфармацыя мае ўскосны характар. Аднак нават гэтыя звесткі сведчаць пра важнасць інтымнай сферы жыцця і атрымання задавальнення ў ёй.

Summary

Sexual attitudes and practices in Belarus in the 16th and 17th centuries

The article is devoted to sexual attitudes and behaviours in Belarus in the 16th and 17th centuries. Particular attention is given to chastity, sex in family life, places for love making, sexual potency and impotency, as well as sexual techniques and practices. Sexual attitudes were shaped by the law, religion, traditions and medicine. Contacts with other cultures through travel, education and literature were also significant. Religion was the most important factor: it restricted the choice of techniques, indicating which of them were sinful. However, the presence of pagan customs and physical appetites made it impossible to subordinate sex to religion and destroy sexual satisfaction.

In the Great Duchy of Lithuania various sexual techniques were used. In sexual encounters, a suitable partner, place, knowledge of techniques, health and potency were very important. Sex was satisfying when it was accompanied by sexual desire, which was manifested both by men and women. There were no sex manuals in the territory of the Great Duchy of Lithuania, which significantly limits research possibilities. We do not know of any diaries with descriptions of techniques, either. The existing sources, however, are evidence of the importance of this intimate sphere of life and it being a source of satisfaction.

Streszczenie

Praktyka starobiałoruskiego seksu w XVI-XVII wieku

Artykuł traktuje o starobiałoruskiej praktyce seksu w XVI-XVII w. Autorka szczególną uwagę zwróciła na cnotliwość, seks w życiu rodzinnym, miejsce stosunków, potencję, impotencję, techniki i praktykę seksu. Kształtowanie postaw w sferze seksualnej odbywało się pod wpływem prawa, religii, tradycji, zwyczajów, medycyny. Nie bez znaczenia były kontakty z innymi kulturami poprzez podróże, edukację i literaturę. Z wyliczonych czynników najważniejszym była religia, która reglamentowała techniki i wskazywała, które z nich są grzeszne. Obecność zwyczajów pogańskich oraz fizyczne żądze nie pozwoliły na podporządkowanie seksu religii i zniszczenie satysfakcji seksualnej.

W Wielkim Księstwie Litewskim praktykowano różne techniki stosunków płciowych. W kontaktach seksualnych ważną sprawą był odpowiedni partner, miejsce, znajomość technik, zdrowie i potencja. Seks w małżeństwie zaliczał się do niezbędnych obowiązków. Satysfakcję seks przynosił tam, gdzie było pożądanie, przy czym przejawiali je zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Brak podręczników seksu tworzonych na terytorium WKL znacznie ogranicza możliwości badawcze. Nie doszły do nas również dzienniki z opisem technik. Jednak istniejące przekazy świadczą o ważności intymnej sfery życia i osiąganej z niej satysfakcji.

Natalla Sliż — historyk, pracuje w grodzieńskiej filii Białoruskiego Instytutu Prawoznawstwa, autorka ponad 140 artykułów. Zainteresowania badawcze: historia rodziny szlacheckiej, historia małżeństwa szlacheckiego, historia Grodna w XVI-XVIII ww.

Adam Pytel
(Warszawa)

Powstanie eparchii grodzieńskiej

Omawiając powstanie diecezji grodzieńskiej w 1900 roku, nie można pominąć analizy sytuacji panującej w diecezji wileńsko-litewskiej[1], w której granicach leżała gubernia grodzieńska. Należy wziąć pod uwagę system parafialny, stan gospodarczy guberni, odpowiedzieć na kilka kwestii dotyczących czynników regulujących ówczesne życie cerkiewne zarówno w guberni grodzieńskiej, jak i całej diecezji. Istotną kwestią był przyrost demograficzny oraz wzrost pobożności prawosławnych wiernych. Czynniki te spowodowały, że parafie rozrastały się i zachodziła konieczność erygowania nowych jednostek parafialnych. Istotnym problemem była też sytuacja materialna duchowieństwa.

Pod koniec XIX wieku na Grodzieńszczyźnie nastąpił wzrost demograficzny, co skutkowało wzrostem liczby wiernych prawosławnych. Po wojnach napoleońskich oraz wojnie krymskiej (1855-1856), które pochłonęły setki tysięcy ofiar, liczba ludności w granicach Imperium Rosyjskiego zaczęła wzrastać. Wiek XIX w Rosji upłynął pod znakiem rozwoju rosyjskiej duchowości oraz rosyjskiej myśli religijnej. Po okresie Oświecenia, kiedy skupiono się na człowieku, jego potrzebach i przyjemnościach, społeczeństwo Rosji zaczęło bardziej identyfikować się z prawosławiem. O ile prądy oświeceniowe docierały do warstw uprzywilejowanych, takich jak dwór carski, arystokracja i inteligencja, o tyle prawosławie jako religia wraz z całym swym bogactwem bizantyjskiej liturgii, teologii, sztuki i duchowości docierała do wszystkich ówczesnych klas społecznych. Prawosławie w Imperium Rosyjskim było traktowane jako jeden z filarów państwowości rosyjskiej i tożsamości narodowej[2]. Z tego powodu po rozbiorach Rze-

[1] Po rozporządzeniach reorganizacyjnych Świątobliwego Synodu z 22 stycznia 1840 r. w granice nowej diecezji wileńsko-litewskiej weszła gubernia kowieńska, wileńska, grodzieńska oraz obwód białostocki. Por.: I. Matus, *Schyłek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XX wieku*, Białystok 2013, s. 474.

[2] Tzw. rosyjska triada wartości — prawosławie, samodzierżawie, narodowość. Był to wyznacznik światopoglądu rosyjskiego, wprowadzony w 1883 r. przez ówczesnego ministra oświaty hrabiego Sergiusza Uwarowa, inaczej zwany „triadą Uwarowa", uważany za „osobowość narodu rosyjskiego". Jako kategoria estetyczno-ideologiczna znalazła też miejsce w „trójjedynej" formule socrealizmu: partyjność, jedność, narodowość. Formuła „osobowości narodu" rosyjskiego jest archetypem nacjonalizmu rosyjskiego zarówno z czasów carskich, jak i sowieckich, oraz nieodłączną cechą patriotyzmu narodu rosyjskiego. Za: P. Czaadajew, *Apologia obłą-*

czypospolitej[3] tereny, które weszły w skład Cesarstwa Rosyjskiego, były rusyfikowane poprzez tworzenie w głównych miastach, takich jak Wilno, Grodno, Brześć, ośrodków garnizonowych dla wojsk carskich. W ośrodkach tych wznoszono nowe cerkwie, rozbudowywano strukturę parafialną, zasilano miejscowe duchowieństwo klerem z Moskwy lub Petersburga. Szczególna uwaga zwrócona była zachodnie tereny Imperium, zwłaszcza na Wileńszczyznę, Grodzieńszczyznę, ziemię brzeską, wołyńską oraz chełmską i zamojską.

Istotną rolę w tym procesie odgrywało samo Grodno, które ze względu na zaplecze gospodarcze i kulturalne 1 stycznia 1801 r. zostało mianowane stolicą guberni[4]. W tym czasie w stolicy guberni grodzieńskiej nie odno-

kanego, http://www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl/images/teksty/apologia%20oblakanego.pdf [dostęp 27.08.2017]. Doktryna Sergiusza Uwarowa miała dowodzić, iż wiara prawosławna „stanowi ostoję caratu, a cesarz sprawuje władzę z woli Boga". Można to interpretować tak, iż każdy, kto dokona odstępstwa od prawosławia, będzie tym samym uważany za opozycjonistę wobec władzy. W ślad za tą doktryną Sergiusz Uwarow w 1836 r. ustanowił prawo dotyczące małżeństw mieszanych. W przypadku, gdy jedna z osób pragnących zawrzeć związek małżeński była wyznania prawosławnego, ślubu miał udzielić duchowny prawosławny, a potomstwo z tego związku miało być ochrzczone w cerkwi. Za: V. Winnicka, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1795-1915*, Warszawa 2015, s. 379. „Rosyjska triada wartości", czy też wcześniej wymieniona „triada Uwarowa", nazywana „trójjedyną formułą", według prof. Andrzeja Andrusiewicza była próbą rehabilitacji samodzielnej myśli rosyjskiej. Należy przy tym nadmienić, iż te trzy tezy, których autorstwo przypisuje się ówczesnemu ministrowi oświaty Sergiuszowi Uwarowowi swoje źródło miały w myśli oraz idei rosyjskiego historyka Mikołaja Karamzina, który pierwsze wzmianki o koncepcji samodzierżawia jako niezbędnego czynnika wewnętrznego szczęścia Rosji zapisał w swej notatce zatytułowanej „О древнией и новой Русии". Uwarowska teoria została opublikowana dopiero po śmierci jej autora na łamach pisma „Вестник Европы" w 1872 r. przez historyka Aleksandra Pypina, który jako pierwszy nadał jej miano oficjalnej rosyjskiej teorii ludowości. Za: A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005, s. 293-294.

3 Po pierwszym rozbiorze Polski w 1772 r. połowa ludności prawosławnej z terenu Rzeczypospolitej znalazła się w granicach Imperium Rosyjskiego (ok. 300 tys. osób). Oprócz wyznawców prawosławia na wcielonych do Rosji terenach znalazło się 100 tys. wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego i 800 tys. unitów. Status wyznań obrządku zachodniego został uregulowany traktatem polsko-rosyjskim z 7 (18) września 1773 r., zapewniającym im wolność wyznaniową na obszarach nowo przyłączonych do Rosji. Szerzej: A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII w.*, Białystok 2008, s. 277.

4 Po trzecim rozbiorze Polski w 1795 r. z guberni wileńskiej i grodzieńskiej utworzono dwie inne gubernie — wileńską i słonimską, które w 1797 r. połączono w jedną gubernię — litewską. Gubernia grodzieńska została wydzielona z rozległej obszarowo guberni wileńskiej i składała się z powiatów: grodzieńskiego, słonimskiego, brzeskiego, kobryńskiego, prużańskiego, wołkowyskiego, lidzkiego i nowogródzkiego. Powiat bielski, sokólski, białostocki i północna część okręgu grodzieńskie-

towano żadnej świątyni prawosławnej. Na początku XIX wieku na terenie guberni były tylko 3 cerkwie: w Bielsku, Zabłudowie i Drohiczynie (wchodzącym w skład powiatu bielskiego) oraz monaster św. Symeona Słupnika w Brześciu. Liczba wiernych prawosławnych w wymienionych parafiach nie przekraczała trzech tysięcy. W tym czasie na terenie guberni było aż 559 kościołów[5]. Był to efekt wieloletniej latynizacji terenów Grodzieńszczyzny oraz intensywnej działalności unickiej. Dla porównania, po erygowaniu diecezji grodzieńskiej na początku XX wieku gubernia liczyła już 350 parafii prawosławnych i 850 tys. wiernych[6].

Dynamiczne odrodzenie Kościoła prawosławnego na Grodzieńszczyźnie rozpoczęło się po przyłączeniu jej do Cesarstwa Rosyjskiego. W 1807 roku w Grodnie odrestaurowano dawny Kościół Fary Witoldowej oraz przemianowano go na Sobór Mądrości Bożej, pełniący funkcję katedry. Restauracja i przemianowanie świątyni, ufundowanej niegdyś przez wielkiego księcia Witolda — propagatora obrządku łacińskiego, miało na celu przystosowanie jej na potrzeby licznie stacjonujących w Grodnie wojsk rosyjskich. Zanim na terenach zachodnich guberni Imperium przywrócono prawosławie, w 1833 roku wierni prawosławni z guberni grodzieńskiej w związku ze zmianami granic diecezjalnych znaleźli się w składzie eparchii mińsko-grodzieńskiej, siedem lat zaś później — w 1840 roku — w nowo utworzonej diecezji litewsko-wileńskiej, w której pozostawali przez najbliższe sześćdziesiąt lat, do 1900 roku. Jeszcze w 1840 r. utworzono wikariat brzeski eparchii wileńsko-litewskiej, której przedstawiciel od 1848 r. rezydował w monasterze św. św. Borysa i Gleba w Grodnie[7]. Jednym z powodów utworzenia wikariatu była zasada, że każda gubernia miała swoją diecezję, której granice pokrywały się z granicami administracyjnymi guberni.

go wchodziły wówczas w skład Prus (pozostawały w ich składzie w latach 1795-1807). Wcielono je do Rosji po podpisaniu przez cara Aleksandra i Napoleona Bonapartego w 1807 r. traktatu tylżyckiego. W skład guberni grodzieńskiej włączono je dopiero w 1847 roku. Szerzej: *Сотлетие Гродненской губерни*, «Гродненские Епархиальные Ведомости» (dalej: ГЕВ), 1902, № 2, c. 12. Sytuacja gospodarcza w Rosji w pierwszych latach XIX w. nie była w najlepszej kondycji. Spadała wartość rubla, a wydatki państwa pogrążały je w co raz większe zadłużenie. W tym czasie Imperium liczyło 1,5 miliona obywateli mieszkających w samych miastach, liczba zaś duchowieństwa prawosławnego przekraczała ponad 200 tysięcy osób. Za: A. Andrusiewicz, *Aleksander I. Wielki gracz — car Rosji — król Polski*, Warszawa 2015, s. 539.

[5] ГЕВ, 1906, № 5/6, c. 69.

[6] И. Корчинский, *Столетие Гродненской губернии*, ГЕВ, 1902, № 2, c. 13-14.

[7] Tamże; А. В. Кузьмин, Л. Е. Кулаженко, *Гродненская и Волковыская епархия*, [w:] *Православная энциклопедия*, Москва 2006, s. 154.

Po III rozbiorze Rzeczypospolitej w 1795 roku na obszarze wcześniejszych rozbiorów została utworzona eparchia mińska, natomiast parafie, które weszły w skład Cesarstwa Rosyjskiego, zostały podporządkowane ustrojowi synodalno-konsystorskiemu. W 1799 r. Grodno wraz z Wołkowyskiem oraz terenami do nich przylegającymi weszły w skład diecezji mińskiej i litewskiej. Należy przy tym nadmienić, że po kasacie unii kościelnej w 1839 roku prawosławie na omawianych terenach zunifikowano z prawosławiem rosyjskim, zachowując jednak charakterystyczną mu specyfikę obrzędową[8]. Przywracając na Grodzieńszczyźnie prawosławie, przywrócono jej pierwotną wiarę chrześcijańską, która dotarła tu blisko tysiąc lat wcześniej.

Prawosławie, będąc jednym z filarów Cesarstwa Rosyjskiego, stanowiło ważną siłę moralną i duchową społeczeństwa. Zachodnie tereny, które zostały wcielone do Rosji, charakteryzowały się tendencjami unickimi, katolickimi oraz żydowskimi. Carat wraz ze Świątobliwym Synodem dokonali rozbudzenia prawosławia na terenach Grodzieńszczyzny, co ilustruje liczebny oraz procentowy wzrost wiernych tego wyznania na terenie guberni w 1860 r. Gubernia liczyła wówczas 862 854 mieszkańców, z czego 464 265 osób było wyznania prawosławnego (53,80%), 295 132 wyznawało katolicyzm (34,20%), 5791 było wiernymi Kościoła reformowanego (0,67%), 1159 osób wyznawało islam (0,13%), 96 507 — judaizm (11,17%)[9]. W 1894 r. w ogólnej liczbie 50 952 mieszkańców Grodna było już 11 500 wiernych prawosławnych, 30 000 Żydów oraz 8200 katolików. W Grodnie znajdowało się wówczas 5 świątyń prawosławnych, 3 kościoły katolickie, 1 luterański i 2 synagogi[10]. Rząd carski starał się w ten sposób dokonać unifikacji miejscowej ludności z prawosławiem rosyjskim. Jak pokazała wcześniejsza historia tych terenów, był to powrót do religii przodków i zarazem umocnienie państwowości rosyjskiej na jej zachodnich rubieżach. Rozbudowa struktur Kościoła prawosławnego w granicach guberni grodzieńskiej niosła za sobą rozwój sieci parafialnej i administracji cer-

[8] I. Matus, *Schyłek unii*, s. 473.

[9] *Материалы дла географии и статистики России, собранные офицерами Генералнаго Штаба. Гродненская Губерния*, ред. П. Бобровский, Санкт-Петербургъ, 1863, ч. 1, с. 108. Eparchia wileńsko-litewska składała się wówczas z 29 dekanatów, w których skład wchodziło 317 parafii. W Grodnie zaś urzędował biskup brzeski, który był wikariuszem diecezji wileńsko-litewskiej. Zob.: tamże.

[10] Autorzy publikacji *Кронон* podają, że w 1856 r. Grodno liczyło zaledwie 18 386 osób, natomiast 5 lat później — 20 241. Ponadto wyniki spisu z 1859 r. ukazują zasoby ekonomiczne (24 kupców, 6 rynków, 545 rzemieślników), jakimi dysponowało miasto. А. П. Гостев, В. В. Швед, *Кронон. Летопис города на Немане (1116-1990)*, Гродно 1993, s. 66.

kiewnej. Dynamiczny rozrost struktur cerkiewnych na Grodzieńszczyźnie z czasem stał się dumą społeczności prawosławnej, zamieszkującej te tereny i należących do lokalnych parafii. To z kolei niosło ze sobą potrzebę większej liczby duchowieństwa, które kształciło się wówczas przeważnie w Prawosławnym Seminarium Duchownym w Wilnie.

W społeczeństwie guberni grodzieńskiej wyróżniały się takie wybitne jednostki jak F. Sidorowski i W. Sorokin — zamożni kupcy i fundatorzy wielu nowych świątyń prawosławnych na terenie Grodzieńszczyzny, a także wybitni historycy i działacze cerkiewni, między innymi Michał Osipowicz Kojałowicz, pochodzący z Kuźnicy Białostockiej profesor Petersburskiej Akademii Duchownej, doktor teologii i autor wielu prac z zakresu historii Kościoła prawosławnego, unii brzeskiej oraz dziejów Kościoła unickiego na terenie Litwy[11], Flor Sosnowski — założyciel nauczycielskiej szkoły cerkiewnej w Stawku (powiat bielski), a także biskup Józef (Sokołow), wikariusz brzeski, autor szeregu publikacji poświęconych historii Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny[12].

Momentem zasiewu idei wyodrębnienia samodzielnej diecezji grodzieńskiej ze struktur diecezji wileńsko-litewskiej okazał się artykuł opublikowany w „Grodzieńskich Wiadomościach Eparchialnych" („Гродненские Епархиальные Ведомости") w 1870 roku[13]. Treść artykułu szerokim echem odbiła się w stolicy diecezji — Wilnie. Litewski Konsystorz Duchowy próbował odpierać argumenty zawarte w artykule i opowiadające się za erygowaniem nowej samodzielnej diecezji. Próbowano pójść na kompromis z grodzieńskimi działaczami cerkiewnymi, rozszerzając w 1885 roku uprawnienia biskupa brzeskiego, w samym Grodnie zaś tworząc siedzibę przedstawiciela Zarządu Budownictwa Cerkiewnego i Zarządu Zabezpieczenia Bytu Duchowieństwa. To jednak nie wystarczyło społeczności wiernych, którzy znali wartość Grodzieńszczyzny jako zaplecza gospodarczego i kulturalnego dla całej diecezji wileńsko-litewskiej[14]. Dlatego też wśród argumentów przemawiających za utworzeniem nowej eparchii był dynamiczny rozwój struktur cerkiewnych i świadczące o tym regularne zjazdy duchowieństwa i protokoły publikowane na łamach periodyku „Litewskie Wiadomości Eparchialne" („Литовские Епархиальные Ведомости")[15]. Z protokołów można wywnioskować, iż życie kleru parafialnego

[11] I. Matus, *Schyłek unii*, s. 536.

[12] ГЕВ, 1901, № 32, s. 234.

[13] H. Surynowicz, *Organizacja Cerkwi prawosławnej na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] *Pokazanie Cerkwie prawdziwej.... Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, Białystok 2004, s. 149.

[14] «Литовские Епархиальные Ведомости» (dalej: ЛЕВ), 1900, № 4, s. 25.

[15] ЛЕВ, 1898, № 2, s. 36-38.

oraz dekanalnego w tych czasach na terenie Grodzieńszczyzny było dobrze zorganizowane i zarządzane.

Kolejnym argumentem przemawiającym za stworzeniem nowej jednostki diecezjalnej było życie monastyczne, którego niezaprzeczalny rozwój w Rosji obserwuje się na przestrzeni całego XIX wieku. Miało to związek z uduchowieniem społeczeństwa, co sprzyjało wzrostowi powołań kapłańskich i monastycznych. Rozkwit dotyczył też wydawnictw literatury duchownej. W XIX wieku wydano ponad tysiąc pozycji książkowych o tematyce religijno-duchownej, co stanowiło 15% ogółu literatury wydanej w całym kraju. Tematyka wydawanej literatury dotykała między innymi relacji prawosławia z katolicyzmem oraz unityzmem, historii monasterów oraz związanego z nimi bogactwa życia monastycznego[16].

Rozbudzenie duchowości w narodzie rosyjskim w XIX wieku było niewątpliwie reakcją zwrotną na poprzedzające je czasy Oświecenia i skrajnego humanizmu. Jeszcze na przełomie XVIII i XIX wieku do Rosji napływała ideologia, mająca związek z zachodnim liberalizmem, który rozwinął się na bazie protestantyzmu. Głosił on niczym nieograniczoną władzę w sprawach wiary, co w praktyce oznaczało wolnomyślicielstwo dotyczące przedmiotów kultu, interpretacji dogmatów czy też dowolnego komentowania Pisma Świętego. Prądy oświeceniowe koncentrowały się na cielesności człowieka, jego fizjologii, a także na owocach ludzkich dokonań będących naukowymi symbolami tamtego okresu — filozofii oświecenia, sztuce, a także zainteresowaniach medycyną oraz jej rozwojem. Przyczyną rozwoju wolności słowa w Rosji była kultura francuska, tak popularna w dworskich kręgach arystokratycznych i szlacheckich. Co zaś się tyczy prądów myślowych, które miały w tym okresie istotne znaczenie, to szczególnie popularny był encyklopedyzm francuski. Był on wysoko ceniony w kręgach elitarnych jako wyraz dobrego, europejskiego wykształcenia. W odpowiedzi na tego typu zjawiska zareagowała Cerkiew prawosławna i duchowieństwo, które w kazaniach potępiało nowe ideologie zachodnie. To z kolei sprowokowało reakcję władzy, która wprowadziła cenzurę kościelną oraz sporządziła kanon ksiąg zakazanych[17].

O ile Oświecenie dotarło tylko do carskiego dworu, magnaterii oraz szlachty, o tyle rozwój duchowości dotknął po trosze wszystkie warstwy społeczeństwa. Rosnący poziom życia religijnego znajdował swoje od-

[16] В. Н. Черепица, *Исторические исследования. Монастыри белорусских православных епархий в историко-богословской литературие XIX — нач. XX вв*, ГЕВ, 1996, № 7-8, с. 20.

[17] Szerzej: Archim. Jerzy (Pańkowski), *W poszukiwaniu zbawienia. Bogactwo i piękno życia duchowego w ascetyczno-teologicznej myśli św. Ignacego Branczaninowa*, Hajnówka 2007, s. 16.

zwierciedlenie w poszerzającej się działalności charytatywnej Cerkwi prawosławnej, a także w niezwykle dynamicznym rozwoju teologii oraz charakterystycznej dla tego okresu rosyjskiej myśli teologicznej. Powstała ona w wyniku wzrostu poziomu uczelni teologicznych, które wyłoniły wybitnych teologów swojej epoki. Wśród pionierów rosyjskiej myśli teologicznej znalazło się wielu teologów świeckich, takich jak Aleksy Chomiakow, Włodzimierz Sołowjow, bracia Aksakowowie oraz książęta Trubieccy.

Rozwój nauk teologicznych oraz charakterystycznej dla ówczesnego prawosławia rosyjskiej myśli teologicznej odcisnęły swoje piętno również w sztuce, literaturze i poezji. Wiek XIX to rozkwit działalności naukowej na gruncie teologicznym. Wykształcenie duchowieństwa nigdy wcześniej nie miało tak wysokiego poziomu[18]. Zajmowano się badaniem oraz egzegezą Pisma Świętego, przybliżano historię Kościoła oraz dogmatykę. Rozwinął się również śpiew cerkiewny. Słynni rosyjscy kompozytorzy znani byli głównie z uczestnictwa w chórach i kapelach nadwornych. Aleksander Archangielski, Dymitr Bortniański, Piotr Czajkowski komponowali również muzykę do cerkiewnych utworów śpiewanych. Aby zyskać szerszy odbiór społeczności wiernych prawosławnych, artykuły o tematyce dogmatycznej oraz moralnej i historycznej publikowane były na łamach cerkiewnej prasy również w diecezji wileńsko-litewskiej[19].

W XIX wieku Rosja posiadała tysiące monasterów, spośród których największą liczebnością wyróżniały się monaster sołowiecki, wałaamski, kijowsko-pieczerski w Kijowie, żyrowicki i poczajowski. Rozwój prawosławnej teologii i duchowości w XIX-wiecznej Rosji wpływał na wzrost liczby powołań kapłańskich i mniszych. Część kandydatów do stanu duchownego przybywała na Grodzieńszczyznę, gdzie powoływano do życia parafie pounickie i rozbudowywano życie monastyczne. Rozwój monastycyzmu w ówczesnej Rosji zaowocował wybitnymi postaciami rosyjskiej duchowości, takimi jak św. Serafin Sarowski, św. Teofan Pustelnik (Rekluz) — autor patrystycznej ascezy, św. Ignacy Branczaninow, św. Jan Kronsztadzki, starcy Pustelni w Optino, z których najbardziej znanym był św. Ambroży. Wśród nich pojawiło się szereg przedstawicieli hierarchii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, którzy wnieśli duży wkład w rozwój nauk teologicznych, na przykład metropolita moskiewski Filaret (Drozdow) — autor „Dogmatyki", metropolita Makary (Bułgakow) — znakomity znawca historii Cerkwi czy wybitna osobowość akademicka — metropolita Antoni (Chrapowicki)[20].

18 Tamże, s. 18-20.

19 ЛЕВ, 1898, № 17, s. 161-164; ЛЕВ, 1898, № 18, s. 168-170.

20 Archim. Jerzy (Pańkowski), *W poszukiwaniu zbawienia*, s. 25. Szerzej por.: A. Mironowicz, *The Orthodox Church in Tsarist Russia*, [w:] *Russia of the Tsars, Russia of the Bolsheviks, Russia of the New Time*, ed. J. Malicki, Warszawa 2012, s. 7-16;

Z kolei na Grodzieńszczyźnie znaczącą rolę odegrali sufragani biskupi brzescy, którzy, pomimo iż pochodzili zazwyczaj z guberni położonych w centralnej Rosji, przyczynili się do rozwoju lokalnego prawosławia w obrębie swojej diecezji. Na szczególną uwagę zasługuje pochodzący z guberni tulskiej biskup Józef (Sokołow), postać niezwykle charyzmatyczna i dynamiczna, autor szeregu publikacji dotyczących historii ziem wileńskich i grodzieńskich. Cenną pozycją okazał się „Календарь" jego autorstwa, który pomimo tytułu nie posiadał jednak struktury przypisanej kalendarzom. Publikacja, której pełny tytuł brzmi „Гродненско-провославно-церковный календарь или Современное состояние православной Церкви в Гродненской губернии", zawiera wiele cennych informacji historycznych i bibliograficznych oraz faktów z życia poszczególnych parafii w guberni grodzieńskiej. Znajdowały się w nim również prace poświęcone świętym ziemi grodzieńskiej — św. Atanazemu Brzeskiemu i św. młodzieńcowi Gabrielowi Zabłudowskiemu, którzy wkrótce zostali patronami diecezji grodzieńsko-brzeskiej. Dzięki tym publikacjom na Grodzieńszczyźnie odrodził się kult lokalnych świętych. W wyniku starań władyki Józefa przystąpiono do prac rekonstrukcyjnych cerkwi św. św. Borysa i Gleba na Kołoży oraz zorganizowano zupełnie nową cerkiew pod ich wezwaniem w grodzieńskim monasterze św. Atanazego Brzeskiego. Odbudowywano także cerkiew soborową św. Zofii w Grodnie, zniszczoną w czasie pożaru miasta[21].

W Grodnie odrodzenie monastycyzmu rozpoczęło się od przemianowania klasztoru bazylianek na prawosławny monaster pw. Najświętszej Marii Panny. W kwietniu 1864 roku w Grodnie został utworzony Komitet Tymczasowy, którego zadaniem była koordynacja odbudowy prawosławnych świątyń na Grodzieńszczyźnie. W wyniku starań Komitetu w latach 1864-1890 w guberni grodzieńskiej powstało 97 cerkwi, w tym m.in. świątynie pw. św. Sergiusza z Radoneża przy monasterze Narodzenia Najświętszej Marii Panny (1866) oraz cerkiew pw. św. Aleksandra Newskiego w Grodnie (1870). W tym samym okresie odrestaurowano 63 prawosławne świątynie. W latach 1895-1896 podjęto się odbudowania uszkodzonej w wyniku obsunięcia się klifu cerkwi pw. św. św. Borysa i Gleba na Kołoży, która wcześniej funkcjonowała jako czasownia[22] na tzw. Małej Kołoży[23].

tenże, *Państwo i Cerkiew prawosławna w Rosji*, [w:] *Obrazy Rosji i Rosjan w Polsce XIX-XXI wieku. Opinia publiczna. Stosunki polsko-rosyjskie. Pamięć historyczna*, red. E. Kirwiel, E. Maj i E. Podgajna, Lublin 2012, s. 71-86; tenże, *Cerkiew prawosławna w dziejach Rosji*, [w:] *Wprowadzenie do Studiów Wschodnioeuropejskich*, t. III: *Rosja*, red. A. Mironowicz, Lublin 2013, s. 87-128.

21 H. Surynowicz, *Organizacja Cerkwi prawosławnej*, s. 148.

22 Czasownia — potoczna nazwa małej kaplicy z ikonami, bez wydzielonego ołtarza, mały budynek sakralny. Za: ks. A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996, s. 446.

Odrodzenie prawosławia na terenach guberni grodzieńskiej bazowało na poprawie lokalnej sytuacji demograficznej. Po okresie spustoszeń spowodowanych wojnami napoleońskimi sytuacja społeczeństwa na terenach wchodzących w skład zachodnich guberni rosyjskich stawała się bardziej stabilna, co wpływało na wzrost liczby urodzeń[24]. Największe znaczenie dla tych ziem miała unifikacja miejscowej ludności z prawosławiem, które na przestrzeni wieków zostało wyparte przez szeroko zakrojoną latynizację Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny. Próby nawrócenia przez władze carskie na prawosławie społeczności rzymskokatolickiej i unickiej spotykały się z oporem, co w rezultacie skutkowało wybuchem powstania w 1863 roku. Było ono stłumione przez wileńskiego generała-gubernatora hrabiego Michaiła Murawjowa, który w ten sposób realizował swój program umocnienia na tych terenach religii panującej w Imperium Rosyjskim. Depolonizacja zachodnich ziem cesarstwa miała z kolei swoje bezpośrednie przełożenie na jednostki administracji państwowej i cerkiewnej. Z tego powodu nastąpił wzrost liczby placówek parafialnych na Grodzieńszczyźnie[25].

Rozwój sieci parafialnej potrzebował większej liczby duchowieństwa do otoczenia konwertytów opieką duchową, udzielania sakramentów oraz zarządzania parafiami i dekanatami. Wierni prawosławni szczególną czcią darzyli swoje cerkwie. Wzrastała frekwencja na nabożeństwach i religijność wiernych. Ludność w aktywnie uczestniczyła w życiu liturgicznym w niedziele oraz święta. Skrupulatnie zaczęto przestrzegać postów wyznaczających rytm liturgiczny w ciągu całego roku kalendarzowego[26].

Wpływy prądów myślowych, zainteresowanie religią oraz mistyką dotarły również na teren Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny. Reakcją na wzrost powołań było otwarcie Litewskiego Seminarium Duchownego w Żyrowicach,

[23] ГЕВ, 1906, № 6, с. 70.

[24] Proces ten można prześledzić na podstawie parafii w Mostowlanach, por.: A. Mironowicz, *Prawosławna parafia św. Jana Teologa w Mostowlanach*, Mostowlany 2013.

[25] В. Н. Линкевич, *Конфессиональная история Гродненщины в работах церковных краеведов второй половины XIX — начала XX вв.*, [w:] *Гродненщина в историческом, экономическом и культурном развитни 1801-1921 гг. (к 210-летию образования Гродненской губернии)*, с. 196-197 Osiągnięcia generała-gubernatora Michaiła Murawjowa w procesie przywracania wiary prawosławnej na terenach Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny zostały wysoko ocenione przez współczesnego mu historyka białoruskiego E. F. Orłowskiego. Szerzej: E. Ф. Орловский, *Граф М. Н. Муравьев как деятель над укреплением прав русской народности*, Гродно 1898.

[26] Т. А. Воронина, *Особенности соблюдения постов в народной среде в XIX веке*, [w:] *Православная жизнь русских крестьян XIX-XX веков*, отв. ред. Т. А. Листова, Москва 2001, с. 26.

opartego na nauce i tradycji Cerkwi prawosławnej. Seminarium funkcjonowało w tym miejscu do czasu jego przeniesienia do Wilna w 1845 roku i reaktywacji monasteru Zaśnięcia NMP w tym samym roku. Nawet po przeniesieniu seminarium do Wilna w Żyrowicach przy monasterze funkcjonowała Powiatowa Szkoła Duchowna oraz parafialna. Tendencja podnoszenia świadomości religijnej i duchowości wśród społeczeństwa była widoczna na wszystkich szczeblach życia cerkiewnego. Oprócz rosnącej liczby duchowieństwa przybywać zaczęło ludzi bezpośrednio związanych z Cerkwią, tzw. działaczy cerkiewnych, którzy brali czynny udział w życiu cerkiewnym oraz pomagali je organizować. W celu zrzeszenia większej liczby osób wokół Cerkwi prawosławnej powoływano do życia rady parafialne i bractwa cerkiewne, których zadaniem było wzmocnienie działalności cerkiewnej i charytatywnej. Dzięki działalności bractw pozyskiwano środki na remonty zaniedbanych świątyń oraz domów parafialnych. Należało przeorganizować świątynie pounickie, usunąć z nich m.in. ambony, konfesjonały, instrumenty muzyczne i zaadaptować je zgodnie z kanonami i architekturą Kościoła prawosławnego[27]. Zwiększająca się liczba duchownych przełożyła się na wzrost aktywności i zaangażowania parafian w życie cerkiewne. Odrodzenie prawosławia na Grodzieńszczyźnie ugruntowało pozycję guberni w diecezji wileńsko-litewskiej i bez wątpienia zwiększyło na forum synodalnym szansę na utworzenie w tym rejonie kolejnej eparchii.

W rozwój prawosławia na Grodzieńszczyźnie zaangażowane było również przybywające z Rosji duchowieństwo, które zasilało wakaty po unickich parafiach i organizowało na nowo życie parafialne. Po przyłączeniu guberni wileńskiej oraz grodzieńskiej do Imperium Rosyjskiego parafie prawosławne i duchowieństwo weszło w skład Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Skutkowało to podporządkowaniem całej diecezji Świątobliwemu Synodowi i caratowi. Wszystkie parafie wchodzące w skład diecezji w przypadku trudności materialnych dofinansowane były z budżetu Świątobliwego Synodu. Rosnąca liczba parafii zmuszała władze do reorganizacji struktur cerkiewnych. Prawosławne parafie powstawały na obszarze byłych diecezji unickich, poszerzając w ten sposób granice eparchii prawosławnych. Świątobliwy Synod w bardzo krótkim czasie wydał wiele dekretów dotyczących zmian na terenach przyłączonych w wyniku zaborów. W latach 1839-1840 diecezję mińsko-grodzieńską przemianowano na mińsko-bobrujską, natomiast po soborze połockim utworzono diecezję wileńsko-litewską z wikariatem brzeskim oraz kowieńskim. Powołano również diecezję połocką, w diecezji mohylewskiej zaś zmieniono kształt dotychczasowych granic. Ówczesnych biskupów unickich mianowano biskupami prawosławnymi i powierzano im zarządzanie diecezjami[28].

[27] Szerzej: I. Matus, *Schyłek unii*, s. 342-345.
[28] Tamże, s. 474. Szerzej por.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.

Zmiany granic prawosławnych eparchii były podyktowane rosnącą liczbą wiernych, między innymi poprzez powrót unitów do prawosławia. Konwersje obejmowały nie tylko duże miasta, do których prowincjonalni biskupi oraz władza miały bezpośredni dostęp. Duży nacisk kładziono również na ludność wiejską, prowincjonalną, gdyż to ona stanowiła duży odsetek wiernych w diecezjach lokalnych. O tym, że konwersje unitów przybierały duże rozmiary również w małych, prowincjonalnych miejscowościach, takich jak Porozowo w okręgu wołkowyskim w ziemi grodzieńskiej świadczy opis przejścia na prawosławie stuosobowej grupy wiernych. Ich konwersja, podobnie jak wielu innych, była wynikiem starań biskupa Józefa Siemaszki, wybitnego hierarchy, który przyczynił się do odrodzenia prawosławia na Grodzieńszczyźnie[29].

Znaczącą rolę w masowym przechodzeniu unitów na prawosławie odegrało szkolnictwo cerkiewne. Dużym problemem w XIX-wiecznej Rosji był brak edukacji zwłaszcza na najniższym szczeblu społecznym[30]. Do wykształconych warstw w tych czasach należały jedynie magnateria, szlachta oraz inteligencja mieszczańska, skupiająca urzędników państwowych oraz bogatych kupców.

Państwo próbowało walczyć z analfabetyzmem chłopów jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku. Na początku tegoż wieku szkolnictwo w Rosji zostało poddane pierwszym reformom edukacyjnym, dzięki którym wyodrębniono cztery stopnie szkolnictwa cerkiewnego: akademie teologiczne, seminaria i szkoły duchowne oraz szkoły parafialne. Szkolnictwo cerkiewne było wówczas pod szczególnym nadzorem państwa. W związku z tym władze carskie powołały Komisję Szkolnictwa Ludowego[31]. Kolejne przymiarki władz carskich, mające na celu podniesienie wykształcenia duchowieństwa prawosławnego, podejmowanie były jeszcze trzykrotnie. Ustaw oświatowych z lat 1828, 1836 oraz 1841, które oficjalnie powierzały

[29] В. Н. Линкевич, *Конфессиональная история Гродненщины*, [w:], *Гродненщина в историческом, экономическом и культурном розвитнии 1801-1921 гг.*, s. 195. Szerzej por.: A. Mironowicz, *W związku z 150 rocznicą synodu połockiego (1839-1989)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Związku Radzieckim w dobie pierestrojki i głasnosti*, red. W. Grzeszczak i E. Śliwka, Pieniężno 1992, s. 138-146; tenże, *Likwidacja unii kościelnej na soborze połockim (1839 r.)*, [w:] *Bizancjum — Prawosławie — Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski i K. Korotkich, Białystok 2004, s. 147-155; tenże, *Likwidacja unii na soborze połockim (1839)*, „Białostockie Teki Historyczne", 2009, nr 7, s. 39-50.

[30] Jeszcze na początku XX w. w Rosji czytać i pisać umiało tylko 21,1% ludności. Trzy czwarte ludności wiejskiej i 60% mieszczan było analfabetami. Za: J. Sobczak, *Mikołaj II — ostatni car Rosji*, Warszawa 2009, s. 249-250.

[31] Archim. Jerzy (Pańkowski), *W poszukiwaniu zbawienia*, s. 17-18.

misję edukacyjną Cerkwi prawosławnej[32], nie udało się zrealizować z powodu braku odpowiednich warunków.

W 1859 roku, widząc palącą potrzebę upowszechnienia oświaty, Świątobliwy Synod zobowiązał duchowieństwo prawosławne w całym kraju do organizacji szkół cerkiewno-parafialnych. Jednak i ta próba podźwignięcia oświaty przez Cerkiew napotkała trudności. Brak było podręczników, bazy lokalowej i pomocy dydaktycznych, duchowieństwo nie miało wystarczającego przygotowania pedagogicznego, a samym chłopom brakowało tradycji edukacyjnej. Pomimo tych przeciwności i barier przy niektórych parafiach próbowano tworzyć placówki oświatowe. W takich szkołach duchowieństwo nauczało czytania, pisania, liczenia oraz podstawowych modlitw. Już w 1860 roku na terenie guberni grodzieńskiej funkcjonowało sto takich szkół, w roku 1867 zaś ich liczba wzrosła do czterystu placówek. Ten niezwykły rozmach i dynamizm świadczy o niezwykłym zaangażowaniu hierarchów cerkiewnych i duchowieństwa w edukację i oświatę terenów zlatynizowanych. Kolejną reformę oświaty wprowadzono w życie równolegle z uwłaszczeniem chłopów, co świadczyło o skierowaniu uwagi rządu na problemy warstwy chłopskiej i poprawę ich bytu. Oświata i edukacja miały podnieść poziom wykształcenia społeczeństwa, stwarzając im w ten sposób nowe możliwości[33].

Apogeum rozwoju szkolnictwa cerkiewnego zarówno w guberni grodzieńskiej, jak i w północno-zachodniej części Imperium Rosyjskiego przypada na połowę lat 80. XIX wieku, po wydaniu dekretu „Prawa szkolnictwa cerkiewnego" Świątobliwego Synodu z 13 czerwca 1884 roku. Zgodnie z dekretem szkoły przechodziły pod zwierzchnictwo duchowieństwa diecezjalnego i lokalnego. Na mocy dekretu postanowiono powołać

[32] Szkolnictwo cerkiewne oraz klasztorne miało w Rosji tradycję tak długą, jak samo prawosławie, lecz od zawsze skierowane było tylko do małego odsetka społeczeństwa. Próba upowszechnienia edukacji w Rosji miała miejsce już za czasów cara Iwana Groźnego. W 1551 r. na soborze cerkiewnym po raz pierwszy w historii kraju duchowieństwu powierzono zarządzanie oświatą i edukacją. Za: I. Matus, *Szkolnictwo cerkiewno-parafialne w powiecie bielskim w latach 1884-1914 na tle sytuacji oświatowej w diecezji grodzieńskiej. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2006, s. 18. Historia szkolnictwa świeckiego datuje się od czasów Piotra Wielkiego i jego reform edukacyjnych. Reformy te podzieliły klasowo społeczeństwo pod względem oświaty na długie lata, gdyż car uważał, że prawo do obowiązkowego wykształcenia mają dzieci wywodzące się z rodów szlacheckich, urzędniczych oraz duchownych. Szerzej: H. Troyat, *Piotr Wielki. Geniusz i szaleństwo*, Warszawa 2005, s. 223.

[33] H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 112-113.

organ sprawujący władzę nad szkolnictwem, a do tego czasu zwierzchnictwo nad resortem edukacji powierzono oberprokuratorowi Świątobliwego Synodu. Nadzorująca szkolnictwo Rada Szkolna przy Świątobliwym Synodzie została powołana w Petersburgu 19 stycznia 1885 roku[34].

Kolejne miesiące potwierdziły słuszność decyzji Synodu. W pierwszych miesiącach po wydaniu dekretu tylko w samym Grodnie otwarto 28 szkół cerkiewnych. W 1889 roku w Grodnie powołano diecezjalną radę naukową. W 1895 roku przy monasterze pw. Najświętszej Marii Panny otwarto szkołę śpiewu cerkiewnego, co wskazywało na poziom rozwoju szkolnictwa i merytorycznego przygotowania wiernych do pracy dla dobra Cerkwi[35].

Edukacyjna misja duchowieństwa wśród laikatu przynosiła owoce nie tylko Cerkwi prawosławnej, ale także całemu krajowi. Edukując wiernych, duchowni przyczynili się do podniesienia poziomu oświaty mniej uprzywilejowanej, lecz znacznej części społeczeństwa ówczesnej Rosji. Dzięki ich wytężonej pracy ludność chłopska przeszła z tradycji ustnej do pisanej, na wsi pojawiła się książka oraz prasa, rozwinęła się również działalność kulturalna. Z uwagi na coraz większe zainteresowanie czytelnictwem tworzono biblioteki oraz czytelnie[36], dzięki czemu ludność wiejska mogła orientować się w wydarzeniach w państwie oraz we wszelkich zmianach w prawodawstwie, które w tym czasie często dotyczyły ich samych[37].

Świątobliwy Synod na wniosek konsystorza wileńskiego oraz informowany przez biskupa Józefa Siemaszkę dbał również o sytuację materialną duchowieństwa wchodzącego w skład kleru guberni grodzieńskiej. W 1840 roku na terenie Grodzieńszczyzny znajdowały się 304 cerkwie w 16 dekanatach. Dekanaty skupiały po kilka parafii, których wizytacją zajmowali się dziekani. Z każdej wizytacji sporządzano sprawozdanie,

[34] I. Matus, *Szkolnictwo cerkiewno-parafialne w powiecie bielskim w latach 1884-1914 na tle sytuacji oświatowej w diecezji grodzieńskiej. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2006. s. 35. Rada Szkolna odpowiadała za programy nauczania, cenzurę, redakcję podręczników oraz pomoce szkolne, prowadzenie działalności wydawniczej oraz sprzedaż bądź darowiznę książek do konkretnych placówek oświatowych. Ponadto była ona również odpowiedzialna za przyjmowanie subsydiów, raportów diecezjalnych rad szkolnych — swoich okręgowych odpowiedników. Na podstawie tych analiz sporządzano doroczne statystyki oświatowe dla całego kraju. Tamże.

[35] А. А. Ярошевич, *Гродненская и Волковыская епархия*; za: www.pravenc.ru. [dostęp 25.06.2015]; ЛЕВ, 1898, № 47, c. 478; por.: A. Mironowicz, *Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2005, nr 23, s. 14-15.

[36] ЛЕВ, 1898, № 47, s. 452-453.

[37] J. Sobczak, *Mikołaj II — ostatni car Rosji*, Warszawa 2009, s. 250.

z którym następnie zapoznawał się biskup danej diecezji, do której należała wizytowana parafia oraz dekanat. Miało to usprawnić funkcjonowanie diecezji, jej zarządzanie oraz nadzorowanie. Takie sprawozdania niegdyś miały charakter jawny i były publikowane w „Litewskich Wiadomościach Eparchialnych" bądź w ich grodzieńskim odpowiedniku — wydawanych każdego tygodnia „Grodzieńskich Wiadomościach Eparchialnych"[38]. Na łamach prasy cerkiewnej publikowane były również listy hierarchów skierowane do swych poprzedników przy okazji zdjęcia z urzędu w danej diecezji bądź przeniesienia do innej eparchii oraz zwroty do wiernych[39]. Hierarchowie w listach publicznych zwracali się do duchowieństwa, nawołując do głębokiej wiary, patriotycznej miłości i oddaniu carowi oraz ojczyźnie, często odwołując się przy tym do aktualnej sytuacji politycznej w państwie[40]. „Grodzieńskie Wiadomości Eparchialne" były wydawane od 1901 roku. Składały się one z działu oficjalnego oraz nieoficjalnego. Publikowano w nim artykuły z zakresu historii Cerkwi zarówno na terenie Grodzieńszczyzny, jak i całej Rosji, teologii porównawczej oraz dogmatyki. Zamieszczano tam również dane na temat aktualnego stan parafialnego oraz relacje z wydarzeń z życia diecezji, które stanowią swoistą kronikę, oraz kazania i artykuły dotyczące życia duchowieństwa[41].

Po przyłączeniu Grodzieńszczyzny do Imperium Rosyjskiego sytuacja duchowieństwa w nowo przyłączonych guberniach również uległa nieznacznej poprawie. Dzięki właściwej ocenie sytuacji materialnej parafii, w tym również duchowieństwa, Świątobliwy Synod po zapoznaniu się ze sprawozdaniami z wizytacji parafialnych mógł właściwie reagować i wydawać decyzje dotyczące finansowania jednostek parafialnych, zwłaszcza najuboższych. Mając na uwadze zabezpieczenie materialne duchowieństwa, zarządów cerkiewnych oraz parafii 20 lipca 1842 roku wydany został dekret Świątobliwego Synodu regulujący finansowanie parafii, które, biorąc pod uwagę liczbę parafian, podzielono na 7 kategorii, według których mieli być dofinansowywani proboszczowie. Najwięcej cerkwi wyma-

[38] ЛЕВ, 1898, № 2, с. 36-38; ГЕВ, 1905, № 15, с. 434-501. Szerzej por.: A. Mironowicz, *Likwidacja unii kościelnej na soborze połockim*, [w:] *Bizancjum — Prawosławie — Romantyzm. Tradycja wschodnia* ***w*** *kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski i K. Korotkich, s. 147-155; tenże, *Likwidacja unii na soborze*, „Białostockie Teki Historyczne", 2009, nr 7, s. 39-50.

[39] *Реч архиепископа Иеронима при прощании с паствой литовской*, ЛЕВ, 1898, № 14, с. 131; *Реч преосвященнейшего Иоакима, епископа брестскаго, сказанная 25 марта*, tamże, s. 131-132.

[40] *Протокол пастырских собраний духовенства города Гродна 7 и 8 апреля 1905 г.*, ГЕВ, 1905, № 12, с. 501-502.

[41] Ks. D. Rusnak, *Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku*, [w:] *Latopisy Akademii Supraskiej 5*, red. M. Kuczyńska, U. Pawluczuk, Białystok 2014, s. 225.

gających wsparcia finansowego znajdowało się na terenie Białostocczyzny, gdzie parafie z niewielką liczbą wiernych funkcjonowały wśród innowierczej ludności. Kolejny dekret z 10 maja 1843 roku konfiskował ziemię parafialną, uprawianą wtedy przez parafian i przyznawał proboszczowi dziesięcinę. Pozostałą ziemię oddano w użytkowanie członkom rady parafialnej[42]. Dekret regulował również kwestię zamieszkania zarówno proboszcza, jak i rady parafialnej, diakona oraz osoby przysługującej w cerkwi. Każda parafia musiała posiadać dom parafialny, wybudowany na koszt parafian. Dekret opisywał nawet dokładny podział części mieszkalnej pomiędzy domowników, np. mieszkanie proboszcza miało składać się z trzech pokoi i kuchni, natomiast diakonowi i przysługującemu zapewniano po jednym pokoju. Lokatorzy zobowiązani byli do wykonywania drobnych napraw na własny koszt, duże zaś remonty oraz dostarczanie drewna opałowego były obowiązkiem parafian[43]. Wiele do życzenia pozostawiał sam byt duchowieństwa. Z powodu ciężkiej sytuacji materialnej w 1842 roku powołano komitet gubernialny zajmujący się realizacją zarządzeń zmierzających do poprawy sytuacji materialnej lokalnego duchowieństwa oraz ich rodzin. Taka pomoc była udzielana po powołaniu diecezji wileńsko-litewskiej i była kontynuowana na terenie diecezji grodzieńsko-brzeskiej[44]. Szczegółowe przykłady takiej działalności znaleźć można na łamach „Litewskich Wiadomości Eparchialnych" i „Grodzieńskich Wiadomości Eparchialnych".

Odrodzenie prawosławia na terenach zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego i wejście Cerkwi prawosławnej na tych ziemiach w struktury Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej miało również swój negatywny wydźwięk. Przede wszystkim zaważyło to i opóźniło odrodzenie narodowe rdzennych mieszkańców tych ziem — Białorusinów. Imperium Rosyjskie składało się bowiem z mozaiki etniczno-kulturowej osadzonej w obrębie granic jednego kraju, co niejednokrotnie stwarzało problemy głównie na płaszczyźnie politycznej. O ile misjonarstwo odnosiło pewne sukcesy na stepach azjatyckich, adaptując wierzenia poszczególnych plemion pogańskich do prawosławia, o tyle różnice kulturowe i etniczne czy też językowe stanowiły dużo bardziej złożone problemy pomiędzy państwowym aparatem admi-

42 H. Surynowicz, *Organizacja Cerkwi prawosławnej*, [w:] *Pokazanie Cerkwie prawdziwej... Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, s. 138.

43 ГЕВ, 1901, № 17, с. 144; por.: A. Mironowicz, *Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku*, [w:] „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2005, nr 23, s. 14-15.

44 *Документы по истории православной церкви на Беларуси XVIII—XX вв. в фондах государственных архивов Республики Беларусь: межархивный справочник*, авт.-сост. О. А. Добычина и др., Минск 2003, с. 23.

nistracyjnym a lokalnym plemieniem bądź narodowością, zamieszkującą obszar zajęty przez Rosję. Podobna sytuacja miała miejsce na terenie guberni grodzieńskiej oraz w pasie rosyjskiej granicy zachodniej, przy której położona jest współczesna Ukraina zachodnia. Po rozbiorach Rzeczypospolitej i włączeniu Grodzieńszczyzny w skład Imperium Rosyjskiego Kościół prawosławny na terenach współczesnej Białorusi początkowo zachowywał swoją dawną obrzędowość oraz tradycje. Warto nadmienić, iż prawosławie na ziemiach białoruskich było przecież spadkobiercą chrześcijańskiej tradycji bizantyjskiej, która dotarła na te ziemie już w IX wieku. Ponad tysiącletnia tradycja chrześcijaństwa bizantyjskiego wywarła ogromny wpływ na lokalną ludność, dla której obrządek wschodni z czasem stał się nierozłącznym elementem życia religijnego. Wpływy bizantyjskie odcisnęły swoje piętno na wszystkich aspektach życia społecznego ludności zamieszkującej ziemie białoruskie między innymi w ich kulturze i religii. Wpływy Bizancjum widoczne były w sztuce sakralnej, kulturze starobiałoruskiej oraz cerkiewnosłowiańskim języku liturgicznym.

Ponadto Świątobliwy Synod na podstawie relacji konsystorza na temat trudnej sytuacji losowej rodzin duchowieństwa diecezji opiekę nad wdowami oraz sierotami po śmierci duchownych przydzielił przewodniczącemu konsystorza. Jednym z jego obowiązków było udzielanie zasiłków pieniężnych dla potrzebujących. Przypadki takie rozpatrywano indywidualnie, przyznawane zaś sumy zależały od sytuacji materialnej potrzebującej rodziny[45]. Pomimo wzrostu liczby wiernych parafie w guberni grodzieńskiej borykały się z problemami finansowymi, gospodarczymi oraz organizacyjnymi. Decydującą pomoc w tym zakresie Świątobliwy Synod okazywał wielokrotnie dzięki interwencji i wstawiennictwu biskupów wileńsko-litewskich. Dotacje i środki na organizację zaplecza mieszkalnego dla duchowieństwa płynęły z Petersburga. Dzięki nim Cerkiew prawosławna na Grodzieńszczyźnie była w stanie prowadzić remonty świątyń i domów parafialnych oraz zabezpieczyć duchowieństwo pod względem materialnym.

[45] Oprócz materialnej opieki nad wdowami i sierotami po zmarłych duchownych do obowiązków przewodniczącego Konsystorza należały: sprawy kadrowe diecezji oraz Konsystorza, organizowanie szkół duchownych, zaopatrzenie parafii w księgi parafialne oraz nadzór nad prowadzeniem czasopism cerkiewnych. Do zadań wiceprzewodniczącego należał nadzór nad budownictwem cerkiewnym oraz podejmowanie decyzji w sprawach budownictwa sakralnego dotyczące innych wyznań, pisanie sprawozdań, sprawy majątkowe siedzib biskupów i konsystorza, monasterów, nadzór nad strukturami parafialnymi oraz wyposażenie cerkwi parafialnych, a także sprawy darczyńców i podziękowań za ofiary na rzecz Cerkwi prawosławnej oraz potrzebujących. Za: H. Surynowicz, *Organizacja Cerkwi prawosławnej...*, [w:] *Pokazanie Cerkwie prawdziwej... . Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, s. 136.

Władze carskie wcześniej nie wykorzystywały Cerkwi prawosławnej do celów politycznych i propagandowych. W każdym razie wpływy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej nie były tu silne do czasu powstania listopadowego. Samo prawosławie na terenach zachodnich guberni zaczęło odzyskiwać swą liczebność dopiero po całkowitej likwidacji unii, w wyniku czego stało się ono na Grodzieńszczyźnie i w innych guberniach białoruskich wyznaniem panującym i tak jak niegdyś jego rola wśród społeczeństwa zamieszkującego te tereny gwałtownie wzrosła. To skłoniło władze rosyjskie do narzucenia wszystkim ośrodkom prawosławnym na Grodzieńszczyźnie obowiązującego w całej Rosji ustroju synodalno-konsystorskiego. To posunięcie przyczyniło się do likwidacji odrębności prawnej oraz organizacyjnej Cerkwi w guberni grodzieńskiej. Od współzarządzania i wpływu na decyzje w sprawach cerkiewnych wyeliminowano wszelki element świecki, w tym bractwa cerkiewne[46]. Wchłonięcie terytorialne zaowocowało likwidacją specyfiki kulturowej oraz niezależności organizacyjnej. Odrodzenie prawosławia polegało na rusyfikacji nowych terenów, a na gruncie sakralno-religijnym — na odsunięciu lokalnych duchownych sprawujących posługę w parafiach i zastąpieniu ich duchowieństwem sprowadzonym z Rosji, głównie z Moskwy, Petersburga, Kazania — ważnych ośrodków rosyjskiej edukacji teologicznej. Przybyłe duchowieństwo organizowało życie parafialne oraz liturgiczne według tradycji, reguł i praw obowiązujących w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej z całkowitym pominięciem tradycji Cerkwi lokalnej oraz miejscowej tradycji i obrzędowości. To zdecydowało o zatraceniu tożsamości wiernych. Po kasacie unii brzeskiej władze carskie śmiało ingerowały w sprawy Cerkwi, wystosowały szereg nakazów dotyczących organizacji i budownictwa obiektów sakralnych na nowo przyłączonych terenach. Obowiązek budowania świątyń, szkół cerkiewnych oraz utrzymywania duchownych złożono na barki lokalnego ziemiaństwa, co spotkało się ze sprzeciwem ze strony ziemian wyznania katolickiego, które nie było zainteresowane rozwojem prawosławia. W rezultacie rząd carski skonfiskował majątki duchowieństwa i wziął na siebie obowiązek utrzymywania kleru zarówno prawosławnego, jak i katolickiego. Rozporządzenie rządu carskiego o utrzymaniu materialnym duchowieństwa było posunięciem dość nieprzemyślanym i być może pochopnym. Podejmując taką decyzję, carat mógł nie mieć dostatecznego rozeznania w sytuacji społeczno-wyznaniowej na ziemiach zachodnich guberni, gdzie katolicyzm był wyznaniem szlachty, prawosławie zaś ludności chłopskiej. To zmieniałoby

[46] A. Mironowicz, *Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku*, [w:] „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2005, nr 23, s. 14-15.

sytuację wyznaniową na terytorium, gdzie protektorat nad Cerkwią prawosławną oraz jej wiernymi miałaby sprawować katolicka szlachta[47].

Ludność chłopska w XIX wieku przeważała liczebnie w stosunku do warstwy ziemiańskiej. Progres demograficzny na terenach prawosławnych w zachodnich guberniach rosyjskich zaowocował również w sferze religijnej. Pod koniec tegoż wieku w guberni grodzieńskiej funkcjonowały 4 monastery oraz ponad 500 cerkwi. W tym samym czasie zmniejszono liczbę klasztorów rzymskokatolickich — pozostawiono tylko 2, natomiast liczbę kościołów zredukowano do 90. Protestanci posiadali wówczas 7 świątyń, a wyznawcy judaizmu 60 synagog. W samym Grodnie były 2 monastery oraz 8 cerkwi, 2 łacińskie klasztory oraz 5 kościołów, luterańska kircha oraz kilka (brak dokładnej liczby) synagog, w tym jedna największa na ziemiach białoruskich[48].

28 grudnia 1899 roku Świątobliwy Synod wydał zgodę na wydzielenie z części eparchii wileńsko-litewskiej nowej samodzielnej diecezji grodzieńsko-brzeskiej z siedzibą biskupa zarządzającego w Grodnie. Jej granice miały się pokryć z granicami administracyjnymi, guberni grodzieńskiej, okręgu brzeskiego i wschodnich terenów Podlasia z okręgiem białostockim włącznie. Od zachodu eparchia sąsiadowała z gubernią warszawską i lubelską Królestwa Polskiego, od północnego zachodu — z gubernią augustowską, od wschodu — z mińską, na południu zaś — z wołyńską. Leżące między Niemnem i Prypecią ziemie niegdyś nazywane były „wrotami Europy", gdyż przez nie przemieszczały się różne narody[49]. Pierwszym biskupem diecezji został mianowany Joachim Lewicki[50], ówczesny biskup brzeski, sufragan diecezji wileńsko-litewskiej[51].

47 R. Radzik, *Rozwój narodowy społeczności polskiej i białoruskiej w okresie zaborów*, [w:] *Historycy wobec problemów tożsamości narodowej i europejskiej — między nacjonalizmem, a uniwersalizmem XVIII—XX wiek*, „Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej", Lublin 1992, t. I, s. 42-43.

48 А. В. Кузьмин, Л. Е. Кулаженко, *Гродненская и Волковысская епархия,* [w:] *Православная энциклопедия*, с. 154.

49 *Материалы для географии и статистики России*, с. 128.

50 Biskup Joachim — imię świeckie Jan Jakimowicz Lewicki — urodził się 30 marca w 1853 r. w guberni kijowskiej w rodzinie psalmisty. Ukończył Prawosławne Seminarium Duchowne w Kijowie, Akademię Kijowsko-Sofijską oraz Kijowską Akademię Duchowną w 1879 r. z tytułem kandydata nauk teologicznych. Po ukończeniu studiów wykładał w seminarium duchownym w Rydze. 24 czerwca 1884 r. został wyświęcony na duchownego i wszedł w skład kleru soboru katedralnego w Rydze. W 1883 r. wykładał w ryskiej Szkole Junkrów Piechoty. Po śmierci żony oraz córki 28 czerwca 1893 r. przyjął postrzyżyny mnisze z imieniem Joachim. Krótko po tym wydarzeniu został podniesiony do godności archimandryty oraz mianowany rektorem prawosławnego seminarium duchownego w Rydze. 14 stycznia 1896 r. odbyła się chirotonia biskupia archimandryty Joachima w soborze św. Izaaka w Petersburgu. Biskup Joachim otrzymał tytuł biskupa Bałckiego, wikariusza diecezji Kamieniec-Podolski. Od 1897 r. niósł

W początkach swego funkcjonowania diecezja administracyjnie była podzielona na sześć dekanatów — brzeski, wołkowyski, grodzieński, kobryński, prużański i słonimski[52]. Eparchia posiadała 612 cerkwi i kaplic (w tym 350 cerkwi parafialnych), w których posługę niosło 365 duchownych i 30 diakonów. W granicach diecezji znajdowało się również 5 ośrodków monastycznych z łączną liczbą 42 mnichów. Były to monastery pw. św. św. Borysa i Gleba oraz Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Grodnie, Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Żyrowicach, Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu oraz Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Krasnymstoku[53]. W samym Grodnie zaś funkcjonowała cerkiew katedralna pw. Mądrości Bożej, św. Aleksandra Newskiego, dwie cerkwie pw. św. św. Borysa i Gleba — parafialna na Kołoży oraz monasterska, Narodzenia Najświętszej Marii Panny przy żeńskim monasterze pod tym samym wezwaniem, kaplica cmentarna pw. św. Marty, cerkiew św. Włodzimierza usytuowana przy szkole parafialnej oraz 7 kaplic domowych[54]. Wymieniony stan ilościowy cerkwi oraz duże zaplecze duszpasterskie idące w parze z dobrze rozwiniętym szkolnictwem parafialnym było dowodem efektywnego samodzielnego funkcjonowania diecezji.

posługę jako biskup brzeski, wikariusz diecezji litewskiej. Po utworzeniu diecezji grodzieńskiej biskup Joachim w latach 1900-1903 był biskupem nowo powstałej eparchii, zaś 26 listopada 1903 r. został przeniesiony do diecezji orenburskiej i uralskiej, w której prowadził szeroko zakrojoną działalność misyjną ukierunkowaną na sekty oraz innowierców. Dzięki trudom jego pracy do Cerkwi prawosławnej przyłączyła się duża liczba innowierców oraz osób będących w sektach. 10 sierpnia 1910 r. powołany na ordynariusza diecezji nowogrodzkiej i arzamaskiej, w której to organizował pomoc dla rannych na froncie żołnierzy podczas I wojny światowej. 6 maja 1916 r. został podniesiony do godności arcybiskupiej. W latach 1917-1918 był członkiem Soboru Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi. Po rewolucji lutowej otrzymał zakaz wjazdu do Nowogrodu. Udał się na Krym, gdzie w 1921 r. został zamordowany w niewyjaśnionych okolicznościach. Z uwagi na różne wersje utraty życia nie jest znana dokładna data jego śmierci. Za http://www.hrono.info/biograf/bio_i/ioakim_levit.php [dostęp 25.06.2015].

51 А. А. Ярошевич, *Гродненская и Волковысская епархия*; za: www.pravenc.ru [dostęp 25.06.2015].

52 *Документы по истории православной церкви на Беларуси XVIII—XX вв.*, с. 13-14.

53 U. Pawluczuk, *Ośrodki monastyczne w XIX w. na terenach Rzeczypospolitej*, [w:], *Pokazanie Cerkwie prawdziwej*, s. 155.

54 Według „Statystycznego opisu parafii prawosławnych eparchii litewskiej", sporządzonego przez Nikołaja Izwiekowa, w 1893 r. w powiecie grodzieńskim funkcjonowało 28 parafii w następujących miejscowościach: Werejki, Brzostowica Wielka, Wiercieliszki, Hołowczyce, Golnie, Grodno (przy Soborze), Hołynka, Dereczyn, Druskienniki, Dubno, Żydomla, Indura, Klepacze, Komotowo, Kopciówka, Kotra, Krynki, Łasza, Brzostowica Mała, Masalany, Mostowlany, Jeziory, Olekszyce, Padziwinowicze, Skidel, Cieciorówka, Czerlonka, Jatwieź. Н. Д. Извеков, *Статистическое описание Православных приходов Литовской епархии*, Вильна

Leonid Uspienski wiek XIX w Rosji opisał jako czas syntezy kulturowej i oświatowej, gdy państwo przeżywało największy rozkwit kultury narodowej. Dotyczył on wszystkich aspektów kulturowych i duchowych, co przejawiło się w twórczości kształtującej całość życia w Imperium Rosyjskim[55]. Czas ten jednak, według tegoż samego teologa, miał swoją ciemną stronę w odniesieniu do Kościoła prawosławnego. Pomimo rozwoju jego struktur, szkolnictwa duchownego, odrodzenia duchowości, prawosławie w XIX wieku przeżyło okres rozwarstwienia, a nawet upadku i wypaczenia. Rola Kościoła prawosławnego została przez władze carskie ograniczona do poziomu instytucji obrzędowej, co sprowadziło na Cerkiew falę apostazji w szeregach najwyższych warstw społecznych. Dochodziło do rozchwiania balansu wiary przechodzącej ze skrajnej pobożności do jej kompletnego braku. Taki obraz społeczeństwa stwarzał podatny grunt do rozpowszechniania się sekt religijnych oraz ruchów masońskich, których ideologia była skierowana przeciwko samej Cerkwi prawosławnej[56].

Z perspektywy czasu i na podstawie powyższego materiału ciężko jest wysnuć jednoznaczne wnioski. Jednak biorąc pod uwagę uwarunkowania polityczne, społeczne i ekonomiczne, jakie panowały w XIX wieku na ziemiach zachodnich Imperium, można przyznać, iż sprzyjały one rozwojowi prawosławia i jego powrotowi na tereny, które zostały schrystianizowane w obrządku wschodnim blisko tysiąc lat wcześniej — na Wileńszczyznę i Grodzieńszczyznę. Ta ostatnia dzięki rozrostowi demograficznemu zarówno samego Grodna, jak i okolicznych miasteczek i wsi, podniosła swój status administracyjny poprzez otrzymanie rangi guberni. To zaowocowało rozwojem demograficznym parafii prawosławnych utworzonych na tych terenach. Duchowieństwo, które kształciło się w akademiach teologicznych w Petersburgu, Kijowie, Moskwie i Kazaniu, swą wiedzę wykorzystywało w szkołach parafialnych, edukując tym samym lokalne społeczeństwo[57].

Miejscowa ludność prawosławna dostrzegła potencjał kulturalny, zaplecze gospodarcze oraz szeroko zakrojoną działalność cerkiewną. Z inicjatywy działaczy cerkiewnych powstawały bractwa i ich żeńskie odpowiedniki — siestriczestwa oraz instytucje charytatywne zgromadzone wokół parafii. Ich działalność była skierowana zwłaszcza na ludność wiejską i miała na celu podniesienie ich poziomu życia poprzez zakładanie bibliotek, organizację cykli wykładów dotyczących nie tylko tematyki cerkiewnej i duchownej, ale również różnych sfer życia codziennego.

1893, с. 66-76; Арх. Афанасий (Мартос), *Беларусь в исторической государственной и церковной жизни*, Минск 1990, с. 242-243.

55 L. Uspienski, *Teologia ikony*, Warszawa 2009, s. 365.

56 Tamże, s. 367.

57 Archim. Jerzy (Pańkowski), *W poszukiwaniu zbawienia*, s. 17.

Bractwa cerkiewne rozrastały się liczebnie, uzyskując status bractw diecezjalnych. Bractwem diecezjalnym było np. od 1882 r. bractwo sofijskie przy soborze pw. Mądrości Bożej w Grodnie, założone w 1866 r. bractwo przy katedrze pw. Przemienienia Pańskiego w Słonimiu. Najdłuższą tradycją szczyciło się powstałe w 1560 r. bractwo św. Mikołaja w Brześciu, którego członkowie bronili czystości wiary prawosławnej w czasach unii brzeskiej. Bractwa cerkiewne były dość powszechnymi organizacjami cerkiewnymi, które na przełomie XIX i XX wieku funkcjonowały na terenie guberni przy niemal każdej cerkwi. Najbardziej aktywne było bractwo św. św. apostołów Piotra i Pawła w Wołkowysku, funkcjonujące z przerwami w latach 1866-1870 oraz 1873-1915. Bractwo koncentrowało się na odbudowie na terenie miasta kaplic, upamiętniających zburzone w okresie unii bądź przemianowane na świątynie unickie cerkwie[58].

W XIX wieku granice niemal każdej guberni pokrywały się z granicami diecezji prawosławnych. Zapewne z tego powodu wierni guberni grodzieńskiej wyszli z inicjatywą utworzenia odrębnej diecezji grodzieńskiej z siedzibą biskupa w Grodnie. Według „Grodzieńskich Wiadomości Eparchialnych" na początku XX wieku w granicach guberni grodzieńskiej znajdowało się 350 prawosławnych parafii liczących 850 tysięcy wiernych[59].

Powstanie diecezji grodzieńskiej ze względu na zaplecze gospodarcze, kulturalne oraz demograficzne było jedynie kwestią czasu i stanowiło kolejny etap w historii Kościoła prawosławnego w zachodniej części Imperium Rosyjskiego. Na włączonych w wyniku zaborów ziemiach władze carskie oraz cerkiewne dążyły do odbudowy wiary prawosławnej, doświadczonej prześladowaniami średniowiecza oraz unii brzeskiej, która w znacznym stopniu ograniczyła liczebność wiernych prawosławnych na Grodzieńszczyźnie i Wileńszczyźnie. Carskie władze nie raz sięgały po środki propagandowe do zwalczania polskich wpływów i likwidacji kultury łacińskiej w zachodnich guberniach cesarstwa, co spotykało się z gwałtownym sprzeciwem ludności wyznania rzymskokatolickiego, doprowadzało do powstań, jak to w latach 1863-1864.

Historia Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny, czyli zachodnich ziem Rusi Czarnej, świadczy, że od zawsze były one miejscem styku zarówno kultur, jak i religii. Dlatego we wczesnym średniowieczu stawały się areną częstych wojen i w ich wyniku zmian granic administracyjnych. Rząd carski, w przeciwieństwie do Świątobliwego Synodu, nie wspierał materialnie Cerkwi prawosławnej. Na terenie zarówno Grodzieńszczyzny, jak i po-

[58] А. В. Кузьмин, Л. Е. Кулаженко, *Гродненская и Волковыская епархия*, [w:] *Православная энциклопедия*, s. 155.

[59] *Сотлетие гродненской губерни*, ГЕВ, 1902, № 2, с. 13.

zostałych guberni zachodnich, polityka carska była skierowana na zmianę prawosławia białoruskiego, pozbawienie go miejscowych tradycji oraz zastąpienie ich obrzędowością wewnątrzrosyjską. Temu celowi służyło przysyłanie do parafii oraz monasterów zrusyfikowanego duchowieństwa, wcielającego w życie państwowe i cerkiewne nakazy administracyjne. Na przykład duchowieństwu zakazano wygłaszania kazań w języku białoruskim, wprowadzając w jego miejsce język rosyjski. Miejscowe duchowieństwo, wywodzące się w dużej mierze z rodzin unickich, nie cieszyło się zaufaniem władz świeckich i cerkiewnych, obawiających się kontynuowania naleciałości unickich. Natomiast zrusyfikowane duchowieństwo nie reprezentowało lokalnych interesów narodowych. Władze administracyjne wyznawców prawosławia na Grodzieńszczyźnie i Wileńszczyźnie traktowały jako ludność rosyjską, lokalna zaś Cerkiew prawosławna realizowała zamierzenia i postanowienia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej oraz politykę Imperium Rosyjskiego[60]. Elementy rusyfikujące ziemie białoruskie można dostrzec w każdym aspekcie funkcjonowania Cerkwi prawosławnej na obszarze guberni grodzieńskiej — od wielkoruskiej obrzędowości, poprzez eliminację lokalnej tradycji religijnej, charakteru szkolnictwa cerkiewnego oraz państwowego, po organizację obchodów rocznicowych wydarzeń historycznych związanych z Rosją i historią Cerkwi[61].

Samo Grodno podniosło swój status, stając się stolicą guberni w 1801 roku. W przypadku Grodzieńszczyzny jej bogate zaplecze gospodarcze i demograficzne pretendowało ją do tego, aby wzorem pozostałych guberni została ona podniesiona do rangi samodzielnie funkcjonującej diecezji. Rokowało to szybki rozwój struktur parafialnych oraz misyjnych na jej terenie. Ustanowienie diecezji z biskupstwem w stolicy guberni stawiało gubernię grodzieńską na równi z innymi guberniami Imperium Rosyjskiego. Z całą pewnością XIX wiek to ważny etap w historii Grodzieńszczyzny. Potencjał tego regionu został wykorzystany przez władze w dogodnym dla inwestycji czasie, przyczyniając się do rozwoju guberni zachodnich, ze szczególnym uwzględnieniem ziem przyłączonych w 1795 roku do Rosji. Rusyfikacja tych terenów, umocnienie pozycji militarnych, a zwłaszcza odnowienie prawosławia na terenach Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny zunifikowały te obszary z pozostałą częścią kraju. Władze bardzo chciały,

[60] A. Mironowicz, *Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku*, [w:] „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2005, nr 23, s. 14-15.

[61] R. Radzik, *Rozwój narodowy społeczności polskiej i białoruskiej w okresie zaborów*, [w:] *Historycy wobec problemów tożsamości narodowej i europejskiej — między nacjonalizmem, a uniwersalizmem XVIII—XX wiek*, „Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej", Lublin 1992, t. I, s. 42-43.

aby nowo przyłączone ziemie dorównywały pod względem stanu gospodarczego, intelektualnego oraz wyznaniowego pozostałym guberniom.

Przeobrażeniom uległy wszystkie struktury administracji cerkiewnej. Gruntownie przeorganizowane zostały cerkwie pounickie. Ich stan materialny wymagał natychmiastowych decyzji władz cerkiewnych. Podupadające parafie obsadzono doświadczonym duchowieństwem, które było w stanie dokonać ożywienia życia parafialnego oraz przeprowadzenia remontów świątyń. Stało się to powodem obsadzania parafii duchowieństwem z głębi kraju. Takie decyzje Świątobliwego Synodu bez wątpienia były podyktowane stanem szkolnictwa w guberni grodzieńskiej, w której jedynie przez sześć lat (1839-1845) działało Prawosławne Seminarium Duchowne przy monasterze w Żyrowicach, nie zaspokajając w pełni potrzeb kadrowych duchowieństwa. Sytuacja materialna i finansowa duchowieństwa również wymagała pomocy Świątobliwego Synodu, który wspierał finansowo nie tylko duchownych, ale również ich rodziny, wdowy i sieroty. Dbano również o zabezpieczenie socjalne i odpowiednie zakwaterowanie duchowieństwa.

Ważne miejsce w strukturze cerkiewnej zajmowali laiccy działacze cerkiewni, którzy pomagali duchowieństwu przy pracach cerkiewnych, zakładali bractwa cerkiewne i siestriczestwa, „ochranki", organizowali parafie i pomagali w integracji wiernych, co zaowocowało większym udziałem w nabożeństwach. Wzmożona pomoc działaczy cerkiewnych koncentrowała się na szkolnictwie, organizacji wykładów mających na celu polepszenie życia codziennego zwłaszcza mieszkańców wsi, którzy nie mieli dostępu do szkół oraz bibliotek. Działalność oświatowa na terenach wiejskich również była dziełem bractw oraz działaczy cerkiewnych patronujących rozwojowi życia parafialnego.

Summary

The establishment of the Grodno eparchy

The article presents the history of the Orthodox Church in the Grodno Governorate, with a focus on the period immediately preceding the establishment of the Grodno diocese in 1900. It lists arguments that justified the decision of establishing a new diocese: the dynamic development of parishes in quantitative terms and the expansion of parochial structures. The 19th century was also a period of the growing number of monastic vocations, which resulted in the development of monasteries. In the Tsarist Russia, the 19th century was marked by spiritual revival, which was also influenced by distinguished ascetics and saints, such as St. Theophan the Recluse, St. John of Kronstadt, St. Seraphim of Sarov and the holy Fathers of the Optina Pustyn Monastery. The educational activity of Metropolitan Anthony Khrapovitsky also played an important role. Spiritual literature was disseminated and priests from central Russia were sent to the western governorates. It was also a period when unites returned to the Orthodox faith, which caused the expansion of the Orthodox Church structures in individual parishes. Orthodox schools were organized, which was an important achievement on the part of the clergy. The clergy themselves

improved their economic status owing to financial aid, establishing the pension fund, regulating the situation of parish houses and their comprehensive renovation. The Holy Synod, wealthy gentry and Orthodox fraternities played a vital role in financial support. The Grodno region had always been an important centre on the map of the Orthodox Diocese of Lithuania and Vilnius.

Змест

Узнікненне Гродзенскай епархіі

Дадзены артыкул прадстаўляе гісторыю Праваслаўнай царквы ў Гродзенскай губерні. Аўтар засяроджвае ўвагу на перыядзе, які непасрэдна папярэджваў узнікненне Гродзенскай епархіі ў 1900 годзе і прыводзіць аргументы, якія прамаўлялі за неабходнасцю заснавання новай епархіі: дынамічны колькасны рост вернікаў у прыходах і пашырэнне прыхадскіх структур. У XIX стагоддзі наглядаецца колькасны рост манаскіх прызванняў, што ў выніку прывяло да развіцця манастыроў. У царскай Расіі XIX стагоддзе прайшло пад знакам адраджэння духоўнасці. Паўплывалі на гэта выдатныя аскеты і святыя, напрыклад, св. Феафан Рэклюз, св. Іаан Кранштадскі, св. Серафім Сароўскі, айцы Опцінскай пустыні. Важнай была адукацыйная дзейнасць мітрапаліта Антонія (Храпавіцкага). Распаўсюджвалася духоўная літаратура, а ў заходнія губерні засылалася духавенства з цэнтральнай Расіі. У гэтым перыядзе адбылося вяртанне ўніятаў у праваслаўе, што пасадзейнічала развіццю царкоўных структур у паасобных прыходах. Вялікай заслугай духавенства было заснаванне царкоўнага школьніцтва. Таксама само духавенства палепшыла свой эканамічны статус, дзякуючы грашовай дапамозе, стварэнню пенсійнай касы, урэгуляванню сітуацыі прыхадскіх дамоў і іх комплексным рамонтам. Важным звяном у аказанні фінансавай дапамогі духавенству былі Свяшчэнны Сінод, заможная шляхта і царкоўныя брацтвы. Гродзеншчына як рэгіён заўсёды была важным цэнтрам на карце Літоўска-Віленскай епархіі.

Adam Pytel — magister, doktorant studiów III stopnia Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Аляксандр Ланеўскі
(Варшава)

Да пытання аб сялянскім супраціве ў Гродзенскай губерні падчас рэвалюцыі 1905–1907 гадоў*

Бога нет, царя не надо,
Губернатора убьем,
Податей платить не будем,
Во солдаты не пойдем.
(Прыпеўка часоў рэвалюцыі 1905–1907 гг.)

Праблематыка рэвалюцыі 1905–1907 гг. не належыць да папулярных даследчых кірункаў у беларускім навуковым асяроддзі. Практычна без рэха прайшлі сотыя ўгодкі бурлівых падзей пачатку XX ст. Аднак рэвалюцыя, якая, безумоўна, запачаткавала сучасныя палітычныя і грамадскія плыні ў Расійскай імперыі ў масавым маштабе, была значнай падзеяй і па сёння застаецца актуальнай даследчай тэмай. Уплыў ад яе на сабе адчувалі розныя слаі насельніцтва, у тым ліку і сяляне, лічба якіх дасягала прыкладна 84% (1 210 255 чалавек) ад агульнай колькасці жыхароў Гродзенскай губерні. Прынамсі дзеля гэтага факта сяляне ў кантэксце рэвалюцыі і рэвалюцыя ў адчуванні сялян павінна заняць сваё месца сярод сучасных даследаванняў.

Увогуле, трэба сказаць, што Гродзенская губерня з’яўляецца цікавай тэмай для даследчыкаў у сувязі са сваім геаграфічным і этна-канфесійным палажэннем. Не толькі паслярэформенныя гаспадарчыя супярэчнасці (малазямелле, недахоп лесу, выганаў і пакосаў, вялікая цераспалосіца, адсутнасць знакаў, раздзяляючых уладанні памешчыкаў і сялян, неўстанаўленне ў актах зямельнага ўладкавання сялян дакладных меж сервітутных паш) і дэмаграфічны фактар, але і этнічныя, грамадскія і рэлігійныя адносіны паміж жыхарамі губерні, у тым ліку сялянамі, тварылі ў рэгіёне цікавую мазаіку.

Рэвалюцыйная гістарыяграфія савецкага перыяду (Канстанцін Шабуня[1], Вячаслаў Панюціч[2], Уладзімір Пічэта[3], Леанід Ліпінскі, Емя-

* Артыкул падрыхтаваны ў рамах даследавання «Rewolucja 1905 roku w guberni grodzieńskiej. Oblicze ideowe a wymiar praktyczny» (grant FUGA 4, NCN: Nr DEC-2015/16/S/HS/00532).

[1] К. И. Шабуня, *Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг.,* Минск 1962.

[2] В. П. Панютич, *Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861-1914 гг.*, Минск 1996.

[3] В. И. Пичета, *Крестьянское и рабочее движение на Белоруссии в эпоху 1905*

льян Лукянаў[4], Уладзімір Салашэнка[5], Уладзімір Крук[6]), хоць важная і адносна разнастайная, але ж тэндэнцыйная. Згодна з марксісцкай метадалогіяй акцэнт ставіўся на вядучую кіруючую ролю бальшавікоў, арганізуючых рабочых і сялян. Шмат увагі прысвячалася таксама дыферэнцыяцыі сялянства і класавай барацьбе не толькі паміж сялянамі і памешчыкамі, але і ўнутрыкласавым змаганням беднякоў і кулакоў. Сёння тэма патрабуе пераасэнсавання, новых даследаванняў і сучасных навуковых падыходаў[7]. Можна дакладна сказаць, што ў савецкай гістарыяграфіі ўплывы РСДРП сярод сялян Гродзенскай губерні перабольшаны. У дадатку працы савецкіх аўтараў у асноўным імкнуліся да абагульнення тэмы па тэрытарыяльным прынцыпе (БССР), часцяком мінаючы лакальныя фактары.

У сваю чаргу польская гістарыяграфія рэвалюцыі 1905 года, зрэшты як і ў часы ПНР, накіраваная на даследаванне зямель, якія знаходзяцца ў межах сучаснай Польшчы, перш за ўсё на Царства Польскае. Трэба памятаць, што ў склад Гродзенскай губерні ўваходзіла Беласточчына[8]. Таму і савецкія, і польскія даследчыкі не разглядалі асобна Гродзенскай губерні[9]. Па падліках К. Шабуні, Гродзенская губерня па колькасці сялянскіх выступленняў (1905–1907) саступае іншым беларускім губерням (349 да 488 у Мінскай)[10], але калі дадаць Беластоцкі, Бельскі ды Сакольскі паветы, то карціна можа прыблізіцца да ўсходніх беларускіх губерняў.

года, „Працы Беларускага дзяржаўнага універсітэта", 1926, № 11; У. Пічэта, *Сялянскі рух на Беларусі пасля аграрнай рэформы 1861 г.*, „Полымя", 1929, № 8–9.

4 Л. П Липинский, Е. П Лукьянов, *Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900-1907 гг.)*, Минск 1968; Л. П. Липинский, *Классовая борьба в белорусской деревне, 1907-1914 гг.*, Минск 1981.

5 В. И. Солошенко, *Большевики в борьбе с мелкобуржуазными партиями в Белоруссии (1903 — март 1917 гг.)*, Минск 1981.

6 У. П. Крук, *Сялянскі рух на Беларусі 1864-1900 гг.*, рэд. М. В. Біч, Мінск 1993.

7 С. Токць, *Савецкая гістарыграфія беларускага сялянства перыяду Расійскай імперыі*, „Гістарычны Альманах", 2004, т. X, с. 45–73.

8 *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907*, t. 1: *styczeń– wrzesień 1905*, zebr. i opr. S. Kalabiński i F. Tych, Warszawa 1958, s. 1–35; t. 2: *październik 1905– styczeń 1906*, Warszawa 1960, s. 9–13; t. 3: *luty 1906– czerwiec 1907*, Warszawa 1961, s. 5–26.

9 Адзіная і цяжка даступная праца Акцябрыны Феафілаўны Рудой, якая тычыцца Гродзенскай губерні, з'явілася яшчэ ў сталінскія часы: О. Ф. Рудая, *Революционное движение в Гродненской губернии в 1905–1907 годах [Текст]: Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Белорусский государственный университет им. В. И. Ленина, Минск 1952.

10 К. Шабуня, *Аграрный вопрос и крестьянское движение*, прил. 6.

Натуральна, у сучаснай беларускай гістарыяграфіі можна знайсці асобныя спробы пераасэнсаваць рэвалюцыйныя падзеі[11], з'яўляюцца працы, прысвечаныя сацыяльным і культурным працэсам беларускіх сялян, аднак у гэтых працах акцэнт робіцца на ўзнікане і развіццё іх нацыянальнай свядомасці, сацыяльнай трансфармацыі[12] і гаспадарчых змен, пакідаючы палітычна-рэвалюцыйныя фактары па-за даследчай зацікаўленасцю[13]. Тым не менш, нават у сучасных грунтоўных энцыклапедычных апрацаваннях сустракаюцца тэксты, якія стракацяць ад цытатаў Уладзіміра Леніна[14].

Цяжка і ў даволі разнастайнай расійскай літаратуры, прысвечанай Першай расійскай рэвалюцыі, знайсці працы, асвятляючыя падзеі ў гэтым рэгіёне.

У артыкуле мы не будзем пісаць хроніку рэвалюцыі, на гэта яшчэ прыйдзе час, а паспрабуем паставіць некаторыя даследчыя пытанні, разгледзець напрамкі далейшых даследаванняў. Адно з асноўных пытанняў: як рэвалюцыя ўплывала на свядомасць сялян?[15] Наколькі вялікай была ўспрымальнасць сялян на сацыялістычную агітацыю і рэвалюцыйныя ідэі? Якім чынам праходзіла прапаганда сярод сялян і якія формы супраціву былі больш уласцівыя вяскоўцам Гродзенскай губерні падчас рэвалюцыі 1905–1907 гг.? Якім чынам тварылася гра-

[11] В. М. Фомин, *Гиперболизация политической роли рабочего класса и партии большевиков в революции 1905-1907 гг. в историографии Беларуси*, [у:] *Актуальныя пытанні гістарыяграфіі айчыннай і сусветнай гісторыі: зборнік навуковых прац*, Минск 2012, с. 147-156.

[12] А. Г. Каханоўскі, *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861-1914 гг.)*, Мінск 2013; С. А. Талмачова, *Сялянскае самакіраванне ў Беларусі (1861-1901 гг.): аўтарэф. дыс. канд. гіст. навук: 07.00.02*, Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, Мінск 2002; В. М. Астрога, *Вясковае настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX стст.: аўтарэф. дыс. канд. гіст. навук: 07.00.02*, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск 2005.

[13] Адным з найбольш аўтарытэтных даследчыкаў вясковага пытання, аўтарам шматлікіх прац з'яўляецца гродзенскі гісторык Сяргей Токць. Гл.: С. М. Токць, *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX — пачатку XX ст.*, Мінск 2016.

[14] *Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.: у трох тамах*, т. 2: *Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.,* ч. 2: *1900– сакавік 1917*, З. Е. Абезгауз, Х. Ю. Бейлькін, А. Р. Бухавец і інш.; пад рэд. В. П. Панюціча, Мінск 2002.

[15] H. Brodowska, *Problemy badawcze świadomości chłopów w okresie zaborów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica", 1992, nr 45, s. 9–21; С. М. Токць, *Палітычная свядомасць беларускага сялянства на пачатку XX ст.*, [у:] *Белорусская политология: многообразие в единстве: материалы Международной научно-практической конференции, Гродно, 27-28 мая 2004 г.*, редкол. В. Н. Ватыль и др., Гродно 2004, с. 193-194.

мадзянская прастора сялян, якія паступова фармаваліся як самастойны палітычны суб’ект?[16] Прыгаворы і наказы сялян 1905–1907 гг. безумоўна з’яўляюцца прадуктам калектыўнага дзеяння гэтай грамадскай групы. Ці і якім чынам рэвалюцыянеры развівалі сялян? На нашу думку, агітацыя дапамагала станаўленню палітычнай свядомасці, разбураючы паступова „наіўны манархізм”. Уплыў аказвалі былыя рабочыя з Пецярбурга, Адэсы, Екацерынаслаўля і іншых рабочых цэнтраў, удзельнікі вайны ў Маньчжурыі, маракі Балтыйскага флоту, габрэйскі пралетарыят і прапагандысты з Беластока і Слоніма. Існавалі прафесійныя сялянскія работнікі „хадакі”. Паводле сведак эпохі, пасля заняпаду руху сяляне „сябе і сваю працу цэняць вышэй, да ўсіх падзей ставяцца ўважліва, з прагнасцю накідваюцца на сучасную літаратуру”, адначасова „да ўсіх урадавых распараджэнняў ставяцца недаверліва, чакаюць дармавога надзелу зямлёй”. Аўтары канстатавалі, што хаця рух заціх сам сабою, але настрой у сялян „чакаючы”, яны пачуваюцца больш пэўнымі, а нават „нахабнымі”. У цэлым па губерні да вясны 1906 г. адзначалася, што рух сялян насіў мірны і арганізаваны характар (дзякуючы каардынаванню сацыялістычных агітатараў)[17].

Пачатак рэвалюцыі адзначыўся малой палітычнай свядомасцю сялян. Бунтаваліся яны па эканамічных матывах, якія датычылі канкрэтнай мясцовасці. Уваходзячы ў склад Паўночна-Заходняга краю, на захадзе Гродзенская губерня межавала з Каралеўствам Польскім, дзе рэвалюцыйныя працэсы сярод сялян праходзілі даволі інтэнсіўна[18]. Напрыканцы лютага 1905 г. з Седлецкай губерні ў кірунку Брэста і Бельска вырушылі дзве вялікія групы сялян, таму ў гарады былі дасланы па адным эскадроне кавалерыі[19]. Губернатар дакладваў міністру ўнутраных спраў, што сяляне Седлецкай губерні чужыя па мове і веры гродзенскім, таму рух не распаўсюдзіўся на ягоную губерню. Адсюль важнае пытанне ў гэтым кантэксце: ці было сярод сялян адчуванне агульнарасійскага вымярэння пратэстаў? Як вядома, ра-

[16] Падобны аналіз праводзіць малады польскі гісторык Віктар Мажэц у сваёй цікавай працы: W. Marzec, *Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne*, Łódź — Kraków 2016.

[17] *Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Обзоры по районам*, Б. Б. Веселовского, В. С. Голубева, В. Г. Громана [и др.], ч. 1, Санкт-Петербург 1908, с. 390–394.

[18] H. Brodowska, *Świadomość obywatelska chłopów pokolenia rewolucji 1905–1907 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica”, 1984, nr 18, s. 83–94; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976, s. 143–172.

[19] *Walki chłopów Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 5.

бочыя Гродна і Беластока салідарызаваліся з Пецярбургам, Лоддзю, Варшавай і г.д., захавалася шмат дакументаў, якія распавядаюць пра салідарнасць некалькіх вёсак аднаго павета. Але ці сяляне разумелі праблемы вёсак далёкіх губерняў?

У сакавіку губернатар Міхаіл Асаргін дакладваў міністру ўнутраных спраў Аляксандру Булыгіну, што аб'язджаючы губерню даведаўся, што настрой агульна спакойны, незалежна ад агітацыі. Рабочы рух па сутнасці чужы сялянству. Тым не менш на нарадах з земскімі начальнікамі высветлілася, што „свядомасці сялян Гродзенскай губерні не чужая думка аб тым, што зямля павінна прыналежаць тым, якія самі яе апрацоўваюць", памешчыцкае землеўладанне павінна быць ліквідавана, а сяляне павінны коштам гэтага атрымаць новыя надзелы зямлі. Адносіны, якія „маюць за сабой на карысць памешчыка юрыдычную слушнасць, з маральнага пункту гледжання складваюцца на карысць сялян і гэтым чынам патрабуюць задавальнення з пункту гледжання агульначалавечай праўды". Прытым, аднак, усялякія аграрныя выступленні – гэта правапарушэнні. І ў маральным, і ў прававым аспекце сяляне не маюць рацыі, таму такія сітуацыі трэба вырашаць строга і цвёрда[20].

З цягам часу пад уплывам рэвалюцыйных падзей жыхары вёсак радыкалізаваліся. Сярод маладых сялян, успрымальных да сацыялістычнай агітацыі, тварыўся новы тып рэвалюцыянераў. У розных мясцовасцях у розныя перыяды часу можна аднатаваць розныя формы барацьбы. Сярод сродкаў супраціву можна пералічыць падпалы лясоў і маёнткаў, нелегальны сенакос, самавольны выпас скаціны, паляванне, вырубка лесу, адмова ад уплаты падаткаў і выконвання гаспадарчых прац, збіцці, а нават забойствы і г.д. Найбольш папулярнымі ў рэгіёне былі патравы, вырубка лесу і забастоўкі. Аднак былі моманты, калі сяляне выкарыстоўвалі больш радыкальныя формы, як падпалы. У Брэсцкім павеце ў другой палове 1906 г. адбылося 11 вялізных пажараў. Паводле К. Шабуні, яны былі не актамі адзіночнай помсты, а з'яўляліся „калектыўным выступленнем" сялян, узгодненым загадзя. Напрыклад, у земскага начальніка, які арыштаваў дэпутата Дзярждумы С. Кандрашука былі падпалены 3 стагі сена і ўраджай. У 1907 г. менавіта падпалы займалі першае месца сярод форм супраціву сялян. У Пружанскім павеце аднатавана 12 вялікіх пажараў[21].

[20] Там жа, s. 5–7; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей: НГАБ у Гродне), ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 2 адв.

[21] К. Шабуня, *Аграрный вопрос и крестьянское движение*, с. 379, 382, 383, 414.

Мы не пагаджаемся з тэзісам С. Токця, што перабольшваннем з'яўляецца адносіць да сялянскага руху „звычайныя патравы палёў і высечку лесу, якія не насілі дэманстратыўнага характару і не суправаджаліся сутычкамі з паліцыяй”[22]. Нізавыя, неарганізаваныя і спантанныя дзеянні часцяком з'яўляюцца адметнай рысай сучасных грамадска-палітычных рухаў. Менавіта з такіх недэманстратыўных дзеянняў пачынаюцца пратэсты, суды, рух. У жніўні 1906 г. у вёсцы Ляўкова Ваўкавыскага павета падчас палявання быў забіты браканьер Юліян Асташук. Аб гэтым сялянам распавёў Павал Харкевіч, якому ўдалося ўцячы. Інфармацыя абляцела хутка Бельскі і Пружанскі паветы. Сяляне з сямі вёсак пачалі вяршыць самасуд: яны пабілі вартаўнікоў[23]. Цікава іншае — на колькі рэвалюцыя складвала ўсе гэтыя асобныя ціхія акцыі ў адзінае цэлае.

У супраціве ўдзельнічалі не толькі дарослыя мужчыны, але і падлеткі, а нават і цяжарныя жанчыны. Праз пратэсты і сумесныя мэты (нават кароткатэрміновыя, лакальныя і выключна гаспадарчыя) узмацнялася вясковая салідарнасць, закладаліся падмуркі сялянскага руху. Напрыклад, у студзені 1906 г. амаль усе жыхары левага боку Мастоў па цячэнні Нёмана вымусілі звольніць з арышту сялян, арыштаваных за падбухторванне да беспарадкаў. Пазней за гэта 27 чалавек патрапілі ў Гродзенскую турму[24].

У траўні 1907 г. у Гарадку Беластоцкага павета п'яныя сяляне Міхаіл Хлябіч і Вікенцій Радзішэўскі пачалі буяніць, спыняючы вазы сялян з цэглай і навозам, раскідваючы цэглы. Паліцэйскія стражнікі сілаю павялі іх у арышт, але па дарозе сабраўся натоўп са ста чалавек разам з сельскім старастам і патрабаваў вызваліць сваіх таварышаў, зневажаючы стражнікаў. Затрыманых адбілі[25].

Паводле выдатнага даследчыка гісторыі сялянства Тэадора Шаніна, „свядомыя” сяляне не пакідалі шэрагу, калі іх аднавяскоўцы выбіралі насілле. Яны не былі і супраць барацьбы са зброяй у руках, асабліва ў выпадках самаабароны, калі трэба было „даць адпор”, ці калі пад'ём рэвалюцыйнай хвалі ў раёне ці паслабленне армейскіх цікаў павялічвалі шанцы на перамогу. Больш ці менш свядома, больш

[22] С. Токць, *Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX — першая траціна XX ст.*, Мінск 2007, с. 31.

[23] *Walki chłopów Królestwa Polskiego*, t. 3, s. 13–15.

[24] *Революция 1905–1907 гг. в России: документы и материалы*, гл. ред. А. М. Панкратова, ч. 1, кн. 2: *Второй период революции 1906–1907 г.: январь– апрель 1906 г.*, Москва 1959, с. 425.

[25] НГАБ у Гродне, ф. 588, воп. 1 спр. 11, арк. 459.

ці менш стыхійна, большасць свядомых сялян спрабавала выпрацаваць эфектыўную тактыку барацьбы за зямлю і за ўладу на месцах[26].

Іншы аспект тычыцца класавай барацьбы ўнутры самой вёскі[27]. У савецкай гістарыяграфіі прынята было лічыць змаганне беднякоў з вясковай буржуазіяй даволі важным кірункам барацьбы. Аднак трэба перагледзець гэтыя ідэйныя ўстаноўкі і канстатаваць, што часцяком „паўстанне здзяйснялася не маргіналамі, а тымі, хто адмаўляўся ператварацца ў такіх". Не былі выключэннем тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю, дзе сацыял-дэмакратаў падтрымлівалі найбольш адукаваныя і заможныя сяляне[28]. Па інфармацыі тагачасных карэспандэнтаў, у руху „ўдзельнічалі амаль усе слаі вёскі", „беднякі і сярэдняга дастатку, але амаль усе ім спачувалі"[29].

У Брэсцкім павеце ў Бардзёўцы ў чэрвені 1906 г. у маёнтку графіні Патоцкай адбыліся збройныя сутыкненні сялян. Генерал-маёр Пацэвіч рапартаваў: „Так як гэтая вёска лічыцца даволі заможнай, то заўсёды ішла на чале ўзніклага апошнім часам эканамічнага руху сярод сялян". Мясцовыя жыхары былі незадаволены, што прышлыя батракі працуюць за меншыя грошы. Сяляне былі перакананы, што жаўнеры не будуць у іх страляць (такая была агітацыя ўсіх рэвалюцыйных партый, так казалі былыя жаўнеры сярод сялян)[30]. Пад камандаваннем капітана Гніласырава сем сялян паранілі, а шэсць забілі[31].

У верасні 1906 г. у Яскевічах Гродзенскага павета пасля арышту шасці лідараў, якіх вялі ў паліцэйскае ўпраўленне, „усе жыхары вёскі, мужчыны і жанчыны, праводзілі арыштаваных натоўпам, лаючы паліцыю і кідаючы чым папала"[32].

У лістападзе 1905 генерал-маёр Пацэвіч пісаў пра рух парабкаў. У Бельскім павеце сто парабкаў з розных маёнткаў хадзіла па ма-

[26] Т. Шанин, *Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг.*, перевод с английского: Е. М. Ковалев, Москва 1997, с. 175.

[27] С. М. Токць, *Заможнае сялянства паслярэформеннай беларускай вёскі ў святле мікрагістарычнага даследавання (на матэрыялах Скідзельскай воласці Гродзенскага павета)*, [w:] *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік*, вып. 8, адк. рэд. У. К. Коршук , Мінск 2013, с. 3–15.

[28] Т. Шанин, *Революция как момент истины*, с. 277, 263.

[29] *Аграрное движение в России*, с. 390.

[30] Селянін з Муравы Пружанскага павета Шымон Карэтка ў кастрычніку 1906 г. у Мураве і Падалянах агітаваў сялян за байкот войска, за што атрымаў 4 месяцы вязніцы. Lietuvos mokslų akademijos centrenės bibliotekas Rankraščių skyrius (далей: LMACB RS), F–155–490, l. 44 v.

[31] *Революционное движение в Белоруссии 1905–1907. Документы и материалы*, ред. А. И. Азаров, Минск 1955, с. 562–564.

[32] НГАБ у Гродне, калекцыя 4 (Вільнюс), воп. 1, спр. 21, арк. 1-1 адв.

ёнтках, патрабуючы павелічэння заробкаў і скарачэння часу працы. Атрымаўшы распіскі аб выкананні патрабаванняў і 3-5 рублёў на гарэлку, натоўп кіраваўся далей. Абыходзілася ў асноўным без насілля. За жорсткае абыходжанне з рабочымі збілі толькі некалькі ўпраўляючых. Сяляне-ўладальнікі да батракоў не далучыліся. Пазней парабкі перайшлі ў Брэсцкі павет, дзе 25 асоб было затрымана[33].

У верасні 1906 г. у Луконіцы і Будзёўцы Слонімскага павета стражнікі вялі бой з сельскай самаабаронай (узброенай камянямі, каламі і рэвальверамі). Паліцыі ўдалося схапіць толькі дзве жанчыны і Міхася Латоша, „які з калом у руках прадаўжаў адзін біцца з атрадам паліцыі" (пазней тлумачыўся, што бараніў маці, якую параніли шашкай)[34]. У лютым 1907 г. сяляне вёскі Дубок Брэсцкага павета разам з жанчынамі і дзецьмі выйшлі, каб не даць высечы лес. Натоўп адбіў у войска 18 арыштаваных сялян[35]. У жніўні 1907 г. у Сасноўцы Пружанскага павета затрымалі селяніна Луку Цынгеля за крадзеж. Уначы яго вызвалілі сяляне з рэвальверамі, аднак праз некалькі дзён яго ізноў затрымалі[36].

Барацьба за „свядомасць" сялян праз актыўную агітацыю і практычную дзейнасць у паветах губерні праходзіла па-рознаму. Актыўнасць і маштаб сялянскага супраціву залежалі ад шматлікіх фактараў (геаграфічных[37], грамадскіх, гаспадарчых). Аднымі з найбольш актыўных па колькасці сялянскіх бунтаў у межах сучаснай Беларусі былі Брэсцкі, Ваўкавыскі, а таксама Пружанскі паветы (у якім увосень 1906 г. нават было ўведзена становішча ўзмоцненай аховы)[38], а таксама тэрыторыя Белавежскай пушчы — адмысловай адзінкі імператарскага ўладання. Менавіта там прасочваліся напружаныя адносіны сялян з адміністрацыяй пушчы: „У раёне Белавежскай пушчы сяляне парушаюць правілы аб паляванні, патравы — з іншага боку на палі сялян нападаюць зубры і кабаны, за што ніхто не плаціць — гэта іх злуе"[39].

Цікавы выпадак меў месца 28 чэрвеня 1905 г., калі ў маёнтак Лукаўка земскага начальніка 4 участка Гродзенскага павета Пчыцкага заві-

[33] *Walki chłopów Królestwa Polskiego*, t. 2. s. 511-512.

[34] НГАБ у Гродне, кал. 6, воп. 1, спр. 20, арк. 1-1 адв.

[35] НГАБ у Гродне, кал. 7, воп. 1, спр. 35, арк. 1–4.

[36] НГАБ у Гродне, кал. 7, воп. 1, спр. 14, арк. 9–10.

[37] У адным з рапартаў ад сакавіка 1905 г. чытаем: „Асабліва дрэнна з глебай у нізінных і балоцістых землях Ваўкавыскага, Кобрынскага і Брэсцкага паветаў", таму „свайго хлеба ім хапае да Раджджаства, рэдка да Вялікдня". НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 6 адв.

[38] *Революционное движение в Белоруссии*, с. 362–364.

[39] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 84.

тала асоба і сказала яго жонцы, што ён – дэлегат з Лодзі ў Гродзенскай губерні для збору сродкаў і прапаганды сярод сялян. Эмісар прасіў грошы. Стараста і соцкі адмовіліся арыштоўваць дэлегата, больш таго мясцовыя сяляне, асабліва жанчыны, прынялі яго вельмі цёпла, размаўляючы ўсю ноч. На наступны дзень ён быў затрыманы. Па словах дэлегата, у губерню высланы каля 300 рабочых ад рэвалюцыйных органаў. Каб прадухіліць магчымыя беспарадкі, быў выкліканы атрад казакоў для мабільнага перамяшчэння ў Гродзенскім павеце[40].

У снежні 1906 г. губернатар адзначаў, што ў некаторых месцах на вывешаных па загадзе губернатара закліках ад 5 лістапада 1906 г. да сельскага насельніцтва былі наклеены рэвалюцыйныя лістоўкі, якія ўнізе не закрывалі подпісы губернатара і таму спакойна віселі, уводзячы сялян у зман[41].

Не заўсёды і не паўсюль сяляне ахвотна прымалі агітацыю. 21 ліпеня 1907 г. памочнік начальніка Віленскага ГЖУ[42] у Лідскім, Ашмянскім і Троцкім паветах пісаў, што сяляне больш вялізных вёсак збіраюцца разам са сваімі адвакатамі і абмяркоўваюць „бягучыя падзеі дзяржаўнага жыцця". Аднак агітацыя левых партый поспехаў не мае, лістоўкі паляць у печах[43].

Часцяком „агітацыя" адбывалася са зброяй у руках. Рэвалюцыянеры прымушалі сялян і парабкаў кідаць працу і баставаць. Напрыклад, 11 ліпеня 1905 г. селянін Геронім Пажазінскі і мяшчанін Станіслаў Свяжбінскі з маёнтка Рогава прыйшлі ў вёску Панькі Беластоцкага павета. Сустракаючы сялян на вуліцы і заходзячы ў хаты пагражалі рэвальверамі і палохалі, што 400 рэвалюцыянераў ужо вырушылі ў маёнтак Сліўна графа Красінскага. У выпадку адмовы пагражалі, што спаляць вёску. Гэтак змагары прымусілі сялян пайсці з імі ў маёнтак. Да іх далучыліся 16 сялян і пайшлі да ляснічага маёнтка Казіміра Сваражынскага. Яму сказалі, што сяляне пакрыўдзіліся ў „камітэт"[44] на яго і што земскі начальнік больш не будзе разглядаць скаргі ад ляснічага па справах самавольных высечак і патраў. Па дарозе ў вёсцы Крушэва да іх „далучыліся" чарговыя 40 сялян. Падыходзячы да маёнтка натоўп сустрэўся з рабочымі, апрацоўваючымі палі пад наглядам кіраўніка маёнтка Рышарда Шчэнснага. Даведаўшыся, што яны

40 НГАБ у Гродне, кал. 4, спр. 11, арк. 79-79 адв.

41 НГАБ у Гродне, ф. 397 воп. 2 д. 1, арк. 2.

42 Губернское жандармское управление — мясцовае аддзяленне жандармскага корпуса ў Расійскай імперыі.

43 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далей: LVIA), f. 419, ap. 1, b. 718, l. 21.

44 „Камітэт", „група", „партыя"– агульныя скарочаныя назвы розных рэвалюцыйных арганізацый.

атрымліваюць толькі 35 капеек дзённага заробку, рэвалюцыянеры запрапанавалі ісці разам з імі. У маёнтку быў зачытаны зварот, што рабочы дзень павінен цягнуцца ад 8 да 18 гадзіны за 50 кап. дзённа, 30 рублёў і 18 карцоў хлеба ў год. Паведаміўшы слухачоў аб тым, што хутка зямля будзе падзелена сярод сялян, загадалі не пачынаць прац да здзяйснення патрабаванняў. У выніку маёнтак быў разграблены (страты – 1400 руб.), наступныя 2 дні рабочыя не працавалі, толькі прыглядаючы за скацінай, але забіраючы малако сабе і прыступілі да працы толькі пасля павелічэння платы. У выніку па судовай справе праходзіла 70 сялян. Паводле прысуду Свяжбінскі атрымаў 3 гады, Пажазінскі і Юдзіцкі па годзе турмы, рэшта атрымала штрафы[45].

Іншая праблема датычыць крыніц. На жаль, сяляне не застаўлялі па сабе шматлікіх крыніц, на падставе якіх можна было б рэканструяваць іх рэвалюцыйную барацьбу і фарміраванне палітычнай свядомасці, таму асноўныя матэрыялы — гэта паліцыйныя і судовыя дакументы, адміністрацыйныя рапарты, дзяржаўная і рэвалюцыйная прэса, лістоўкі. Практычна адсутнічаюць успаміны вяскоўцаў. Бездапаможная тут і вусная гісторыя. Натуральна, засталіся крыніцы ў выглядзе прыгавораў і наказаў[46], судовых спраў і г.д., аднак, на нашу думку, больш цікавымі былі б матэрыялы, якія б пакінулі самі сяляне, а не настаўнікі, адвакаты, сельская інтэлігенцыя ці органы ўлады[47]. Цікавымі крыніцамі былі б дыскусіі сялян аб тых ці іншых рэвалюцыянерах, партыях і групах, у прыватнасці аб тэроры. Увогуле, ці дыскутавалі сяляне аб партыях, як партыі аб іх?

Цікавым падаецца наступны прыпадак. Напрыканцы 1905 г. сялянам Асоўніцкай воласці Кобрынскага павета Мэер Нірэнштейн — арандатар маёнтка Смашка Адэлі Вяржбіцкай — прад'явіў іск за патраву. 5 снежня 1905 г. натоўп 200 чалавек са словамі: „Забастоўка, спыніць працы, прэч з маёнтка" ўварваўся на завод і спрабаваў спыніць работы. Аднак пасля слоў вінакура Боруха Карліна аб тым, што за страты будуць плаціць самі парабкі, яны дазволілі рабочым скончыць пачатую працу, забараніўшы працаваць заўтра. Зачыншчы-

[45] НГАБ у Гродне, ф. 34, воп. 1 спр. 6

[46] О. Г. Буховец, *Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты*, Москва 1996; *Приговоры и наказы крестьян Центральной России 1905–1907 гг. Сборник документов*, ред. Л. Т. Сенчакова, Москва 2000; Е. В. Шевченко, *Общественно-политическое сознание российского крестьянства начала XX века (по материалам наказов и приговоров 1905–1907 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Барнаул 2012.

кі атрымалі ад 8 да 10 месяцаў турмы. Што цікава, сяляне (22-гадовы Андрэй Урублеўскі) з Кобрынскай турмы пісалі па-расійску прашэнне: „наша маёмасць прыйшла ў крайняе спусташэнне, нашы дзеці засталіся назаўжды абняслаўленыя, нашым імем будуць пакаленне палохаць дзяцей". Віну прызналі часткова, але прысуд лічылі надта суровым, таму што „шкодныя ў нашай айчыне хуліганы, якія носяць палітычную (неразборліва), зацкавалі здаровы сэнс і чыстае сэрца чыстага рускага чалавека"[48]. У сувязі з гэтым паўстае пытанне, наколькі шчыры гэты тэкст, а на колькі прагматычны. Ці адвакат параіў, ці яны самі вырашылі „пакаяцца"? Асцярожна трэба ставіцца і да дакументаў рэвалюцыянераў. На колькі можна давяраць партыйным крыніцам аб падтрымцы іх сялянамі? Напрыклад, лідар анархістаў-чорнаазнаменцаў Іуда Гросман-Рошчын успамінаў, што сяляне з навакольных вёсак пасылалі ў Беласток „хадакоў" за дапамогай анархістаў[49]. ППСавец Браніслаў Шушкевіч адзначаў, што агітацыя ў Ласосна і Адамовічах (дзе партыя мела ўласныя колы) сярод сялян каталікоў і ўніятаў была складанай. Хоць і карысталіся яны ў хаце беларускай мовай, але не хацелі прымаць лістовак і брашур па-беларуску, жадаючы польскамоўнай літаратуры, якую ахвотна прымалі. Аднак беларускія матэрыялы ахвотна прымалі на Скідзельскай і Азёрскай шашах праваслаўныя сяляне[50]. Амаль кожная група пісала пра падтрымку і ўзаемапрацу з рабочымі, сялянамі і жаўнерамі, але рэчаіснасць перш за ўсё адлюстроўваецца не ў паперах, але ва ўчынках і паводзінах сялян, маючых свой уласны розум і досвед. Можна смела пагадзіцца з Т. Шаніным, што ніводная з партый не мела дастаткова сродкаў, каб уплываць на сялян у цэлым[51].

Рэвалюцыйная мазаіка партый і груп у Гродзенскай губерні выглядала даволі разнастайнай: Бунд, БСГ, ППС, эсэры, РСДРП, СДКПіЛ, Паалей-Цыён, эсэры-максімалісты, анархісты. Найбольш папулярным сродкам агітацыі былі лістоўкі якія раздаваліся на базарах, расклейваліся па платах і стрэхах, выкідваліся ўпрост з цягнікоў. Напрыклад, у ліпені 1905 г. у калоніі Нязбодка-Міхалова была прычэплена запіска па-расейску: „Аб'ява. Усе сяляне, якія маюць у арэндзе пусцякі, не маюць права адрабляць за заплачаную зямлю, цяпер паншчы-

[47] Т. Шанин, *Революция как момент истины*, с. 200–204, 218.

[48] НГАБ у Гродне, ф. 34, воп. 1, спр. 8, арк. 136-136 адв.

[49] И. Гроссман-Рощин, *Думы о былом (из истории белостокского, анархического„чернознаменского" движения)*, „Былое", 1924, № 27-28, с. 177.

[50] B. Szuszkiewicz, *Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898-1910,* „Niepodległość", 1937, t. XVI, s. 538–539.

[51] Т. Шанин, *Революция как момент истины*, с. 256.

ны няма. А калі што будзе, першы, хто пойдзе, той пазбавіцца свайго жыцця альбо ў таго пагуляе чырвоны пеўнік. Нязбодскія сацыялісты”. Масава слаліся пісьмы на імя сялянскіх старастаў аб тым, каб сяляне не плацілі падаткаў, а асабліва выкупных за зямлю, бо яна даўно ўжо выкуплена. Галоўны сакратар Камісіі па літоўскіх справах і загадчык 5 Справаводства Канцылярыі Віленскага генерал-губернатара ў рапарце (1907 г.) пісаў, што анархісты рассеяліся па сёлах і вёсках для прапаганды сярод войска і сялян, „сацыялізм узмацніўся”. У літоўскія губерні паступіла больш за мільён пракламацый для распаўсюду сярод сялян і салдат. Частка матэрыялаў знаходзіцца ў павятовых поштах, частка ў сельскіх старастаў і сялян[52]. Ператрусы ў вёсках паказалі, што лістоўкі былі завернутыя ў гандлёвыя рэкламы ў канвертах ад „Заводы кос” і „Склады сельских орудий”. Гэтыя рэкламы былі высланы на імёны старастаў кожнай вёскі, якім за распаўсюд сярод сялян прапанавалі грошы, а сялянам — дармовы косы. Меў месца таксама распаўсюд лістовак ад імя цара.

Часцяком у рапартах органаў улады пішуць проста пра рэвалюцыянераў. Цікавымі падаюцца больш-менш дакладныя статыстычныя даныя пра тых, хто хадзіў па вёсках[53]. Колькі вёсак наведалі сацыял-дэмакраты, эсэры ці ППСаўцы за тры гады рэвалюцыі, колькі лістовак распаўсюдзілі? Каму найбольш давяралі сяляне? Рэвалюцыянерам ці сельскім настаўнікам? Часцяком настаўнік быў уцягнуты ў рэвалюцыйную барацьбу. Да гэтага даходзіць справа непадлічаных індывідуальных актаў супраціву, якія даследчыкі звычайна памінаюць. Але індывідуальны пратэст таксама фармаваў свядомасць, даваў прыклад ці антыпрыклад сялянскага сацыяльнага дзеяння. Не толькі парубкі ці адмова працы, але такую звычайную форму незадавальнення, як знявага службовых асоб, трэба таксама разглядаць як пэўную форму супраціву[54].

Агітацыя ішла па кірунку горад — вёска. Менавіта блізкасць буйных і актыўных прамысловых цэнтраў уплывала на інтэнсіўнасць прапаганды рэвалюцыйных ідэй сярод сялян. Такія гарады і мястэчкі, як Беласток, Гродна, Крынкі адыгрывалі важную ролю сярод на-

[52] LVIA, f. 1469, ap. 1, b. 19, l. 1-1 v.

[53] Напрыклад, сярод пракламацый у 192 паселішчах Беларусі (студзень — верасень 1905 г.), 47 былі незідэнтыфікаваныя, *Гісторыя сялянства Беларусі*, с. 300.

[54] Е. А. Вересова, *Оскорбления должностных лиц как одна из форм сопротивления крестьянства власти в конце XIX начале XX в. (по материалам Тверской губернии)*, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина”, 2015, вып. 1, т. 4, с. 82–89.

вакольных сялян. Больш таго, высылаліся агітатары з Каралеўства Польскага, прапагандысты з фабрычна-завадскіх цэнтраў масава хадзілі па вёсках і мястэчках. Губернатар 15 жніўня 1906 г. пісаў земскім начальнікам, іспраўнікам і паліцмайстрам, што ёсць звесткі аб высылцы рэвалюцыйнымі арганізацыямі маладых актывістаў у сельскія мясцовасці для прапаганды нацыяналізацыі зямлі і супраць прыватнай маёмасці, плануецца арганізаваць шэраг выступленняў, захапіць мястэчкі з малой колькасцю войска і да паловы верасня правесці ўсеагульную стачку[55].

Асобным пунктам даследаванняў павінна стаць вязніца, якая была рэвалюцыйнай школай не толькі для прафесійных змагароў, але і для рабочых і сялян. Напрыклад, у чэрвені адбываліся масавыя арышты сялян і сялянак з дзяцьмі ў Пружанскім павеце, па 30-40 чалавек штодзённа[56]. Безумоўна, зняволенне ўплывала на палітычную свядомасць сялян.

З турмой і ўвогуле з рэвалюцыйным дзеяннем у большай ці меншай ступені заўсёды звязаны і крымінал. Здараліся і выпадкі, калі сяляне без спецыяльных эканамічных ці палітычных мэт займаліся „класавай барацьбой". Так было ў выпадку з селянінам-рэцыдывістам Мікалаем Лысюком, які займаўся грабяжом у Ваўкавыскім павеце ў 1905 г., у 1900 ён ужо быў асуджаны на тры гады вязніцы за крадзеж з узломам.

Найбольш паказальнай была справа шайкі ўзброеных рабаўнікоў, дзеючых на тэрыторыі Брэсцкага, Слонімскага, Кобрынскага і Пружанскага паветаў. 3 сакавіка 1907 г. з Гродзенскай турмы збеглі ажно 18 чалавек (найбольш спектакулярны пабег у гісторыі вязніцы). Пасля гэтага ў ваколіцы пачаліся грабяжы. Уначы 14 сакавіка шэсць чалавек абрабавалі на суму 180 руб. дом мяшчаніна Беняміна Барэнбаўма, які ў Кобрынскім павеце арандаваў маёнтак Зялёны; 25 сакавіка ў пасадзе Блудні Пружанскага павета восем асоб напалі на хату ўдавы святара Скабалановіча, скраўшы грашыма і каштоўнымі паперамі каля 8 тыс. руб.; 31 сакавіка сем чалавек у Слонімскім павеце ў доме памешчыцы Анелі Нілецкай, уладальніцы маёнтка Новы Двор, забралі ўсяго на суму 15 тыс. руб.; 2 красавіка абакралі дом мяшчаніна Нохіма Кагана, які арандаваў млын у маёнтку Дзеравянчыцы (рэчы на суму 500 руб.); 3 красавіка тры асобы напалі на дом памешчыка Канстанціна Астрамецкага ў маёнтку Хорашч (забралі рэчы і грошы на суму 1000 руб.), у той самы час у тым жа павеце абрабавалі дом

[55] НГАБ у Гродне, ф. 397, воп. 2, спр. 1, арк. 27.

[56] К. Шабуня, *Аграрный вопрос и крестьянское движение*, с. 379.

мяшчаніна Матуса Маркуса з маёнтка Альба (150 руб.); 15 красавіка ў сяле Чамеры Брэсцкага павета ў доме святара Ражкоўскага забралі 1700 р.; 20 красавіка ў Слонімскім павеце восем чалавек напалі на дом памешчыка Генрыка Слізеня, скраўшы шмат каштоўнага адзення, золата і серабра. Тады ж у сяле Бусяж пяць асоб завіталі да святара Аляксандра Чэстнага, „пазычыўшы" 300 р.; на Вялікдзень 22 красавіка ў Пружанскім павеце было 3 разбойныя напады на памешчыка Вітальда Свянціцкага з Кабакоў, Міхаіла Стасевіча з Баек і Казіміра Ляўковіча з Букрабоўшчыны — разам скрадзена 3000 руб. Почырк падобны: ноччу ўрываліся з рэвальверамі і стрэльбамі, „сустракаючы ўсюды поўную пакорлівасць, зламыснікі гвалту або смерці нікому не прычынялі і толькі перад зыходам сваім загадвалі пацярпелым пад пагрозай смерці не заяўляць пра іх наведванні паліцыі". У хуткім часе чальцы шайкі былі затрыманы. Частка атрымала смяротныя прысуды, частка катаргу, а Калістрат Пасюк і Дарафей Грыцук былі забіты падчас беспарадкаў у Гродзенскай турме 14 ліпеня 1908 года.

Адвечнае пытанне, што такое дабро і зло, даволі складанае і звязана з паводзінамі тых ці іншых груп і асоб. У адносінах паміж сялянамі і памешчыкамі важную ролю таксама іграў чалавечы фактар. З рапартаў земскіх начальнікаў губернатару можна даведацца, што непаразуменні большай часткай выкліканы былі „недарэчным, упартым" характарам памешчыкаў, практыкуючым самаўпраўства ў выглядзе шырокага насілля і кулачнай расправы. „Там, дзе бацькі з добрасуседскіх адносін з сялянамі дазвалялі ім дарам пасвіць скаціну ў сваіх лясах, нават не абцяжараных сервітутамі, там дзеці з цягам часу альбо скарачалі гэтыя прадастаўленыя сялянам бацькамі правы, альбо цалкам іх спынялі, дамагаючыся сваіх правоў судовым шляхам"[57]. У дадатку сталыя людзі расказваюць, як добра, свабодна было раней, але памешчыкі даводзяць справы да суда і з бедных сялян няма чым плаціць[58]. У іншым месцы чытаем, што пратаколы састаўляюцца на падставе заявы ляснічага, караюцца толькі падазроныя, „парубка і выкраданні лесу часцяком пераследуюцца на падставе дзіўнай здольнасці ляснічых пазнаваць казённы лес у распіленых і нават укладзеных у будынкі дошак і бэлек". Асабліва сяляне незадаволеныя новым ляснічым Беластоцкага лясніцтва[59].

Большасць прадстаўнікоў дваранства і земскіх начальнікаў, разумеючы становішча сялян, канстатавалі ў сакавіку 1905 г., што трэ-

[57] *Walki chłopów Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 18.
[58] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 7.
[59] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 64-64 адв.

ба адукаваць сялян, будаваць школы, ліквідаваць цераспалосіцу, прыняць закон аб разгортванні сервітутаў, знізіць цэны сялянам на зямлю, пашырыць дзейнасць Сялянскага банка, важна таксама „правільная пастаноўка на шырокіх пачатках перасяленчай справы, праўдзенне меліярацыі ў балоцістых мясцовасцях.

Розныя палітычныя плыні ставілі сабе розныя мэты, мелі розныя ідэйныя ўстаноўкі, таму тактыка і формы ўплыву на сялян былі розныя, адсюль і чаканні сялянскай барацьбы прадстаўляліся ў розных вымярэннях. Некаторыя звярталі ўвагу на ўзрост нацыянальнай свядомасці, іншыя на актыўнасць і радыкалізм, былі і такія, для якіх спосабы арганізацыі сялянства і дасягненні часовых мэт былі прыярытэтам. Калі ў гарадах і мястэчках пракламацыі пісаліся па-расійску, польску і ідыш, то ў сельскай мясцовасці трэба было ўлічваць беларускі элемент. Паводле даных першага ў Расійскай імперыі ўсеагульнага перапісу 1897 года беларусы ў Гродзенскай губерні складалі 705 045 чалавек (43,97%), большасць з іх жыла ў вёсках. На гэта стараліся рэагаваць некаторыя партыі, распаўсюджваючы звароты па-беларуску.

Вялікую ўвагу сялянам прысвячала Польская сацыялістычная партыя, з якой вылучылася эфемерная Сацыялістычная партыя Белай Русі, і Беларуская сацыялістычная грамада. У лістападзе 1906 г. Гродзенская акруговая арганізацыя РСДРП даслала мясцовым групам пісьмо аб утварэнні агульнагубернскага саюза для працы на вёсцы і падрыхтоўцы да выбараў у Дзярждуму. Першым пытаннем дасланай анкеты было: „Якая ступень культурнасці, свядомасці і рэвалюцыйнасці сялян тых паветаў, якія ўваходзяць у раён іх дзейнасці”[60]. Маладыя эсэры пачалі ствараць рэвалюцыйныя лятучыя атрады яшчэ ў 1904 г., якія, перамяшчаючыся па Паўночна-Заходнім краі, падштурхоўвалі сялян да адкрытага насілля супраць царскай улады і землеўласнікаў.

Іншы аспект датычыць таго, як „беларускасць” бачылі рэвалюцыйныя партыі і ці ў адчуванні змагароў з самаўладдзем беларускія сяляне мелі рэвалюцыйны патэнцыял? Вядома, што ўлады ставіліся да беларусаў як да цёмнага, вясковага насельніцтва. Так адзін з дзяржаўных публіцыстаў у сваім артыкуле крытыкаваў беларускую вёску за забабоны і цемнату, пішучы: „Толькі школа і школа адна сваім дабратворным уздзеяннем у самых шырокіх памерах у стане вызваліць нашу беларускую вёску ад тых адмоўных бакоў жыцця, якія служаць

[60] *Революция 1905–1907 гг. в России*, с. 448–450.

прычынай адсталасці вёскі ў галіне развіцця культурнай грамадзянскасці на рускіх пачатках"[61]. У судовых справах можна сустрэцца з падобнымі поглядамі. У снежні 1905 г. у маёнтку Моладава Генрыка Скірмунта (Кобрынскі павет) сяляне, якія патрабавалі вярнуць ім каля 50 дзесяцін ворнай зямлі ў фальварку Залугі, мяжуючай з іх землямі. Па іх словах, зямля некалі прыналежала ім, а цяпер яны павінны адпрацоўваць за карыстанне ёй. Акрамя таго сяляне дамагаліся павысіць плату да 50 кап. за зімовы дзень і да 1 рубля за летні, прымаць на працу ў эканомію выключна мясцовых жыхароў. Пасля адмовы на вінакурным заводзе са словамі «Забастоўка, спыніць працы» яны разагналі рабочых, а некаторых пабілі, прапануючы прыезджым рабочым з'ехаць з маёнтка, бо тут і сваіх сялян хапае. Некалькі дзён запар забастоўшчыкі прыходзілі ў маёнтак, збіваючы працуючых сялян, а нават забараняючы кухару гатаваць ежу („Мы галадаем, хай і яны галадаюць"). Сітуацыю вырашыў ісправнік з салдатамі. 13 снежня сабралі ўсіх сялян, але тыя не прызналіся, кажучы, што той, хто да новага года не будзе „дахадзіць свайго", усё страціць. У выніку, прыняўшы „крайняе невуцтва падсудных", суд змякчыў прысуд і даў 8 месяцаў турмы кожнаму з наступным наглядам на 2 гады і абмежаваннем права жыхарства[62].

Адзін з чальцоў Гродзенскага губернскага праўлення дакладваў у студзені 1906 г. у МУС наконт гарадзенскіх сялян, якія „мала цікавяцца сучаснымі пытаннямі і падзеямі, хвалюючымі ўсю Расію, думаюць толькі пра хлеб штодзённы". Асобнага сялянскага руху ў Гродзенскай губерні не паўстала па прычынах „пазбаўленага ініцыятывы і рашучасці характару беларусаў"[63]. Падобную думку агучыў валасны старшыня Гродзенскага павета ў сакавіку 1905 г.: „селянін-беларус не спасобны да адкрытага масавага грабяжу і сам па сабе ніколі на гэта не рашыцца"[64].

Цікавыя назірання наконт беларусаў можна знайсці ў дакладзе ўпаўнаважанага ЦК эсэраў падчас з'езду сельскіх работнікаў Паўночна-Заходняй вобласці: „Цэнтрам цяжару партыйнай работы ў Паўночна-Заходнім краі павінна з'яўляцца вёска, аднак існуе шмат цяжкасцей: нацыянальная варожасць, сяляне пад уплывам ксяндзоў, якія нават зніжаюцца да пропаведзяў на „халопскай" мове. Для беларусаў

[61] С. Я-к, *Белорусс в своём сельском самоуправлении*, „Гродненские Губернские Ведомости", 1905, № 25, с. 10–13.
[62] НГАБ у Гродне, ф. 34, воп. 1, спр. 7.
[63] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446 арк. 8.
[64] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1. спр. 446, арк. 23.

у выніку панскага прыгнёту характэрна „адносная забітасць” і „месцамі малая культурнасць насельніцтва”. Акрамя таго „дзякуючы вечным недародам, хранічнаму недаяданню беларусы ў агульнай сваёй масе малаэнергічныя, вялыя, худасочныя”[65].

У рапарце эсэра з сяла Курашава Бельскага павета *Земельный вопрос в Белоруссии* (1908 г.) аўтар піша аб тым, што пад уплывам „шляхты” беларусам накідаецца „індывідуальна-падворны спасаб уладання зямлёй”. Цытуючы Я. Купалу *Ах, ці доўга* (1905–1907) аўтар пераконваў, што ў беларусаў натуральны стасунак да зямлі як да „агульнага здабытку”, „выражаны ў цэлым шэрагу мясцовых звычаяў і звычак да грамадскай справядлівасці”. „Селянін-беларус прыкаваны да зямлі і прынік да яе, як грудное дзіця да маці”. Заканчвае аўтар тым, што беларусы верацЬ у праўду, але на іх наложана „пячаць нясмелай нерашучасці”[66].

Аднак „нерашучыя” сяляне часцяком дзейнічалі даволі рашуча. Уначы 14 чэрвеня 1906 г. у маёнтку Вайцехавізна Мала-Берастaвіцкай воласці Гродзенскага павета былі спалены 2 хлявы і інвентар памешчыка Дзімтрыя Карыбута-Дашкевіча на суму 6 тыс. рублёў. Што цікава, 2 тыдні загадзя ў парку маёнтка знойдзена ананімнае пісьмо „непісьменна складзена на простай беларускай гаворцы”, у якім прапанавалася, каб памешчык плаціў сялянам па 1 рублі дзённага заробку, абяцаючы спаліць усе сельскагаспадарчыя машыны[67].

Вясной 1905 г. у Верцялішскай, Гожскай, Жыдомлінскай, Азёрскай і Скідзельскай валасцях найбольш папулярнай у распаўсюдзе была лістоўка „Царская гаспадарка”, аднак яна не магла асабліва ўплываць на мясцовае насельніцтва, таму што была напісана на „незразумелай і цяжкачытаемай мове”, агульна – сяляне разважлівыя і асцярожныя[68].

Барацьба за душу і свядомасць сялян ішла з абодвух бакоў. Улада таксама агітавала і змагалася словам. Выконваючы абавязкі гродзенскага губернатара Аляксей Азнабішын хадайнічаў перад віленскім генерал-губернатарам Канстанцінам Кршывіцкім аб асігнаванні грашовых сродкаў сумай 5 тыс. рублёў на барацьбу з рэвалюцыйнай прапагандай. Як тлумачыў, на выпіску і друк зваротаў да сялян бралі ў доўг са сродкаў тыпаграфіі і канцылярыі Губернскага прысутніцтва

[65] *Северо-Западная область. О крестьянской работе в Сев.-Зап. Обл.*, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Partija Socialistov-Revoljucionerov (Rossija) Archives, ARCH01038, f. 396.

[66] Там жа.

[67] НГАБ у Гродне, кал. 4, воп. 1, спр. 12.

[68] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 40 адв.

(150 руб. на „Призыв к сельским людям”, 20 тыс. асобнікаў; „О земле” — 225 р., „О Государсвтенной Думе”, зварот „Как и каких людей избирать в государственную думу” і іншых зваротаў губернатара; 19,50 руб. пайшло на брашуру *Чего хотят люди, которые ходят с красными флагами*)[69].

Асобна трэба разглядаць габрэйскіх рэвалюцыянераў з партыі Бунд і ўвогуле габрэйскае пытанне. Як вядома, полем дзейнасці бундаўцаў былі горад і мястэчка, але габрэі былі чальцамі не толькі Бунду. Абсалютная большасць анархістаў была габрэямі і ППС, і эсэры мелі ў партыйным складзе нехрысціянскі кантынгент. Напрыклад, 20-гадовы меламед з Кобрына Шая Львовіч атрымаў 8 месяцаў турмы за распаўсюд сярод сялян брашур РСДРП[70]. Пра Віленскую, Гродзенскую і часткова Дзвінскую губерні эсэры пісалі: „Пасрэднікам паміж цэнтральнымі партыйнымі арганізацыямі і сялянскімі масамі з'яўляюцца гзв. „местачковыя групы”, заводзячыя сувязі, распаўсюджваючы літаратуру. Такім чынам, як гэта не дзіўна, што першапачатковым правадніком эсэраўскіх ідэй у вёску з'яўляюцца габрэі, у велізарнай масе сваёй дрэнна размаўляючыя па-руску”. Калі ёсць прафесійныя сялянскія работнікі – „хадакі”, тады праца ўваходзіць у наступны этап”[71].

1 снежня 1905 г. губернатар пісаў да земскіх начальнікаў, што ў асяроддзі пакрыўджаных ад антыгабрэйскіх пагромаў, пераважна ад скрыўшыхся за мяжой, ідзе агітацыя, каб паслаць па вёсках эмісараў, пераапранутых урадавымі чыноўнікамі, якія б чыталі народу падроблены Царскі Указ аб тым, што трэба рабаваць памешчыкаў і захапляць іх землі[72].

Адной з прычын хваляванняў сялян былі чуткі пра мабілізацыю ў войска, якія, па меркаванні земскіх начальнікаў, пакіруюцца ў бок габрэяў. Прычына наступная: габрэі выкупляюцца ад войска і займаюцца спекуляцыямі ў лясной гаспадарцы, таму „уплыў габрэяў ва антыўрадавым кірунку нікчэмны і ніякімі ўскладненнямі ў сэнсе анархісцкага руху не пагражае”[73]. Падтакваў гэтаму земскі начальнік 2 і 3 участкаў Ваўкавыскага павета 3 снежня 1905 г., адзначаючы, што ва ўсіх стасунках паміж казной і сялянамі стаяць габрэі і кулакі, ад

[69] *Революция 1905–1907 гг. в России*, с. 427–428.

[70] LMAB RS F–155–490, l. 43 v.

[71] *Северо-Западная область. Об особенности работы в Северо-Западном Крае*, „Партийные Известия”, 1907, № 8, с. 2.

[72] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 27, спр. 2852, арк. 141.

[73] НГАБ у Гродне, ф. 397, воп. 2, спр. 1, арк. 9 адв.

якіх цалкам залежаць сяляне. І дадаваў: „Развітасць сялян пакутуе ад недахопу школ і неахвотнага яшчэ навучання. Ад слабой рэлігійнасці і абсалютнай расхістанасці сямейных повязей. Габрэйства спутвае ўсяляк сялян"[74]. У сваю чаргу яго калега з 2 участка Кобрынскага павета ўдакладняў, што габрэі з'яўляюцца пасрэднікамі паміж памешчыкамі і сялянамі, прывозяць навіны з іншых месцаў, у кожнай вёсцы „габрэйская карчма з'яўляецца «клубам» вясковых палітыкаў і мостам узнікнення палітычных легендаў"[75].

Як улада, так і самі сяляне ставіліся да чутак няпраўдзівай інфармацыі, якой актыўна карысталіся агітатары, даволі паважна. Сярод асноўных тэм можна выдзеліць чуткі пра рыхтуючыеся парубку лясоў і захоп фальваркаў, адданне зямлі сялянам; з Беластока і Крынак распаўсюджваюцца весткі пра тое, што будуць паліць тыя вёскі, якія ўнясуць дзяржаўныя і мірскія зборы, абяцанні збройнай падтрымкі ў выпадку канфрантацый войскам. Гродзенскі генерал-губернатар Міхаіл Асаргін у лютым 1905 г. звяртаўся да земскіх начальнікаў, каб яны не толькі сачылі за нераспаўсюдам хлуслівых указаў і „шкодных для грамадскага спакою чутак", але і прыслухоўваліся да меркавання сялян, прабуючы ўплываць сваім аўтарытэтам мірна. Падчас непаразуменняў вырашаць такія справы „па-за чаргой" і, увогуле, рабіць усё, каб прымірыць бакі[76]. Адзін з чальцоў Гродзенскага губернскага праўлення рапартаваў у сакавіку 1906 г. у МУС, што ў прылеглых да пралетарскіх мясцін настрой трывожны з-за чутак на базарах і па вёсках, што на Вялікдзень пачнецца рабочы рух і перанясецца на гарады; хто не падтрымае яго, сустрэнецца з гвалтам. І дадаваў, што сярод сялян актыўна распаўсюджваюцца лістоўкі на рускай і польскай мовах, а таксама напісаныя алоўкам запіскі на імя старастаў, у якіх, пагражаючы расправай, заахвочвалі сялян не плаціць казённых і мірскіх павіннасцей, а тым больш выкупных плацяжоў, бо ўся зямля ўжо выкупленая[77].

У лістападзе 1905 г. сяляне вёсак Аполь і Лядовічы Кобрынскага павета вырашылі адабраць угоддзі ў дваранiна Іосіфа Еленскага з маёнтка Аполь, якія несправядлівы суд яшчэ ў 1873 г. замацаваў за памешчыкам. Сяляне матывавалі свае імкненні тым, што „ад Гасудара выйшла папера, прадстаўляючая сялянам тую зямлю, якую яны паспеюць захапіць да 1 студзеня". 220 дзесяцін зямлі не задаволілі

[74] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 78 адв–79.
[75] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 143.
[76] *Walki chłopów Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 3–4.
[77] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 5 адв.

сялян, якія патрабавалі дадатковых зямель і выплаты шкодаў (1 млн. 200 тыс. руб.), якія яны панеслі ад няправільнага ўладання памешчыкам зямлёй, пагражаючы спаліць маёнтак. 17 снежня некалькі соцень чалавек прыйшло ў маёнтак, адбыліся сутыкненні з войскам. У выніку 7 забітых, 8 параненых, зачыншчыкі атрымалі ад 4 месяцаў да года турмы[78].

Запалохванне ці палітычны шантаж былі надзвычай папулярным сродкам барацьбы. Бунтары палохалі не толькі паліцыянтаў і памешчыкаў, але і сялян, і фальварачную службу. Напрыклад, па лясах і дамах леснікоў хадзілі шайкі (3–40 чалавек), пагражаючы забойствам за ахову лясоў. Начальнік Гродзенскага ўпраўлення Сельскай гаспадаркі і Дзяржаўных маёмасцей Ваўковіч у ліпені 1905 г. пісаў аб з'яўленні ўзброеных шаек у лясах Беласточчыны „пры спачуванні акаталічанага сялянскага насельніцтва ў Беластоцкім і Сакольскім паветах, якому сацыяльна-анархічная партыя робіць абяцанні, распальваючы яго нізкія жарсці і высылаючы ў пацвярджэнне сваіх абяцанняў і аўтарытэту баявыя атрады”[79]. Земскі начальнік 2 участка Гродзенскага павета ў чэрвені 1905 г. дакладваў губернатару, што ў павеце з'яўляецца шмат падазроных асоб пад відам рабочых фабрык і, „карыстаючыся цемрай народу і яго даверлівасцю і ведаючы яго слабыя месцы, уносяць смуту ў начальніцтва, прычым апошняе паддаецца тэрору і пагрозам падпалаў”[80]. Некаторыя памешчыкі з'язджалі са сваіх маёнткаў. Здараліся не толькі штрафы і арышты, але і забойствы. Напрыклад, у верасні 1906 г. у вёсцы Лукомцы забілі 8 чалавек, 60 было паранена, 4 арыштавана[81]. Міністр унутраных спраў Пётр Дурнаво ўжо 24 снежня 1905 г. у дырэктывах губернатарам пазначаў, што масавыя аграрныя беспарадкі даюць повад глядзець на сялян як на „мяцежнікаў і паступаць з імі як з ворагамі грамадскага парадку”, а „ў адносінах да мяцежных бандаў і хеўраў дзейнічаць без усялякіх ваганняў, самым рашучым чынам, знішчаючы мяцежнікаў узброенай сілаю, без усякай літасці”[82].

Самых радыкальных дзеянняў ад сялян, натуральна, чакалі анархісты. У пракламацыях яны пісалі, як адняць зямлю ў памешчыкаў і агітавалі, каб тыя не ішлі да войска, не плацілі пабораў, палілі маён-

[78] НГАБ у Гродне, ф. 34, воп. 2, спр. 11, арк. 79; НГАБ у Гродне, кал. 6 (Санкт-Пецярбург), воп. 1 спр. 38, арк. 5–6; *Революционное движение в Белоруссии*, с. 367–371, 414–416.

[79] *Walki chłopów Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 27–28.

[80] *Революционное движение в Белоруссии*, с. 153.

[81] НГАБ у Гродне, кал. 4, воп. 1, спр. 53, арк. 2–2 адв.

[82] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 27, спр. 2852, арк. 178.

ткі, амбары, сена, а нават вучылі, як і калі правільна паліць і „раста-сківаць панскае дабро”. Ведаючы менталітэт сялян, пісалі: „На месца царскага суда абярэм шаноўных старых, якія будуць усякую сварку мірыць ды да ладу прыводзіць, а не па халоднаму саджаць, як гэта робяць цяпер царскія стаўленікі”. У жніўні 1905 г. у Бельскім і Пружанскім паветах мелі месца выпадкі распаўсюду „Маніфеста анархістаў-абшчыннікаў” (Беластоцкай групы анархістаў). Яго раздавалі сялянам каля царквы і на базарах. У паліцыю прынеслі ажно 170 асобнікаў[83].

Цікавай падаецца вобраз сялян у вачах лібертарыяў: „Сяляне страшна ўзбуджаны. Шэпчуцца, змаўляюцца. Усе чакаюць адкрытага нападу на памешчыкаў. Надта ж доўга маўчаў Гродзенскі павет, толькі думу думалі мужыцкія галовы ды зрэдку касіліся на памешчыцкія багацці. Яшчэ ў мінулым годзе рэдкія з сялян разумелі агітатара, але ўжо ўсе слухалі і калі расходзіліся не зразумеўшы, то ўсё ж кожны выносіў з сабой новае слова. (...) Не заўважыла «кураўніцтва», як з забітага цёмнага мужыка беларус ператварыўся ў страшыдла памешчыкаў. Не заўважыла яно гэтага як беларусы самі паказалі яму сябе буйнымі аграрнымі беспарадкамі ў іншых паветах Гарадзенскай губерні”[84].

Калі для рабочых пахаванні былі повадам для дэманстрацый, то на вёсцы святы ці звычайныя выходныя ігралі падобную ролю, калі сяляне збіраліся ў храмах на службы ці ехалі гандляваць на рынак у паблізкія мястэчкі. 18 кастрычніка 1906 г. апраўдалі вучня Віленскага настаўніцкага інстытута Міхаіла Шышку, які ў хаце брата ў Малешах Бельскага павета на каляды 1905 г. рабіў для сялян адчыты, раздаваў брашуры *Кто посеял смуту на Руси* і заахвочваў рубіць лес, як і ў іншых губернях[85]. Іншы прыклад – справа настаўніка Конненскага народнага вучылішча Ваўкавыскага павета 26-гадовага селяніна вёскі Крынь Слонімскага павета Міхаіла Жака, які абвінавачваўся ў падбухторванні да непадпарадкавання ўладам, разбурэння маёнткаў. Жак з лістапада 1905 г. збіраў у сябе сялян, а пасля абедні ў Зэльвенскай царкве, калі святар зачытаў «Высачайшы маніфест», Жак сказаў, што гэта не сапраўдны тэкст, а ён мае сапраўдны. Ён прыгадаў, што трэба, як і ў іншых губернях, бунтавацца і ўтвараць саюзы. Сваёй віны не прызнаў і 12 чэрвеня 1906 г. у Брэсце быў апраўданы[86].

[83] НГАБ у Гродне, кал. 6, воп. 1, спр. 11, арк. 31–40 адв.
[84] *Из Гродненской губернии*, „Буревестник”, 1906, № 3, с. 16
[85] LMAB RS F–155–78.
[86] LMAB RS F–155–43, арк. 1–15 адв.

У Гродзенскай губерні асабліва не праявіў сябе Усерайсійскі сялянскі саюз, вядомая толькі арганізацыя ў в. Конна Ваўкавыскага павета[87]. Прафсаюзы сялян, утвораныя ў 1906 г., дзейнічалі падпольна ў Залясянях недалёка Скідзеля, таму што ім было адмоўлена ў легалізацыі. Таксама быў створаны настаўнікамі-эсэрамі Бельскі саюз таварыства сялянскай прапаганды[88]. 11 студзеня 1906 г. у Дзятлаве Слонімскага павета 24-гадовы селянін Іван Лобач у чайнай папячыцельства аб народнай цвярозасці перад 200 габрэямі і сялянамі прамаўляў з рэвалюцыйнымі лозунгамі. Былы настаўнік народнага вучылішча ў Дынках Барысаўскага павета разам з эсэрам-габрэем быў затрыманы толькі ў лютым, калі ізноў прыехаў у Дзятлава. Ён збег у сакавіку 1907 г. са Слонімскай вязніцы і быў затрыманы ізноў у Разані[89].

У працэсе грамадзянскай сацыялізацыі сялян сходкі мелі вялікае значэнне. Напрыклад, 11 снежня 1905 г. у Слоніме ў Народным доме сабралася каля 500 чалавек, пераважна сялян. На мітынгу гучалі прызывы да непадпарадкавання ўладам, захопу зямель і маёнткаў. Адзін з затрыманых аратараў Іосіф Файенгольд казаў, што проста тлумачыў сялянам сэнс «Маніфеста 17 кастрычніка», крытыкаваў пагромы і спачуваў сацыял-дэмакратам[90]. Не дзіўна, што ў лютым 1906 г. губернатар пісаў земскім начальнікам і павятовым іспраўнікам, што апошнім часам у Расіі адбываліся з’езды і сходкі з удзелам сялян па аграрных праблемах, на якіх падымаліся пытанні аб нацыяналізацыі глебы і раздзеле паміж сялянамі прыватнаўласніцкіх зямель, праз гэта „ўзбуджаліся сярод сялян сумненні ў непахіснасці прынцыпу прыватнай уласнасці”, што прыводзіла да аграрных беспарадкаў[91].

Адначасова сярод сялян мелі месца канфлікты і выступленні на рэлігійнай і нацыянальнай глебе (каталікі — праваслаўныя, габрэі). Рэлігія і дагэтуль застаецца важнай часткай сялянскага жыцця. У сувязі з гэтым трэба агучыць наступнае пытанне: якім чынам рэвалюцыянеры і якія партыі (напэўна ППС) выкарыстоўвалі рэлігійныя пачуцці сялян для барацьбы з самаўладдзем? Напрыклад, у вёсках Шудзялава, Азёркі і Роўкі, недалёк Крынак, амаль усе каталікі, і незадаволеныя, што будуць будаваць на месцы касцёла царкву[92]. У вёсцы

[87] *Гісторыя сялянства Беларусі*, с. 312.

[88] *Очерки истории профсоюзов Белоруссии (1905–1969)*, И. Н. Макаров (глав. ред.), Мінск 1970, с. 30; НГАБ у Гродне, кал. 7 (Масква), воп. 1, спр. 11, арк. 31 адв.

[89] LVIA, ф. 442, воп. 1, спр. 3852.

[90] НГАБ у Гродне, кал. 4, воп. 1, спр. 52, арк. 1-1 адв.

[91] НГАБ у Гродне, ф. 397, воп. 2, спр. 1, арк. 5.

[92] НГАБ у Гродне, ф. 18, воп. 1, спр. 446, арк. 9, 44 адв.

Раготны Слонімскага павета 25 кастрычніка 1905 г. каля 300 сялян-каталікоў з каламі і камянямі замянілі ў мясцовай праваслаўнай царкве замкі, тое самае зрабілі і з хатай святара, каб той не меў магчымасці праводзіць службы. 27 лістапада падчас праваслаўнай службы каля царквы сабралася каля 400 каталікоў, якія спрабавалі сарваць службу, на якой прысутнічала столькі ж праваслаўных. Віноўныя атрымалі некалькі месяцаў арышту[93]. У студзені 1907 г. у Зэльве Ваўкавыскага павета каля тысячы каталікоў з каламі перашкаджалі пабудове царквы на падмурках былога касцёла. Стражнікі вымушаны былі адкрыць агонь. Забіта сем чалавек. Пасля ў мястэчка прыбыла рота салдат і праца працягнулася[94]. Казённы маёнтак Крынкі ў Волчынскай воласці быў перададзены Краснастоцкаму жаночаму манастыру (300 вёрст ад маёнтка), а маёнтак Ставы перададзены Віраўскаму жаночаму ў Седлецкай губерні (70 вёрст), усё гэта пры адсутнасці ў мясцовых сялян зямлі[95]. Такіх прыкладаў было больш.

16 красавіка 1907 г. ксёндз Крыпнянскага касцёла Ляшчынскі падбухторваў сялян да таго, каб тыя гналі з вёсак габрэяў. У Рудах сяляне спрабавалі разбурыць габрэйскую кавальню, але не атрымалася. Нават у касцёле ксёндз агучыў думку, што не паедзе на Вялікдзень у тыя месцы, дзе жывуць габрэі[96].

Цяжка назваць рэвалюцыю 1905–1907 „першай рэпетыцыяй” для беларускіх сялян. Сярод вясковага насельніцтва разгляданай тэрыторыі несумненна жылі памяць[97] і традыцыі паўстання 1863 г., якія таксама мелі пэўны ўклад у барацьбу 1905–1907 гг. Напрыклад, у справаздачы губернатара за 1906 г. адзначалася, што польска-каталіцкае пытанне ў рэгіёне застаецца вельмі важным. Святары – гэта палітыкі. Настаяцель касцёла ў Харошчы Юзэф Сонгін падчас каляднай службы нагадаў аб падзеях 1863 г., кажучы, што благаславіць і сцяг, і ўсіх для барацьбы з царызмам[98].

Такім чынам, можна падсумаваць, што сяляне вучыліся падчас рэвалюцыі, імкнуліся да ведаў, дыскусій, публічнага і калектыўнага грамадзянскага дзеяння: калектыўныя адчыты лістовак, удзел сялян у выбарах і г.д. Можна пагадзіцца, што „рэвалюцыя мяняла сялян, прабуджала ў іх пачуццё чалавечай годнасці, узмацняла веру ў маг-

[93] А. Ю. Бендин, *Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863–1914 гг.)*, Минск 2010, с. 325–326, 337.

[94] *Z Biełarusi i Litwy (Ad naszych korespondentoй)*, „Nasza Niwa” 1907, № 2, s. 5.

[95] *Аграрное движение в России*, с. 390–394.

[96] НГАБ у Гродне, ф. 588, воп. 1, спр. 11, арк. 371.

[97] Т. Шанин, *Революция как момент истины*, с. 225.

[98] НГАБ у Гродне, кал. 6, воп. 1, спр. 124, арк. 11-11адв.

чымасць знішчэння панскага насілля і чыноўніцкага самавольства"[99]. Таксама можна зарызыкаваць думку аб тым, што папулярны сёння тэрмін „рэвалюцыя годнасці" ў пэўнай ступені можна аднесці да палітычнай дзейнасці сялян у эпоху Першай расійскай рэвалюцыі. Паводле Алега Бухаўца, „і пасля паразы рэвалюцыі 1905–1907 гг., ва ўмовах рэакцыі і правядзення новай аграрнай палітыкі сялянства безумоўна захавала здольнасць дзейнічаць у барацьбе за свае інтарэсы як аб'яднаная ўсведамленнем прыналежнасці да аднаго „мы сацыяльна-псіхалагічная супольнасць"[100].

Мы пагаджаемся са словамі Вячаслава Насевіча: „Каб стварыць сапраўдную гісторыю чалавецтва, трэба разумець не толькі сярэднестатыстычныя заканамернасці (хаця і іх трэба разумець), але і ўсе індывідуальныя выключэнні, з якіх, па сутнасці, і складаецца гістарычны працэс"[101]. Наша невялікая спроба звярнуць увагу толькі на некаторыя моманты з гісторыі сялянскага супраціву не развяжа ўсіх даследчых праблем, але можа стаць дробным укладам у гістарычную рэгіяналістыку ў выглядзе аналізу рэвалюцыі 1905–1907 гг. у Гродзенскай губерні. У будучыні аўтар гэтых радкоў паспрабуе рэканструяваць шматлікія і разнастайныя працэсы на гэтай тэрыторыі, што адпаведна дапаможа рабіць кампаратыўны аналіз рэвалюцыі ў розных губернях Расійскай імперыі.

Summary

The issue of peasants' resistance in the Grodno Governorate during the revolution of 1905-1907

The Soviet historiography regarding the first Russian revolution is outdated, incomplete and requires new research concepts; however, the revolution of 1905 is not a popular subject matter among Belarusian historians. The article is devoted to the participation of the peasants of the Grodno Governorate in the events of the years 1905-1907. The author points to some research problems concerning the shaping of the peasants' political consciousness and their relations with revolutionary groups. The issue of the human and religious factor in relations between peasants and land owners has also been touched upon, as well as that of the way Belarusians were perceived by the revolutionaries and the authorities. The Jewish question and that of religion are also mentioned in the context of the peasants' revolutionary struggle in the Grodno Governorate.

[99] *Гісторыя сялянства Беларусі*, с. 310.

[100] О. Буховец, *Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты*, Москва 1996 — электронны рэсурс: http://www.fedy-diary.ru/html/112010/28112010-01b.html [доступ 16.12.2016].

[101] В. Насевіч, [Рэц.] *Буховец, Олег Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Рocсcийской империи* „Беларускі Гістарычны Агляд", 1997, т. 4, сш. 1–2, с. 268.

Streszczenie
Kwestia oporu chłopskiego w guberni grodzieńskiej podczas rewolucji lat 1905-1907

Radziecka historiografia pierwszej rosyjskiej rewolucji jest dzisiaj nieaktualna i wymaga uzupełnień oraz nowych koncepcji badawczych, ale rewolucja 1905 roku nie jest popularnym tematem wśród historyków białoruskich. Artykuł jest poświęcony udziałowi chłopów guberni grodzieńskiej w wydarzeniach lat 1905–1907. Autor zwraca uwagę na niektóre problemy badawcze dotyczące kształtowania się świadomości politycznej chłopów, ich relacjom z ugrupowaniami rewolucyjnymi. Poruszone zostały również zagadnienia czynnika ludzkiego oraz religijnego w relacjach na linii chłopi — ziemianie oraz kwestia postrzegania Białorusinów przez rewolucjonistów i władze. W konteście walki rewolucyjnej chłopów w guberni grodzieńskiej wspomniana jest także kwestia żydowska oraz religijna.

Aleksander Łaniewski — doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt stażysta w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania naukowe: myśl i ruch anarchistyczny w Europie Wschodniej w XX wieku, problematyka pamięci w ruchu anarchistycznym, najnowsza historia społeczno-polityczna Białorusi, rewolucja 1905 roku, pamięć i polityka historyczna na Białorusi.

Joanna Dufrat, Piotr Cichoracki
(Wrocław)

U progu społecznego buntu? Wypadki w powiecie kobryńskim latem 1933 roku*

Nocą z 3 na 4 sierpnia 1933 r. dokonano napadu na posterunek Policji Państwowej w Nowosiółkach, miejscowości gminnej położonej w południowej części powiatu kobryńskiego wchodzącego w skład województwa poleskiego. Przeprowadzili go mieszkańcy okolicznych wsi, a posterunek został obroniony przez kilku policjantów i urzędników. Niemniej incydent okazał się jednym z najpoważniejszych wystąpień o cechach buntu społecznego, do jakich doszło na terenie północno-wschodnich województw II Rzeczypospolitej w pierwszej połowie lat 30. Wypadki odbiły się bowiem szerokim echem w ówczesnej opinii publicznej.

Zarówno w polskiej, jak i białoruskiej historiografii kwestia wydarzeń w Nowosiółkach była już wielokrotnie podejmowana. Dotąd zajmowano się jednak przede wszystkim epizodem jako takim, w starszej literaturze nadając mu propagandowy, prosowiecki i prokomunistyczny wydźwięk[1]. Również jeden ze współautorów prezentowanego tekstu ponad 10 lat temu zajął się tymi wypadkami, koncentrując się przede wszystkim na ich przebiegu oraz społecznym oddźwięku, szczególnie zaś na tzw. procesie kobryńskim, w którego trakcie w trybie doraźnym sądzone były niektóre osoby podejrzane o udział w napadzie[2].

W niniejszym artykule chcemy skupić się na społecznych przyczynach incydentu, a zwłaszcza na warunkach codziennego życia poleskiej wsi lat

* Tekst przygotowany w ramach projektu badawczego finansowanego w III edycji Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: „Oblicza buntu społecznego w II RP doby Wielkiego Kryzysu (1930-1935). Uwarunkowania, skala, konsekwencje" (nr rej. 11H 13 0200 82).

1 Przykłady ujęć w literaturze białoruskiej przed i po 1991 r.: *Гісторыя Беларусі*, рэд. М. Касцюк, т. 5, Мінск 2006, s. 410; И. И. Ковкель, Э. С. Ярмусик, *История Беларуси с древнейших времен до нашего времени*, Минск 1998, s. 493; А. Мацко, *Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков*, Минск 1972, s. 229. Korzystnie na tym tle wyróżnia się fragment popularnonaukowego opracowania poświęconego „rejonowi" kobryńskiemu, jakie ukazało się na początku XX w.: М. С. Бадак, А. Б. Дронец, Н. М. Пліско, А. Сланеўскі, *У складзе Польшчы*, [w:] *Памяць. Кобрынскі раён*, Мінск 2002, s. 109-115.

2 P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2007, s. 140-197.

30. XX wieku. Poruszone zostaną takie kwestie jak sytuacja ekonomiczna jej mieszkańców w czasie tzw. Wielkiego Kryzysu, kształt bieżących kontaktów pomiędzy grupami ją zamieszkującymi, w tym relacje z polskimi osadnikami oraz z przedstawicielami państwa, wreszcie realia agitacji komunistycznej prowadzonej wśród miejscowej ludności. Podjęta zostanie również próba odpowiedzi na pytanie, które z wymienionych czynników w genezie zajść z lata 1933 r. odegrały rolę pierwszoplanową.

Kwestia wskazania przyczyn wydarzeń w Nowosiółkach wydaje się warta nie tylko omówienia, ale i ewentualnej dyskusji. W piśmiennictwie historycznym niekiedy określa się je bowiem jako „powstanie", co bez wątpienia ma nadawać im dodatkowego znaczenia. W historiografii sowieckiej jednoznacznie prezentowano je jako sukces Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi, spychając tym samym na dalszy plan szersze uwarunkowania społeczne. Tymczasem wydaje się, że zarówno spontaniczny charakter wystąpienia, jak i jego skala oraz czas trwania każą pochylić się raz jeszcze nad wzmiankowanymi wypadkami zarówno w celu wyjaśnienia okoliczności ich zaistnienia, jak i rzeczywistego charakteru.

Zasadniczą podstawą źródłową stanowią materiały zebrane w trakcie kwerend w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego i Archiwum Akt Nowych w latach 2015-2016. Sądząc z aparatu naukowego znanych autorom opracowań dotyczących incydentu w Nowosiółkach, pozyskany materiał aktowy w przytłaczającej części nie był dotychczas wyzyskiwany w kontekście zajścia[3]. Kilka słów należy więc poświęcić specyfice wykorzystanych tu źródeł. W zasadniczej mierze stanowią je akta proweniencji policyjno-sądowej, zawierające zeznania osób ujętych w związku z wydarzeniami w Nowosiółkach. Problemem zasadniczym jest określenie stopnia ich wiarygodności. Wątpliwości wynikają z dwóch zjawisk, jak się wydaje, typowych dla śledztw prowadzonych przez aparat bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej w sprawach o działalność komunistyczną. Pierwszym jest możliwość stosowania przez policję przymusu fizycznego w celu uzyskania zeznań. Drugim — negowanie przez oskarżonych w trakcie rozpraw sądowych świadectw złożonych w śledztwie. Pamiętając o powyższych zastrzeżeniach, rejestrując niespójności i nie wykluczając przekłamań, uznajemy jednak, że źródła te można traktować za relatywnie wiarygodne w interesujących nas kwestiach. Wskazuje na to choćby stopień powtarzalności faktów przywoływanych przez świadków i uczestników wydarzeń podczas rekonstruowania sytuacji zaistniałej do momentu zaatakowania

[3] W polskiej historiografii opublikowano wyrok, jaki zapadł podczas rozprawy prowadzonej w trybie zwykłym, w której trakcie sądzono większość osób podejrzanych o udział w zajściu: Wyrok Sądu Okręgowego w Pińsku z 17 XII 1933, [w:] tamże, s. 188-197.

policyjnego posterunku. Pozwalają one na podjęcie próby odtworzenia na ich podstawie genezy całego zajścia. Zaznaczyć też trzeba, że odwoływanie zeznań w trakcie przewodu sądowego z powołaniem się na stosowanie w śledztwie tortur było powszechną i niejako z góry zakładaną praktyką wykorzystywaną przez oskarżonych w sprawach komunistycznych.

* * *

Można wymienić kilka elementów szerokiego tła wypadków, do jakich doszło w sierpniu 1933 roku. Najważniejszymi wydają się: ogólna sytuacja ekonomiczna, ewolucja aktywności ruchu komunistycznego oraz uwarunkowania lokalne. Okres tzw. Wielkiego Kryzysu jest w polskiej historiografii ograniczany cezurą lat 1930-1935[4]. Wskazuje się, że na ponadprzeciętną głębokość załamania, jakiego doświadczyła II Rzeczpospolita, wpływ miała m.in. dominacja sektora wiejskiego w gospodarce[5]. Na ogół można oceniać, że apogeum kryzysu ekonomicznego, wzmocnionego klęskami elementarnymi, przypadło na przełom lat 1932/1933.

Na Polesiu, które było regionem zdecydowanie rolniczym, spadek dochodów, charakterystyczny dla całego krajowego rolnictwa, był szczególnie bolesny ze względu na wyjściowo niski pułap jego zyskowności, co skutkowało zarówno regresem cywilizacyjnym, jak i problemami natury fiskalnej[6]. Jeśli dodać do tego endemiczne, a w latach 30. niewyeliminowane zjawisko, jakie stanowiły problemy z wyżywieniem na wsi w okresie przednówka, ogólny obraz położenia ludności można określić jako zły[7]. Tym bardziej trzeba podkreślić, że południowe obszary powiatu kobryńskiego należały do najsłabiej rozwiniętej części województwa poleskiego. Charakteryzowały się trudnymi warunkami naturalnymi (prawie połowę jego powierzchni zajmowały tereny bagienne); niższą gęstością zaludnienia aniżeli północ powiatu, wynoszącą 31,7 osoby na 1 km²; wreszcie ponadprzeciętnie ubogą — nawet jak na warunki poleskie — infrastrukturą komunikacyjną: sieć kolejowa była tu niemal czterokrotnie rzadsza od średniej dla całego kraju, przy niemal zupełnym braku dróg bitych[8].

[4] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. III: *1930-1935*, Warszawa 1982.

[5] J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921-1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1963, s. 94-95.

[6] *Polesie pod znakiem „nastawki" i dykty*, Pińsk 1936, s. 31.

[7] Państwowe Archiwum Obwodu Brzeskiego (dalej: PAOB), f. 1, o. 2, d. 299, k. 90: Zestawienie porównawcze wpływów z danin samorządów gminnych za rok 1932/1933 [powiat drohicki]; PAOB, f. 1, o. 10, d. 2872, k. 74: Pismo wojewody poleskiego do ministra spraw wewnętrznych z 2 III 1933; И. В. Полуян, *Западная Беларусь в период экономического кризиса 1929-1933 гг.*, Минск 1991, s. 53.

[8] J. Jakubowski, Stan społeczno-kulturalny wsi powiatu kobryńskiego, [1933, Zakład Narodowy im Ossolińskich, sygn. 479.543], s. 291-294.

Jakkolwiek w dwudziestoleciu międzywojennym świadomość narodowa wielu mieszkańców województwa poleskiego dopiero się krystalizowała, nie ulega wątpliwości, że na tym terenie najliczniejszą grupą etniczną byli Ukraińcy i Białorusini. Większość deklarowała wyznanie prawosławne, choć zdaniem Józefa Jakubowskiego, badacza wsi powiatu kobryńskiego, ich więź z religią była raczej powierzchowna[9]. Polacy znajdowali się w zdecydowanej mniejszości (11-14%), ale stanowili elitę społeczną i polityczną, co generowało konflikty z miejscową ludnością. Grupę Polaków na Polesiu tworzyli bowiem ziemianie, osadnicy, szlachta zagrodowa oraz funkcjonariusze państwowi i samorządowi[10]. Większość z nich miała słaby kontakt z mieszkańcami poleskiej wsi, wśród których prawie 85% utrzymywało się z rolnictwa i hodowli bydła. Problem polegał na tym, że postępujące rozdrobnienie gospodarstw (w 1932 r. 51,3% z nich miało powierzchnię mniejszą niż 5 ha) w połączeniu z prymitywnym charakterem gospodarki rolnej oraz utrudniającą gospodarowanie szachownicą gruntów nie zapewniało im odpowiednich dochodów pozwalających na wyżywienie rodziny[11]. Konsekwencją głodu ziemi były liczne zadrażnienia i konflikty z właścicielami majątków ziemskich oraz osadnikami, które pogłębił jeszcze trwający kryzys gospodarczy. W okresie przedkryzysowym korzystanie z leśnych pastwisk tak legalne, jak i nielegalne, było bowiem dla chłopów poleskich dostępne, gdyż dysponowali pieniędzmi, które mogli przeznaczyć na opłaty i regulowanie kar. Jednak spadek cen bydła i zarobków naruszył podstawy ich kruchej egzystencji. Józef Obrębski, socjolog i badacz wsi poleskiej w latach 30., ustalił nawet „rejestr krzywd", które Poleszuk przypisywał „zbytkom pańskim". Obejmowały one m.in. „ograniczenie terenów pastwiskowych i rugowanie z terenów dawniej używanych; grabież chłopskich nadzielnych gruntów, zarosłych lasem; niszczenie starych granic i ustanawianie nowych; zamknięcie tradycyjnie używanych dróg dla przegonów bydła i zablokowanie w ten sposób polanek chłopskich; [...] ustanowienie nowych opłat za użytkowanie lasu i jego płodów oraz podwyższenie dawnych; wysokie kary za przestępstwa leśne i przekroczenia pastwiskowe; wprowadzenie przepisów nie do przestrzegania, aby ściągnąć kary w pieniądzach czy robociźnie; [...] wyzysk roboczy i niewypłacanie zarobków" oraz „brutalność gajowych i administracji leśnej"[12]. W ten sposób konflikt społeczny „nałożył się" na konflikt narodowościowy, tym bardziej że — jak pisał Obrębski — „w tradycji chłopów poleskich polskość jest nieodłącznie związana z panami i pańsz-

[9] Tamże, s. 297.
[10] Tamże, s. 295-298.
[11] Tamże, s. 304-305.
[12] J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*, red. A. Engelking, Warszawa 2007, s. 293.

czyzną. Polak [...] to synonim pana z czasów pańszczyzny, pana-ciemięzcy, około postaci którego grupują się osobiste wspomnienia starców o ciężarach pańszczyźnianych i legendy wyzysku, okrucieństwa, nieposzanowania godności ludzkiej..."[13].

Sytuację tę próbował wykorzystać ruch komunistyczny, który w warunkach II Rzeczypospolitej miał charakter wybitnie wywrotowy, dążąc do wywołania przewrotu społecznego oraz terytorialnej dezintegracji państwa polskiego. Na Polesiu czołową rolę odgrywała Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi, powołana do życia jesienią 1923 r. jako „autonomiczna sekcja" Komunistycznej Partii Polski. Obie struktury realizowały dyrektywy sowieckie. U progu tzw. Wielkiego Kryzysu zarówno KPP, jak i KPZB bardzo zradykalizowały swoją retorykę, której istotą było zaostrzenie form walki z państwem polskim[14]. Najbardziej spektakularną emanacją tego kursu było otwarte nawoływanie przez KPZB do zbrojnych wystąpień, niekiedy zawierające się w haśle tworzenia na wsi „samoobrony"[15].

Wydaje się oczywiste, że rolę katalizatora dla wystąpienia zbrojnego w Nowosiółkach odegrało wzmożenie aktywności komunistycznej w południowej części powiatu. Miało ono różne aspekty. Zarówno od strony organizacyjnej, jak i przekazu propagandowego można mówić o nowej, bądź też dawno nie rejestrowanej sytuacji, ponieważ we wcześniejszym okresie, tj. w latach 1929-1932, aktywność organizacyjna KPZB na opisywanym terenie była znikoma. Jednakże wraz z początkiem 1932 r. partia wyraźnie zintensyfikowała częstotliwość zwoływania „konferencji" sekretarzy komórek. Jeśli podane informacje traktować jako wiarygodne, w ciągu kilku miesięcy odbyło się ich co najmniej dziesięć[16]. Co więcej, w działalności komunistycznej tego okresu kluczowe wydaje się to, że niemal od razu nabrała ona wyjątkowo radykalnego charakteru. Sądząc z danych policyjnych, struktury KPZB, tworzone w południowej części powiatu kobryńskiego od 1931 r. (określane w materiałach policyjnych umownie jako „Rejonowy Komitet Pawłopol"), od pierwszej chwili swojej aktywności nastawione były na — bliżej nieokreślone czasowo — powstanie zbrojne[17]. Ostateczną rozprawę z państwem polskim miała poprzedzić walka

[13] Tamże, s. 289.

[14] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1156, k. 5: Opracowanie „Rozruchy chłopskie w pow. leskim i akcja dywersyjno-sabotażowa w pow. kamień-koszyrskim i kowelskim (oświetlenie na podstawie materiałów komunistycznych i informacji poufnych)" [1932].

[15] PAOB, f. 1, o. 9, d. 2223, k. 30: Okólnik Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego z 15 II 1933 [cytaty z prasowego organu KPZB „Partrabotnik", 1933, nr 1].

[16] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2170, k. 119: Zeznanie E. Zagreba.

[17] Tamże, d. 2167, k. 130-131: Zeznanie Władysława Czajkowskiego [funkcjonariusz KPPP Kobryń] z 29 VIII 1933.

partyzancka, a dopiero gdy ruch zbrojny powiększy się, dojść powinno do jawnego starcia[18]. Z czasem hasłu zaczęto nadawać wymiar praktyczny. Na terenie gminy Nowosiółki prawdopodobnie już od początku 1933 r. próbowano pod sztandarem partyjnym zakładać struktury „dywersyjno-bojowe”. Zarejestrowano co najmniej dwie takie placówki[19]. Bazę do ich formowania stanowiły komórki Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Białorusi, przy czym do rekrutacji wystarczał zaledwie kilkumiesięczny staż członkowski w Związku. Ludzie wybierani do nowo powstałych komórek byli otwarcie informowani o ich zadanich i charakterze, które definiowano jako „czysto bojowo-dywersyjny”. Cel został natomiast określony jako wystąpienie przeciwko władzom polskim na partyjne polecenie[20]. Działalność nie miała oblicza wyłącznie propagandowego, ponieważ podejmowano próby ćwiczeń z bronią. Planowano również zakup uzbrojenia[21]. Jakkolwiek inicjatywa ta została rozbita przez policję około 10 dni przed sierpniowym napadem na posterunek w Nowosiółkach[22], świadczyła jednak o nastrojach panujących w okolicznych wsiach, a także podatności ich mieszkańców na radykalne hasła siłowego starcia z aparatem państwowym.

W odróżnieniu od opisanych wyżej wypadków, werbunek do grupy zbrojnej, która w sierpniu 1933 r. napadła na policyjny posterunek w Nowosiółkach, odbywał się pod hasłem wzięcia udziału w otwartym wystąpieniu. Miało być ono częścią przewrotu, który — zgodnie z wizją kreowaną przez komunistycznych agitatorów — rozpoczął się już w innych częściach II Rzeczypospolitej. W lipcu mówiono już konkretnie o przygotowaniu się do rewolucji, która wydawała się bardzo bliska[23]. Wpisywano ją również w kontekst zbliżającej się wojny polsko-sowieckiej[24]. Tło stanowiły wypadki krwawych wystąpień wiejskich, do jakich doszło na przełomie wiosny i lata 1933 r. w województwach krakowskim i lwowskim[25]. W ujęciu komunistów rewolucja wybuchła w Polsce centralnej („Łódź”)

[18] Tamże, d. 2165, k. 22: Zeznanie Eugeniusza Misiejuka.

[19] Tamże, d. 2167, k. 133: Zeznanie Władysława Mazurkiewicza [funkcjonariusz KPPP Kobryń] z 29 VIII 1933.

[20] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2165, k. 1: Sprawozdanie [proweniencja policyjna, 1933].

[21] Tamże, k. 2.

[22] Tamże, k. 25: Pismo Komendy Powiatowej PP do Sędziego śledczego z 25 VII 1933.

[23] Tamże, d. 2170, k. 84: Zeznanie D. Blejana.

[24] Tamże, d. 2132, k. 176: Protokół przesłuchania Klemensa Wieczorka z 14 VIII 1933.

[25] *Historia chłopów polskich*, t. III: *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, red. S. Inglot, Warszawa 1980, s. 316-320.

i południowej („Kraków”)[26]. Informacje na ten temat docierały na miejsce głównie za sprawą działaczy KO KPZB Brześć. Dodajmy, w kształcie niesłychanie wyolbrzymionym. Odmalowywana przez nich skala przewrotu, dokonującego się jakoby w innych dzielnicach Polski, mogła werbowanym wydawać się wręcz imponująca, co miało ich przekonać o gwarancji sukcesu własnego przedsięwzięcia.

Należy również zwrócić uwagę, że kreowanie przekonania o powszechności już zaistniałego buntu społecznego budowano także w wymiarze lokalnym. Apelując o przyłączanie się do wystąpienia komunistyczni agitatorzy zapewniali bowiem, że sąsiednie miejscowości są już pod tym kątem przygotowane, w konsekwencji czego kolejne etapy „rewolucji” miałyby się już odbywać przy udziale szybko powiększającej się grupy[27]. Atmosfera w okolicy Nowosiółek pod koniec lipca była tak napięta, że informacje o „rozbrojeniu policji w Brześciu” i mającym nastąpić „pobiciu jej” w Kobryniu kolportowane były powszechnie, także przez osoby zupełnie nie powiązane z ruchem komunistycznym[28].

Komunistyczna propaganda próbowała też wykorzystać wcześniejsze wydarzenia, do jakich doszło we wsi Leplówka, położonej na południe od Brześcia. 25 lipca 1933 r. ludność tej miejscowości okazała czynny opór wobec sekwestracji, wskutek czego doszło do interwencji policji i zastrzelenia w jej trakcie jednego z uczestników zajścia[29]. Ulotka sygnowana przez Komitet Okręgowy KPZB Brześć zawierała krytykę postawy mieszkańców Leplówki: „Rewolucyjna Leplówka, dając odpór policji, zrobiła omyłkę: im by należało natychmiast wezwać sąsiednie wsie na pomoc, organizować samoobronę, a oni poszli spać”[30]. Wypadki w Leplówce dały okazję do sformułowania zdecydowanie ofensywnych dyspozycji na poziomie KO. Komórki terenowe otrzymały jasne polecenie: „Naszym zadaniem jest podtrzymać walkę „Leplówki”, poprowadzić masy na odpór karnych ekspedycji”[31]. Wydarzenia w Leplówce i Nowosiółkach bywają niekiedy łączone w ciąg przyczynowo-skutkowy[32]. Materiał źródłowy nie

[26] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2132, k. 79: Zeznanie J. Liskiewicza.

[27] Tamże, d. 2170, k. 41: Zeznanie M. Grabajło; PAOB, o. 2, d. 16, k. 85: Protokół przesłuchania Aleksandra Masłowskiego z 9 VIII 1933.

[28] Tamże, d. 2132, k. 133: Protokół przesłuchania Pawła Sidorczuka.

[29] AAN, Urząd Wojewódzki Poleski, sygn. 17, k. 137: Sprawozdanie sytuacyjne nr 7 z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa pubicznego za okres 11 lipca — 10 sierpnia z 19 VIII 1933.

[30] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2132, k. 44: Odpis ulotki KO KPZB Brześć.

[31] Tamże, k. 45: Odpis listu KO KPZB Brześć do komórek organizacyjnych.

[32] O związku pomiędzy Leplówką a Nowosiółkami m.in.: J. Rawicz, *Diabeł przegrany*, Warszawa 1976, s. 212-213. Pośrednio taka koincydencja w: J. Kowalski, *Trudne lata*, Warszawa 1966, s. 478.

potwierdza jednak, aby sprawa ta odegrała jakąkolwiek rolę w mobilizacji uczestników napadu na posterunek w Nowosiółkach.

Pewności takiej nie mamy natomiast w przypadku demonstracji grupy chłopów skierowanej przeciwko jednemu z miejscowych właścicieli ziemskich, Małaczewskiemu, posiadaczowi majątku Bulkowo, położonego na zachód od Kobrynia. W lipcu 1933 r. w trakcie konspiracyjnej „konferencji", odbytej w powiecie kobryńskim, jeden z komunistycznych działaczy szczebla okręgowego wezwał do marszu na wskazany wyżej majątek, oskarżając jego właściciela o zaległości w wypłacie wynagrodzenia dla robotników rolnych[33]. Bulkowo położone było o około 25-30 km od Nowosiółek. Zwraca uwagę, że działacze rejonowi/okręgowi najwyraźniej nie byli pewni stopnia zrewoltowania chłopstwa, które starali się nakłonić do wystąpienia szeregiem obietnic. Najście na Bulkowo miało być wstępem do marszu na Brześć, gdzie na zrewoltowane chłopstwo mają czekać „gotowi do wystąpień robotnicy, jak również część wojska"[34]. Na marginesie zaznaczmy, że epizod ten potwierdza zakorzenienie w świadomości poleskiej wsi mitu armii, zgodnie z którym po wybuchu rewolucji żołnierze nie będą strzelali do ludu. Wojsko wydawało się więc nie tylko instytucją nie nieprzyjazną, ale nawet taką, której postawa stanowiła ważny element planowanego przewrotu.

Sprawa „Małaczewskich" jest w kontekście Nowosiółek bardzo silnie eksponowana w literaturze sowieckiej i białoruskiej[35]. O ile wypadki w Leplówce najpewniej w ogóle nie miały wpływu na nastroje uczestników sierpniowego napadu na posterunek policji, to w wypadku Bulkowa faktem jest, że kwestia znana była jednemu z organizatorów napadu — Leonowi Bogdanowiczowi. Pozostaje kwestią otwartą, czy przekazywał na ten temat informacje uczestnikom napadu i czy odgrywały one rolę w ich motywacji.

Członkowie grupy, która wzięła udział w napadzie w Nowosiółkach, zdawali sobie sprawę z tego, że decydują się na wzięcie udziału w zbrojnym wystąpieniu, ponieważ od początku tak było ono im zapowiadane przez osoby werbujące. Przesłuchiwani po wydarzeniach opowiadali wręcz o wydanym im „nakazie wojny"[36]. Co zaskakujące, wydaje się, że wierzyli w scenariusz, jaki za pośrednictwem działaczy lokalnych suflo-

[33] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2132, k. 74: Zeznanie L. Bogdanowicza.

[34] Tamże.

[35] Przykładowo: А. А. Сорокин, *Освободительное и революционное крестьянское движение*, Минск 1977, s. 127-128; П. И. Зелинский, *Политическая работа КПЗБ в массах 1923-1938*, Минск 1986, s. 67-68; М. С. Бадак, А. Б. Дронец, Н. М. Пліско, А. Сланеўскі, *У складзе Польшчы*, [w:] *Памяць. Кобрынскі раён*, s. 113.

[36] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2170, k. 105: Zeznanie Konst. Grabajło.

wali im komunistyczni aktywiści szczebla okręgowego. Ważnym elementem mobilizacyjnym był plan „uderzania na miasto Brześć”[37] jako swego rodzaju brakujące ogniwo „rewolucji po całej Polsce”[38]. Uczestników informowano, że celem akcji w Nowosiółkach jest zdobycie broni, która posłuży do zajęcia Brześcia. Aczkolwiek uzbrojenie znajdujące się hipotetycznie w dyspozycji urzędników gminnych oraz — zamieszkujących sąsiedni Bielsk — osadników rzeczywiście mogło uchodzić za łatwą zdobycz, to istotnie było mało prawdopodobne, aby przewidywane „rozbrojenie «Strzelca»” i posterunków policji przebiegło bezkrwawo[39]. Karabiny wykorzystywane do szkolenia w ramach ZS w realiach politycznych i infrastrukturalnych poleskiej wsi nie były przechowywane we własnych siedzibach ZS (tych zasadniczo zresztą nie było), czy w domach członków związku, a właśnie na posterunkach policji. Te siłą rzeczy powinny były być bronione. Tymczasem przebieg wypadków krytycznej nocy 3/4 sierpnia, fakt, że wymiana ognia w Nowosiółkach trwała zaledwie pół godziny, a działań, które by można kwalifikować jako szturm, w ogóle nie podjęto, zdają się świadczyć o tym, że napastnicy nie byli przygotowani na poważniejsze starcie.

Zeznania złożone przez uczestników sierpniowych wydarzeń wskazują zresztą, że atak na posterunek nie był jedynym sposobem na pozyskanie broni. Planowano np. uzbrojenie grupy przez partię komunistyczną już w punkcie koncentracji[40]. Ponadto formułowano apele o przybywanie z własną, dotąd ukrywaną bronią[41]. Było to o tyle prawdopodobne, że problem nieleganie posiadanego uzbrojenia istniał na Polesiu od lat 20. i mimo powtarzanych akcji „rozbrajania terenu przez policję” nie został rozwiązany także w kolejnej dekadzie. Dotyczyło to również południowej części powiatu kobryńskiego[42]. Należy założyć, że broń użyta w trakcie wystąpienia pochodziła przede wszystkim, jeśli nie wyłącznie, z tego właśnie źródła[43].

Ważną rolę w agitacji prowadzonej przez działaczy komunistycznych na rzecz udziału chłopów w akcji zbrojnej odgrywało położenie ekono-

[37] Tamże, d. 2132, k. 75: Zeznanie L. Bogdanowicza; PAOB, f. 69, o. 1, d. 2132, k. 81: Zeznanie L. Liskiewicza.

[38] Tamże, k. 80: Zeznanie L. Liskiewicza.

[39] Tamże, k. 74: Zeznanie L. Bogdanowicza.

[40] Tamże, k. 87: Zeznanie G. Tymoszczuka; PAOB, f. 69, o. 1, d. 2170, k. 84: Zeznanie D. Blejana; tamże, d. 2170, k. 130: Zeznanie J. Grynkiewicza.

[41] Tamże, d. 2132, k. 87: Zeznanie G. Tymoszczuka; tamże, d. 2170, k. 105: Zeznanie Konst. Grabajło.

[42] Tamże, d. 2165, k. 1: Sprawozdanie [proweniencja policyjna, 1933].

[43] Tamże, d. 2163, k. 13: Zeznanie A. Stepaniuka.

miczne mieszkańców okolicznych wsi, którzy byli żywo zainteresowani pozbyciem się powszechnie odczuwanych obciążeń, takich jak podatki czy powinności szarwarkowe[44]. Wykorzystywała to propaganda komunistyczna, nawołująca ich do niewypełniania obowiązków fiskalnych oraz odmowy bezpłatnych prac, czy też zachęcająca do finansowego wspierania ruchu komunistycznego[45]. Udział w zwycięskiej rewolucji miał zaowocować gwałtownym awansem społecznym i politycznym jej uczestników. Pojawiła się zapowiedź najważniejszego postulatu poleskiego chłopa, jakim było przejęcie całej, nie będącej jeszcze w jego posiadaniu ziemi[46]. Nie dziwi więc, że wizja „ogólnopolskiej rewolucji" eksponowała jej chłopski charakter oraz formę najść na majątki ziemskie[47]. Eksploatowano bardzo żywy na Polesiu mit „pracy na panów", która miała stać się przeszłością[48]. W efekcie zbrojnego przewrotu — co podkreślano — jego uczestnicy mieli „piastować wyższe stanowiska", gdy „nasza organizacja dojdzie do władzy"[49]. Zwraca uwagę, że bardzo trafnie nawiązano w ten sposób do świata wyobrażeń miejscowej ludności. Jego ważny element stanowiło przekonanie, że skutkiem przewrotu społecznego stanie się władanie wsi. Jest to o tyle zrozumiałe, że najaktywniejszą rolę w szerzeniu radykalnych nastrojów odgrywali miejscowi aktywiści partyjni[50].

Należy jednakże podkreślić, że uczestnicy zebrań partyjnych nie byli biernymi odbiorcami haseł partyjnej propagandy. Oczekiwanie radykalnej, a co najważniejsze szybkiej zmiany bywało artykułowane również „z dołu". Zapewnienia o zbliżającej się rewolucji podawali oni niekiedy w wątpliwość, dowodząc, że „prędko jej nie będzie". Zwraca uwagę, że był to rodzaj zarzutu pod adresem działaczy komunistycznych, ponieważ w przekonaniu słuchaczy zwlekanie z przewrotem stawało się absolutnie niepożądane[51]. Nie oznaczało to jednak, że orientowali się oni w rzeczywistych celach rewolucji, w której mieli brać udział. Z pozostawionych przez nich opisów „konferencji" z komunistycznymi agitatorami można wywnioskować, że podczas spotkań w zdecydowanej większości przypadków raczej słuchali, niż zadawali pytania, a deklaracje komunistów odbierali w sposób dosłowny. Zadowalali się stwierdzeniami, że „gdy rządy komunistycz-

44 Tamże, d. 2170, k. 20: Zeznanie H. Olszewskiego.
45 Tamże, k. 64: Zeznanie M. Guziuka; tamże, k. 73: Zeznanie J. Trociuka.
46 Tamże, k. 73: Zeznanie J. Trociuka.
47 PAOB, f. 69, o. 2, d. 16, k. 85: Zapisek dochodzeniowy [zeznanie Grzegorza Kaliszuka] z 14 VIII 1933.
48 PAOB, f. 69, o. 1, d. 2170, k. 73: Zeznanie J. Trociuka.
49 Tamże, d. 2132, k. 87: Zeznanie G. Tymoszczuka.
50 PAOB, f. 69, o. 1, d. 2170, k. 105: Zeznanie Konst. Grabajło.
51 Tamże, k. 199: Zeznanie J. Demjańko.

ne obejmą władzę, to będą nam nadawali ziemię bezpłatnie i nie będziemy potrzebowali pracować na panów"[52], bądź też, że „później będzie nam wszystkim dobrze, a to wtedy, gdy będzie nasze prawo i rządy"[53]. Wytłumaczeniem tej widocznej bierności może być młody wiek uczestników wydarzeń z lata 1933 r. Z akt policyjno-sądowych, zawierających zeznania 50 osób ujętych w związku z wydarzeniami w Nowosiółkach wynika, że 10 z nich miało poniżej 20 lat; 22 osoby miały od 20 do 23 lat; 7 miało 24-26 lat; 7 miało między 30-37 lat i tylko 3 osoby ukończyły czterdziesty rok życia. Poza tym zdecydowana większość z nich miała bardzo niskie wykształcenie (3-4 oddziały szkoły powszechnej); 3 osoby deklarowały się jako piśmienne bez ukończenia szkoły, 5 zatrzymanych było natomiast niepiśmiennych[54]. „Niski poziom intelektualny" oskarżonych został też potwierdzony w późniejszym procesie sądowym, stając się argumentem na rzecz złagodzenia kary[55].

Innym czynnikiem wyjaśniającym łatwość, z jaką chłopi poddawali się komunistycznej propagandzie, mógł być rodzinny charakter wspólnot wiejskich na Polesiu. Mieszkańcy wsi powiązani byli bowiem gęstą siecią pokrewieństw, „zmieniającą — jak pisał J. Obrębski — całą wieś nie w zbiór obcych sobie sąsiadów, ale w liczne przeplatane ze sobą rody i rodziny"[56]. Ułatwiało to i z pewnością przyśpieszało pozyskiwanie nowych członków do nielegalnych struktur komunistycznych i działań wywrotowych. Spośród uczestników zbrojnego napadu na posterunek policji w Nowosiółkach powiązania rodzinne łączyły: Grzegorza, Matwieja, Konstantego, Piotra, Kiryła i Aleksandra Grabajłów; Jana i Andrzeja Sacharczuków; Iłariona, Szymona i Teodora Olszewskich; Aleksego, Maksyma i Szymona Guziuków; Jana, Michała i Andrzeja Marczuków; Pawła i Antoniego Pilipczuków; Szymona i Michała Kozłowiczów; Maksyma i Jewdokima Gryśkiewiczów; Demiana i Aleksandra Blejanów oraz Panasa, Artema i Justyna Demianiuków[57]. Co warto podkreślić, większość z nich weszła w skład KPZB rok, a nawet kilka miesięcy przed dokonanym napadem. Ze wspomnianej wcześniej listy 50 zatrzymanych w tym okresie do organizacji komunistycznej przystąpiły 33 osoby. Dłuższy staż w strukturach partyjnych miało zaledwie 6 osób (akces w latach 1929-1930); tylko jeden z uczestników wydarzeń należał do KPZB od 1927 roku.

[52] Tamże, k. 73: Zeznanie J. Trociuka.
[53] Tamże, k. 199: Zeznanie J. Demjańko.
[54] Dane na podstawie: PAOB, f. 69, o. 1, d. 2163, passim; tamże, d. 2170, passim.
[55] PAOB, f. 1, o. 9, d. 2297, k. 140 ob.: Wyrok z 8 IX 1933 r.
[56] J. Obrębski, *Polesie*, s. 173.
[57] Zob. np. PAOB, f. 1, o. 9, d. 2297, k. 197-209: Sprawozdanie J. Kobusa w sprawie likwidacji bandy nt. gm. Nowosiółki.

Oczywiście nie sposób wykluczyć i ewentualnie ocenić skali form przymusu, jaki mógł być stosowany wobec uczestników przez organizatorów wystąpienia zbrojnego. W zeznaniach złożonych w śledztwie pojawia się wątek brutalnych gróźb pod adresem osób, które wzywano do marszu na Nowosiółki. Dochodzić miało do zapowiedzi odebrania życia („o ile nie pójdę [...] to mi w łeb strzeli")[58]. Eksponowanie takich wątków, czy wręcz konfabulowanie na ten temat mogło być w zamierzeniach przesłuchiwanych próbą stworzenia sobie pewnego rodzaju alibi, którym chciano usprawiedliwić fakt udziału w incydencie. Z drugiej jednak strony należy zauważyć, że sądząc z przesłuchań uczestników zajścia, swoisty terror moralny mógł być stosowany nie tylko na etapie mobilizacji, ale również po rozpoczęciu marszu. W ten sposób zniechęcano do ewentualnej dezercji[59]. Co więcej, podobny mechanizm był opisywany w odniesieniu do sytuacji o zbliżonym charakterze (dążenie do zwarcia z policją przez mieszkańców wsi), ale mających miejsce w innych rejonach kraju (zachodnia część województwa lwowskiego)[60].

Kwestią intrygującą jest wreszcie personalna odpowiedzialność za stworzenie atmosfery, w której doszło do wybuchu. W roli najważniejszej „sprężyny" proces kobryński niejako wykreował Reginę Kapłan, działaczkę szczebla okręgowego, która bez wątpienia wzmogła swoją aktywność terenową na przełomie wiosny i lata 1933 r. Z pewnością też podgrzewała nastroje uczestników partyjnych spotkań, jakie zwoływała i w których uczestniczyła w lipcu tegoż roku. Szeroko opisywała m.in. incydenty, do jakich doszło w 1933 r. na pograniczu województw krakowskiego i lwowskiego. W zeznaniach powtarza się charakterystyczna formuła, która miała być przez nią stosowana, wedle której wypadki na południu kraju, przedstawiane przez nią jako rozruchy, miały przerodzić się w powstanie[61].

Pozostaje kwestią otwartą, jak na jej zachowanie wpłynęły reprezentowane przez nią cechy osobowościowe. Nie ulega bowiem wątpliwości, że nie tylko ona spośród działaczy poziomu okręgowego posługiwała się re-

[58] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2132, k. 80: Zeznanie L. Liskiewicza. Podobnie: tamże, k. 88: Zeznanie J. Kitela; tamże, d. 2170, k. 30: Zeznanie J. Sacharczuka; tamże, k. 84: Zeznanie D. Blejana.

[59] Tamże d. 2132, k. 88: Zeznanie J. Kitela. Inną kwestią pozostaje prawdopodobnie niski stopień determinacji u tych, którzy mieliby podobną groźbę ewentualnie spełnić, tamże, d. 2167, k. 133: Zapisek dochodzeniowy z 9 VIII 1933 [zeznanie Stefana Bojko].

[60] Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego, f. 121, o. 2, d. 152, k. 69: Protokół przesłuchania W. Markowskiego z 26 VI 1933; tamże, k. 71: Protokół przesłuchania M. Czopa z 26 VI 1933.

[61] PAOB, f. 69, o. 1, d. 2132, k. 37: Zeznanie Jerzego Jaczynowskiego.

toryką, która w sposób radykalny, a nie przystający do rzeczywistości, wyolbrzymiała zajścia w województwach lwowskim i krakowskim[62]. Można jednak założyć, że przynajmniej równie ważną rolę odegrał przekaz tych, którzy transmitowali podobne komunikaty w teren. Należałoby więc wskazać na kilku działaczy lokalnych, takich jak Leon Bogdanowicz, wydający końcowe dyspozycje do „marszu na Nowosiółki". To ich perspektywa docierała bezpośrednio do uczestników wystąpienia.

* * *

Mimo dość bogatego materiału dotyczącego genezy i okoliczności wypadków trudno wskazać jednak na motyw szczególny, który doprowadził do incydentu. Ekscesu będącego — powtórzmy — odosobnionym w 1933 r. wypadkiem otwartego wystąpienia o charakterze zbrojnym nie tylko w skali województwa poleskiego, ale całego obszaru północnowschodniej Rzeczypospolitej.

Nie ulega wątpliwości, że Komitet Okręgowy KPZB Brześć co najmniej od początku 1933 r. prowadził akcję propagandową, która werbalnie zachęcała do wystąpień przeciwko bezpieczeństwu wewnętrznemu. Dyspozycje „poparcia dla krakowskiej akcji powstańczej" wydano dla co najmniej kilku komitetów rejonowych w zachodniej części województwa poleskiego[63]. Wskazówki do przeprowadzenia tej akcji, ustalone na konferencji okręgowej odbytej 22 VII zawierały w sobie takie m.in. elementy, jak „rozbrojenie policji" czy „uwolnienie więźniów politycznych"[64]. Ani przed, ani po napadzie na Nowosiółki władze nie odnotowały jednak „w regionie zagrożonym" innych oznak niepokoju[65]. W jakiejś mierze było to zapewne efektem prewencyjnych działań władz bezpieczeństwa, z jednej strony zdających sobie sprawę z „bojowych" dyrektyw KO Brześć, z drugiej zaalarmowanych wypadkami w Leplówce czy istnieniem — rozbitej 22 lipca — „grupy bojowo-dywersyjnej" w powiecie kobryńskim[66]. Według ustaleń policyjnych podobne wystąpienia były przygotowywane na terenie KO KPZB Brześć w dniach 7-8 sierpnia i — jak należałoby się domyślać — zostały spacyfikowane dzięki prewencyjnym zarządzeniom władz[67]. Być może podobnie eufemistycznymi twierdzeniami określono falę aresztowań,

[62] PAOB, f. 1, o. 9, d. 2223: Pismo WB UWP do DP MSW z 27 VII 1933; PAOB, f. 69, o. 2, d. 16, k. 75: Protokół przesłuchania Aleksandra Masłowskiego z 9 VIII 1933; tamże, k. 85: Zapisek dochodzeniowy [zeznanie Grzegorza Kaliszuka] z 14 VIII 1933.

[63] Tamże, d. 2597, k. 29: Meldunek Doraźny Bezpieczeństwa nr 9 z 2 VIII 1933.

[64] Tamże, d. 2223: Pismo WB UWP do DP MSW z 27 VII 1933.

[65] Tamże, d. 2597, k. 37: Meldunek Doraźny Sytuacyjny nr 11 z 5 VIII 1933.

[66] Tamże, k. 22: Meldunek Doraźny Bezpieczeństwa nr 7 z 26 VII 1933.

[67] Tamże, k. 39: Meldunek Doraźny Sytuacyjny nr 12 z 7 VIII 1933.

których ofiarą na przełomie lipca i sierpnia padło około 30 osób, w tym m.in. Regina Kapłan[68]. Na podstawie zebranego materiału nie sposób jednak wyrokować o skali zagrożenia. Zwraca w każdym razie uwagę, że nie udało się odnaleźć informacji o procesach sądowych, w których trakcie oskarżano by o prowadzenie przygotowań do innych wystąpień zbrojnych. Wydaje się zatem, że nawet jeśli praktyczne przygotowania w tym kierunku miały miejsce, to okazały się one na tyle nie zaawansowane, że nie dały — przynajmniej w interesujących nas kwestiach — materiału procesowego. W trakcie śledztwa policyjnego w sprawie wypadków w Nowosiółkach pojawiła się również teza, która w kontekście pytania o genezę wypadków eksponuje paradoksalny skutek prewencyjnych poczynań władz z przełomu lipca i sierpnia. Jej istotą jest założenie, że to właśnie ówczesne represje stały się katalizatorem wystąpienia[69].

Okoliczności stworzone przez załamanie ekonomiczne bywały dotąd wykorzystywane jako najważniejsze wyjaśnienie genezy incydentu nowosieleckiego. Tymczasem wydaje się, że można je traktować jedynie jako element szerszego tła wypadków. Nic w zebranym materiale nie wskazuje na to, aby warunki bytowania w południowej części powiatu kobryńskiego zmieniły się na niekorzyść w zestawieniu z innymi obszarami województwa poleskiego. Co prawda nie ulega wątpliwości, że sytuacje takie, jak gwałtowny sprzeciw wobec czynności skarbowych (Leplówka) czy iskrzenie na linii wielka własność — chłopstwo (Bulkowo) dawały teoretycznie miejscowym komunistom narzędzia do eskalowania nastrojów, to jednocześnie poza rozbudową w południowej części powiatu kobryńskiego konspiracyjnych struktur KPZB, co nastąpiło na przełomie lat 1932/1933, tj. w okresie apogeum kryzysu ekonomicznego, trudno jest wskazać na jakiekolwiek specyficzne czynniki, które wyjaśniałyby genezę wypadków w Nowosiółkach.

Summary
On the verge of a social revolt?
The events in the Kobryn District in the summer of 1933

The article aims to analyse possible social and political causes of the incident that took place in the Kobryn District during the night of 3/4 August 1933, when a group of villagers attacked the police station. The authors of the article point to the growing impoverishment of the peasants in the period of the Great Depression, communist agitation and propaganda on the part of the illegal Communist Party of Western Belarus, as well as the system of social relations in Polish villages, as possible factors conditioning the event. The analysis is based primarily on the police investigation documents, in which the testimonies of the witnesses of and participants in the events are the most important group.

68 Tamże, k. 29: Meldunek Doraźny Bezpieczeństwa nr 9 z 2 VIII 1933.
69 PAOB, f. 69, o. 1, d. 2167, k. 133: Zeznanie Władysława Mazurkiewicza [funkcjonariusz KPPP Kobryń] z 29 VIII 1933.

Змест

На парозе сацыяльнага бунту?
Кобрынскае выступленне сялян летам 1933 года

Тэкст прысвечаны выступленню сялян Кобрынскага павета. Дайшло да яго летам 1933 г. Ноччу з 3 на 4 жніўня група сялян напала на ўчастак дзяржаўнай паліцыі. Аўтары задумваюцца над абумоўленасцю выступлення. Яго фонам было цяжкае становішча сялянства ў перыяд сусветнага эканамічнага крызісу. Свой уплыў аказала таксама камуністычная агітацыя, а таксама сістэма сацыяльнай залежнасці ў тагачаснай польскай вёсцы. Асновай для аналізу сталі перш за ўсё дакументы паліцэйскага следства, а самымі важнымі сярод іх былі паказанні ўдзельнікаў і сведак выступлення.

Joanna Dufrat — dr hab., pracownik Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, zajmuje się historią Polski pierwszej połowy XX w. ze szczególnym uwzględnieniem dziejów społecznych i politycznych.

Piotr Cichoracki — dr hab., prof. Uniwersytetu Wrocławskiego, pracownik Instytutu Historycznego, zajmuje się historią Polski pierwszej połowy XX w., m.in. dziejami województw północno-wschodnich II RP.

Beata Goworko-Składanek
(Białystok)

Zagadnienie wolności działalności związków zawodowych na Białorusi na przykładzie strajku pracowników metra w Mińsku w 1995 roku

Jedna z pierwszych rezolucji wydanych przez Parlament Europejski Unii Europejskiej po podpisaniu Umowy o partnerstwie i współpracy między Unią Europejską a Republiką Białoruś 6 marca 1995 roku[1] (umowa ta dotychczas nie weszła w życie), poświęcona została praktycznie w całości kwestii związków zawodowych na Białorusi i losów ich przywódców. Mowa o rezolucji w sprawie Białorusi z 1995 roku[2]. W dokumencie Parlamentu Europejskiego (PE) przypomniano, że Republika Białoruś (RB) jest stroną Konwencji Organizacji Pracy nr 87 dotyczącej wolności związkowej i ochrony praw związkowych oraz nr 88 dotyczącej organizacji służby zatrudnienia, przyjętych w San Francisco 9 lipca 1948 roku[3]. Rezolucja odnosi się do wydarzeń, jakie rozegrały się w okresie 16-21 sierpnia 1995 roku w Mińsku. Chodzi o protest pracowników metra i komunikacji trolejbusowej przeciwko władzom państwowym w związku z nieprzestrzeganiem przez nie postanowień układów zbiorowych.

Wiosną naczelnik metra Władimir Nabieżko uchylił postanowienie o 10-procentowych dodatkach do wynagrodzenia za bezpieczną i bezawaryjną pracę oraz zmniejszył premie dla pracowników, naruszając w ten sposób postanowienia umowy zbiorowej. W takiej sytuacji związkowcy apelowali do władz, prokuratury i sądu, jednak ich apele przeszły bez echa. 16 sierpnia 1995 r. ogłoszony został strajk kierowców zajezdni trolejbuso-

[1] О ратификации Соглашения о партнерстве и сотрудничестве между Европейскими Сообществами и их Государствами-Членами и Республикой Беларусь, Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 12 апреля 1995 г. № 3719-XII, «Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь», 1996 г., № 1-2, ст. 1, 2.

[2] Resolution on Belarus, „Official Journal of the European Union", C 287, 30.10.1995, p. 0200.

[3] Konwencja MOP nr 87 została ratyfikowana 6 listopada 1956 r., a Konwencja MOP nr 88 — 25 września 1995 r. Obydwie konwencje są obowiązujące. W sumie Białoruś ratyfikowała 49 konwencji MOP, przy czym obecnie obowiązują 42. Dla porównania, Polska dotychczas ratyfikowała 91 Kowencji, a obowiązuje 66. Polska nie jest stroną Konwencji nr 88. International Labour Organization, *Ratifications for Belarus,* http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:936052364165112 ::::P11200_INSTRUMENT_SORT:4 [publikacja 05.05.2015].

wej nr 1, obsługującej centralną arterię komunikacyjną miasta — prospekt Skoryny, którzy od trzech tygodni nie otrzymywali wynagrodzenia. Pracownicy metra spotkali się w nocy z 16 na 17 sierpnia 1995 r. i postanowili wspierać kierowców trolejbusów oraz nie przystępować do pracy. Strajk pracowników metra w Mińsku rozpoczął się 17 sierpnia 1995 r. o godzinie 5 rano. Zostały postawione żądania. Domagano się dymisji zarządu metra, podnoszono kwestie niewypłacania wynagrodzeń na czas przez pracodawcę, co powodowało ogromne trudności dla pracowników i ich rodzin, naruszenia przez pracodawcę postanowień układu zbiorowego pracy oraz ustawy o rokowaniach zbiorowych poprzez przyjęcie i wprowadzenie do układu zbiorowego zmian w wysokości wynagrodzeń i świadczeń.

Zdjęcie 1. Tablica, jaka pojawiła się na szklanych drzwiach metra z napisem „Stacja zamknięta z przyczyn technicznych". Tablica ta została później wymieniona na tablicę z napisem „Przepraszamy za chwilowe niedogodności, szukają wypłaty wynagrodzenia"[4].

Gazeta „Zwiazda" 21 sierpnia 1995 r. poinformowała, że zostały zatrzymane 24 osoby. Stało się to wtedy, gdy robotnicy szli z miejsca pracy do siedziby Wolnego Związku Zawodowego Białorusi. Mimo że nie zakłócali spokoju, zostali zatrzymani przez policję, a następnie przewiezieni do hali sportowej w pobliskiej bazie wojskowej. W czasie strajku zostało aresztowanych kilku przywódców związków zawodowych, m.in. Władimir Makarczuk i Nikołaj Konach. Na skutek orzeczenia sądu stwierdzającego, że

[4] TuT.by, *Как бастовали 20 лет назад работники минского метро и водители троллейбусов*, https://news.tut.by/society/458599.htm [publikacja 17.08.2015].

strajk był nielegalny, zwolniono z pracy około 60 pracowników. Aresztowany został także Giennadij Bykow, przewodniczący Wolnego Związku Zawodowego Białorusi oraz przywódca Kongresu Związków Zawodowych Demokratycznej Białorusi, wraz z dwoma kolegami.

Zaraz po tych wydarzeniach 21 sierpnia 1995 roku wydany został ukaz Prezydenta Białorusi w sprawie niektórych środków zapewniających stabilność i porządek prawny w Republice Białoruś[5]. Ukaz miał na celu zapewnienie stabilności politycznej i gospodarczej, wyeliminowanie sprzeczności pomiędzy obowiązującymi ustawami i Konstytucją Republiki Białoruś, wzmocnienie dyscypliny i porządku oraz zapobieżenie nielegalnym strajkom (wstęp). W pkt. 1 ukaz[6] wprowadzał zmiany do ustawy z 22 kwietnia 1992 roku o związkach zawodowych[7], na mocy której możliwe było zawieszenie działalności Wolnego Związku Zawodowego Białorusi (Свободного профсоюза Беларуси) oraz lokalnej organizacji związkowej — Mińskiego Metra Związku Zawodowego Kolejarzy i Budowniczych Transportu RB (Минского метрополитена профессионального союза железнодорожников и транспортных строителей Республики Беларусь) do czasu wprowadzenia odpowiednich zmian do ustawy o związkach zawodowych. W pkt. 2 dekretu zostało zawarte polecenie dla Prokuratury o wniesienie do właściwego sądu wniosku o zakazanie działalności ww. organizacji. Z pkt. 3 ukazu wynika, że udział partii politycznych, organizacji społecznych i związków zawodowych w strajkach w przedsiębiorstwach, wyszczególnionych na liście zatwierdzonej przez Gabinet Rady Ministrów 28 marca 1995 r. nr 158[8], skutkuje zakończeniem

[5] Указ Президента Республики Беларусь от 21 августа 1995 г. № 336 «О некоторых мерах по обеспечению стабильности и правопорядка в Республике Беларусь», «Собрание указов Президента и постановлений Кабинета Министров Республики Беларусь», 1995 г., № 25, ст. 599. Wspomniany ukaz znalazł się na liście uchylonych aktów prawnych wydanych przez prezydenta w dokumencie: «Указ Президента Республики Беларусь от 13 февраля 2007 г. № 78 „О признании утратившими силу некоторых правовых актов (их отдельных положений) Президента Республики Беларусь”» , «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь», 2007 г., № 43, 1/8352.

[6] Przepis ust. 1. został uchylony na mocy: «Указ Президента Республики Беларусь от 29 декабря 1997 г. № 657», «Собрание декретов, указов Президента и постановлений Правительства Республики Беларусь», 1997 г., № 36, ст. 1112.

[7] Закон Республики Беларусь от 22 апреля 1992 г. № 1605-XII «О профессиональных союзах», в редакции Закона от 14 января 2000 г. № 371-З, «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь», 2000 г., № 23, 2/146.

[8] Постановление Кабинета Министров Республики Беларусь от 28 марта 1995 г., № 158 «Об утверждении перечня предприятий, прекращение (приостановление) работы которых создает угрозу жизни и здоровью людей». Dokument ten został zmieniony na mocy: «Постановление Совета Министров Республики Беларусь от

ich działalności zgodnie z prawem. Lista zawierała szereg przedsiębiorstw o strategicznym znaczeniu dla państwa, działających w sektorze transportu i komunikacji (wymieniona została tu Mińska Kolej Podziemna — Metro), przemysłu, handlu i usług (chłodnie), przedsiębiorstwa świadczące usługi komunalne, w których strajki zagrażają życiu i zdrowiu ludzi.

Ministerstwo Sprawiedliwości wraz z Prokuraturą zostały zobowiązane do podjęcia działań mających na celu wzmocnienie kontroli zgodności działalności partii politycznych, organizacji społecznych i związków zawodowych z prawem RB (pkt 5.). Ukaz nakładał na rząd RB obowiązek opracowania i przedstawienia projektów ustaw w spawie wprowadzenia koniecznych zmian i uzupełnień do obowiązujących aktów prawnych RB w ciągu miesiąca we współpracy z Federacją Związków Zawodowych Białorusi (pkt. 7).

Krytykowany w rezolucjach ukaz, zdaniem PE, został wydany z naruszeniem art. 35 Konstytucji RB[9], który gwarantuje wolność zgromadzeń, spotkań, pochodów ulicznych, demonstracji i pikiet, które nie naruszają zasad państwa prawa i praw innych obywateli RB. Wspomina również o wszczęciu 10 października 1995 roku postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym w sprawie legalności wydanego przez prezydenta ukazu i jego zatwierdzenia przez Parlament (pkt. G rezolucji).

Trybunał Konstytucyjny Białorusi w swoim wyroku z 8 listopada 1995 roku stwierdził, że „zgodnie z art. 22 ustawy o partiach politycznych i art. 21 ustawy o organizacjach społecznych, do likwidacji partii politycznych i organizacji społecznych może dojść na podstawie decyzji ich wyższych władz lub na mocy orzeczenia sądu. Zgodnie z art. 35 (obecnie art. 32) ustawy o partiach politycznych[10] i art. 29 ustawy o organizacjach społecz-

26 июня 1997 г., № 790» («Собрание декретов, указов Президента и постановлений Правительства Республики Беларусь», 1997, № 17-18, ст. 654), a następnie utracił moc zgodnie z: «Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 27 августа 1999 г., № 1340» («Собрание декретов, указов Президента и постановлений Правительства Республики Беларусь», 1999 г., № 24, ст. 699).

[9] Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.).

[10] Закон Республики Беларусь о политических партиях, 5 октября 1994 г. № 3266-XII, «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь». Статья 32. Ликвидация политической партии, союза по решению Верховного Суда Республики Беларусь (tekst przepisu w wersji obowiązującej):
Политическая партия, союз ликвидируются по решению Верховного Суда Республики Беларусь в случае:
— осуществления политической партией, союзом пропаганды войны или экстремистской деятельности; (в ред. Закона Республики Беларусь от 21.07.2008, № 416-З)

nych[11], partie polityczne i organizacje społeczne są likwidowane przez sąd w następujących przypadkach: gdy dopuszczają się działań zmierzających do gwałtownej zmiany ustroju konstytucyjnego, naruszenia integralności

— нарушения политической партией, союзом законодательства и (или) их уставов в течение одного года после вынесения письменного предупреждения; (в ред. Закона Республики Беларусь от 04.11.2013 N 71-З)
— если при государственной регистрации политической партии, союза со стороны их учредителей были допущены нарушения настоящего Закона и (или) иных актов законодательства, носящие неустранимый характер;
— если численность политической партии не соответствует требованиям части второй статьи 10 настоящего Закона, состав союза — требованиям части третьей статьи 10 настоящего Закона; (в ред. Закона Республики Беларусь от 04.11.2013 N 71-З)
— неустранения нарушений, послуживших основанием для приостановления деятельности политической партии, союза, в срок, установленный решением Верховного Суда Республики Беларусь;
— непредставления политической партией, союзом в течение трех лет подряд в установленный срок сведений, предусмотренных частью шестой статьи 27 настоящего Закона. (абзац введен Законом Республики Беларусь от 04.11.2013 N 71-З)
Политическая партия, союз могут быть ликвидированы по решению Верховного Суда Республики Беларусь за однократное нарушение законодательства о массовых мероприятиях в случаях, предусмотренных законодательными актами, а также за получение политической партией, ее организационной структурой, союзом иностранной безвозмездной помощи.
Заявление о ликвидации политической партии, союза подается в Верховный Суд Республики Беларусь Министерством юстиции или Генеральной прокуратурой Республики Беларусь. (в ред. Закона Республики Беларусь от 21.07.2008 N 416-З); NGO.by, *Реорганизация и ликвидация политической партии*, http://www.ngo.by/legal-state/legal-inform/reorgan-liquid/19977d51d949.html [publikacja 10.08.2014].

[11] Закон Республики Беларусь об общественных объединениях, 4 октября 1994 г. № 3254-XII, «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь».
Статья 29. Ликвидация общественного объединения, союза по решению суда (tekst przepisu w wersji obowiązującej).
Общественное объединение, союз ликвидируются по решению суда в случае:
— осуществления общественным объединением, союзом пропаганды войны или экстремистской деятельности;
— нарушения общественным объединением, союзом законодательства и (или) их учредительных документов в течение одного года после вынесения письменного предупреждения;
— если при государственной регистрации общественного объединения, союза со стороны их учредителей были допущены нарушения настоящего Закона и (или) иных актов законодательства, носящие неустранимый характер;
— если численность и состав общественного объединения не соответствуют требованиям части четвертой статьи 8 настоящего Закона, состав союза — требованиям части шестой статьи 8 настоящего Закона;

i bezpieczeństwa państwa, propagandy wojennej, przemocy, podżegają do nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej; po raz kolejny przed upływem roku od popełnienia ostatniego z czynów, w związku z którym zostało wydane ostrzeżenie pisemne[12], a także w przypadku, jeżeli rejestracja partii politycznej lub organizacji społecznej przez ich założycieli nastąpiła z naruszeniem prawa.

Obecnie obowiązujące (przyp. aut.) przepisy nie przewidują zakazu działalności związków zawodowych, partii politycznych i innych organizacji społecznych w związku z ich udziałem w strajku”[13].

— неустранения нарушений, послуживших основанием для приостановления деятельности общественного объединения, союза, в срок, установленный решением суда.

Общественное объединение, союз могут быть ликвидированы по решению суда за однократное нарушение законодательства о массовых мероприятиях в случаях, предусмотренных законодательными актами, а также за нарушение общественным объединением, его организационной структурой, союзом установленных законодательством требований, предъявляемых к использованию иностранной безвозмездной помощи.

Ликвидация международных и республиканских общественных объединений, союзов производится по решению Верховного Суда Республики Беларусь по заявлению Министерства юстиции.

Ликвидация местного общественного объединения, союза производится по решению областного, Минского городского суда по месту нахождения руководящего органа этого общественного объединения, союза по заявлению управления юстиции областного, Минского городского исполнительного комитета.

[12] Закон Республики Беларусь об общественных объединениях, 4 октября 1994 г. № 3254-XII, «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь».

Статья 27. Письменное предупреждение (tekst przepisu w wersji obowiązującej).

В случае совершения общественным объединением, союзом действий, нарушающих Конституцию Республики Беларусь, настоящий Закон, иные акты законодательства и (или) учредительные документы, кроме случаев, когда нарушение влечет за собой ликвидацию общественного объединения, союза по решению суда, соответствующий регистрирующий орган выносит общественному объединению, союзу письменное предупреждение. (...).

Закон Республики Беларусь о политических партиях, 5 октября 1994 г. № 3266-XII, «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь».

Статья 30. Письменное предупреждение (tekst przepisu w wersji obowiązującej).

В случае совершения политической партией, союзом действий, нарушающих Конституцию Республики Беларусь, настоящий Закон, иные акты законодательства и (или) учредительные документы, кроме случаев, когда нарушение влечет за собой ликвидацию политической партии, союза по решению суда, Министерство юстиции выносит политической партии, союзу письменное предупреждение. (...)

[13] Заключение Конституционного Суда Республики Беларусь, 8 ноября 1995 г., № З-22/95, http://www.kc.gov.by/main.aspx?guid=11683 [publikacja 03.05.2015].

Ostatecznie Trybunał, działając na mocy art. 127, 128, 129 Konstytucji oraz art. 5, 6, 36, 38, 40, 43 ustawy o Trybunale Konstytucyjnym Republiki Białoruś, orzekł w pkt. 1 sentencji wyroku nieważność pkt. 1, 2, 3, 4 ukazu od momentu jego wydania (ex tunc). W pkt. 2 zalecił Prezydentowi Białorusi, Rządowi Białorusi i innym organom państwowym, urzędnikom, organizacjom społecznym dostosowanie aktów normatywnych wydanych na podstawie i zgodnie z ukazem prezydenckim nr 336 z 21 sierpnia 1995 r. do niniejszego wyroku. Postanowił, że tenże wyrok powinien zostać opublikowany w ciągu dziesięciu dni od daty przyjęcia w periodykach „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь", „Народная газета" i „Звязда", jak również w tych publikatorach, w których ukazał się dekret prezydencki nr 336 z 21 sierpnia 1995 r. o niektórych środkach w celu zapewnienia stabilności i praworządności na Białorusi (pkt. 3).

Naruszenie postanowień ratyfikowanej przez Białoruś Konwencji nr 87 i 98 MOP w postaci naruszenia prawa do strajku, aresztowania liderów związków, wprowadzenia restrykcyjnych przepisów dotyczących wolności zrzeszania się spotkało się także z reakcją ze strony społeczności międzynarodowej. Władzom RB zarzucono także zawieszenie działalności Wolnego Związku Zawodowego Białorusi oraz lokalnej jego filii, uwięzienie przywódców związkowych z naruszeniem standardowych procedur sądowych, naloty na biura związków, zwolnienia z pracy związkowców za udział w strajkach, zagrożenie wszczęciem nowych postępowań sądowych, zmierzających do nałożenia wysokich kar grzywny lub pozbawienia wolności, ograniczenia dotyczące udziału w działalności związków zawodowych za granicą[14].

Międzynarodowa Konfederacja Wolnych Związków Zawodowych oraz Światowa Konfederacja Pracy złożyły oficjalną skargę do Międzynarodowej Organizacji Pracy[15], którą poparł Wolny Związek Zawodowy Białorusi i Białoruski Kongres Demokratycznych Związków Zawodowych w komunikatach z 5 września 1995 r., 4 września 1995 r. oraz 7 września 1995 r. Skarżący podnieśli, że naruszony został art. 41 Konstytucji RB, który gwarantuje prawo pracownikom do zrzeszania się, rokowań zbiorowych oraz do strajku. Prawo to potwierdzał art. 13 ustawy o procedurach rozst-

[14] International Labour Organization, Individual Case (CAS) — Discussion: 1997, Publication: 85th ILC session (1997), Freedom of Association and Protection of the Right to Organise Convention, 1948 (No. 87) — Belarus (Ratification: 1956), http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:13100:0::NO::P13100_COMMENT_ID:2555467 [dostęp 22.12.2016].

[15] Resolution on Belarus, „Official Journal of the European Union", C 287 , 30.10.1995, p. 0200, pkt. H.

rzygania sporów zbiorowych pracy[16], który także pracownikom metra dawał prawo do strajku. Natomiast art. 16 tej samej ustawy mówił, że strajki są zakazane w niektórych sektorach, takich jak na przykład siły zbrojne oraz w przedsiębiorstwach, w których przestoje w pracy „zagrażały życiu i zdrowiu ludzi". Uzupełnieniem przepisu art. 16 było przywoływane Zarządzenie nr 158 Rady Ministrów RB z 28 marca 1995 r., zawierające szczegółowy wykaz firm i branż, w których wystąpienie strajku zagrażało życiu i zdrowiu ludzi[17].

Zdaniem MOP wydanie ukazu nr 336 z 1995 r. pokazało zamiar władz uniemożliwienia istnienia niezależnego i demokratycznego ruchu związkowego poprzez umyślne naruszenie przepisów Konwencji, Konstytucji RB i innych przepisów krajowych, co może sprawiać wrażenie powrotu do najgorszych praktyk czasów totalitarnych. Komitet Ekspertów MOP dopatrzył się poważnych naruszeń art. 4 Konwencji MOP nr 87. Zdaniem ekspertów sektor transportowy jako całość nie może być uznany za świadczący podstawowe usługi, w którego ramach byłby uzasadniony zakaz prawa do strajku[18].

W omawianej rezolucji PE wezwał prezydenta Białorusi do wycofania ukazu z 21 sierpnia 1995 roku oraz uwolnienia przetrzymywanych członków związków zawodowych. Zaznaczył również, że podpisanie umowy o partnerstwie i współpracy pociąga za sobą zobowiązanie do poszanowania podstawowych zasad demokratycznych, dlatego też Białoruś powinna jak najszybciej przystąpić do wyboru nowego parlamentu w celu przywrócenia demokratycznych ram prawnych w kraju[19].

[16] Закон Республики Беларусь от 18.01.1994 г., № 2708-XII «О порядке разрешения коллективных трудовых споров (конфликтов)». Akt nie obowiązuje. Ustawa ta ustanawiała ramy prawne, procedury i metody rozstrzygania sporów zbiorowych (konfliktów), jak również procedury dotyczące korzystania z prawa do strajku w RB (art. 1). Strajk (забастовка) został zdefiniowany jako tymczasowa, dobrowolna odmowa pracowników od wypełniania obowiązków pracowniczych (całkowicie lub częściowo) w celu rozwiązania sporu. W ustawie jest mowa również o tym, że na podstawie ustawy można ograniczyć prawo do strajku w zakresie, w jakim jest to konieczne w interesie bezpieczeństwa narodowego, porządku publicznego, zdrowia, praw i wolności innych osób (art. 11).

[17] International Labour Organization, Report in which the committee requests to be kept informed of development — Report No 302, March 1996, Case No 1849 (Belarus) — Complaint date: 31-AUG-95 — Closed, http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:50002:0::NO:50002:P50002_COMPLAINT_TEXT_ID:2903618,

[18] International Labour Organization, Individual Case (CAS) — Discussion: 1997, Publication: 85th ILC session (1997), Freedom of Association and Protection of the Right to Organise Convention, 1948 (No. 87) — Belarus (Ratification: 1956), http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:13100:0::NO::P13100_COMMENT_ID:2555467 [dostęp 22.12.2016].

[19] Resolution on Belarus, „Official Journal of the European Union", C 287, 30.10.1995, p. 0200, pkt. 2-4.

Nawiązanie do potrzeby przestrzegania praw związków zawodowych, zwłaszcza prawa do zrzeszania się, zagwarantowanego w konwencjach MOP, ratyfikowanych przez Białoruś, pojawia się w rezolucji w sprawie sytuacji na Białorusi z 1996 roku[20] oraz rezolucji z 2005 roku[21]. Zdaniem Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego, mimo że zarówno na Białorusi, jak i w pozostałych państwach Partnerstwa Wschodniego ratyfikowano główne konwencje MOP, dochodzi tam do łamania przepisów, zwłaszcza konwencji dotyczącej prawa do stowarzyszania się i rokowań zbiorowych, co przejawia się w trudnościach przy rejestracji stowarzyszeń oraz ograniczaniu prawa do strajku. W przedsiębiorstwach naruszane są podstawowe prawa i dochodzi do zwolnień działaczy związkowych[22]. Dlatego z tych dokumentów wypływa wezwanie władz Białorusi do przestrzegania praw związków zawodowych, przede wszystkim prawa do zrzeszania się.

Z krytyką ze strony PE w rezolucji z 2006 roku[23] spotkał się także ukaz o obowiązku rejestracji bloków partii politycznych, związków zawodowych, koalicji, inicjatyw i ruchów obywatelskich[24] przez Ministerstwo Sprawiedliwości Białorusi w celu zapobieżenia jednoczeniu się sił politycznych, które mogłyby wesprzeć rywala Aleksandra Łukaszenki w nadchodzących (2006 r.) wyborach prezydenckich. PE zauważył także, że krytycznie wobec działań podejmowanych przez władze Białorusi w kwestii prześladowań, rozwiązywania organizacji pozarządowych, krajowych organizacji mniejszościowych, niezależnych środków przekazu, opozycyjnych partii politycznych, niezależnych związków zawodowych i organizacji religijnych oraz prześladowania obywateli zaangażowanych

[20] Resolution on the situation in Belarus, „Official Journal of the European Union", C 347, 18.11.1996, pkt. 4.

[21] Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie sytuacji na Białorusi, Dziennik Urzędowy 140 E , 09/06/2005 P, pkt. 9.

[22] Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie udziału społeczeństwa obywatelskiego w partnerstwie wschodnim (opinia rozpoznawcza), Dz. U. UE C 277 z 17.11.2009, pkt. 4.7.2.2.

[23] Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie Białorusi, P6_TA(2005)0363, C 227 z 21.09.2006, pkt. C i E.

[24] Постановление Министерства юстиции Республики Беларусь от 30 августа 2005 г. № 48 «Об утверждении нормативных правовых актов по вопросам оформления и рассмотрения документов, связанных с государственной регистрацией политических партий, профессиональных союзов, иных общественных объединений, их союзов (ассоциаций), а также государственной регистрацией и исключением из журнала государственной регистрации, постановкой на учет и снятием с учета организационных структур профессиональных союзов». «Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь», 12 сентября 2005 г., № 8/13102.

w działalność demokratyczną, w tym w niezależne media wypowiedziała się w kwietniu 2005 r. Komisja Praw Człowieka ONZ.

Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny zauważył, że „w większości krajów partnerskich tradycyjne związki zawodowe typu radzieckiego rozpoczęły proces reform i z większym lub mniejszym powodzeniem przyjęły zasady demokracji, niezależności i wolności, których broni międzynarodowy i europejski ruch związkowy. Nowe związki zawodowe powstały na Białorusi i Ukrainie"[25]. Wydarzenia z 1995 r. pokazały, że na Białorusi proces reform przebiega z dużym oporem. Wspomniany ukaz nr 336 z 1995 r. zawieszał działalność Wolnego Związku Zawodowego Białorusi do dnia 19 grudnia 1997 r. Ukaz ten dwukrotnie został przez Trybunał Konstytucyjny RB uznany za niekonstytucyjny. Jednak dopiero po interwencji MOP związek mógł wznowić swoją działalność. Związek został ponownie zarejestrowany w Ministerstwie Sprawiedliwości 30 lipca 1999 roku[26].

Obecna sytuacja związków zawodowych wskazuje na to, że mimo upływu ponad dwudziestu lat od opisywanych wydarzeń, zasada niezależności i wolności nie ma w pełni zastosowania, o czym świadczy chociażby zakaz organizowania protestów pierwszomajowych w 2017 r. wydany przez władze Mińska, co spowodowało odwołanie pierwszomajowych demonstracji przez Białoruski Kongres Demokratycznych Związków Zawodowych[27].

Summary

The issue of the freedom of functioning of trade unions in Belarus – the case of the underground workers' strike in Minsk in 1995

The issue of the freedom of functioning and association of trade unions in the Republic of Belarus has been raised on numerous occasions in the European Parliament's resolutions, the EP taking a critical view on the implementation of the principle of independence and

[25] Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie udziału społeczeństwa obywatelskiego w partnerstwie wschodnim (opinia rozpoznawcza), Dz. U. UE C 277 z 17.11.2009, pkt. 4.7.2.1.

[26] Андрей Водчиц, *10 фактов о забастовке в минском метро, „Салідарнасць"*, http://www.gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid=97214, publikacja 25.06.2015.

[27] Belsat TV, *Związki zawodowe zrezygnowały z protestów 1 maja*, http://belsat.eu/pl/tag/bialoruski-kongres-demokratycznych-zwiazkow-zawodowych/ [publikacja 30.04.2017]. „Pierwszomajową demonstrację planował także lider Białoruskiego Kongresu Narodowego Mikoła Statkiewicz. Uprzedził on Miński Miejski Komitet Wykonawczy o tym, że ludność stolicy zbierze się na Placu Październikowym. Jednak w piątek Statkiewicz zniknął. Po 16 godzinach poszukiwań jego żona dowiedziała się, że polityk został aresztowany. W sobotę skazano go na 5 dni aresztu administracyjnego". Belsat TV, *Związki zawodowe zrezygnowały z protestów 1 maja*, http://belsat.eu/pl/news/zwiazki-zawodowe-zrezygnowaly-z-protestow-1-maja/ [publikacja 30.04.2017].

freedom of trade unions therein. Although this principle is verbalized in the provisions of the Constitution of the RB, which was pointed out by the Constitutional Court of Belarus in its judgement of 1995, it is not actually applied. The fact that the RB is a party to the ILO Conventions Nos. 87 and 88 does not change the legal and actual status of trade unions in Belarus, either. This situation is also due to the fact that legal acts at sub-constitutional level, which introduce many restrictions, hinder the implementation of the aforementioned principle.

Змест

Да пытання свабоды дзейнасці прафсаюзаў у Беларусі на прыкладзе забастоўкі работнікаў мінскага метрапалітэна ў 1995 годзе

Пытанне аб свабодзе аб'яднання і функцыянавання прафсаюзаў у Беларусі не раз выносілася ў рэзалюцыях Еўрапарламента Еўрапейскага Саюза. Еўрапарламент крытычна ставіўся да выканання Рэспублікай Беларусь прынцыпаў незалежнасці і свабоды прафсаюзаў. Нягледзячы на фармальнае іх занясенне ў Канстытуцыю РБ, на што звяртаў увагу Канстытуцыйны суд Беларусі ў сваёй пастанове ад 1995 года, на практыцы яны не выконваліся. Таксама факт, што РБ падпісала Канвенцыі № 87 і 88 Міжнароднай Арганізацыі Працы, не мяняў юрыдычнага і фактычнага становішча прафсаюзаў у Беларусі. Вынікае гэта таксама з таго, што ажыццяўленню гэтых прынцыпаў перашкаджаюць прававыя акты ніжэйшага рангу, якія прыносяць шэраг абмежаванняў.

Beata Goworko-Składanek — doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Polityki Międzynarodowej Instytutu Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku. Zainteresowania badawcze: wybrane zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa, demokracji, polityki społecznej i problematyki kobiecej w państwach europejskich i azjatyckich.

Arkadiusz Czwołek
(Toruń)

Relacje białorusko-tureckie. Rola i znaczenie wektora azjatyckiego w polityce zagranicznej Białorusi

1. Wstęp

W okresie funkcjonowanie ZSRR stosunki białorusko-tureckie charakteryzowały się niewielką intensywnością, ponieważ Turcja należała do Paktu Północnoatlantyckiego i współpracowała ściśle z USA. W tym okresie Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka (BSRR) nie prowadziła samodzielnej polityki zagranicznej, chociaż formalnie miała prawo nawiązywania stosunków dyplomatycznych i wymieniania się misjami dyplomatycznymi z innymi państwami. Kwestie polityki zagranicznej znajdowały się w gestii władz centralnych Związku Radzieckiego, a republiki związkowe pełniły wyłącznie rolę jej wykonawcy. Fasadowość białoruskiej dyplomacji utrzymywała się do końca funkcjonowania ZSRR. Dopiero dezintegracja Związku Radzieckiego pozwoliła Białorusi na wypracowanie własnej koncepcji polityki zagranicznej. Aktywizacja relacji białorusko-tureckich nastąpiła w 1991 r., gdy Białoruś ogłosiła niepodległość. W grudniu 1991 r. Turcja uznała niezależność państwową Republiki Białorusi, a w marcu 1992 r. ustanowiono stosunki dyplomatyczne. W 1992 r. z wizytą na Białorusi przebywał przewodniczący Wielkiego Zgromadzenia Narodowego Turcji Husamettin Dzindoruk. W tym samym roku otwarto ambasadę turecką w Mińsku. W lipcu 1992 r. powołano Białorusko-Turecką Radę Współpracy Biznesowej. W grudniu 1993 r. ministerstwa spraw zagranicznych Białorusi i Turcji podpisały protokół, w którym uzgodniono organizowanie regularnych spotkań szefów dyplomacji. W pierwszej połowie lat 90. XX w. Białoruś i Turcja skoncentrowały się na przygotowaniu bazy traktatowej współpracy dwustronnej[1].

[1] R. Czachor, *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991-2011. Studium politologiczne*, Polkowice 2011, s. 20-29; W. Snapkowski, *O koncepcji polityki zagranicznej Republiki Białorusi*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne”, 2006-2007, nr 3-4, s. 53-55; А. В. Тихомиров, *Состояние политического диалога между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой в 1992-2009 гг.,* [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы международной научно-практической конференции, Минск 8 декабря 2009 г.*, Минск 2010, s. 43-44; В. Г. Шадурский, *Беларусь — Турция: позитивная динамика межгосударственного сотрудничества (к 20-летию установления дипломатических отношений)*, Доклад ОРСАМ: 129, Черноморский международный доклад: 25, сентябрь 2012, s. 6-7.

2. Współpraca polityczna

W pierwszej połowie lat 90. XX w. przystąpiono do opracowania koncepcji białoruskiej polityki zagranicznej. Białoruś podjęła współpracę z wieloma organizacjami międzynarodowymi (ONZ, MFW, Bank Światowy) oraz otworzyła swoje przedstawicielstwa dyplomatyczne w wielu państwach. Początkowo Turcja nie zajmowała istotnego miejsca w polityce zagranicznej Białorusi. Dodatkowo negatywnie na obustronne relacje wpłynął skandal szpiegowski. Pod koniec 1994 r. białoruskie służby specjalne oskarżyły dwóch Białorusinów o prowadzenie działalności wywiadowczej na rzecz Turcji. W wyniku afery Białoruś opuściło dwóch attaché poselstwa tureckiego, których oskarżono o działalność niezgodną ze statusem dyplomaty. Strona turecka nie zgodziła się z zarzutami białoruskimi i oceniła je jako nieuzasadnione. Władze Turcji odwołały wszystkie wizyty na najwyższym szczeblu na Białorusi, zamroziły prace nad traktatami dwustronnymi, wstrzymały kredyt 100 mln USD dla Białorusi oraz zawiesiły działalność Białorusko-Tureckiej Rady Współpracy Biznesowej. Już w 1995 r. obustronne relacje uległy normalizacji, co potwierdzono podczas wizyty tureckiego ministra sprawa zagranicznych Erdala İnönü w sierpniu 1995 r. w Mińsku[2].

Dopiero w lipcu 1996 r. nowy prezydent Aleksandr Łukaszenka złożył pierwszą oficjalną wizytę w Turcji. Podczas spotkania podpisano „Porozumienie o przyjaźni i współpracy". Strony umowy zobowiązały się rozwijać stosunki oparte na zasadzie dobrosąsiedztwa, współpracy oraz wzajemnego zaufania, z poszanowaniem niezależności politycznej, suwerenności, oraz integralności terytorialnej. W kwietniu 1997 r. w Mińsku odbyło się posiedzenie pierwszej międzyrządowej białorusko-tureckiej komisji gospodarczej, a w Turcji otwarto ambasadę białoruską. W latach 90. XX w. relacje białorusko-tureckie charakteryzowały się niestabilnością i często dochodziło do poważnych przesileń politycznych. W swojej polityce zagranicznej Białoruś skoncentrowała się głównie na realizacji projektów integracyjnych z Rosją, a wektor azjatycki nie odgrywał poważniejszej roli. Także poprawa relacji ze strukturami zachodnimi nie znajdowała się wśród głównych priorytetów białoruskiej dyplomacji. W 1997 r. parlamentarzyści tureccy odmówili współpracy z proreżimowym Zgromadzeniem Narodowym Republiki Białorusi, które ukonstytuowało się po referendum listopadowym w 1996 r. Tym samym Turcja przyłączyła się do większości państw

[2] В. Г. Шадурский, *Беларусь — Турция: позитивная динамика межгосударственного сотрудничества*, s. 7; А. В. Тихомиров, *Состояние политического диалога между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой в 1992-2009 гг.*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 44.

zachodnich i instytucji międzynarodowych (m.in. UE, RE, OBWE), które nie uznały legitymizacji nowego parlamentu białoruskiego. Turcja odroczyła również ratyfikację „Porozumienia o przyjaźni i współpracy", które weszło w życie dopiero w kwietniu 2000 r. Kryzys konstytucyjny na Białorusi przyczynił się do pogłębienia izolacji międzynarodowej kraju oraz wpłynął na pogorszenie relacji tego państwa ze strukturami zachodnimi. W tym konflikcie Turcja wyrażała solidarność z Zachodem. Gdy w 1998 r. wybuch skandal wokół osiedla dyplomatycznego w Drozdach i większość dyplomatów zachodnich opuściła Białoruś, także Turcja podjęła decyzję o wycofaniu swojego ambasadora z tego państwa. Dopiero jesienią 1998 r. obustronne relacje uległy poprawie. W październiku 1998 r. z oficjalną wizytą w Turcji przebywał białoruski minister spraw zagranicznych Iwan Antonowicz. Podczas obustronnych rozmów omawiano główne problemy polityczne, a strona białoruska wyraźnie zabiegała o rozszerzenie współpracy gospodarczej z Turcją. W listopadzie 1998 r. Turcję odwiedziła delegacja Zgromadzenia Narodowego Republiki Białorusi, która spotkała się z przedstawicielami parlamentu tureckiego. W 1999 r. podczas szczytu OBWE w Stambule Aleksandr Łukaszenka rozmawiał z prezydentem Turcji Süleymanem Demirelem[3].

Na początku XXI w. białoruska polityka zagraniczna uległa poważnemu przedefiniowaniu. Dyplomacja białoruska zaczęła podkreślać znaczenie polityki wielowektorowości. Niepowodzenia dotychczasowych projektów integracyjnych z Rosją skłoniły Białoruś do poszukiwania nowych kierunków polityki zagranicznej. Polityka wielowektorowości wyrażała się w redefinicji dotychczasowych relacji z Moskwą i otwarciu się na państwa azjatyckie oraz Ameryki Łacińskiej. Władze Białorusi zdecydowały o odnowieniu dialogu z Zachodem, aby zrównoważyć wpływy rosyjskie w swoim państwie. W 2000 r. Białoruś podjęła szereg działań, aby poprawić nie najlepsze dotąd stosunki z Turcją, które odniosły pozytywny skutek. Odtąd relacje białorusko-tureckie charakteryzowały się powolnym i stabilnym wzrostem. Po 2000 r. nastąpiła wyraźna poprawa kontaktów białorusko-tureckich. W lutym 2000 r. z wizytą w Stambule przebywał białoruski minister spraw zagranicznych Urał Łatypow, który próbował reaktywować pracę Wspólnej Międzyrządowej Białorusko-Tureckiej Komisji Gospodarczej. Strona białoruska przeprowadziła szereg rozmów

[3] А. В. Тихомиров, *Состояние политического диалога между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой в 1992-2009 гг.,* [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 44-45; В. Г. Шадурский, *Беларусь — Турция: позитивная динамика межгосударственного сотрудничества*, s. 7-8.

z przedstawicielami władz Turcji, które wyraziły gotowość poprawy stosunków z Białorusią. W sierpniu 2000 r. w Nowym Jorku podczas Szczytu Milenijnego Aleksandr Łukaszenka spotkał się z nowym prezydentem Turcji Ahmetem Necdetem Sezerem. W kolejnych miesiącach uległy również poprawie relacje na poziomie międzyrządowym oraz międzyparlamentarnym. Rozpoczęto również organizować cykliczne konsultacje ministerstw spraw zagranicznych Białorusi i Turcji. Podczas spotkań omawiano aktualne problemy polityczne oraz współpracę na arenie międzynarodowej, obustronne relacje gospodarcze, wspólne projekty inwestycyjne, dalszy rozwój kontaktów kulturalnych oraz edukacyjnych etc. Poza szerszą dyskusją pozostawały kwestie wojskowe, gdyż obydwa państwa należały do przeciwstawnych bloków militarnych (Sojusz Północnoatlantycki, Organizacja Układu o Zbiorowym Bezpieczeństwie), chociaż pod koniec lat 90. XX w. próbowano zapoczątkować współpracę w tej dziedzinie. W 1997 r. Białoruś i Turcja podpisały porozumienie o współpracy w sferze szkolnictwa wojskowego, techniki i nauki, a w 1998 r. o kooperacji ich przemysłów zbrojeniowych. Porozumień tych nigdy w pełni nie zrealizowano, a kontakty wojskowe ograniczyły się do kurtuazyjnych wizyt przedstawicieli obydwóch państw[4].

W ostatnich latach w polityce zagranicznej Turcji zaszły poważne zmiany, które otwarły drogę do zbliżenia z Białorusią. W Turcji zaczął narastać krytycyzm wobec Zachodu, szczególnie wobec USA, które postrzegano jako słabnący biegun światowej polityki. Interesy narodowe Turcji na obszarze Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej nie zawsze pozostawały zbieżne z celami NATO i jego sojuszników. W ostatnich latach zmienił się również stosunek Turcji do integracji z Unią Europejską. Po początkowym entuzjazmie relacje turecko-unijne weszły w fazę stagnacji, a Turcja przestała intensywnie zabiegać o członkostwo w UE. Coraz częściej Turcja kwestionowała rolę UE jako recenzenta jej systemu politycznego. Nierozwiązany pozostał w relacjach unijno-tureckich problem cypryjski. Po niepowodzeniu planów integracji Turcji z UE dyplomacja turecka zwróciła większą uwagę na rozwój relacji z innymi państwami europejskimi oraz azjatyckimi. Do grona tych państw można zaliczyć również Białoruś, która zintensyfikowała swoje kontakty z tureckim partnerem. Turcja rozpoczęła

[4] R. Czachor, *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś*, s. 164-165; В. Г. Шадурский, *Беларусь — Турция: позитивная динамика межгосударственного сотрудничества*, s. 8-9; idem, *Нужен нам берег турецкий*, „Беларуская думка”, 2012, nr 4, s. 25; А. Ю. Зайцев, *Белорусско-турецкие отношения на современном этапе,* [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 12.

również wzmacniać swoje wpływy polityczne na obszarze poradzieckim, m.in. na obszarze Kaukazu Południowego i Azji Środkowej[5].

Szczególnego znaczenia nabrała białorusko-turecka współpraca regionalna. Białoruś zobowiązała się nie ingerować w konflikty Turcji z państwami sąsiedzkimi (m.in. z Grecją i Syrią), chociaż podkreślała potrzebę ich pokojowego uregulowania. W ostatnich latach wyraźnie wzrosła rola Turcji w polityce zagranicznej Białorusi, gdyż awansowała do kluczowego partnera tego państwa na Bliskim Wschodzie. Białoruś starała się włączyć Turcję do inicjatyw regionalnych. W 2010 r. Białoruś poparła polsko-hiszpańską inicjatywę stworzenia Grupy Przyjaciół Partnerstwa Wschodniego i rekomendowała włączenie do tego grona Turcji, Rosji oraz Kazachstanu. Pod koniec września 2010 r. do Grupy Przyjaciół Partnerstwa Wschodniego przystąpiły Turcja, Rosja, Stany Zjednoczone, Norwegia, Szwajcaria, Kanada, Japonia, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju oraz Bank Światowy. Dodatkowo Białoruś i Turcja rozpoczęły współpracę przy niektórych przedsięwzięciach na arenie międzynarodowej. Obydwa państwa podejmowały wspólne inicjatywy dotyczące podniesienia poziomu bezpieczeństwa europejskiego oraz wspierały swoje kandydatury w organizacjach międzynarodowych (m.in. w ONZ, OBWE). Dzięki wparciu Turcji w październiku 2005 r. Białoruś otrzymała status obserwatora w Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego. Wbrew stanowisku części państw członkowskich Turcja poparła pomysł przedłużenia Białorusi statusu obserwatora we wspomnianej organizacji międzynarodowej. W 2016 r. Turcja wystąpiła na forum Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego z propozycją powołania grupy kontaktowej ds. Górnego Karabachu. Jej inicjatywę poparła Białoruś, chociaż jej działalność przynajmniej częściowo pokrywa się z Mińską Grupą OBWE. Władze Turcji wyraziły aprobatę dla wstąpienia Białorusi do Światowej Organizacji Handlu (WTO). Białoruś stara się przekonać Turcję, aby wsparła jej działania o uzyskanie statusu obserwatora w Organizacji Współpracy Islamskiej. Od wielu lat Turcja i Białoruś współpracują m.in. w OBWE, Radzie Europy, Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego i ich strukturach parlamentarnych. W swojej polityce zagranicznej Turcja kon-

[5] S. Ananicz, *Samotność w cnocie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*, Warszawa 2015, s. 29-33; J. Wódka, *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne*, Warszawa 2012, s. 182-187; P. Osiewicz, *Kwestia cypryjska i jej wpływ na negocjacje akcesyjne Turcji z Unią Europejską po 2004 roku,* [w:] *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse*, red. A. Szymański, Warszawa 2011, s. 110-121; J. Misiągiewicz, *NATO w polityce zagranicznej Turcji,* [w:] *NATO w pozimnowojennym środowisku (nie)bezpieczeństwa*, red. M. Pietraś, J. Olchowski, Lublin 2011, s. 219-232.

centruje się na budowie pragmatycznych relacji z Białorusią. M.in. wsparła inicjatywę Zgromadzenia Narodowego Republiki Białorusi przywrócenia jej statusu członka Zgromadzenia Parlamentarnego OBWE. W ostatnich latach strona turecka sprzeciwiła się polityce Rady Europy dalszej izolacji międzynarodowej Białorusi oraz opowiadała się za aktywizacją jej dialogu z władzami białoruskimi. Poparła również starania Białorusi służące poprawie relacji z Sojuszem Północnoatlantyckim. Nie przyłączyła się także do unijnych sankcji wobec Białorusi. Turcja akceptuje funkcjonujący system polityczny na Białorusi. W ostatnich latach wielokrotnie uznawała wyniki kolejnych wyborów parlamentarnych i prezydenckich na Białorusi. Podobnie władze Białorusi wielokrotnie wyrażały aprobatę dla polityki wewnętrznej Turcji. M.in. akceptowały działania Turcji wobec mniejszości kurdyjskiej, traktując je jako walkę z terroryzmem[6].

Pogłębiająca się współpraca polityczna i gospodarcza Białorusi i Turcji wpłynęła na poszerzenie bazy traktatowej. Obecnie podpisano ponad 30 umów międzynarodowych regulujących m.in. współpracę gospodarczą, ruch bezwizowy, ochronę inwestycji, współpracę w dziedzinie edukacji, nauki, kultury, sportu, unikania podwójnego opodatkowania, walkę ze zorganizowaną przestępczością międzynarodową i handlem narkotykami, współpracę celną, wojskową i techniczną, ochronę zdrowia, zapobieganie nielegalnej migracji, współpracę wymiarów sprawiedliwości etc.[7]

[6] В. Г. Шадурский, *Беларусь — Турция: позитивная динамика межгосударственного сотрудничества*, s. 9-10; idem, *Нужен нам берег турецкий*, „Беларуская думка", 2012, nr 12, s. 26; А. В. Тихомиров, *Состояние политического диалога между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой в 1992-2009 гг.,* [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 45-46; idem, *Внешнаяя политика Республики Беларусь в 1991-2011 гг.*, Минск 2014, s. 150; А. Ю. Зайцев, *Белорусско-турецкие отношения на современном этапе,* [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 13-14; Д. Н. Озкая, *Устойчивые дипломатические отношения — основа взаимовыгодного сотрудничества. Пример: турецко-белорусские отношения*, „Проблемы управления", 2012, nr 2 (43), s. 61; А. Елисеев, *Беларусь и развивающиеся страны: в поиске новых „Венесуэл"*, „Белорусский ежегодник", 2014, s. 113-114; M. Mizerska-Wrotkowska, *Geneza i instytucjonalizacja Partnerstwa Wschodniego,* [w:] *Między sąsiedztwem a integracją. Założenia, funkcjonowanie i perspektywy Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej*, red. A. Szeptycki, Warszawa 2011, s. 63; *Лукашенко проведет переговоры с президентом Турции Эрдоганом*, http://naviny.by/rubrics/politic/2016/04/13/ic_news_112_473415/ [dostęp 12.05.2016]; *Турция не присоединится к санкциям ЕС в отношении Беларуси*, http://naviny.by/rubrics/politic/2011/10/27/ic_news_112_379382/ [dostęp 12.05.2016]; Р. Яковлевский, *Беларусь на Черном море*, https://charter97.org/ru/news/2016/4/15/199738/ [dostęp 12.05.2016].

[7] Szerzej zob.: Е. Рупакова, *Формирование договорно-правовой базы белорусско-турецких отношений (1992-2012 гг.)*, „Журнал международного права

Globalny kryzys finansowy, jaki rozpoczął się w 2007 r. w Stanach Zjednoczonych, przyczynił się do poważnych trudności gospodarki białoruskiej. Problemy gospodarcze dotknęły także Rosję, która nie mogła subwencjonować w dotychczasowej skali swego najbliższego sąsiada. Powstające napięcia na linii Mińsk — Moskwa nie sprzyjały harmonijnej współpracy obydwóch sojuszników. Dodatkowo relacje białorusko-unijne pozostawały zamrożone po represjach powyborczych na Białorusi w 2010 r. W takiej sytuacji szczególnego znaczenia w polityce zagranicznej Białorusi nabrał wektor azjatycki. Białoruś poszukiwała głównie w państwach azjatyckich wsparcia finansowego, aby ratować swoją pogrążoną w kryzysie gospodarkę. Dodatkowo Białoruś starała się równoważyć nie najlepsze stosunki z USA i UE rozwojem relacji z państwami azjatyckimi. W 2010 r. Białoruś zaktywizowała współpracę polityczną i gospodarczą z Chinami. Władze Białorusi zaproponowały Chinom odgrywanie roli partnera strategicznego Białorusi. Taką samą propozycję Aleksandr Łukaszenka złożył podczas swojej wizyty roboczej w Turcji w 2010 roku. Podobnie, jak w przypadku Chin, również Turcja odmówiła Białorusi. O odmowie tureckiej zdecydował zupełnie inny potencjał polityczny, gospodarczy oraz militarny obydwóch państw. Nie przeszkodziło to jednak dalszemu zacieśnianiu relacji białorusko-tureckich. W kolejnych latach zaktywizowano współpracę polityczną i gospodarczą obydwóch państw. W 2013 r. podpisano porozumienie o białorusko-tureckiej współpracy parlamentarnej. Przeprowadzano również cyklicznie na szczeblu ministerialnym konsultacje polityczne. Mimo intensyfikacji obustronnych kontaktów Turcja zachowywała ostrożność w relacjach z Białorusią, gdyż postrzegała ją jako bliskiego partnera Rosji. Dyplomacja turecka przekonywała Białoruś, aby wycofała się ze współpracy z Syrią, dokąd trafiał białoruski sprzęt wojskowy. Gdy w 2011 r. wybuchła wojna domowa w Syrii, Turcja wsparła opozycję syryjską. Z jej strony pojawiły się naciski na Białoruś, aby zmieniła priorytety swojej polityki na Bliskim Wschodzie. We wcześniejszych latach Białoruś utrzymywała partnerskie relacje z autorytarnymi rządami Iraku, Syrii, Libii oraz Iranu. Od pewnego czasu Białoruś zmienia strukturę swoich relacji na Bliskim Wschodzie i poszukuje zbliżenia z prozachodnimi monarchia-

и международных отношений", 2013, nr 4, s. 57-62; Г. Серкан, *Важность экономического и торгового сотрудничества между Турцией и Беларусью*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы второй международной научно-практической конференции, Минск, 25 февраля 2011 г.*, Минск 2011, s. 101; *Перечень международных договоров, подписанных между Республикой Беларусь и Турецкой Республикой*, http://turkey.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/agreements/ [dostęp 12.05.2016].

mi arabskimi (Omanem, Katarem, Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi). Równolegle nie dystansuje się od współpracy z Syrią i Libanem, chociaż pogłębia współpracę z prozachodnimi państwami arabskimi, które mogą zaoferować lepsze warunki współpracy gospodarczej, niż autorytarne reżimy arabskie. Na politykę Białorusi na Bliskim Wschodzie próbują oddziaływać zarówno Rosja, jak i USA. Swoje interesy realizuje także Turcja, która stara się odciągnąć Białoruś od współpracy z Syrią, i proponuje jej pełnienie funkcji pośrednika w jej konflikcie z Zachodem. Dodatkowo Turcja wzmacnia współpracę gospodarczą z Białorusią, aby przekonać ją do poparcia interesów tureckich na Bliskim Wschodzie. W 2016 r. Turcja wsparła Białoruś na forum Organizacji Współpracy Islamskiej, ułatwiając jej nawiązanie relacji gospodarczych z jej członkami[8].

Gdy Turcja w 2015 r. zestrzeliła rosyjski myśliwiec Su-27, Białoruś znalazła się w trudnej sytuacji politycznej, ponieważ Rosja domagała się, aby ta przyłączyła się do jej sankcji wobec Turcji. Od samego początku konfliktu Białoruś, aby nie pogorszyć relacji z Turcją, w sprawie zestrzelenia rosyjskiego myśliwca zajmowała stonowane stanowisko. Chociaż pod wpływem nacisków rosyjskich Białoruś wsparła stanowisko Rosji w konflikcie z Turcją na szczycie Organizacji Układu o Zbiorowym Bezpieczeństwie w kwietniu 2016 r., nie wprowadziła jednak żadnych restrykcji wobec tureckiego partnera. Jej działania skrytykowała strona rosyjska, która rozpoczęła blokadę tranzytu towarów tureckich przez Białoruś do swego państwa. Początkowo Białoruś nie wsparła inicjatywy Kazachstanu i Azerbejdżanu, które zaproponowały swoją mediację w uregulowaniu sporu turecko-rosyjskiego. Potem sama wystąpiła z propozycją odgrywania roli pośrednika w konflikcie rosyjsko-tureckim. Mimo nacisków rosyjskich Białoruś cały czas próbowała utrzymać poprawne relacje z Turcją. Łukaszenka spotkał się z prezydentem tureckim Recepem Tayyipem Erdoğanem podczas szczytu Organizacji Współpracy Islamskiej w kwiet-

[8] A. Czwołek, *Relacje białorusko-chińskie. W poszukiwaniu strategicznego sojusznika*, „Studia Orientalne", 2013, nr 2 (4), s. 32-33; А. В. Тихомиров, *Политические аспекты белорусско-турецкого взаимодействия в 2010 г.*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы второй (...) конференции*, s. 53-54; *Турцыя да Беларусі бліжэй, чым здаецца*, „Беларуская думка", 2012, nr 4, s. 7; *Беларусь и Турция подписали протокол о сотрудничестве между парламентами*, http://naviny.by/rubrics/politic/2013/11/20/ic_news_112_428453/ [dostęp 12.05.2016]; *На Запад Беларусь идет через Восток*, http://naviny.by/rubrics/politic /2013/11/13/ic_articles_112_183636/ [dostęp 12.05.2016]; *Беларусь намерена активизировать торгово-экономическое взаимодействие с партнерами в различных регионах мира*, http://www.belta.by /president/view/belarus-namerena-aktivizirovat-torgovo-ekonomicheskoe-vzaimodejstvie-s-partnerami-v-razlichnyh-189631-2016/ [dostęp 12.05.2016].

niu 2016 r. w Stambule, wywołując swoimi działaniami irytację Moskwy. Wizyta białoruskiego prezydenta w Turcji świadczyła o zamiarze utrzymania partnerskich relacji z Turcją. Podczas rozmów w Stambule prezydenci obydwóch państw zadeklarowali dalszy rozwój relacji dobrosąsiedzkich. Po konflikcie ukraińskim Białoruś coraz częściej dystansowała się od działań Rosji na arenie międzynarodowej, aby nie zaszkodzić swoim interesom gospodarczym. Dodatkowo współpraca gospodarcza Białorusi z Turcją wykazywała stabilny wzrost, a zaostrzenie obustronnych relacji politycznych mogło przyczynić się do zahamowania tego procesu[9].

Konflikt rosyjsko-turecki przyczynił się do aktywizacji kontaktów białorusko-tureckich. Białoruś i Turcja znalazły wspólną płaszczyznę współpracy, jaką okazała się niechęć do polityki rosyjskiej. W tym czasie Turcja zaktywizowała swoją politykę na obszarze poradzieckim, aby osłabić pozycję międzynarodową Rosji. Z wielu względów wybór Białorusi mógł przynieść dla Turcji wymierne korzyści polityczne. Przez wiele lat Białoruś zaliczała się do grona najbliższych sojuszników Rosji. Postępujący rozdźwięk pomiędzy Moskwą a państwami „bliskiej zagranicy" wzmacniał pozycję Turcji w rozgrywce z Rosją. Sama Białoruś nie odgrywała poważniejszej roli w planach Turcji, ale w połączeniu z innymi państwami poradzieckimi jej pozycja rosła. Działania Turcji spotkały się z przychylnym stanowiskiem władz Białorusi. Po wybuchu wojny na wschodzie Ukrainy pogłębił się krytycyzm Białorusi wobec działań rosyjskich. Białoruś zaczęła manifestować swoją niezależność w polityce zagranicznej i nie poparła interwencji rosyjskiej na Ukrainie. Aby przeciwstawić się rosnącym wpływom rosyjskim, Białoruś wznowiła rozmowy z UE. Nieprzypadkowo w tym czasie Białoruś zintensyfikowała współpracę z Chinami i Turcją oraz rozpoczęła poszukiwania dróg kompromisu z USA. Obawa przed interwencją rosyjską skłoniła Białoruś do korekty jej polityki zagra-

[9] *Назарбаев и Алиев предложили помирить Россию с Турцией*, http://www.rbc.ru /politics/30/11/2015/565c29e49a7947c42a32518b [dostęp 7.05.2016]; *Страны ОДКБ поддержали Россию в конфликте с Турцией*, http://www.belaruspartisan.org/m/politic/328131/ [dostęp 07.05.2016]; *Лукашенко хочет помирить Россию и Турцию*, http://www.belaruspartisan.org/politic/329298/ [dostęp 7.05.2016]; *Какие убытки понесет Беларусь, если поддержит путинские санкции против Турции*, http://www.zautra.by/art.php?sn_nid=20041 [dostęp 5.12.2016]; *Президенты Беларуси и Турции намерены активизировать сотрудничество между странами*, http://naviny.by/rubrics /politic/2016/04/14/ic_news_112_473429/ [dostęp 12.05.2016]; *Лукашенко полетел в Турцию, чтобы подновить имидж миротворца*, http://naviny.by/rubrics/politic/2016/04/13/ic_articles_112_191431/ [dostęp 12.05.2016]; *Президент Беларуси провел ряд встреч на высшем уровне во время рабочего визита в Турцию*, http://naviny.by/rubrics/politic/2010/10/03/ic_media_video_112_4770/ [dostęp 12.05.2016].

nicznej i poszukiwania nowych sojuszników, którzy wzmocnią jej pozycję w przewidywanym konflikcie z Rosją. Już wcześniej Białoruś zabiegała o wsparcie Chin. Podobne motywy kierowały Białorusią, gdy podjęła decyzję o zbliżeniu z Turcją. Dodatkowym aspektem okazała się możliwość wsparcia przez Turcję pogrążonej w kryzysie gospodarki białoruskiej. Także poprawa stosunków ze strukturami euroatlantyckimi wzmacniała pozycję Białorusi wobec Rosji. Po 2010 r. wektor azjatycki odgrywa coraz poważniejszą rolę w polityce zagranicznej Białorusi, gdyż jest traktowany jako alternatywa wobec kierunku wschodniego i zachodniego. Skomplikowane relacje z Rosją oraz ze strukturami zachodnimi wymuszają na Białorusi poszukiwanie nowych wektorów polityki zagranicznej. Najmniej problematyczne dla Białorusi są relacje z państwami azjatyckimi, gdyż akceptują białoruski system polityczny oraz nie dążą do ograniczenia jej suwerenności. Szczególną rolę w planach Białorusi odgrywają państwa o inspiracjach mocarstwowych, takie jak Chiny, Indie, czy też Turcja. Białoruś oczekuje od nich nie tylko wsparcia gospodarczego, ale również politycznego, szczególnie w jej narastającym konflikcie z Rosją. Chociaż znaczenie państw azjatyckich w polityce zagranicznej Białorusi systematycznie rośnie, Łukaszenka wyraźnie przecenia ich rolę jako możliwej przeciwwagi dla wpływów rosyjskich. Państwa te wykazują głównie zainteresowanie pogłębianiem współpracy gospodarczej z Białorusią. Traktują również Białoruś jako państwo leżące w bezpośredniej strefie wpływów rosyjskich i nie zamierzają z jej powodu wchodzić w konflikt z Rosją. Po zestrzeleniu rosyjskiego samolotu Turcja wysyłała niejednoznaczne sygnały do Białorusi dotyczące możliwości pogłębienia współpracy politycznej skierowanej przeciwko Rosji, ale zamach stanu w Turcji w 2016 r. diametralnie zmienił sytuację. Białoruś udzieliła poparcia dla działań prezydenta tureckiego podczas puczu wojskowego, ale jej pozycja przetargowa osłabła, gdy Turcja zmieniła swoją politykę wobec Rosji. Nie była ona już zainteresowana pogłębianiem sprzeczności rosyjsko-białoruskich. Pierwsze sygnały o możliwości zmiany polityki tureckiej wobec Rosji pojawiły się w przededniu puczu wojskowego w Turcji, gdy wznowiono dialog rosyjsko-turecki. W sierpniu 2016 r. w Petersburgu spotkali się prezydenci Rosji i Turcji. Był to kolejny krok w kierunku normalizacji obustronnych relacji. Dla Turcji zbliżenie z Rosją zwiększało jej pole manewru w relacjach z UE oraz USA, które potępiły działania prezydenta Recepa Tayyipa Erdoğana wobec puczystów. Od wielu miesięcy pogłębiały się różnice pomiędzy Ankarą a Brukselą i Waszyngtonem. Po zamachu stanu w Turcji Rosja przystąpiła do realizacji swoich celów strategicznych wobec Ankary, m.in. dążyła do osłabienia jej relacji z Zachodem oraz integralności z NATO. Nowe pragmatyczne partnerstwo rosyjsko-tureckie zmieniło podejście Turcji do

Białorusi, która wykazywała odtąd mniejsze zainteresowanie rozgrywaniem sprzeczności pomiędzy Białorusią a Rosją[10].

Podróż Recepa Tayyipa Erdoğana na Białoruś w listopadzie 2015 r. służyła głównie pogłębieniu współpracy gospodarczej. Wizycie tureckiego prezydenta nadano wyjątkową oprawę polityczną. Władze Białorusi podkreślały jej strategiczne znaczenie dla rozwoju stosunków obustronnych. Podczas rozmów zadeklarowano koordynację działań w sferze polityki zagranicznej oraz rozszerzenie współpracy gospodarczej. Turcja ponownie poparła dążenia Białorusi do przystąpienia do Światowej Organizacji Handlu (WTO). Z jej aprobatą spotkała się poprawa relacji białorusko-unijnych oraz neutralna pozycja Białorusi podczas konfliktu rosyjsko-tureckiego. Z kolei Białoruś oczekiwała od Turcji otwarcia rynków Bliskiego Wschodu oraz Afryki Północnej dla towarów białoruskich. Dodatkowo położenie geopolityczne Turcji pozwala jej pełnić funkcję szlaku tranzytowego dla surowców energetycznych z Azerbejdżanu, Iraku oraz Iranu. Przez Turcję mogą być transportowane surowce energetyczne z Turkmenistanu i Kazachstanu. Od wielu lat Białoruś podejmuje próby uniezależnienia się od rosyjskich dostaw ropy naftowej i gazu ziemnego. Współpraca w tej sferze z Turcją mogłaby przyczynić się do dywersyfikacji szlaków przesyłu surowców energetycznych i zmniejszenia zależności energetycznej Białorusi od Rosji. Wizyta Recepa Tayyipa Erdoğana na Białorusi nie stanowiła przełomu w dotychczasowych relacjach białorusko-tureckich. Po normalizacji relacji z Rosją Turcja wycofała się z niejednoznacznej polityki wobec Mińska i przestała rozgrywać antagonizm rosyjsko-białoruski. Podczas spotkania w listopadzie 2015 r. potwierdzono dalszy zamiar pogłębienia współpracy gospodarczej. Być może podczas wspólnych rozmów omawiano kwestię zakończenia zatargu o Górny Karabach. W ostatnich miesiącach Turcja aktywnie włączyła się w uregulowanie konfliktu o sporne terytorium. Już wcześniej Turcja zabiegała o wsparcie Białorusi w tej sprawie. W tej kwestii prowadziła także rozmowy z Rosją. Od wielu lat Turcja na forum Organizacji Konferencji Islamskiej wspiera integralność terytorialną Azerbejdżanu. Dodatkowo Turcja i Azerbejdżan współpracują na niwie politycznej, gospodarczej oraz wojskowej. Po wyjeździe Recepa Tayyipa Erdoğana Aleksander Łukaszenka spotkał się z prezydentem Azerbejdżanu IIhamem Alijewem. Wcześniej doszło do nieoficjalnych

[10] K. Starochota, *Turcja i Rosja: współpraca zamiast konfliktów*, https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje /analizy/2016-06-29/turcja-i-rosja-wspolpraca-zamiast-konfliktow [dostęp 22.12.2016]; J. Lang, W. Rodkiewicz, *Szczyt Putin — Erdoğan: ocieplenie na warunkach Kremla*, https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-08-10/szczyt-putin-erdogan-ocieplenie-na-warunkach-kremla [dostęp 22.12.2016].

rozmów Aleksandra Łukaszenki z Władimirem Putinem, co może świadczyć o wypracowaniu stanowiska obydwóch państw w sprawie Górnego Karabachu. Wizyta Recepa Tayyipa Erdoğana w Mińsku nie przybliżyła Białorusi i Turcji do zawarcia strategicznego partnerstwa, chociaż takie oczekiwania wysuwała strona białoruska. Zdecydował tutaj zupełnie inny potencjał polityczny, gospodarczy oraz wojskowy obydwóch państw. Spotkanie podkreśliło dobry stan stosunków białorusko-tureckich i zamiar ich dalszego rozwoju[11].

3. Współpraca gospodarcza

W latach 90. XX w. wymiana handlowa Białorusi z Turcją pozostawała na relatywnie niskim poziomie. Nie najlepsze dwustronne relacje polityczne wpływały na współpracę gospodarczą. W 1992 r. Białoruś eksportowała towarów do Turcji za 4,7 mln USD, a importowała artykułów za 3,8 mln USD. Obrót towarowy osiągnął w 1992 r. poziom 8,5 mln USD. Największą wymianę handlową w tym okresie wypracowano w 1997 r., gdy Białoruś sprzedała Turcji wyrobów za 8,5 mln USA, a kupiła produktów tureckich za kwotę 38,8 mln USD. Kryzys gospodarczy w Rosji w 1999 r. wpłynął na dwukrotne zmniejszenie eksportu towarów białoruskich do Turcji (4 mln USD). Przez większość lat 90. XX w. Białoruś odnotowywała ujemny bilans handlowy z Turcją. Poprawa relacji politycznych Białorusi z Turcją na początku XX w. sprzyjała znaczącemu wzrostowi wymiany handlowej. W latach 2000-2008 saldo wymiany handlowej zwiększyło się z 29,7 mln USD do 332,1 mln USD. Turcja zajmowała marginalne miejsce w ogólnym bilansie handlu zagranicznego Białorusi. W 2008 r. eksport białoruski do

[11] P. Kwiatkiewicz, *Turcja a kwestia importu kaspijskiej ropy i gazu do Europy. Wieloaspektowy zarys problemu*, „Polityka Energetyczna", 2009, t. 12, z. 2/3, s. 333-334; P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 309-311; Е. Ф. Парубочая, *Сотрудничество Турции и Азербайджана в военной сфере на рубеже XX-XXI веков*, „Вестник Волгоградского государственного университета", Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 2015, nr 6, s. 24-31; *Белорусско-турецкое сотрудничество приобретает стратегический характер*, http://turkey.mfa.gov.by/ru/embassy/news/bd43b29210ae4c32.html [dostęp 22.12.2016]; D. Walczak, *Spotkanie prezydentów Białorusi i Turcji w Mińsku*, http://interpresspai.pl/pl/polityka-miedzynarodowa/item/6165-spotkanie-prezydentow-bialorusi-i-turcji-w-minsku [dostęp 22.12.2016]; *Эрдоган поблагодарил Беларусь за объективную позицию в сложный период отношений Турции и России*, http://naviny.by/new/20161111/1478884606-erdogan-poblagodaril-belarus-za-obektivnuyu-poziciyu-v-slozhnyy-period [dostęp 22.12.2016]; *После бесед „с глазу на глаз" с Эрдоганом и Путиным, Лукашенко будет о чем поговорить с Алиевым*, https://azeri.today/articles/1483/ [dostęp 23.12.2016].

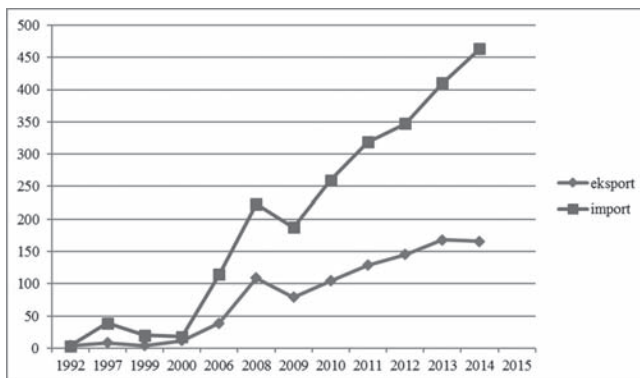
Turcji wynosił 108,9 mln USD (0,33% całego eksportu), a import z Turcji 223,2 mln USD (0,57%). W 2008 r. najważniejszym partnerem handlowym Białorusi pozostawała Rosja (35% eksportu, 54,5% importu)[12].

Do 2008 r. eksport towarów białoruskich do Turcji charakteryzował się tendencją wzrostową i osiągnął poziom 108,9 mln USD. W kryzysowym 2009 r. sprzedaż produktów białoruskich do Turcji zmniejszyła się do 79,2 mln USD (spadek o 27,27%), a następnie zaczęła stabilnie rosnąć: 2010 r. — 104,8 mln USD, 2011 r. — 129 mln USD, 2012 r. — 145,5 mln USD, 2013 r. — 168,2 mln USD, 2014 r. — 165,6 mln USD. Także Turcja zwiększyła sprzedaż swoich towarów na rynek białoruski. W 2008 r. Białoruś sprowadziła z Turcji towarów na kwotę 223 mln USD. W 2009 r. nastąpił spadek wwozu towarów tureckich (187,6 mln USD), a następnie zaczęła dynamicznie rosnąć ich sprzedaż: 2010 r. — 259,4 mln USD, 2011 r. — 318,9 mln USD, 2012 r. — 347,2 mln USD, 2013 r. — 410,1 mln USD, 2014 r. — 463,2 mln USD. Od wielu lat struktura wymiany handlowej z Turcją jest dla Białorusi niekorzystna. W latach 2009-2014 pogłębiło się ujemne saldo wymiany handlowej Białorusi z Turcją z 185 mln USD do 297,6 mln USD. Dodatkowo Białoruś sprzedaje niewielki asortyment swoich towarów na rynki tureckie. W 2014 r. były to głównie półprodukty ze stali (68 mln USD, 41,2% eksportu), nici syntetyczne (21,5 mln USD, 13% eksportu), wyroby azotowe (19,3 mln USD, 11,6% eksportu) oraz inne towary (nici, wyroby stalowe, włókna syntetyczne, tkaniny lniane, gaz skroplony, produkty naftowe etc.). Białoruś sprowadza z Turcji głównie owoce i warzywa (ok. 30%), nici syntetyczne (6,0% importu), części do traktorów i samochodów (4,3% importu) oraz w niewielkich ilościach wiele innych produktów. W 2014 r. eksport białoruski do Turcji wyniósł tylko 0,46% całości jej sprzedaży zagranicznej. Z kolei import turecki stanowił tylko 1,14% zakupionych przez Białoruś towarów zagranicznych. W 2014 r. Turcja zajmowała 18 pozycję wśród partnerów eksportowych Białorusi, a 10 miejsce wśród importowych. W ostatnich latach Białoruś podjęła szereg działań w celu zwiększenia eksportu do Turcji. Już w tej chwili część białoruskich przedsiębiorstw eksportuje znaczną część swojej produkcji do Turcji (m.in. OAO „Гомельстекло”). W swojej nowej strategii eksportowej Białoruś zakłada zwiększenie dywersyfikacji rynków sprzedaży swoich towarów. Turcja odgrywa w tych planach kluczową rolę, gdyż jest jedną z największych gospodarek światowych. W ostatnich latach Białoruś prowadziła

[12] Й. Гердан, *Белорусско-турецкие экономические отношения: современное состояние, проблемы и перспективы*, „Белорусский журнал международного права и международных отношений”, 2002, nr 3, s. 81; *Внешняя торговля Республики Беларусь*, Минск 2012, s. 44, 48, 50.

rozmowy z Turcją dotyczące m.in. utworzenia na jej terytorium spółek białorusko-tureckich. Ze strony białoruskiej w projekt ten zaangażowała się m.in. Mińska Fabryka Samochodów (MAZ) oraz Mińska Fabryki Traktorów (MTZ), a Turcję reprezentowało przedsiębiorstwo Index. W 2013 r. rozpoczęła działalność białorusko-turecka grupa robocza ds. współpracy przemysłowo-technologicznej. W ostatnich latach wzrasta znaczenie międzynarodowej wymiany usług pomiędzy Białorusią a Turcją[13].

Wykres 1. Białorusko-turecka wymiana handlowa w latach 1992-2014.

Źródło: *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2010, s. 35, 40; *Внешняя торговля Республики Беларусь*, Минск 2012, s. 44, 48; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2015, s. 45, 48, 135.

[13] Е. Н. Купчина, *Перспективы белорусско-турецкого сотрудничества на современном этапе*, „Проблемы управления", 2013, nr 2, s. 28-29, 58-59; В. Колесник, *Белорусско-турецкие отношения на современном этапе*, „Проблемы управления", 2012, nr 2, s. 58-59; *Торгово-экономические отношения Турецкой Республики с государствами — участниками СНГ (информационно-аналитическая справка)*, Москва 2015, s. 15; А. И. Войтович, М. А. Малик, *Развитие внешнеэкономического сотрудничества Республики Беларусь с Турецкой Республикой*, [w:] *Белорусская модель развития в контексте глобализации: сборник научных трудов*, Минск 2012, s. 114-117; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник,* Минск 2010, s. 35, 40; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник,* Минск 2012, s. 44, 48; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2015, s. 45, 48, 135, 258-259; А. Елисеев, *Специфика белорусской торговли с развивающимися странами*, http://belinstitute.eu/ru/node/1163 [dostęp 06.05.2016]; *Кобяков о Турции: Страна может стать для Беларуси ключевым плацдармом для диверсификации экспорта*, http://naviny.by/rubrics/economic/2015/11/12/ic_news_113_466632/ [dostęp 12.05.2016]; *В Минске обсудят проект сборки в Турции белорусских тракторов и МАЗов*, http://naviny.by/rubrics/ economic/2013/03/21/ic_news_113_413192/ [dostęp 12.05.2016]; *Турция стала стратегическим партнером ОАО «Гомельстекло» по экспорту ламинированного стекла*, http://www.belta.by /newscompany/view/turtsija-stala-strategicheskim-partnerom-oao-gomelsteklo-po-eksportu-laminirovannogo-stekla-220575-2016/ [dostęp 23.11.2016].

W latach 1992-2008 Turcja zainwestowała w gospodarkę białoruską 300 mln USD. W kolejnych latach rosły inwestycje tureckie na Białorusi, osiągając w 2013 r. poziom 1,023 mld USD. Struktura inwestycji tureckich na Białorusi pozostaje zdywersyfikowana (600 mln USD telekomunikacja, 300 mln USD energetyka, 70 mln USD budownictwo). Turcja pozostaje jednym z największych azjatyckich inwestorów na obszarze poradzieckim. Najwięcej projektów przedsiębiorstwa tureckie zrealizowały na Białorusi po 2000 r., gdy poprawiły się obustronne relacje polityczne. W 2013 r. białoruska Narodowa Agencja Inwestycji i Prywatyzacji podpisała memorandum o współpracy z Agencją Wsparcia Inwestycji i Promocji Turcji. Władze Białorusi starają się zachęcić firmy tureckie do zaangażowania się w rozbudowę parku przemysłowego „Wielki Kamień". Obecnie na Białorusi funkcjonuje kilkadziesiąt spółek z kapitałem tureckim. Inwestycje tureckie odgrywają marginalną rolę w gospodarce białoruskiej, chociaż po 2010 r. nastąpił wyraźny ich wzrost (2005 r. — 171 tys. USD; 2007 r. — 1,5 mln USD; 2010 r. — 13,9 mln USD, 2011 r. — 33 mln USD, 2012 r. — 47,5 mln USD, 2013 r. — 47,7 mln USD, 2014 r. — 45,3 mln USD, 2015 r. — 50,8 mln USD). Dodatkowym atutem, jaki wykorzystuje Białoruś w rozmowach z Turcją, aby zwiększyć jej zaangażowanie finansowe, jest geopolityczne położenie kraju pomiędzy UE a Rosją. Białoruś jest także członkiem Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej i inwestowanie u niej zwiększa szansę na ekspansję na rynki rosyjskie i kazaskie. W ostatnich latach Białoruś propagowała ideę utworzenia strefy wolnego handlu pomiędzy członkami Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej a Turcją. Pojawiały się także głosy o potrzebie włączenia Turcji do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Rzecznikiem takiego rozwiązania był Kazachstan, chociaż Rosja zachowała stonowane stanowisko w sprawie rozszerzenia wspólnoty o Turcję. Rosyjsko-turecki konflikt z 2015 r. oddalił realizację tych projektów. Zamach stanu w Turcji w 2016 r. wpłynął na poprawę relacji turecko-rosyjskich, ale nie należy oczekiwać szybkiego powrotu do rozmów w tej kwestii, gdyż Rosja nie pozwoli na osłabienie swojej pozycji na obszarze poradzieckim[14].

[14] Е. Ф. Парубочая, *Турция на пути в евразийскую интеграцию: реальность или политическая риторика*, „Вестник Волгоградского государственного университета", Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения, 2014, nr 4 (28), s. 97-99; *Мониторинг прямых инвестиций России, Беларуси, Казахстана и Украины в странах Евразии-2014*, Санкт-Петербург 2015, s. 12-13, 35, 47-48, 50; *В Анкаре подписан меморандум о взаимопонимании между белорусским и турецким агентствами инвестиций*, http://naviny.by/ rubrics/economic /2013/11/01/ic_news_113_427535/ [dostęp 12.05.2016]; *Благодаря созданию ЕЭП турецкий бизнес будет расширять свое присутствие в Беларуси*, http://naviny.by/ rubrics/economic /2012/03/01/ic_news_113_388123/

Firmy tureckie działają na Białorusi głównie w sektorze budowlanym. Przedsiębiorstwa tureckie stawiają głównie hotele, mieszkania i budynki użyteczności publicznej, obiekty sportowe oraz rozrywkowe. Tureckie przedsiębiorstwo Princess International Grup zainwestowało na Białorusi w rozwój kasyn oraz infrastruktury hotelowej (Diamond Princess, Crowne Plaza, Princess Hotel). Turecka firma Emsaş wyremontowała hotel „Mińsk" oraz wybudowała „Prezydent-Hotel". W 2013 r. na rynek białoruski weszła jedna z największych tureckich firm budowlanych Renaissance Construction, która zdobyła kontrakt na budowę w stolicy wielofunkcyjnego kompleksu Galleria Mińsk (planowany koszt inwestycji 150 mln USD). W zainteresowaniu strony tureckiej znalazły się również sieci komórkowe oraz projekty infrastrukturalne, m.in. turecka firma Turkcell zapłaciła 600 mln USD za 80-procentowy udziału w telefonii komórkowej „BeST". Turcja zadeklarowała również uczestnictwo w projekcie kolejowym „Viking", który połączy Morze Bałtyckie z Morzem Czarnym. Inwestorzy tureccy zaangażowali się w budowę dwóch białoruskich elektrowni wodnych oraz portu rzecznego. Jedną z największych firm turystycznych na Białorusi jest turecki Tez Tour. W wolnej strefie ekonomicznej w Mohylewie inwestuje turecka firma Uçar Group (artykuły higieniczne i dziecięce). Z kolei Turkeximbank wyraża gotowość zainwestowania w przemysł tekstylny, budowę aquaparku w Mińsku oraz szpitala. Turecka kampania TEYO planuje wybudować na Białorusi zakład produkujący sodę kalcynową. Białoruś zachęca firmy tureckie do podjęcia współpracy w takich branżach jak budowa maszyn i części samochodowych, przemysł tekstylny i drzewny, informatyka, bankowość, logistyka oraz turystyka. W bliskiej perspektywie inwestorzy tureccy deklarują stworzenie okręgu przemysłowego w grodzieńskiej i mohylewskiej strefie ekonomicznej. Jak dotąd, najwięcej firm z tureckim kapitałem funkcjonuje we wspomnianych strefach ekonomicznych (ИЧПУП „Белэмса", ИОООО „СБИ Каучук", ИООО „Босфор-Строй", „Данги Профил Компани" etc.). Kolejne deklarują zamiar zainwestowania w tych strefach ekonomicznych (m.in. İskobir A.Ş.). W 2015 r. Bank Rozwoju Republiki Białorusi podpisał memorandum o współpracy z turecką giełdą Borsa Istanbul, które ma ułatwić wejście firm białoruskich

[dostęp 12.05.2016]; *Турция планирует инвестировать в Беларусь, чтобы получить доступ к рынкам ЕС*, http://naviny.by/rubrics/economic/2011/11/02/ic_news_113_379842/ [dostęp 12.05.2016]; *В Беларусь совершают визит представители деловых кругов Турции*, http://naviny.by/rubrics/economic/2008/11/27/ic_news_113_302126/ [dostęp 12.05.2016]; *Турция заинтересована в создании в Беларуси совместных предприятий для выхода на рынки ЕАЭС*, http://www.belta.by/economics/view/turtsija-zainteresovana-v-sozdanii-v-belarusi-sovmestnyh-predprijatij-dlja-vyhoda-na-rynki-eaes-170192-2015/ [dostęp 12.05.2016].

na rynki tureckie. Dotychczas Białoruś nie zrealizowała większych projektów inwestycyjnych w Turcji, chociaż są prowadzone rozmowy dotyczące powołania wspólnych spółek turecko-białoruskich[15].

4. Współpraca w sferze nauki, technologii, kultury, edukacji oraz turystyki

W 1995 r. podpisano „Porozumienie pomiędzy rządem Republiki Białorusi i rządem Republiki Tureckiej o współpracy w sferze edukacji, nauki, kultury i sportu", które jest jednym z niewielu dokumentów określających ramy współpracy w tych dziedzinach. Umowę tę dopełniają okresowe programy rządowe dotyczące współdziałania w wymienionych strefach.

[15] A. Czwołek, *Rozwój lokalnych i odnawialnych źródeł energii na Białorusi. Stan obecny i perspektywy*, „Nowa Polityka Wschodnia", 2014, nr 2 (7), s. 155-156; Е. А. Рупакова, *Турецкие инвестиционные проекты в Республике Беларусь*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы второй (...) конференции*, s. 104-107; eadem, *Белорусско-турецкое межрегиональное сотрудничество*, [w:] *Международные отношения: история, теория, практика*, редкол. В. Г. Шадурский [и др.], Минск 2013, s. 33-36; О. Унал, *Турция в контексте глобальных реформ — развитие торговых отношений с Республикой Беларусь*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы второй (...) конференции*, s. 90-91; *Инвестиции и строительство в Республике Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2015, s. 126; *Беларусь в цифрах. Статистический справочник*, Минск 2014, s. 67; *Беларусь в цифрах. Статистический справочник*, Минск 2016, s. 63; *Мониторинг прямых инвестиций России, Беларуси, Казахстана и Украины в странах Евразии-2014*, s. 33; *Информационно-аналитическая записка «Экономическое развитие Турци и перспективы сотрудничества с Республикой Беларусь»*, http://economics.basnet.by/files/Analit_3.pdf [dostęp 13.05.2016]; *О встрече Посла Беларуси А. Савиных с заместителем Министра иностранных дел Турции*, http://mfa.gov.by/press/news_mfa/c284c6cbb4f16733.html [dostęp 07.05. 2016]; *Столичные власти расторгнут договор о строительстве «Минск Принцесс Отеля»*, http://naviny.by/rubrics/society/2016/02/18/ic_news_116_471017/ [dostęp 12.05.2016]; *«Банк развития» сконцентрирует особое внимание на интенсификации отношений со Стамбульской фондовой биржей*, http://naviny.by/rubrics/economic/2015/11/16/ic_news_113_466810/ [dostęp 12.05.2016]; *Компания Turkeximbank готова финансировать модернизацию ОАО «Камволь»*, http://naviny.by/rubrics/economic/2013/01/21/ic_news_113_409454/ [dostęp 12.05.2016]; *Турецкая компания построит гостиницу в районе Островца*, http://naviny.by/rubrics/economic/2012/06/15/ic_news_113_395271/ [dostęp 12.05.2016]; *Турецкая компания планирует построить в Гомельской области завод по выпуску кальцинированной соды*, http://www.belta.by/economics/view/turetskaja-kompanija-planiruet-postroit-v-gomelskoj-oblasti-zavod-po-vypusku-kaltsinirovannoj-soli-184972-2016/ [dostęp 12.05.2016]; *Турецкую промышленную зону планируется создать в СЭЗ «Гродноинвест»*, http://www.belta.by/regions/view/turetskuju-promyshlennuju-zonu-planiruetsja-sozdat-v-sez-grodnoinvest-182192-2016/ [dostęp 12.05.2016].

W 2002 r. Narodowa Akademia Nauk Białorusi parafowała z Radą ds. Badań Naukowych i Technologicznych Turcji (TÜBİTAK) „Porozumienie o współpracy w sferze nauki i technologii”, a 2009 r. podobne porozumienie zawarła Narodowa Akademia Nauk Białorusi oraz Akademia Nauk Turcji. Dotychczasowa współpraca naukowa białorusko-turecka charakteryzuje się niewielką intensywnością i przejawia się głównie w organizowaniu konferencji naukowych, okrągłych stołów, wystaw etc. W 1996 r. z inicjatywy ambasady Turcji w Mińskim Państwowym Uniwersytecie Lingwistycznym utworzono pierwszą grupę studentów uczących się języka tureckiego. W następnych latach rozszerzono naukę języka tureckiego w kolejnych uczelniach białoruskich, m.in. w Białoruskim Uniwersytecie Państwowym, Akademii Zarządzania przy Prezydencie Republiki Białorusi, Białoruskim Państwowym Uniwersytecie Ekonomicznym oraz Baranowickim Uniwersytecie Państwowym. W 2002 r. na bazie Mińskiego Państwowego Uniwersytetu Lingwistycznego powołano Centrum Języka Tureckiego i Kultury. Podobne centrum powstało później przy Wydziale Filologicznym Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Niektóre uczelnie białoruskie podpisały porozumienie o kooperacji ze swoimi odpowiednikami tureckimi. Język turecki jest obecny w niektórych gimnazjach i szkołach średnich. W ostatnich latach nastąpiła intensyfikacja współpracy kulturalnej. W jej ramach są organizowane liczne koncerty, wystawy, oraz spektakle teatralne. W 2007 r. obydwa państwa podpisały protokół o współpracy w sferze kultury i turystyki, a w 2010 r. umowę o współpracy bibliotek narodowych. Od początku lat 90. XX w. dynamicznie rozwija się także wymiana turystyczna. Turcja należy do jednego z najpopularniejszych zagranicznych kierunków wakacyjnych, dokąd wybierają się turyści białoruscy na wypoczynek[16].

[16] Е. А. Рупакова, *О перспективах белорусско-турецкого сотрудничества в научной сфере*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 155-158; Е. Л. Дубовик, *Сотрудничество Беларуси и Турции в сфере образования*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 99-102; С. Гюмюш, *Важность сотрудничества Беларуси и Турции в сфере высшего образования*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 143; О. И. Лазоркин, *Культурное взаимодействие Беларуси и Турции на современном этапе*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы второй (...) конференции*, s. 148-151; И. Б. Шаршунов, *Туризм как наиболее активная форма белорусско-турецкого сотрудничества*, [w:] *Беларусь — Турция: пути сотрудничества: материалы (...) конференции*, s. 76-82; Б. Л. Залесский, *Беларусь — Турция: Особенности медийного взаимодействия в эпоху глобализации*, [w:] *Materiály IX mezinárodní vědecko-praktická konference»,* šéfredaktor Z. Černák, Praha 2013, s. 37; *Беларусь в цифрах. Статистический справочник*, Минск 2016, s. 33; *Академия наук Беларуси подписала протоколы о научном*

4. Wnioski

W ostatnich latach Białoruś intensyfikuje relacje z państwami azjatyckimi. Po wyborach prezydenckich w 2010 r. i represjach powyborczych pogłębia się izolacja międzynarodowa Białorusi. UE i USA nakładają sankcje na Białoruś za nieprzestrzeganie podstawowych zasad demokratycznych. Sytuację tę próbuje wykorzystać Rosja, która wzmacnia swoje wpływy polityczne, gospodarcze oraz wojskowe na Białorusi. Interwencja rosyjska na wschodzie Ukrainy w 2014 r. wzmacnia obawy Białorusi przed rozwojem podobnego scenariusza na swoim terytorium. Nie najlepsze relacje z USA i UE oraz Rosją skłaniają Białoruś do poszukiwania alternatywnego kierunku polityki zagranicznej, stąd następuje widoczny zwrot w kierunku azjatyckim. Po poprawie relacji z Chinami oraz Indiami przychodzi kolej na Turcję. Od azjatyckich państw o inspiracjach mocarstwowych Białoruś oczekuje zapewnienia parasola politycznego, który ochroni ją przed zakusami Moskwy. Stąd też zabiegi o nadanie strategicznego znaczenia obustronnym stosunkom. Roli tej nie zamierzają pełnić państwa azjatyckie, gdyż postrzegają Białoruś jako naturalną sferę wpływów rosyjskich. Tylko Turcja próbuje chwilowo rozgrywać antagonizm białorusko-rosyjski, jednak po zamachu wojskowym w 2016 r. wycofuje się z tej polityki i dąży do normalizacji stosunków z Rosją. Tym samym Białoruś traci nadzieję na pozyskanie sojusznika w rozgrywce z Moskwą. Dla Białorusi rozwój relacji z Turcją odgrywa ważną rolę, gdyż stanowi uzupełnienie jej polityki zagranicznej. Ze względów gospodarczych Białorusi zależy na pogłębianiu współpracy z Turcją, gdyż napływ inwestycji tureckich może ułatwić jej wyjście z dekoniunktury gospodarczej. Władze Białorusi oczekują od partnera tureckiego otwarcia swoich rynków na towary białoruskie oraz ułatwień w handlu z państwami Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Niewątpliwie Rosja będzie blokować białoruskie projekty dywersyfikacji szlaków transportu surowców energetycznych, stąd nierealna wydaje się bliższa współpraca energetyczna Białorusi z Turcją. Z kolei dla Turcji Białoruś pełni głównie rolę kolejnego państwa na obszarze poradzieckim, gdzie może ona umacniać swoje wpływy polityczne i gospodarcze. Po zamachu wojskowym w 2016 r. Turcja próbuje na nowo zdefiniować swoją politykę zagraniczną i poszukuje dróg kompromisu z Rosją kosztem relacji ze strukturami euroatlantyckimi. W jej polityce zagranicznej coraz ważniejszą rolę odgrywa rozwój współpracy regionalnej, stąd też jest ona otwarta na kontakty z Białorusią. W dalszej perspektywie należy oczekiwać

сотрудничестве с тремя ведущими университетами Турции, http://naviny.by/rubrics/society/2013/08/28/ic_news_116_423721/ [dostęp 15.05.2016].

stabilnego wzrostu relacji białorusko-tureckich, chociaż Turcja nigdy nie będzie pełnić funkcji strategicznego sojusznika Białorusi.

Summary

Belarusian-Turkish relations.
The role and importance of the Asian Vector in Belarus' foreign policy

The article focuses on the issue of the present relations between Belarus and Turkey. In recent years, the Asian vector in Belarus' foreign policy has acquired a new meaning. Belarus' political and economic relations with Turkey, which have been significantly intensified, are characterized by a steady growth. In Belarus' multi-vector policy, there is an increase in the importance of the Asian vector, which is treated as an alternative to the western and eastern direction in its foreign policy.

Змест

Беларуска-турэцкія адносіны.
Роля і значэнне азіяцкага вектара ў знешняй палітыцы Беларусі

Артыкул прысвечаны праблемам сучасных беларуска-турэцкіх адносін. У апошнія гады азіяцкі вектар знешняй палітыкі Беларусі набыў новае значэнне. Наступіла значнае ўзмацненне палітычных і эканамічных адносін паміж Беларуссю і Турцыяй, якія характарызуюцца павольным і ўстойлівым ростам. У шматвектарнай палітыцы Беларусі ўзрастае значэнне азіяцкага вектара, які разглядаецца як альтэрнатыва для заходняга і ўсходняга напрамкаў яе знешняй палітыкі.

Arkadiusz Czwołek — dr hab., adiunkt w Katedrze Konfliktów Politycznych na Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Specjalizuje się w problematyce współczesnej Białorusi oraz państw poradzieckich. Autor licznych publikacji w omawianej problematyce, m.in. monografii *Opozycja polityczna na Białorusi (1989-2010)*, Gdańsk 2013.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Jerzy Konisski — biskup białoruski

Postać biskupa białoruskiego Jerzego Konisskiego budziła i budzi nadal wiele kontrowersji w historiografii polskiej i białoruskiej[1]. Jego ocena zależy od poglądów religijnych i narodowych badaczy. Obiektywizm oceny hierarchy wymaga zachowania bezstronności w ocenie jego postępowania i pozostawionej spuścizny. Nie można też pominąć kontekstu historycznego oraz sytuacji społeczności prawosławnej na terenie ziem wschodnich Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku. Władyka Konisski trafił do diecezji białoruskiej w okresie próby likwidacji jedynego w granicach Rzeczypospolitej biskupstwa prawosławnego[2]. W 1755 r., po śmierci

[1] Podstawowe materiały archiwalne i opracowania o biskupie Jerzy Konisskim, por.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Фонд Інституту рукопису, ДА/п. 90, 91, 207, 309; Российский государственный архив древних актов, ф. 168, оп. 1, ед. хр. 237; Российская государственная библиотека, Отдел Рукописей, Москва, ф. 152, № 130; Российской национальной библиотеки Отдел Рукописей, Санкт-Петербург, ф. 73, ед. хр. 320; ф. 573, № 215; *Biblioteka książąt Czartoryskich* w Krakowie, nr 754, k. 132-142; Филарет (Гумилевский), *Обзор русской духовной литературы*, т. 2, Харьков 1861, с. 366-369; М. Г. Павлович, *Георгий Конисский, архиеп. Могилевский*, „Христианское чтение", 1873, № 1, с. 1-46; М. О. Коялович, *Деятельность Георгия Конисского после 1-го раздела Польши*, „Христианское чтение", 1873, № 1, с. 309-339; А. И. Георгиевский, *Проповеди Георгия Конисского, архиеп. Могилевского*, „Труды Киевской Духовной Академии", 1893, № 1, с. 133-143; Н. А. Колосов, *Георгий Конисский, архиеп. Белорусский*, Москва 1895; Д. К. Вишневский, *Киевская Академия в пер. пол. XVIII ст.*, Киев 1903; А. С. Пушкин, *Собрание сочинений Георгия Конисского, архиеп. Белорусского*, изд. прот. И. Григоровичем, Санкт-Петербург 1835; М. В. Кашуба, *Георгий Конисский*, Москва 1979; tenże, *Георгій Кониський — світогляд та віхи життя*, Київ 1999; І. Грыгаровіч, *Беларуская іерархія*, Минск, 1992; А. А. Мельников, *Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси*, Минск 1992; *Служба свт. Георгию. Житие. Акафист*, Могилев 1995; В. Н. Дышиневич, *Георгий Конисский — защитник Православия*, „Праваслаўе", 1997, № 5, с. 26-36; Б. В. Носов, *Русская политика в диссидентском вопросе в Польше 1762-1766 гг.*, [в:] *Польша и Европа в XVIII в.: Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*, Москва 1999, с. 20-101; *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (С древнейших времен до конца XVII в.)*: монография, отв. ред. Э. Д. Днепров, Москва 1989; М. Буглаков, *Преосв. Георгий Конисский, архиеп. Могилевский*, Минск 2000.

[2] Na temat dziejów biskupstwa białoruskiego por.: С. Г. Рункевич, *Краткий исторический очерк 100-летия минской епархии*, Минск 1893; А. П. Сапунов,

władyki mohylewskiego Hieronima Wołczańskiego (1735-1754)[3], strona unicka rozpoczęła starania o przejęcie diecezji mohylewskiej. Metropolita unicki Florian Hrebnicki (1748-1762) nie opuścił arcybiskupstwa połockiego i dążył do podporządkowania sobie prawosławnej eparchii. Powoływał się przy tym na jakoby istniejący przywilej Zygmunta III Wazy z 22 marca 1619 r. podporządkowujący eparchię mścisławską władzy unickich arcybiskupów połockich[4]. Nieznany przywilej był falsyfikatem, albowiem jego treść nie miała nic wspólnego z rzeczywistością. Diecezja białoruska (mścisławsko-orszańsko-mohylewska) powstała czternaście lat później, po śmierci Zygmunta III i z tego powodu nie było możliwe wydanie takiego przywileju. Pomimo że dokument był niewiarygodny, metropolita unicki złożył wniosek o przyznanie mu zwierzchnictwa nad eparchią prawosławną. Podobnie papież Benedykt XIV (1740-1758) zażądał od Augusta III Sasa (1733-1763) zniesienia biskupstwa prawosławnego. W wysłanym do kanclerza koronnego Jana Małachowskiego (1746-1762) breve wezwał rząd polski do wykorzystania faktu wakatu na katedrze mścisławskiej i przekazania jej unickiemu arcybiskupowi połockiemu[5].

Tym razem w obronie diecezji białoruskiej wystąpiła Rosja. Cesarzowa Elżbieta (1741-1762) złożyła wówczas protest przeciwko próbom przejęcia przez unitów ostatniej prawosławnej eparchii. Pod presją rezydenta rosyjskiego w Warszawie Henryka Grossa król potwierdził prawa Kościoła prawosławnego do diecezji mohylewskiej. 23 maja 1755 r. na ordynariusza tej diecezji został wyznaczony przez Petersburskie Kolegium Synodalne rektor Akademii Kijowskiej Jerzy Konisski (1755-1785).

Jerzy Konisski urodził się 20 (31) listopada 1717 r. w Nieżynie na Czernihowszczyźnie w rodzinie białoruskiego szlachcica. W 1738 r. rozpoczął studia w Akademii Kijowskiej, którą ukończył w 1744 r. Po zakończeniu studiów podjął pracę jako wykładowca na uczelni kijowskiej. Wykładał teologię i poetykę. W 1746 r. napisał podręcznik *Praecepta de arte poetica*,

Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века, Витебск, 1889; *Могилевская епархия. Историко-статистическое описание*, Могилев 1905; А. Лапинский, *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описание*, т. I, вып. III, Могилев 1906; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008.

[3] A. Mironowicz, *Biskupi mohylewscy Józef i Hieronim Wołczańscy*, [w:] *Wiara i poznanie. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Eminencji Profesorowi Sawie Hrycuniakowi*, Białystok 2008, s. 399-417.

[4] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1906, s. 84.

[5] Tamże, s. 85; А. П. Сапунов, *Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века*, Витебск 1889, с. 159; K. Bartoszewicz, *Szkice do dziejów Kościoła ruskiego w Polsce,* Kraków 1880, s. 256.

a także tragikomedię *Woskriesienije miertwych*. Konisski zawarł w niej satyryczne obrazy z życia współczesnego mu społeczeństwa. Tragikomedia, napisana według wzorca szkolnej poetyki, nie była pozbawiona elementów ludowego języka i humoru. Do dramatu dołączono pięć intermediów o treści obyczajowej. W trakcie pracy w uczelni kijowskiej w 1749 r. został hieromnichem. W 1747 r. Jerzy Konisski został prefektem Akademii Kijowskiej, a w 1751 r. jej rektorem, a następnie archimandrytą monasteru brackiego. Funkcję rektora sprawował do 1755 r., kiedy to decyzją Świętego Synodu został wyznaczony na ordynariusza diecezji mohylewskiej[6].

Przywilej królewski na katedrę białoruską Jerzy Konisski otrzymał już 23 marca 1755 r., a więc wcześniej aniżeli Petersburskie Kolegium Synodalne przyjęło postanowienie w jego sprawie. Wynika z tego, że kandydatura Konisskiego została wcześniej uzgodniona z władzami Rzeczypospolitej, a władze cerkiewne ją zaakceptowały. Święceń biskupich udzielił Jerzemu Konisskiemu 20 sierpnia tego roku w kijowskim soborze św. Zofii metropolita Tymoteusz Szczerbacki (1747-1768)[7]. We wrześniu natomiast przybyło do Kijowa przedstawicielstwo diecezji białoruskiej, złożone z dwóch wysłanników duchowieństwa i świeckich, aby towarzyszyć biskupowi w drodze do jego przyszłej siedziby. 8 listopada 1755 r., w dzień św. męczennika Dymitra z Salonik, Jerzy Konisski przybył do Pieczerska, skąd uroczyście wjechał do Mohylewa[8]. Przybycie do Mohylewa opisał sam hierarcha. „Podjechawszy do Mohylewa, przede wszystkim zobaczyłem swoją katedrę w wielkim nieporządku i biedności w porównaniu do rzymskich kościołów i szkół żydowskich, ładnie wykończonych i bogato udekorowanych; katedra prawosławna znacząco wyróżnia się i zwraca na siebie uwagę i wywołuje śmiech innowierców"[9]. Nowy ordynariusz diecezji, choć zaskoczony stanem materialnym świątyń, podjął energiczne działania w celu pozyskania środków finansowych.

W tym samym czasie z błogosławieństwa metropolity Tymoteusza Szczerbackiego, za zgodą księcia Hieronima Floriana Radziwiłła, chorążego wileńskiego (1755-1760), archimandryta słucki Michał Kołaczyński

6 W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, „Polski Słownik Biograficzny", t. XIII, Wrocław — Warszawa 1967-1968, s. 534.

7 А. П. Сапунов, *Исторические судьбы Полоцкой епархии*, с. 159; I. I. Грыгаровіч, *Беларуская іерархія*, Минск 1992, с. 24.

8 *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа* (dalej: *АСД*), т. II, Вильно 1867, с. LXVIII.

9 Ф. И. Титов, *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. 2., ч. II:, *Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв. Книга первая второй половины тома*, Киев 1907, с. 220.

dokonał przeniesienia relikwii św. Gabriela Zabłudowskiego z monasteru zabłudowskiego Zaśnięcia NMP do monasteru Trójcy Św. w Słucku. Na terenie diecezji białoruskiej w społeczności prawosławnej rozwijał się kult nowo kanonizowanych męczenników za wiarę. Kult ten posiadał często wymowę antyunijną. Szczególnie popularny na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego był kult świętego Gabriela Zabłudowskiego. Kanonizacja męczennika nastąpiła po 1720 roku[10].

W okresie objęcia katedry przez biskupa Jerzego Konisskiego Mohylew był jednym z najbardziej tradycyjnych ośrodków prawosławnych na terenie całej Rzeczypospolitej. Według spisu z 1758 r. w Mohylewie znajdowało się dziewięć cerkwi prawosławnych i dwa monastery. Unici posiadali dwie parafie, a łacinnicy pięć parafii i trzy klasztory (karmelici, jezuici, bernardyni)[11]. Jako ordynariusz diecezji mohylewskiej Koniski rozpoczął szeroką działalność polityczną. W lutym 1756 r. wysłał on do Petersburga hieromnicha szkłowskiego monasteru Jana Tudorowicza z listami do Świętego Synodu i innych wybitnych osobistości, w których informował adresatów o niedokończonej budowie soboru i domu biskupiego. Władyka podkreślał przy tym dobry stan kościołów łacińskich i bożnic żydowskich, zwracając równocześnie uwagę na konieczność podniesienia poziomu intelektualnego duchowieństwa w swojej diecezji. Jerzy Konisski pisał też o potrzebie nowych cel dla mnichów i braku ludzi wykształconych. Postulował utworzenie seminarium duchownego w Mohylewie i przysłanie 1000 rubli[12]. Synod przyjął ze zrozumieniem prośby biskupa i zażądał od władyki Konisskiego planu budowy cerkwi. Dopiero po opracowaniu planu budowy świątyni przez wileńskiego architekta Jana Krzysztofa Glaubitza (1700-1767)[13] i długich rozmowach w Petersburgu Synod postanowił wydatkować na budowę cerkwi katedralnej pw. Przemienienia Pańskiego 10 000 rubli. Imperatorowa 25 maja 1758 r. potwierdziła decyzję Synodu i poleciła przeznaczyć 400 rubli rocznie na utrzymanie seminarium. Hieromnich Tudorowicz przywiózł pieniądze do Mohylewa w kwietniu 1758 roku[14]. Po otrzymaniu pieniędzy

[10] *Историко-статистическое описание Минской Епархии*, составленное ректором Минской Духовной Семинарии Архимандритом Николаем, Санкт-Петербург 1864, с. 116-117; A. Mironowicz, *Święty Gabriel Zabłudowski*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego", 1987, R. XVII, z. 1, s. 32-38; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, s. 100-102.

[11] *Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*, под. ред. Созонова, т. XVI, Витебск 1885, с. 476.

[12] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описаніе*, т. I, вып. III, Могилев 1906, с. 37.

[13] E. Raila, *Barok*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2006, s. 42, 44; U. Pwaluczuk, *Osiemnastowieczne Wilno — miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015, s. 224-238.

[14] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описаніе,* т. I, вып. III, с. 40-41.

przystąpiono do budowy świątyni, która trwała trzy lata i zakończyła się w 1762 r. Wystrój wewnętrzny cerkwi i niektóre prace uzupełniające trwały aż do 1775 r. Dziesięć lat później zakończono budowę murowanej dzwonnicy. Do cerkwi sobornej przeniesiona została cudowna ikona Matki Bożej, która była kopią ikony spalonej w 1708 roku[15]. W latach 1759-1760 zakończył się remont cerkwi brackiej Objawienia Pańskiego. Remont został wykonany na koszt bractwa mohylewskiego przy pomocy materialnej biskupa smoleńskiego Gedeona[16]. W tym czasie w skład monasteru wchodziły murowane cerkwie Objawienia Pańskiego i Jana Teologa, dzwonnica, drewniany budynek szpitala i drukarni, sześć sklepów, drewniany budynek przełożonego klasztoru oraz kilka innych budynków murowanych i drewnianych przeznaczonych do zamieszkania przez zakonników lub do celów gospodarczych[17].

Biskup Konisski doprowadził do unormowania spraw wewnątrzcerkiewnych. Przykładem może być sytuacja w cerkwi św. św. Piotra i Pawła. Tamtejsze bractwo przejęło wiele funkcji duchownego, np. pieczenie prosfor. Władyka był przeciwny tym praktykom i nakazał piec prosfory duchowieństwu parafialnemu[18]. Dobrze układała się współpraca biskupa białoruskiego z metropolitą kijowskim. Władyka białoruski okazał się dobrym organizatorem i dyplomatą. Nie protestowało duchowieństwo z przyłączonych pod jego jurysdykcję monasterów, pomimo że jeszcze za jego poprzedników taka decyzja wywoływała wieloletnie konflikty i spory kompetencyjne. Decyzję o przekazaniu Jerzemu Konisskiemu klasztoru bujnickiego i barkułabowskiego podjął w 1756 r. metropolita Tymoteusz Szczerbacki. O zarząd nad pozostałymi ośrodkami zakonnymi wystąpił sam Konisski, tłumacząc metropolicie, że panujące w nich nieporządki może jedynie on rozwiązać jako jedyny biskup prawosławny na terenie Rzeczypospolitej. Władyka opisał w swym liście naruszenie zasad życia zakonnego w monasterach kuteińskich i tupiczewskim. Wcześniej w imieniu metropolity władyka białoruski próbował rozwiązać konflikt wywołany przez ihumena monasteru witebskiego Hiacynta Pełkińskiego[19]. W tej sytuacji 19 maja 1759 r. metropolita Arseniusz Mohylański (1757-1770) przekazał Jerzemu Konisskiemu zarząd nad niektórymi monasterami znajdującymi się poza

[15] Tamże, s. 42-43.

[16] Tamże, s. 67.

[17] Т. І. Чарняўская, *Архітэктура Магілёва,* Мінск 1973, с. 1-11, 19-21; В. А. Чантурия, *История архитектуры Белоруссии*, т. 1: *Дооктябрьский период,* Минск 1985; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 262-263.

[18] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описаніе,* т. I, вып. III, с. 182-183.

[19] Ф. И. Титов, *Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. III, ч. 1, Киев 1916, с. 72, 80-81, 105-106.

granicami diecezji mohylewskiej, a pozostającymi w jurysdykcji metropolitów kijowskich[20].

Należy zaznaczyć, że przekazanie w zarząd biskupowi białoruskiemu niektórych monasterów znajdujących się w jurysdykcji metropolitów kijowskich miało charakter dobrowolny i nie było uregulowane decyzjami władz cerkiewnych. Biskup Jerzy Konisski nie miał nad nimi pełnej władzy biskupiej. Nadal zatwierdzanie i odwoływanie przełożonych tych ośrodków zakonnych pozostawało w kompetencji metropolitów kijowskich. Na przeszkodzie przekazania pełnej władzy biskupom białoruskim stały akty fundacyjne tych monasterów, w których wolą właścicieli było, ażeby znajdowały się one pod jurysdykcją patriarchów konstantynopolitańskich lub ich egzarchów metropolitów kijowskich. Decydowały też względy praktyczne. Monastery, podległe metropolicie kijowskiemu, cieszyły się protekcją Rosji i fakt ten był powszechnie znany wśród katolików. Próby ich odebrania lub przejęcia przez unitów wywoływały implikacje międzynarodowe. Formalnie takiej ochrony nie posiadały ośrodki zakonne znajdujące się pod zarządem biskupa mohylewskiego. Taka między innymi argumentacja znalazła się w liście ihumena klasztoru markowskiego (witebskiego) Hiacynta Pełkińskiego z 17 września 1759 r. do metropolity Arseniusza Mohylańskiego[21]. Z kolei argumentem przemawiającym za przekazaniem klasztorów w jurysdykcję władyków białoruskich był fakt ich obecności w granicach Rzeczypospolitej, a przez to posiadania możliwości składania protestów i skarg w przypadku naruszania ich praw oraz sprawowania nad nimi kontroli arcypasterskiej.

Szczególną uwagę Jerzy Konisski przywiązywał do edukacji duchownych. Biskup odmawiał udzielania święceń duchownym, którzy nie mieli umiejętności czytania, pisania i śpiewu, ażeby uniknąć „zgorszenia ludu i grzechu przed Bogiem"[22]. W liście pasterskim z sierpnia 1757 r. władyka zarzucił duchowieństwu brak kompetencji, stwierdzając: „Wypadałoby mi wszystkich was obudzić, zgromadzić i pouczyć każdego z osobna". Do listu władyka dołączył katechizm i elementarz języka rosyjskiego[23]. W oparciu o sprowadzonych do Mohylewa w 1755 r. dwóch absolwentów Akademii Kijowskiej biskup białoruski dwa lata później powołał mohylewskie seminarium duchowne, na którego działalność uzyskał 400 rubli rocznego dofinansowania z funduszu Świętobliwego Synodu w Petersbur-

[20] Tamże, s. 109-111.

[21] Tamże, s. 113-114.

[22] E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935, s. 22.

[23] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 86.

gu. Synod zatwierdził decyzję biskupa Konisskiego w 1758 roku[24]. W roku następnym wzmocnione kadrowo seminarium rozpoczęło działalność. Równocześnie przy swoim domu biskup założył drukarnię, która wydawała księgi liturgiczne na potrzeby duchowieństwa.

Przeciwko działalności seminarium wystąpił katolicki pleban mohylewski Michał Zenowicz. Pleban i miejscowi jezuici 28 stycznia 1760 r. napadli na prawosławną placówkę oświatową i dom biskupa. Władyka 10 września donosił Świętemu Synodowi, że z powodu napadów seminarium nie może normalnie funkcjonować, a strona polska twierdzi, że w traktacie z Rosją z 1686 r. nie ma punktu o szkołach prawosławnych. Jerzy Konisski przypominał przy tym, że seminarium nawiązuje do prywatnej szkoły brackiej, która otrzymała przywileje od króla Władysława IV (1633) i Jana Kazimierza (1650). Unormowanie prawne seminarium zostało dokonane dopiero w międzynarodowym traktacie polsko-rosyjskim z 13 lutego 1768 roku[25]. Na mocy tego traktatu w 1768 r. na przedmieściach Mohylewa powstały przy cerkwi św. Mikołaja nowe budynki seminaryjne i drukarnia[26]. Usytuowanie budynków seminarium wynikało z dążenia biskupa do jak największego oddalenia się od siedziby kolegium jezuickiego.

W tym samym czasie z błogosławieństwa metropolity kijowskiego Arseniusza Mohylańskiego archimandryta słucki Paweł Wołczański powołał do życia w 1768 r. kolegium przy monasterze Przemienienia Pańskiego w Słucku. Kolegium kształciło młodzież prawosławną, a kadrę profesorską stanowili zakonnicy monasterów słuckich[27]. Władyka Konisski dokończył w 1762 r. odbudowę cerkwi katedralnej św. Spasa, a w latach 1762-1785 wybudował murowany dom biskupi. Architektura cerkwi Przemienienia Pańskiego nawiązywała do soboru wileńskiego Św. Ducha. Projektantem obu świątyń był architekt Jan Krzysztof Glaubitz[28]. Cesarzowa Elżbieta wspierała finansowo jego przedsięwzięcia. Monarchini pomogła również wybudować dwupiętrową rezydencję biskupów białoruskich oraz cerkiew św. Jerzego w Pieczersku[29]. W 1760 r. na miejscu starej wybudowana zos-

[24] I. I. Грыгаровіч, *Беларуская іерархія*, c. 33.

[25] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описание*, т. I, вып. III, c. 45-46.

[26] I. I. Грыгаровіч, *Беларуская іерархія*, c. 33; W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 535.

[27] *Историко-статистическое описание Минской Епархии*, составленное ректором Минской Духовной Семинарии Архимандритом Николаем, Санкт-Петербург 1864, c. 117; S. Senyk, *Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine*, „Orientalia Christiana Periodica", Roma 2004, nr 2, s. 299-300.

[28] T. I. Чарняўская, *Архітэктура Магілёва*, c. 23-28.

[29] *АСД*, т. II, c. LXIX; W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 535.

tała nowa drewniana cerkiew św. Proroka Eliasza[30]. Za biskupstwa Jerzego Konisskiego następowało podporządkowanie diecezji białoruskiej Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu oraz wzrastały wpływy Rosji na postawy i położenie prawne ludności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Sam biskup Konisski zalecał duchownym uznawanie zwierzchnictwa Świątobliwego Synodu w Petersburgu[31].

Od samego początku swych rządów biskup Jerzy Konisski zmuszony był przeciwstawić się działalności arcybiskupa Floriana Hrebnickiego i plebana mohylewskiego Michała Zenowicza, którzy założyli w Mohylewie konsystorz unicki. Latem 1759 r. doszło do wystąpień szlachty i duchowieństwa katolickiego przeciwko biskupowi w Orszy, kiedy ten odprawiał nabożeństwo w monasterze kuteińskim. Przeciwko biskupowi białoruskiemu występowała także administracja królewskiej ekonomii mohylewskiej. Wskutek nasilających się konfliktów z unitami władyka Konisski zwrócił się w lipcu 1762 r. do Świątobliwego Synodu z prośbą o przeniesienie go na inną diecezję. Prośba ta znalazła zrozumienie władz cerkiewnych. Synod proponował mu wakującą katedrę pskowską. Decyzji tej stanowczo sprzeciwiła się nowa — po śmierci carycy Elżbiety — władczyni Rosji Katarzyna II (1762-1796). Imperatorowa za pośrednictwem swojego posła w Warszawie Hermana Karla von Keyserlinga interweniowała na dworze polskim w sprawie skarg Jerzego Konisskiego[32].

Zdecydowana interwencja Rosji w sprawy Kościoła prawosławnego nastąpiła dopiero za panowania Katarzyny II. Imperatorowa nawiązywała w swych działaniach do polityki swojego wielkiego poprzednika Piotra I. Cesarzowa, sama indyferentna religijnie, wykorzystała brak równouprawnienia ludności prawosławnej do interwencji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Interwencje te znalazły pełne poparcie biskupa białoruskiego Jerzego Konisskiego, całkowicie oddanego interesom Rosji[33]. Władyka wielokrotnie interweniował w przypadkach prześladowania ludności prawosławnej w Wilnie, Mińsku, Brześciu, na Podlasiu, a nawet w księstwie słuckim.

Swoją lojalność wobec Katarzyny II biskup Konisski zademonstrował, przybywając na uroczystości koronacyjne cesarzowej i wygłaszając 29 września (10 października) 1762 r. skierowane do niej i jej syna dwie płomienne mowy. W swych wystąpieniach władyka białoruski przedstawił

[30] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описание*, т. I, вып. III, с. 176.
[31] Tamże, c. 535.
[32] Tamże, s. 535; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, s. 239-240.
[33] W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 534-536.

trudne położenie Cerkwi w Rzeczypospolitej i zwrócił się do cesarzowej z prośbą o objęcie protekcji nad ludnością prawosławną, którą nazwał jej poddanymi. Władyka apelował do cesarzowej, ażeby broniła *błagoczestiwych* przed atakami na prawdziwą ich wiarę. Konisski nie mógł publicznie nazwać swych przeciwników po imieniu, ale powszechnie wiadomo było, że chodziło mu o polskie duchowieństwo rzymskokatolickie i unickie[34].

W tym samym roku biskup Jerzy Konisski oświadczył Świątobliwemu Synodowi, że ze względu na coraz liczniejsze aresztowania prawosławnych w Rzeczypospolitej nie widzi korzyści, jakie mógłby przynieść jego powrót do Mohylewa. Władyka obawiał się o swoje bezpieczeństwo. W odpowiedzi na liczne monity Konisskiego w lutym 1763 r. Synod przedstawił Katarzynie II petycję w sprawie obrony prawosławia w Polsce, napisaną na podstawie dokumentów dostarczonych przez biskupa białoruskiego i metropolitę kijowskiego Arseniusza Mohylańskiego (1757-1770).

Początkowo Katarzyna II dążyła do zapewnienia podstawowych praw wyznaniowych ludności prawosławnej. Po śmierci Augusta III Sasa (1733-1763) oraz zawarciu przymierza z Prusami projekty cesarzowej uległy rozszerzeniu i jej ostatecznym celem stało się całkowite równouprawnienie prawosławnych z możliwością dostępu do wszystkich stanowisk. W sytuacji niewielkiej liczby szlachty wyznania prawosławnego i znikomej aktywności politycznej mieszczaństwa ruskiego głównym celem dążeń politycznych Katarzyny II było zapewnienie w Rzeczypospolitej swobód wyznaniowych i równouprawnienia niekatolików. W tej kwestii Rosja i Prusy podjęły wspólną akcję w obronie innowierców na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. Postulaty posłów rosyjskich, dotyczące równouprawnienia prawosławnych i dopuszczenia ich do stanowisk, wywołały protesty szlachty polskiej. Szlachta oskarżyła Rosję o naruszenie suwerenności Rzeczypospolitej, a społeczność prawosławną o współdziałanie z obcym państwem. Zmian w prawnym położeniu Cerkwi prawosławnej jej wierni oczekiwali wraz ze wstąpieniem na tron nowego panującego[35].

Biskup Jerzy Konisski przebywał w Petersburgu przez dwa lata. Fakt ten wykorzystali unici, ponownie podejmując próbę przejęcia ostatniej diecezji prawosławnej. Następca Floriana Hrebnickiego na metropolii unickiej i arcybiskupstwie połockim Jazon Junosza Smogorzewski (1762-1780) rozpowszechniał informację, jakoby Jerzy Konisski nie miał zamiaru wracać na Białoruś, gdyż zamierzał objąć ważne stanowisko przy Świątobliwym

[34] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 89-90; W. A. Serczyk, *Katarzyna II, carowa Rosji*, Warszawa 1997, s. 151.

[35] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 245-246.

Synodzie. Unici głosili, że jego miejsce ma zająć ihumen jednego z monasterów mohylewskich — Ilnicki. Metropolita Smogorzewski, powołując się na tę informację, domagał się przyznania mu jurysdykcji nad prawosławną ludnością białoruską. Poparł go papież Klemens XIII (1758-1769), który przekonywał króla do projektu metropolity unickiego. W końcu 1764 r. wieści o pozostaniu Konisskiego w Rosji okazały się zwykłą plotką[36]. Pomimo tego unicki władyka Jazon Junosza Smogorzewski kilkakrotnie wydawał dekrety adresowane do prawosławnego duchowieństwa i wiernych[37].

Naciski Rosji na władze polskie w sprawie równouprawnienia ludności prawosławnej wzmogły się po objęciu tronu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795), protegowanego carycy Katarzyny II. Nic więc dziwnego, że społeczność prawosławna oczekiwała poprawy swego położenia. O nadziejach związanych z nowym królem świadczą upamiętnione przez ihumena Oresta wypadki w Mohylewie. Na wieść o elekcji Poniatowskiego w mieście 11 września 1764 r. zapanowało wielkie święto. Uroczyście obchodzono też 15 listopada — fakt koronacji królewskiej. Uroczystości rozpoczęły się od manifestacji mieszczan pod ratuszem, gdzie wiwatowano i strzelano z armat na cześć nowego monarchy. Po wiecu odbyły się nabożeństwa ze wspólnym udziałem prawosławnych i rzymskich katolików. Najpierw modlitwa odbyła się w kościele, a następnie wszyscy udali się do cerkwi brackiej. Po nabożeństwie w cerkwi kazanie wygłosił profesor seminarium mohylewskiego Bazyli Sadkowski, późniejszy władyka perejasławsko-boryspolski Wiktor (1785-1795)[38]. Opisywane uroczystości na terenach zamieszkałych przez wyznawców prawosławia nie były odosobnione.

Kwestia wyznaniowa w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego stała się istotnym elementem sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej państwa. Z problemem tym od dawna nie radziły władze Rzeczypospolitej, dlatego też sytuację tę nie omieszkały wykorzystać prawosławna Rosja i protestanckie Prusy. Warto tu przywołać pogląd Szymona Askenazego, że „jednym z gwoździ do trumny Rzeczypospolitej była sprawa dysydencka"[39]. Problem wyznaniowy pojawił się już na sejmie elekcyjnym 1764 r., kiedy ambasador rosyjski Mikołaj Repnin (1734-1801) w Warsza-

[36] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 89.

[37] Np. dekret z 26 listopada 1771 r., w którym omawiał wydarzenia związane z napadem na króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i apelował o odprawienie liturgii w jego intencji. *Описание документов западно-русских униатских митрополитов 1701-1839*, т. II, Санкт-Петербург 1907, с. 268.

[38] *АСД*, т. V, Вильно 1871, с. 92.

[39] J. Łubieńska, *Sprawa dysydencka 1764-1766*, Kraków 1911, *Wstęp*, s. VII.

wie poruszył problem ustanowienia hierarchii prawosławnej. Propozycja ta została przez posłów odrzucona, a anonimowy autor *Uwag politycznych do prawideł religii i zdrowej filozofii* domagał się miejsca w senacie biskupom unickim[40].

Tymczasem wracający do kraju biskup Jerzy Konisski został wyposażony przez imperatorową w list polecający do króla polskiego z żądaniem uznania władyki na katedrze mohylewskiej i zatwierdzenia przyznanych dotychczas praw ludności prawosławnej. Władyka białoruski przybył do Warszawy 22 lipca 1765 r., a pięć dni później został przyjęty przez króla. Oprócz pisma Katarzyny II do Stanisława Augusta Poniatowskiego biskup mohylewski wręczył monarsze opracowany w porozumieniu z ambasadorem rosyjskim Mikołajem Repninem obszerny memoriał, w którym uskarżał się na prześladowanie ludności prawosławnej i domagał się jej równouprawnienia w sprawach religijnych i publicznych. O prześladowaniach zakonników prawosławnych przez duchownych unickich pisali też przełożeni klasztorów diecezji białoruskiej do biskupów perejasławskich[41]. W memoriale Jerzy Konisski uskarżał się na: przejęcie przez unitów od czasu zawarcia pokoju wieczystego z Rosją w 1685 r. około dwustu cerkwi i monasterów; przeciąganie prawosławnych na unię przez dzierżawców w dobrach królewskich i szlacheckich, tak jak to miało miejsce w hrabstwie dąbrowskim, starostwach borysowskim i krzyczewskim oraz w województwie mścisławskim i ekonomii mohylewskiej; zakaz przez właścicieli ziemskich odbudowy zniszczonych w czasie pożarów cerkwi i remontowania w swoich dobrach świątyń prawosławnych; zawłaszczanie przez posesorów gruntów cerkiewnych i cmentarzy oraz udostępnianie ich ludności żydowskiej pod budowę domów i szynków, tak jak to miało miejsce w starostwie krzyczewskim, we włościach księcia Hieronima Radziwiłła i w mieście Czausach należącym do ekonomii mohylewskiej; poddawanie prawosławnych duchownych przez posesorów i administratorów dóbr sądom świeckim; podporządkowanie przez posesorów prawosławnego duchowieństwa i sług cerkiewnych żydowskim dzierżawcom ziemi, którzy nakazują korzystać

40 W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. II, Lwów 1884, s. 407; J. Łubieńska, *Sprawa dysydencka 1764-1766*, s. VII; A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, s. 92.

41 *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* (dalej: *АЮЗР*), ч. 1, т. II:, *Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст.: Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759-1771)*, Киев 1864, с. 115; ч. 1, т. III, Киев 1864, с. 310-311; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 250.

tylko ze swoich młynów i szynków, a w przypadku nieposłuszeństwa rewidują plebanie, znieważają kapłanów i pieczętują cerkwie, co najczęściej zdarza się w starostwie krzyczewskim, kopylskim, rewelskim i ekonomii mohylewskiej; sprzedawanie przez posesorów prezenty na beneficja, a później pobieranie wysokich opłat za ich użytkowanie; oczynszowanie przez posesorów dochodów cerkiewnych, na przykład w starostwie krzyczewskim; znieważanie przez kler katolicki i unicki duchowieństwa prawosławnego oraz uniemożliwianie mu pełnienia swoich posług pasterskich; przymuszanie prawosławnych przez misjonarzy łacińskich do przyjęcia obrządku unickiego oraz inspirowanie właścicieli ziemskich i urzędników miejskich do wypędzania z miasta osób niechętnych zmianie wyznania; zmuszanie dzieci urodzonych i wychowanych w prawosławiu, których choć jeden z rodziców został unitą, do przyjęcia unii; wyrażanie zgody wyznawcom prawosławia z parafii zajętych przez unitów na uczęszczanie na nabożeństwa do innych cerkwi pod warunkiem wnoszenia opłat; przymus wychowania w religii katolickiej dzieci z mieszanych małżeństw unicko-prawosławnych; brak możliwości dokonywania przez biskupów mścisławsko-orszańsko-mohylewskich wizytacji duszpasterskich, bez narażania się na zniewagi ze strony unitów i łacinników, o czym sam biskup przekonał się, przebywając w Orszy; założenie w Mohylewie konsystorza unickiego w celu wzmocnienia unickiej propagandy, dzięki usługom zdegradowanych duchownych prawosławnych, wziętych pod opiekę przez unitów; napaść w 1760 r. szlachty i studentów, podżeganych przez jezuitów mohylewskich i tamtejszego łacińskiego plebana na prawosławne seminarium mohylewskie; wygłaszanie przez duchowieństwo łacińskie kazań szkalujących naukę prawosławną i drukowanie przeciwko niej paszkwili; wezwanie mohylewskiego plebana łacińskiego do przejęcia wszystkich pozostających przy prawosławiu świątyń; stronniczość i niesprawiedliwość sądów, rozpatrujących sprawy przeciwko prawosławnym oraz uchylanie się adwokatów od ich obrony; niedopuszczanie szlachty prawosławnej do pełnienia jakichkolwiek urzędów[42].

Biskup białoruski domagał się ponadto zwrotu bezprawnie przetrzymywanych majątków w tym Pieczerska, Borsuków, Ćwirkowa i Tarasowicz, które zostały zajęte przez pisarza wielkiego litewskiego Antoniego Michała Paca (1750-1774). Działania Paca zostały podjęte na prośbę metropolity unickiego Filipa Wołodkowicza (1756-1778). Pac starał się odebrać należącą do biskupa przeprawę rzeczną na Dnieprze, która należała do

[42] *Memoriał do JKM Jerzego Koniskiego, biskupa białoruskiego Ritus Graeci, non uniti, die 27 julii 1765 r.*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 754, k. 138-141v; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 92-94.

władyki białoruskiego na mocy przywileju Michała Korybuta Wiśniowieckiego z 1673 r. Oprócz tego biskup domagał się od monarchy interwencji w sprawie naruszania praw mieszczan mohylewskich i duchowieństwa prawosławnego przez administrację królewską. Jerzy Konisski postulował zaniechanie zmuszania dzieci i współmałżonków w małżeństwach mieszanych do przyjmowania wiary katolickiej i dopuszczenia mieszczan prawosławnych do piastowania urzędów. Władyka prosił o zgodę na utworzenie seminarium prawosławnego w Mohylewie i innych szkół greckich w innych miejscach na mocy przywileju króla Władysława IV Wazy[43]. Do dokumentów biskup Konisski dołączył *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych, sporządzony junii die 3, Anno 1765*[44].

Monarcha po zapoznaniu się z dokumentem postanowił przekazać ów memoriał do zaopiniowania biskupom unickim. Ci zaś długo nie udzielali odpowiedzi, a następnie zarzucili biskupowi Konisskiemu brak dowodów na przedstawione zarzuty. Król, odnosząc się do skargi władyki na brak możliwości budowy i remontu cerkwi, powołał się za sugestią episkopatu unickiego na przeciwne temu obowiązujące w Polsce prawa. W sprawie zajęcia przez unitów świątyń prawosławnych oświadczył, że sprawą tą powinien zająć się sąd, do którego nieunici i tak nie mają dostępu. W reakcji na odpowiedź, dostarczoną 17 października 1765 r. przez króla ambasadorowi Repinowi, Konisski wystosował replikę, domagając się w niej powołania specjalnej komisji, przed którą złożone byłyby żądane dowody. Na replikę władyki białoruskiego odpowiedział unicki biskup brzeski Antoni Młodkowski (1764-1779), dostarczając ją królowi 5 maja 1766 r. W obszernej odpowiedzi ukazano, że zarzuty Jerzego Konisskiego są bezpodstawne wobec istniejącego, faworyzującego unitów, prawa[45].

Pomimo takich odpowiedzi na memoriał Konisskiego kancelaria królewska postanowiła wdrożyć szczegółowe śledztwo. Władyka białoruski, nie wierząc w jego skuteczność, zrezygnował z udziału w nim oraz ze starań o materialne zadośćuczynienie. W liście do króla władyka mścisławski napisał: „Ukrzywdzona strona satysfakcji za krzywdy nie szuka, szuka tylko na przyszłość poprawy i o konfirmację dawnych praw swoich i przywilejów (...) doprasza się”[46]. Monarcha i tym razem wypowiedział się

[43] Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 754, k. 141v-142; *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описанie*, т. I, вып. III, c. 46-47.

[44] Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 754, k. 132-134v.; A. Mironowicz, *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2008, nr 30, s. 191-210.

[45] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 96-97.

[46] J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 119.

przeciwko możliwości przechodzenia unitów na prawosławie (co było jednym z głównych postulatów Konisskiego), a 17 października 1765 r. przekazał Repninowi rezolucję ministerialną z „objaśnieniem"[47]. Kancelaria królewska w imieniu monarchy 9 października 1765 r. wyraziła zgodę na powołanie przy cerkwi brackiej seminarium i nakazała plebanowi mohylewskiemu Michałowi Zenowiczowi zaprzestania rozsyłania paszkwilów przeciwko biskupowi białoruskiemu i wierze prawosławnej. Potwierdzone też zostały przywileje majątkowe cerkwi i monasterów eparchii. Do innych kwestii poruszonych w memoriale Konisskiego mieli się odnieść poszczególni ministrowie[48]. Ostatecznie też po długotrwałym procesie decyzją Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego z 16 października 1765 r. unici zmuszeni zostali do zwrotu dóbr stanowiących uposażenie biskupa mohylewskiego. Trybunał uznał też roszczenia metropolity unickiego Wołodkowicza wobec tych dóbr za bezpodstawne[49]. Ambasador Repnin w liście do Katarzyny II pisał, że owe wystąpienia nie przyniosły spodziewanych rezultatów, a podjęte przez komisarzy królewskich dochodzenia zostały przerwane na wniosek samego władyki białoruskiego.

Ponownie Katarzyna II zainterweniowała w sprawach Kościoła prawosławnego na sejmie warszawskim 1766 r. Ambasadorowie rosyjski i pruski zażądali wówczas zniesienia ustawy z 1733 r., która zabraniała niekatolikom pełnienia urzędów i stanowisk państwowych. Dodatkowo władyka Konisski, występujący na forum sejmu jako doradca ambasadora Repnina, opracował kolejny memoriał, który został przedłożony królowi. W memoriale domagano się przywrócenia zagarniętych przez unitów cerkwi; wolności w odprawianiu nabożeństw i udzielania sakramentów bez uiszczania za nie opłat parochom łacińskim; zaprzestania napadów na seminarium mohylewskie; potwierdzenia praw ludności prawosławnej do biskupstwa mohylewskiego; podlegania prawosławnego duchowieństwa sądom świeckim, a nie kleru łacińskiego; uznania małżeństw mieszanych, w których synowie wyznawaliby religię ojca, a córki — religię matki; dopuszczenie prawosławnych do urzędów państwowych[50]. Stanisław August nie widział możliwości równouprawnienia prawosławnych i protestantów z wyznawcami Kościoła katolickiego bez uprzedniego zniesienia *liberum veto*, czemu z kolei sprzeciwiała się Rosja. Wujowie monarchy Adam i Michał Czartoryscy utożsamiali się z poglądami większości szlacheckiej i nie zamierzali popierać żądań dworu rosyjskiego w sprawie różnowierców[51].

[47] W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 535.
[48] Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 754, k. 14, 138-142;148-149.
[49] Tamże, nr 754, k. 226v.
[50] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 101-102.
[51] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 251.

W tej sytuacji sejm odrzucił postulaty ambasadorów. Poczynił jednak drobne ustępstwa na rzecz Cerkwi prawosławnej. Prawosławnym potwierdzono prawo swobodnego odprawiania nabożeństw w istniejących cerkwiach; restaurowania świątyń, które zbudowano przed 1717 r. i nie zostały one odebrane wyrokiem sądu; posiadania cmentarzy przy świątyniach, ale bez możliwości odprawiania publicznych pogrzebów; budowy plebanii obok istniejących cerkwi, przy jednoczesnym utrzymaniu zakazu budowy nowych świątyń; rozstrzygania procesów o świątynie i majątki cerkiewne przez trybunał, wskazany konstytucyjnie; ubiegania się duchownych o prezentę u właścicieli majątków ziemskich, bez uiszczania za to jakichkolwiek opłat oraz prawo pozostawania w swoich beneficjach do momentu odwołania przez prawowitą władzę; zwolnienia z opłat na rzecz parochów unickich za możliwość udzielania sakramentów[52]. Sejm, pod presją biskupów łacińskich i nuncjusza Eugeniusza Viscontiego (1760-1767), sprzeciwił się jednak politycznemu równouprawnieniu innowierców. Równocześnie metropolita unicki Filip Wołodkowicz nawoływał do walki ze „skrytymi i tajnymi wrogami wiary". Posłanie hierarchy unickiego było skierowane przeciwko mnichom prawosławnym[53].

Wykorzystując niechęć posłów do równouprawnienia innowierców, Rosja i Prusy zbrojnie poparły konfederację protestancko-prawosławną w Słucku i protestancką w Toruniu. Akt konfederacji słuckiej 20 marca 1767 r. podpisał jej współorganizator biskup Jerzy Konisski. Uregulowania spraw innowierców domagała się także część szlachty katolickiej. Na konfederacji generalnej 3 czerwca 1767 r. w Wilnie w jednym z punktów szlachta domagała się równouprawnienia prawosławnych i protestantów. „Co się tyczy Greków dyzunitów i dysydentów, tak stanu szlacheckiego jako i niższej kondycji ludzi, kupców, rzemieślników i rolników trudno ich uciemiężliwości zamilczeć. Człek każdego stanu i kondycji w jakimkolwiek na świecie kraju pod jednakową praw zasłoną zaszczyca się. Obywatelem ciż dopiero w naszej ojczyźnie, gdzie w każdym stanie prawa i ustawy nasze na fundamencie równości stanowione być zwykły. A jakiż szlachcic może być szlachcicem, gdy praw stanowi swemu przyzwoitych nie jest uczestnikiem. Jak mieszczanin mieszczaninem, gdy równy tylko drugiemu tylko w ciężarów ponoszeniu, a nie używaniu dobrodziejstw. Jak na ostatek chłop chłopem, gdy robić musi, a roli i chałupy mieć nie będzie. Ojczyzna nasza jako matka, dobra matka, sprawiedliwa, równo wszystkich

52 *Volumina Legum,* t. VII, Petersburg 1860, s. 436; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 102-103; W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 535.

53 A. Mironowicz, *Życie monastyczne*, s. 48; tenże, *Monaster św. Onufrego w Jabłecznej*, s. 36-37; tenże, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 250.

dzieci swoich kochać powinna, bez względu na ułomność ludzką przyzwoitą każdemu. Nie jest uszczerbkiem wiary świętej katolickiej dotrzymać praw i prerogatyw tym, co tak jak my nie wierzą. Stan wiary jest inny, stan cywilny jest inny. Pierwszy do duszy, drugi do kraju należy. Pierwszy wyrokom boskim, drugi ustawom ojczyzny jest podległy. Siła Rzeczpospolitych zginęło, że równość na małej garstce ludu łamać zaczęli. Podobno i na naszej na ten koniec przyszło, gdybyśmy prawo równości, równość najmniej nadzielić mieli"[54].

Pod wpływem interwencji Petersburga i Berlina, sterroryzowany przez wojsko rosyjskie sejm 1767-1768 r. w ramach ogólnej uchwały w sprawach dysydentów podjął szereg ustępstw na rzecz prawosławnych. Sejm zatwierdził wszystkie propozycje przygotowane przez specjalnie powołaną komisję. Jej pracom przewodniczył ambasador rosyjski Mikołaj Repnin, a istotną rolę odgrywali w niej Gabriel Junosza Podolski, który dzięki protekcji Katarzyny II objął godność prymasa Polski (1767-1771) oraz biskup białoruski Jerzy Konisski[55]. Przy okazji obrad sejmu wydane zostały drukiem w Warszawie *Dokumenta praw y wolności Obywatelom Korony Polskiey y Wielkim Xięstwie Litewskim Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące*.

W zatwierdzonej przez sejm uchwale prawosławni uzyskali potwierdzenie prawa do biskupstwa białoruskiego, wolności kultu i druku, odprawiania nabożeństw i budowy nowych cerkwi. Uchwała sejmu gwarantowała wyznawcom prawosławia prawo do diecezji białoruskiej ze „wszystkimi należącymi cerkwiami, monasterami i ich funduszami". Postanowiono też, że władyka białoruski „konsekrowany wiecznie będzie przy religii greckiej orientalnej nie unickiej (...) i w swojej diecezji ma używać jurysdykcji swej równie, jak biskupi rzymscy w swoich diecezjach używają, bez żadnej od nikogo przeszkody". Wszystkie świątynie i monastery bezprawnie odebrane prawosławnym po 1717 r. miały być im zwrócone wraz z uposażeniem. O losach spornych cerkwi i monasterów miały zadecydować specjalne sądy mieszane (iudicium mixtum), składające się z osób pochodzących z nominacji królewskiej. W skład sądu mieli wejść czterej przedstawiciele społeczności prawosławnej, czterej protestanckiej i ośmiu katolickiej. Sądom przewodniczyć mieli na przemian osoba wyznania rzymskokatolickiego i prawosławny biskup mohylewski. Prawosławni uzyskali ponadto dostęp do urzędów, godności i stanowisk. Odmienność religijna nie mogła być

[54] *Akta Konfederacji Generalnej Wielkiego Księstwa Litewskiego spisanej w Wilnie*, Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, Санкт-Петербург (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu, Dział Rękopisów, Awt. P. Dubrawskiego), nr 150, k. 108; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 252; tenże, *Diecezja białoruska w latach 1697-1772*, s. 93-94.

przeszkodą w uzyskaniu pełnych praw obywatelskich i szlachectwa. Po raz pierwszy przyznano, że prawosławni są lojalnymi obywatelami państwa i nie można ich obraźliwie tytułować „dyzunitami” lub „odszczepieńcami”. Równocześnie konstytucja sejmowa jednoznacznie stwierdzała, że religią panującą w Rzeczypospolitej jest wiara katolicka i wszelką konwersję z niej traktowano jako przestępstwo[56].

Postanowienia sejmu delegacyjnego tylko pozornie były znaczącym sukcesem prawosławnych i biskupa Jerzego Konisskiego. Prawosławni ponownie mogli ubiegać się o stanowiska w każdym państwowym urzędzie, sejmie i senacie. Powołane sądy mieszane mogły w końcu zająć się oszacowaniem faktycznej liczby zagarniętych przez unitów cerkwi i monasterów, czego nie uczyniła komisja powołana przez Augusta III Sasa. Strona prawosławna uzyskała realną szansę odzyskania zagrabionych świątyń i majątków. Nie bez znaczenia miało też potwierdzenie przez sejm podstawowych wolności wyznaniowych i praw do biskupstwa białoruskiego. Pomimo tych prawnych osiągnięć władyka Jerzy Koniski nie był usatysfakcjonowany. Nie udało mu się uzyskać zgody na swobodne przechodzenie z obrządku łacińskiego lub unickiego na prawosławie. Poparcie w tej kwestii udzielił władyce białoruskiemu konsystorz perejasławsko-boryspolski, a zwłaszcza współpracujący z Konisskim ihumen monasteru motrenińskiego Melchizedek Znaczko-Jaworowski, który osobiście w styczniu 1768 r. zjawił się w Warszawie. Monaster motreniński liczył przed 1753 r. ponad dwudziestu zakonników[57]. Większa część mnichów cieszyła się wielkim autorytetem moralnym i duchowym. Ihumen monasteru motrenińskiego Melchizedek był uważany za wzór zakonnika zdolnego do odrodzenia życia religijnego na Ukrainie. Mnich ten znany był z leczenia wszelkich dolegliwości ziołami i z założenia pierwszej apteki klasztornej[58].

Przez cały 1767 r. do kancelarii konsystorza napływały od poddanych z Prawobrzeżnej Ukrainy prośby o przyjęcie do prawosławia i skargi na

[55] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 117.

[56] *Volumina Legum*, t. VII, s. 256, 262, 492. Artykuł XII Konstytucji z 1768 r. głosił: „Dysydentom y nie Unitom Grekom Orientalnym obywatelom Rzeczypospolitej, kondycyi szlacheckiey, pierwszym aktem osobnym w swoim mieyscu przyznana podobna równość y teyże religii opisaney wolność, w pełney mocy swoiey na zawsze zachowane będą”, tamże, s. 598.

[57] *АЮЗР*, ч. 1, т. II, с. 137; W. A. Serczyk, *Melchizedek Znaczko-Jaworski i monaster motreniński przed koliszczyzną*, „Studia Historyczne”, 1968, R. 11, z. 3 (42), s. 297-322.

[58] *АЮЗР*, ч. 1, т. II, с. 773-774; A. Mironowicz, *Życie monastyczne klasztorów obrządku wschodniego w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku*, red. J. Gwioździk, R. Witkowski, A. M. Wyrwa, Poznań 2014, s. 46-47.

prześladowania ze strony unitów[59]. Akcja Konisskiego i Znaczko-Jaworskiego nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, albowiem Rosja uznała sprawę za zakończoną. Ponadto, ratyfikując konstytucję sejmową dotyczącą kwestii Kościoła prawosławnego, uznano, że wyznaniem panującym w Rzeczypospolitej jest katolicyzm i wszelką konwersję z niego uznano za przestępstwo[60]. Zapis ten interpretowano w ten sposób, że jeżeli prawosławni już raz przyjęli unię bądź wyznanie łacińskie, to nie mogli powrócić do prawosławia i w ten sposób wszelkie zabiegi o zwrot utraconych na rzecz unitów cerkwi uważano za bezpodstawne.

Punkt dający możliwość obejmowania przez prawosławnych obywateli Rzeczypospolitej urzędów i stanowisk państwowych w praktyce nie mógł być zrealizowany wobec niewielkiej liczby ludności szlacheckiej tego wyznania. Zgodnie z tym punktem władyka białoruski spodziewał się dla siebie miejsca w senacie, ale Rosja nie udzieliła mu w jego staraniach wsparcia. Według Edwarda Likowskiego nastąpiło to „z obawy, aby biskup wstępujący do senatu polskiego z czasem dla interesu rosyjskiego nie zobojętniał i nie zaczął brać szczerego obywatelskiego udziału w sprawach polskich"[61].

Uwzględniając wpływ Petersburga na przebieg sejmu delegacyjnego, można było się spodziewać korzystniejszych dla wyznawców prawosławia wyników jego obrad. Rosja miała okazję i możliwości wyegzekwowania od rządu polskiego postanowień traktatu Grzymułtowskiego, w których świetle Kościołowi prawosławnemu należały się cztery istniejące wówczas diecezje. Z możliwości tych władze w Petersburgu celowo nie skorzystały. Z jednej strony Rosja ostentacyjnie angażowała się walkę o równouprawnienie ludności prawosławnej, z drugiej strony strzegła, ażeby te prawa nie były zbyt obszerne wobec mieszkających w Rzeczypospolitej współwyznawców. Pogląd, że Rosji nie zależało na nadaniu równych praw ludności prawosławnej, potwierdza treść listu kanclerza Katarzyny II Nikity Panina (1718-1783) do ambasadora Repnina z 14 (25) sierpnia 1767 r. Panin problem interesów Cerkwi prawosławnej traktował nie jako cel sam w sobie, ale jako środek do poszerzenia wpływów Rosji w Rzeczypospolitej. „Sprawę dysydencką należy przeprowadzić nie w celu rozkrzewienia w Polsce naszej i protestanckiej religii, ale dla stworzenia z naszych jedinowierców i protestantów na zawsze pewnego i silnego stronnictwa". Kanclerz cesarzowej przyznawał, że równouprawnienie prawosławnych byłoby Rosji niekorzystne, albowiem związałoby ich bardziej z Rzecząpospolitą, czyniąc „z dzisiejszych protegowanych współzawodników w przyszłości"[62].

[59] W. A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972, s. 535.
[60] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 252.
[61] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 117.
[62] J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny*, s. 120; A. Mironowicz, *Cerkiew pra-*

Względna stabilizacja wyznaniowa gwałtownie załamała się w 1768 r. Rozgoryczeni wynikami sejmu delegacyjnego magnaci katoliccy i stojące za nimi rzesze fanatycznej szlachty 29 lutego 1768 r. zawiązali konfederację barską. Konfederacja miała charakter antyrosyjski i występowała z hasłami obrony wiary katolickiej oraz ograniczenia praw innowierców. Akty konfederacji barskiej unieważniały wszystkie uchwały sejmu podjęte na przełomie 1767 i 1768 roku, w tym decyzje w sprawie dysydentów jako wymuszone przez Rosję. Petersburg wykorzystał ogłoszenie konfederacji barskiej jako pretekst do wywołania powstania hajdamaków. Agitowani przez duchowieństwo prawosławne (biskupa Jerzego Konisskiego i ihumena Melchizedeka Znaczko-Jaworowskiego) hajdamacy i lud ukraiński wystąpili w obronie swej wiary[63]. Wojsko rosyjskie początkowo biernie przyglądało się tym wystąpieniom, a nawet sprzyjało odbieraniu unitom cerkwi. Dopiero gdy Rosja uzyskała od króla deklarację ustępstw politycznych, wysłała swe wojska do pacyfikacji wystąpień ludowych.

W związku z utworzeniem konfederacji barskiej Jerzy Konisski uznał swój dalszy pobyt w Rzeczypospolitej za niebezpieczny dla siebie i opuścił Warszawę 2 kwietnia 1768 r. Biskup na początku wyjechał do Mohylewa, a następnie udał się do Smoleńska[64]. Władzę nad duchowieństwem diecezji mohylewskiej Konisski powierzył rektorowi tamtejszego seminarium Wiktorowi Sadkowskiemu (1741-1803). Sadkowski praktycznie kierował diecezją białoruską do powrotu władyki Jerzego Konisskiego do Mohylewa w 1775 roku[65]. Wielką jego zasługą było dokończenie budowy murowanej cerkwi św. św. Piotra i Pawła w 1769 r. Diecezja białoruska przed pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej liczyła 267 parafii (w województwie mścisławskim — 115, witebskim — 109, połockim — 42 oraz mińskim — 1). Głównymi ośrodkami cerkiewnymi były położone na terenie die-

wosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795, [w:] *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, red. M. Biskup, Warszawa — Toruń 1996, s. 83.

63 Hajdamakami nazywano potomków Kozaków zaporoskich pozostających po 1654 r. w granicach Rosji. W drugiej połowie XVIII w. Katarzyna II wykorzystała ich do wywołania buntu ludowego pod hasłami obrony religii prawosławnej, por.: W. A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972; W. Tomkiewicz, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Powszechny", 1921-1922, t. CC, s. 210-211. Szerzej na ten temat: A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, s. 81-84.

64 W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 535.

65 E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, s. 35. Szerzej o działalności Wiktora Sadkowskiego por.: A. Mironowicz, *Ihumen Sawa Palmowski*, Białystok 2001; Г. Э. Щеглов, *Преосвященный Виктор Садковский, первый Минский архиепископ*, Минск 2007.

cezji miasta: Mohylew, Słuck, Witebsk, Dubrowna, Homel, Orsza, Kopyś i Szkłów. Miejscowości te liczyły od trzech do dziewięciu parafii[66]. Główne centra życia religijnego diecezji koncentrowały się przed 1772 r. wokół ubogich ośrodków zakonnych. W sytuacji braku cerkwi parafialnych ich funkcję przejmowały monastery. Jurysdykcji biskupów mścisławsko-orszańsko-mohylewskich podlegały przed 1772 r. następujące monastery: rewelskie (męski Przemienienia Pańskiego i żeński), połocki (męski Objawienia Pańskiego), mścisławski, tupiczewski (męski Przemienienia Pańskiego), kuteińskie (męski Objawienia Pańskiego i żeński Zaśnięcia NMP), szkłowskie (męski i żeński), dziśnieński (męski), bujnicki (męski Ducha Świętego), orszański (męski Opieki NMP), mohylewskie (męski Objawienia Pańskiego i żeński), witebski (męski), mozołowski (żeński Wniebowstąpienia Pańskiego) i barkułabowski (żeński Jana Chrzciciela)[67].

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej spowodował, że połowa ludności prawosławnej, z biskupstwem białoruskim, znalazła się w granicach Rosji. Według szacunkowych ustaleń od Rzeczypospolitej odpadł obszar zamieszkały przez 100 tysięcy wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego, 300 tys. prawosławnego i 800 tys. unitów[68]. Biskupstwo białoruskie weszło w skład Rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Miasta Witebsk, Połock i Dźwińsk z okolicami weszły w skład diecezji pskowskiej, a z pozostałych ziem (mohylewskiej, orszańskiej, mścisławskiej i rohaczewskiej) utworzono eparchię mohylewską. Eparchia ta otrzymała nazwę mohylewsko-mścisławsko-orszańskiej a jej ordynariuszem pozostał biskup Jerzy Konisski[69]. Znamienne, że po 1772 r. zmniejszyła się liczba parafii na terenie diecezji mohylewskiej. W 1777 r. w granicach białoruskiej eparchii znajdowało się dziesięć monasterów i 124 cerkwie parafialne[70]. Szacuje się, że po I rozbiorze Rzeczypospolitej pozostało około 250 tys. wyznaw-

[66] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 936-938; W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 331-336.

[67] E. Sakowicz, *Kościół prawosławny*, s. 9-10; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 42-43; W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 354-356.

[68] M. Ільяшэвіч, *Расійская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярыны II і Паўла I (1772-1801)*, Вільня 1933, с. 11; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 253.

[69] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описание,* т. I, вып. III, с. 48.

[70] Российская национальная библиотека, Отдел Рукописей, Санкт-Петербург, Авт. П. Дубравского, ф. IV, № 768, к. 6.

ców prawosławia[71]. Zmniejszenie liczby parafii było rezultatem zmiany granic diecezji i polityki Katarzyny II, likwidującej małe jednostki parafialne i zubożałe monastery. Na terenie eparchii białoruskiej pozostało kilka ośrodków zakonnych: mohylewski Objawienia Pańskiego, bujnicki Ducha Świętego, orszańskie-kuteińskie (męski i żeński), mścisławski-tupiczewski Ducha Świętego i barkułabowski[72]. W traktacie porozbiorowym polsko-rosyjskim z 7 (18) września 1773 r. zapewniono katolikom i unitom wolność wyznaniową na obszarach włączonych do Rosji. Korzystając z tej wolności, część parafii unickich przyjęła obrządek łaciński, a część wyrażała chęć przyłączenia się do Cerkwi prawosławnej[73]. Petersburg zagwarantował sobie prawo przestrzegania porządku i sprawowania opieki nad ludnością prawosławną w Rzeczypospolitej. Szczegółowego uregulowania spraw ludności prawosławnej miano dokonać w specjalnym traktacie dwustronnym. W polityce Rosji wobec ludności prawosławnej na terenie ziem białoruskich nadal dominowały interesy własnego państwa, aniżeli rzeczywista chęć zmiany statusu Cerkwi w Rzeczypospolitej[74].

Po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej i przejściu większości obszaru diecezji białoruskiej pod zwierzchnictwo Rosji władyka Konisski usiłował przekonać Katarzynę II do wyrażenia zgody na przejście unitów na prawosławie. Petersburg w pierwszym okresie był temu przeciwny i nakazał mu w 1773 r. wystosować list arcypasterski, który wstrzymywał przyjmowanie unitów do Kościoła prawosławnego. Równocześnie list zachęcał unitów do składania oświadczeń wyrażających gotowość zmiany wyznania. Oświadczenia te miały być składane na ręce prawosławnych właścicieli dóbr i urzędników administracji dworskiej. Dopiero w 1780 r. na podstawie dekretu Katarzyny II władyka białoruski otrzymał prawo przyłączenia wakujących parafii unickich do Kościoła prawosławnego. Konisski na podstawie wspomnianego dekretu zagroził odpowiedzialnością sądową wszystkim, którzy nie chcieli zastosować się do postanowień dekretu. W rezultacie jedynie w latach 1781-1783 liczba wyznawców prawosławia na terenie jego eparchii wzrosła o 112 578 osób.

71 А. М. Філатава, *Хрысціянскія канфесіі пасля далучэння да Расійскай імперыі (1772-1860 гг.)*, [w:] *Канфесіі на Беларусі (кан. XVIII—XX ст.)*, ред. В. В. Грыгор'ева, У. М. Завальнюк, У. І. Навіцкі, А. М. Філатава, Мінск 1998, с. 5-6; А. М. Філатава, *Паўстанне 1794 г. на Беларусі і Літве*, [w:] *Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі*, ред. В. Ф. Кушнер, Минск 1992, с. 86.

72 Ф. И. Титов, *Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. III, ч. 1, Киев 1916, с. 117.

73 O sytuacji na terenie unickiego arcybiskupstwa połockiego por.: E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 169-191.

74 A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, s. 84-94; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej,* s. 253-267.

23 września 1783 r. Jerzy Konisski otrzymał godność arcybiskupa białoruskiego i został mianowany członkiem Świętego Synodu. W ten sposób uzyskał realny wpływ na politykę Rosji wobec ludności prawosławnej w Rzeczypospolitej. W 1785 r. poparł swojego byłego sekretarza diecezji Wiktora Sadkowskiego w staraniach o uzyskanie godności biskupa perejasławsko-boryspolskiego. Biskup ten sprawował opiekę nad wyznawcami prawosławia zamieszkałymi w granicach Rzeczypospolitej[75]. Jego zaangażowanie w sprawy Kościoła prawosławnego w Polsce polegało na działalności dyplomatycznej i propagandowej. W odpowiedzi na rozpowszechniony anonimowy projekt przejścia unitów na obrządek rzymskokatolicki Konisski w 1786 r. napisał memoriał wzywający do przyłączenia unitów do prawosławia i odwołania się w tym celu do rosyjskiej protekcji[76]. Pomysł przyłączenia unitów do prawosławia towarzyszył biskupowi od dawna. Jeszcze w 1768 r. jako biskup białoruski prowadził na ten temat rozmowy z prałatem i oficjałem ostrogskim księdzem Jerzym Turkiewiczem[77].

Podczas obrad Sejmu Wielkiego w przygotowanym przez deputację sejmową materiale z 1790 r. w sprawie buntu scharakteryzowano Jerzego Konisskiego jako autora „wszystkich dla Moskwy pożytecznych, a zgubnych dla Polski projektów". Wynika z tego, że biskup Konisski wspierał ludność prawosławną w Rzeczypospolitej aż do swej śmierci. Zawsze interesował się pozostałą w Rzeczypospolitej częścią diecezji mścisławsko-orszańsko-mohylewskiej. Władyka zmarł 13 (24) lutego 1795 r. O przywiązaniu arcybiskupa Konisskiego do Mohylewa świadczy fakt, że władyka został pochowany w cerkwi katedralnej Przemienienia Pańskiego[78].

Jerzy Konisski — ostatni ordynariusz diecezji białoruskiej w czasie, gdy znajdowała się ona w granicach państwa polskiego, był znany nie tylko jako wybitny hierarcha, ale też jako polemista, polityk i znawca dziejów Kościoła prawosławnego. Hierarcha pisał po polsku, łacinie i rosyjsku. Władyka pozostawił po sobie wiele utworów polemicznych, literackich, kazań, posłań i raportów pisanych do władców Rosji i Polski. Jego raporty są ważnym źródłem historycznym[79]. Biskup Konisski nie ukrywał swych

[75] І. І. Грыгаровіч, *Беларуская іерархія*, c. 24; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 441-454; tenże, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 253-266.

[76] W. A. Serczyk, *Konisski Georgij (Jerzy)*, s. 536.

[77] E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, s. 122-123.

[78] *Могилевская Епархія. Историко-статистическе описаніе*, т. I, вып. III, c. 44.

[79] Wybór dzieł biskupa białoruskiego wraz z zarysem biograficznym opublikował Iwan Hryhorowicz, por.: Г. Конисский, *Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа белорусского с портретом и жизнеописанием его*, изд. прот. Иоанном Григоровичем, ч. 1-2, Санкт-Петербург 1835; tenże, ч. 1-2, Санкт-Петербург 1861.

prorosyjskich sympatii, ale pozostawał lojalnym hierarchą wobec Rzeczypospolitej. Wszystko, co czynił, robił w interesie obrony praw i wolności swoich prawosławnych wyznawców, godząc się często na kompromisy i upokorzenia, które stawiały go w dwuznacznej sytuacji.

Antoni Mironowicz

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 754,

Zbiór różnych pism służących interesu sporów między Grekami Unitami i nie Unitami, tundzież i do sprawy między Wielebnym Koniskim[80] i Wołodkowiczem[81]

k. 138-142

Memoriał do JKM Jerzego Koniskiego, biskupa białoruskiego Ritus Graeci, non uniti, die 27 julii 1765 r.

k. 138.

Już to wiadomo całemu światu, że Najjaśniejsza Wasza Królewska Mość, Pan Nasz Miłościwy[82] założyć raczył chwalebne panowanie swoje na sprawiedliwości i uszczęśliwieniu poddanych swoich y już niezliczeni w krótkim czasie, z tak chwalebnego założenia słodkich obficie nasycają się owoców. Jakoż y gdy ze wszystkiemi starożytnej w tym państwie Religii Greckoruskiej ludzmi, wiernemi Najjaśniejszej W. Kr. Mości poddanymi, a dla swojej religii od dawnych lat cierpiącemu nieznośne y ustawiczne persekucje y uciemiężenia, składam pokorną suplikę, mam nieomylną nadzieję, że na tym że chwalebnym y dla wszystkich wiernych poddanych arcypożądanym założonego panowania Najjaśniejszey Waszey Królewskiey Mości fundamencie otrzymam skuteczną allewiacją w tych wszystkich opresjach, które tu punktami wyrażam.

1 — mo. Już po zawartym w roku 1686 wiecznego pokoju Rzeczypospolitej z Imperią Rosyjską traktacie[83], oprócz odebranych per potentiam z Ritu Graeco non Unito na unię w Koronie diecezji przemyskiej, lwowskiej, halickiej, łuckiej y włodzimierskiej, w ostatniej pozostałej przy nas eparchii białoruskiej, różnemi laty y osobami, violento modo odjęto na unię cerkwi z parafiami y monasterami do dwóch set, których specyfikacja tu przyłącza się[84].

[80] Jerzy Konisski — biskup białoruski (1755-1785).

[81] Felicjan Filip Wołodkowicz (1697-1778) — duchowny unicki, biskup chełmski (1730-1758), włodzimiersko-brzeski (1758-1778), metropolita kijowski (1762-1778).

[82] August III Sas — król polski (1733-1763).

[83] Chodzi tu o traktat Grzymułtowskiego z 1686 r.

[84] *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych, sporządzony junii die 3, Anno 1765*, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, nr 754, k. 132-134v.; Druk, por.: A. Mironowicz, *Rejestr monasterów*

2 — do. W wielu dobrach królewskich y szlacheckich panowie dziedziczni y tenutorowie cerkwi lubo nie odbierają, lecz erygowawszy tamże nowe cerkwie na unią, do nich parafian grekoruskich gwałtem przyłączają, rozumiejąc podobno mniejszą nam być krzywdę, gdy parafian odebrawszy, y umnienie ich zgwałciwszy, jedyne pustki nam zostawiają, a to się y nie dawnymi czasy praktykowało w hrabstwie dombrowieńskim[85], we starostwach borysowskim, krzyczewskim, w województwie mścisławskim y we samej ekonomii mohylewskiej.

3 — tio. Różni Panowie y ich administratorowie cerkwi starych opadłych reperować,

k. 138v.

na miejscu pogorzałych nowe erygować zabraniają, rzemieślników z roboty około cerkwi spędzają, inhibicje od J. Mści X. biskupa wileńskiego[86] pod wszelkimi winami do starych cerkwi lub zaczętych na nowo przybijają, tak zatamowana jest erekcja nowych cerkwi na miejscu pogorzałych w miastach Rzeczyce św. Mikołaja y w Bieszenkowiczach św. Eliasza, we wsi zaś Hołowiczach[87], ekonomii mohylewskiej lubo cerkiew wystawić parafianom pozwolono, ale oną poświęcić według żądzy parafian obrządku Ritus non Uniti zamek mohylewski pod wielkim tymże parafianom u grożeniem nie odpuszcza; a Żydom bożnice swoje stare reperować, nowe erygować bene vole pozwalają.

4 — te. Panowie posessorowie od prezbiterów y cerkwi Ritus non Uniti grunta funduszowe y same fundusze odbierają y za swoje wieczyste sobie przywłaszczają, Żydom na samych cmentarzach domy budowć y szynki pozwalają, czego się nie mało praktykowało we starostwie krzyczewskim przez J. O. Księcia J. Mści Hieronima Radziwiłła[88] y w mieście do ekonomii mohylewskiej należącym Czausach. Takowąż krzywdę ponosi y mój monaster katedralny mohylewski[89], który mając przeprawę na rzecze Dnieprze we wsi Borodyczach ad corpus Ekonomii Mohylewskiej należącej, z dawnych

i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2008, nr 30, s. 191-210.

85 Chodzi tu o hrabstwo dąbrowskie.

86 Ignacy Jakub Massalski — katolicki biskup wileński (1762-1794).

87 Cerkiew Trójcy Świętej w Hołowiczach.

88 Hieronim Wincenty Radziwiłł (1759-1786) — książę, podkomorzy wielki litewski (1779-1786), starosta miński.

89 Monaster Objawienia Pańskiego w Mohylewie.

czasów przywilejami królewskimi episkopom białoruskim nadany, także folwark nazywający się Moszonaki w tejże ekonomii mohylewskiej sytuowany, dispositores zamku mohylewskiego w roku 1722 odebrali y dotychczas tenutores wsi Borodycze z przewozu a zamek z folwarku profitują, a monaster mój podymne z włók ośmiu tego folwarku co rok opłaca. Drugi zaś przewóz także na rzece Dnieprze w mieście Mohylewie lubo w mojej posesji zostaje, od tego jednak jak zamek sam, tak y cała włość ekonomiczna nic nie płaci, y choć przewoźnikom pozwala się do zamku kolendy prosić po włości ekonomicznej zawsze jednak w kartkach dokłada się, iż wolno co dać albo y nic nie dać.

5 — to. Posessorowie dóbr y ich administratorowie prezbiterów y ich żony, także sługi cerkiewne, mimo należyte forum do swoich świeckich sądów gwałtem pociągają, jak sami chcą,

k. 139.

penują, więżą, do turm, jam, psiarń wszetecznikom przyzwoitych, na sromotne urąganie sadzają, zdzierają, po kilka set talarów bitych biorąc, co w krzyczowskim starostwie y w hrabstwie kopyskim praktykowali się y teraz praktykuje się y w samym także de recenti Mohylowie takowe mimo należyte forum pociąganie dzieje się.

6 — to. Posessorowie dóbr dając Żydom kontrakty na arendy przyłączają do tychże kontraktów perezbiterów y sług cerkiewnych a tak Żydzi zaniewalają kapłanom wypędzać wódki na swoją potrzebę albo kupować na stronie, takoż [wy]pieki, miodu na stronie przedawać, do młynów postronnych z mliwem jeździć, z tej racji grabią kapłanów, po plebaniach ścisłą rewizją wódki czynią. Kapłanów znieważają, biją, dzieci małe przestraszają, cerkwie pieczętują, co się najwięcej dzieje się w starostwie krzyczewskim, w hrabstwie kopyskim, newelskim, w ekonomii mohylewskiej y samym mieście Mohylewie, od czego wszystkiego wolni zostają kapłani rzymscy y uniaccy.

7 — mo. Panowie posessorowie promując aspirantów na kapłaństwo, wielkie okupy za prezenta biorą. Sukcessores także onych post fata antecesorów swoich, jak w dziedzicznych dobrach, tak y we starostwach tychże kapłanów do brania od siebie nowych prezentów przymuszają, a kiedy ubodzy kapłani, nie mają czym okupić nowe prezenta, to ich choć sposobnych, umiejętnych, statecznych, precz rugują substancją zabierają, a na ich miejsce promowują do poświęcenia nieuków, hultajów, pijaków, którym jeżeli z racji niesposob-

ności od kapłaństwa odmowie posyłają onych do unitów z swemi instancjami y tak cerkwie na unię odbierają, odbierając takowym in possessionem z plebaniami co derecenti uczynił I. P. Iwanowski, starosta miński[90], w mieście swoim Kościukowiczach.

8 — vo. Na kapłaństwo Ritus Graeci non Uniti hyberny[91] nakładają, czynsze z funduszowych cerkiewnych gruntów przywilejami libertowanych, wymagają co praeticatur we starostwie krzyczeskim, w mieście Mścisławie y w ekonomii mohylewskiej.

9 — no. Kapłanów przychodzących z obrządkiem chrześcijańskim do chorych, w domach, więzieniu zostających, księża Ritus Romani y Unici nie dopuszczają, w kartę wytrącają, areszty na nich zakładają, a kiedy chory pomrze nie przyjąwszy obrządków od księży rzymskich albo unickich, ciało zmarłe na gnojowisko wyrzucić każą.

k. 139 v.

10 — mo. Ludzi świeckich Ritus non Uniti, w miastach, miasteczkach królewskich, pańskich, szlacheckich, duchowieństwo Ritus Romani różnymi uciskami, groźbami do przyjęcia unii przynagla, dzieci małych do klasztorów chwyta, do swej wiary namawia, zachęcą przymusza, a najbardziej księża misjonarze wsparci świecką władzą, gdy odprawią misją, ludzi Grecko-Ruskich z okolicznych wiosek, jako owce pędzą, po niedziel sześć trzymają, od kościoła do kościoła prowadzą, krzyże, powrozy, korony z gałęzi splecione nakładają, spowiadać się sobie przymuszają, a niechętnych żeby ustraszyć, stawiają pale, rozkładają rózgi, ciernie ognie rozdzielają dziadki od rodziców, żony od mężów, y w osobności każdy taki stan przestraszają, cudami w samej rzeczy nie byłymi ludzi na swoją stronę przeciągają, klną Religią Grecko-Ruską y żoną wraz dokładają Państwo Rosyjskie jako tejże religii będące, nawet samym osobom monarchów tamecznych nie przepuszczają y inne niegodziwe atencje wyrabiają. Przy konkluzji misji mocno obligują panów urzędników grodzkich y magistrackich osób, aby ludzi trwających statecznie w swojej Religi Grecko-Ruskiej, precz z miasta wypędzali, czego wszystkiego autorami w niedawnych czasach byli XX. Owłoczyński, dominikan[92] z socjuszami swemi, Zaręba, jezuita także z swemi pomocnikami, po całej Białej Rusi misją odparowując.

[90] Ignacy Józef Iwanowski — starosta miński (1762-1788).

[91] Hiberna — obowiązek ciążący na królewszczyznach i majątkach kościelnych, polegający na zapewnieniu wojsku *zimowych leży*, tj. zakwaterowania i wyżywienia.

[92] Wawrzyniec Owłoczyński — dominikanin, zm. 1763.

11 — mo. Dzieci z rodziców takich, którzy do unii przynagleni, obuch lub jednej tylko osoby, ojca albo matki spłodzonych, a w Religią Grecko-Ruską chrzczonych albo w onej z dzieciństwa ad annos discretionis wyedukowanych y unii przyjąć żadną miarą niechcących, różnemi mękami straszą y uczynkiem niegodziwym tyrańskim wykonywają te postrachy, biją rózgami, cierniem, palą ręce, w turmach po kilka miesięcy trzymają, co de recenti praktykowało się w Mohylewie, gdyż IM. X. Michał Zenowicz, pleban mohylewski[93], z X. Badowskim, prefektem jezuickim[94], pewną pannę pierwej rózgami a potem cierniem kazał męczyć. Tenże zniosszy się z zamkiem mohylewskim pewną białogłowę w turmie zamkowej sześć miesięcy więził, dziecko jej małe tamże w turmie umorzył, męża onej z urodzenia zagranicznego Rosyjskiego w plebanii swej bił, mordował y w turmie więził, z którego morderstwa zachorowawszy, w cztery miesiące umarł, a żonie jego sam do turmy przyszedłszy kazał żołnierzowi łuczywem rękę palić.

12 — do. Niektórzy prezbiterowie uniaccy mając in possessione sua parafie violenter na unią odebrane y w nich takich parafian, którzy statecznie utrzymując się przy Religii swojej Grecko-Ruskiej, obrządków unickich, żadna miara przyjmować nie chcą, lubo onym pozwalaniem biorą gratis w potrzebach takowym ludziom służą.

k. 140.

13 — tio. Przytrafiają się, iż Rzymskiej wiary lub Unickiej osoby męskiej, czyli niewieściej płci wchodzą w stan małżeński z osobami Grecko-Ruskie Religii, w takich okolicznościach lubo się opisują między sobą, aby potomstwo męskie wiarę ojca, a niewieście zaś matki naśladowało, lecz duchowieństwo rzymskie, czyli unickie nie mając względu na takie opisy, potomstwo obojej płci do swojej przymuszają wiary.

14 — to. Tak przeszli biskupi białoruscy moi antecessorowie nie mogli mieć wolnej od duchowieństwa rzymskiego, unickiego y świeckich Panów szlachty w diecezji swojej wizyty, tak y ja niżej wyrażony. Także w roku przeszłym 1759 junii, dnia siódmego, gdy chcąc wizytować cerkwie moje w mieście Orszy przybyłem do brackiej cerkwi y w niej zacząłem przeprowadzać naukę urzędowi mojemu przyzwoitą do zebranego narodu, szlachta pewna zorientowana wyżej

93 Michał Zienowicz — kanonik żmudzki, proboszcz mohylewski.

94 Adam Badowski — jezuita, imię zakonne Fortunat (1710-1773), kaznodzieja mohylewski.

wyrażonym księdzem Owłoczyńskim misjonarzem, napadli na cerkiew oną z szablami, pistoletami, hałasowali w cerkwi, ludzi potrącali, bili, sturlali, z cerkwi wypędzali, mnie konfundowali y ciskali kamieniem, precz z cerkwi y dalej z miasta ustępować przymusili, sług moich rozpędzili, różne przechwałki czynili y śmiercią grozili, a z takowych okoliczności lubo by się pokazało devium w duchowieństwie moim, meliorację żadną miarą uczynić nie można.

15 — to. Nadto duchowieństwo rzymskie y unickie czyniąc in praejudicium uprzywilejowany mojej jurysdykcji, kiedy kto z kleru Grecko-Ruskiego przewini się y w znaczne popadnie excessa takowego zaraz w protekcję swoją biorą, degradowanych od charakteru kapłańskiego, nie dość że do unii przyjmują, jeszcze y charakter kapłański przywracają umyślnie na ten koniec, aby in gratctadinem takowego velo unionis pokrycia ich excessów sami ci excessanci heroicznie pracowali, w pociągnięciu wielu innych ze sobą y przymuszeniu do unii. Pomieniony zaś to ten IM.X. pleban mohylewski[95] w roku przeszłym 1762 usilnie się starał z IM. X. arcybiskupem połockim[96] ufundować w Mohylewie konsystorz arcybiskupi unicki, aby duchowieństwo Grecko-Ruskie tym sposobniej pod swoją jurysdykcją podbić y do unii przynaglać, o czym testantur scripta tegoż JM. X. plebana własną ręką pisane. Tenże JM. X. arcybiskup połocki w roku 1763 przysłał areszt do duchowieństwa Grecko-Ruskiego we starostwie krzyczewskim będącego, aby stołowego dochodu, lubo oni bardzo jest mizerny, mnie nie oddawali, mianując mnie zdrajcą ojczyzny.

16 — to. Seminarium w Mohylowie ufundowane vigore przywileju królewskiego bractwu mohylewskiemu w roku 1633, marca 19 dnia nadanego za wyznaczeniem Śp. Elżbiety Imperatorowej Rosyjskiej[97], na to seminarium żałowania duchowieństwo rzymskie zatłumnie y znieść wszystkiemi sposobami usiłuje.

k. 140v.

jakoż w roku przeszłym 1760, january 28 dnia z namowy wyżej mianowanego J. X. Zenowicza plebana mohylewskiego swawolna szlachta z studentami Ich M. XX. jezuitów mohylewskich napadszy na te seminarium z różnym orężem wrota rąbali, łamali, ludzi moich

95 Michał Zienowicz — kanonik żmudzki, proboszcz mohylewski.

96 Jazon Junosza Smogorzewski — metropolita unicki, arcybiskup połocki (1762-1780).

97 Elżbieta Piotrowna Romanowa — cesarzowa Rosji (1741-1762).

na ten gwałt y ratunek seminarii przybyłych kijami bili, szablami poturbowali y ranili, uczących się dzieci przestraszyli, rozpędzili, do mnie na tę inwazją patrzącego z fuzji mierzali y na potym razy kilka chodząc kupami około rezydencji mojej hałasowali, pieśni sromotne śpiewali, mnie zabić, jako o tym niektórzy sami Boga się bojący rzymianie przestrzegali, o tym że tamowaniu seminarii y list autentyczny JM X. plebana mohylewskiego pisany testatur.

17 — mo. Duchowieństwu rzymskiemu nie dość na tym, że na kazaniach swoich Religia Grecko-Ruska publicznie wexują, przeklinają, nad to jeszcze skomponowane paszkwile in odium et oprobicum do druku podają y one wszędzie rozsiewają, jako tenże pomieniony IM. X. pleban mohylowski w roku 1762, julii wtórego dnia miastu Mohylowi pieśń skommatyczną za aprobatą JM. X. Hieronima, biskupa berneńskiego w Wilnie wydrukował y wszędzie oną rozesłał, a w Mohylowie na wieżach przez kilka miesięcy śpiewać kazał.

18 — vo. Tenże JM. X. pleban dekret króla Zygmunta III na wzięcie cerkwi mohylowskich do unii w roku 1619 ferowany[98], ale na potym przez diplomata królewskie na sejmach ułożone y konstytucjami aprobowane relaxowany y za jedno z tym dekretem kassatorie przywileju JM. X. Seraphina Połchowskiego[99] na episkopią białoruską jakoby subreptitie otrzymanego[100], ad sinistram informationem kancelarii przez JM. X. Białozora niegdyś arcybiskupa połockiego[101] wyprokurowaną, tegoż samego czasu jak y pieśń paszkwilną wydrukował y za jedno z pomienioną pieśnią skommatyczną na sejmiki

[98] 22 marca 1619 roku Zygmunt III potwierdził wyrok sadu asesorskiego, skazujący przywódców buntu w Mohylewie na karę śmierci, mimo iż mieszczanie mohylewscy bronili się przed działaniami Jozafata Kuncewicza, który niezgodnie ze świeżo przyjętą konstytucją sejmu 1618 roku przymuszał ich do zmiany wiary. Ponadto wszystkie cerkwie w mieście zostały oddane pod władzę połockiego arcybiskupa unickiego. *Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*, под. ред. Созонова, т. II, Витебск 1871, с. 354-376; П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией с 1609 года*, ч. 2 (1615-1619), Санкт-Петербург 1904, с. 111-113.

[99] Serafion Połchowski — biskup mohylewski (1693-1703). Por.: A. Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007.

[100] August II 30 września 1697 r. nadał Serafionowi Połchowskiemu przywilej na biskupstwo białoruskie. Ф. И. Титов, *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв.*, т. 2., ч. II: *Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв. Книга первая второй половины тома*, Киев 1907, с. 386; A. Deruga, *Piotr Wielki a unici i unia kościelna 1700-1711*, Wilno 1936, s. 43-45.

[101] Marcjan Białłozor — unicki arcybiskup połocki (1697-1707).

po województwach y powiatach W. X. Lit. porozsyłał, pobudzając Ich. M. PP. wojewodzianow y powietnikow do zajechania wszystkich cerkwi Grecko-Ruskich na unię.

19 — no. Sądy y subsellia w których było ukrzywdzonym wszelka sprawiedliwość y satysfakcja być powinna, dla naszej religii tak są uciążliwe jak y sami inciriatores, chyba tylko w tym odmiana, że inciriator bez prawa gwałt czyni, sądy zaś sub pretextu prawa w pozwach paszkwilują, w rozprawach, jeżeli kogo innego, nas nader czernią, w roku przeszłym 1762 miałem napastny preceder z Im. P. Załęskim budowniczym mozyrskim w Trybunale Głównym Litewskim. Tam patronowie strony inaczej mię przed Ich. M. PP. Sędziami nie tytułowali jak tylko pseudo władyka, psie władyka, lubo w przywileju na biskupstwo białoruskie mnie danym, tytułem biskupa jestem zaszczycony, ciż Ich. M. PP. patronowie z naszej strony stawać obmetum surowej na siebie od księży spowiedników reprehensji nie chcą albo się nigdy nie wzięła, jakoż takowe na zgubę naszą patronowie, ciż XX. Spowiednicy wielką przed Bogiem przysługą y ofiarą być twierdzą; do tego w kancelariach sowite opłaty

k. 141.

z naszej strony biorą. Często duchowni w sprawach cerkiewnych do Trybunału compositi fori, a czasem y do swoich konsystorzów przeciwko konstytucjom wyrażonym pozwy nam dają, y do spraw ziemskich w Wielkim Trybunale agitujących się. Sprawy apostazji, blaspherny, nigdy w rzeczy nie byłe łączą, aby tym sprawiedliwy proceder za tłumnie y odium przeciwko nas, w Ich. M. PP. sędziach y palestrze wzniecić, w tych tedy okolicznościach dojść nam nigdy nie można.

20 — mo. Nie dość tego, iż szlachta Ritus Graeci non uniti przeciwko dawnym prawom y przywilejom do żadnych urzędów nie dopuszcza się, ale nawet Ich. M. PP. niektórzy urzędnicy, starostowie y administratorowie ubogich mieszczan na urzędach miejskich zostających precz z onych jedynie tylko ex odio religionis rugują y na ich miejsce unitów sadzają dopuszczając im jako chcą gnębić pospólstwo miejskie Ritus Graeci non uniti. Nie mało byśmy jeszcze y drugich rodzajów krzywd naszej Religii poczynionych mogli tu remonstrować, niemało liczymy tak duchownych jako y świeckich Ritus Graeci non uniti, ex eodem odio religionis dawniejszymi czasy pomęczonych, pokaleczonych, pobitych, ale że tak injuriatores jako y injurcati przed sprawiedliwy sąd Boski już są pozwani, przeto takowe krzywdy nie wyrażając najgorętsze prośby nasze do Najjaśniejszej

Waszej Królewskiej Mości wnaszamy.

Wasza Królewska Mość jak generalny wszystkich swoich poddanych łaskawy ojciec i gorący Pan sprawiedliwości miłośnik, podług najwyższej władzy swojej królewskiej uczynić miłościwie raczy. Aby religia nasza Greko-Ruska dawniejsze wolności w swobodnym bez wszelkich przeszkód używaniu miała; a mianowicie

Aby odjęte cerkwie y parafie ze wszystkiemi swemi funduszami y nadaniami przywrócone były.

Aby wolno było bez żadnej prepedycji stare cerkwie reperować y nowe na miejscu starych, pogorzałych cerkwie budować murowane a gdzie potrzeba będzie w parafiach odległych y na nowym miejscu uti filias subjacentes matribus suis, erygować.

Aby duchowieństwo Greko-Ruskie z familią swoją domową in causis facti do żadnych sądów, oprócz przyzwanego, u swego biskupa y jego konsystorza nie było pociągane. Daleko bardziej aby od samych posessorów, tenutorów y ich administratorów opprymowane, przykładem duchowieństwa rzymskiego y uniackiego, osobliwie co się tycze interesów o religią y dobra cerkiewne między unitami y nie unitami zachodzących, aby takowe sprawy miały tylko swoją rozprawę na sądach królewskich relacyjnych vigore dawnych konstytucji.

Też duchowieństwo Grecko-Ruskie, aby wprzyszły czas nie było agrawane podatkami hybernowemi y czynszowemu z gruntów cerkiewnych libertowanych y, żeby im wolno było w miastach J. Kr. Mości Ekonomii Mohylewskiej, starostach y dobrach wszelkich posessorów, jedynie dla swojej potrzeby wódkę, piwo y miód zrobić, lub one na stronę u kogo chcą kupować z mliwem także, gdzie chcąc jeździć, z pracy y nabycia swego

k. 141v.

domowego, piekę, miód, wosk y inne rzeczy komu chcąc przedawać, bez napaści y napadków żydowskich, żeby zaś szynków nie miało, to rewizja od kogo należy czyniona być może, przy obecności jednak przydatnego od dyspozycji duchownego człowieka.

Ażeby posessorowie promowujących się kapłanów akolitów za prezenta nie zdzierali y jeśli one z paski wydawać nie chcą, aby dyskretnym datkiem kontentowali się, y sukcesorowie ich aby do brania od siebie drogich prezentów tychże prezbiterów z znacznym okupem nie przynaglali. Także aspirantowie przysłani na poświęcenie na kapłaństwo, jeżeliby przed biskupem okazali się być z nieumiejętności swojej, y notowanego życia, niegodnymi charakteru

kapłańskiego, to posessorowie aby nie mieli sobie za przykrość drugim godnym y sposobnym wydawać prezenta.

Duchowieństwo rzymskie y uniackie u odprawowaniu obrządków Religii Grecko-Ruskiej, administracji sakramentów, chodzeniu procesji, y do chorych aby żadnej przeszkody nie czynili, y świeccy Panowie im w tym nie dopomagali; księża misjonarze aby się nie interesowali do ludzi Grecko-Ruskich y ich na swe kazania chodzić, procesjom asystować y spowiadać się sobie nie przymuszali, kaznodzieje aby na kazaniach swoich tak Religia Grecko-Ruską, jako też y protektorów tej religii monarchów rosyjskich nie paszkwilowali, y paszkwilów żadnych vigore dawnych królewskich zakazów nie pisali y nie drukowali. Dzieci małych nie mających annos discretionis nie chwytali y w religię swoją nie wprowadzali.

Gwałtowanie lub innym sposobem niegodziwym wprowadzonym w religię rzymską lub uniacką ludziom y ich dzieciom aby (jeżeli chcą) wolno było tak rodzicom, jako y ich dzieciom powrócić do swej Religii Grecko-Ruskiej, bez wszelkiej ni od kogo prepozycji, y takowych zniewolonych do unii lub do rzymskiej wiary, po dobrowolnym ich do swej religii regresie, aby w liczbie apostatów nie poczytano y generalnie wszystkich starożytnych orientalnej Religii Grecko-Ruskiej ludzi heretykami, odszczepieńcami, schizmatykami, aby nie nazywano, ale żeby podług dawnych przywilejów, dyplomatów y konstytucji sejmowych nazwiskami przyzwoitymi nazywano y pisano.

Wstępujących w stan małżeński osób Grecko-Ruskich z rzymskimi lub uniackimi osobami nie tylko aby samych od Religii Grecko-Ruskiej gwałtownie nie odwodzono, lecz y dzieciom onych, in virtute czyniących się

k. 142.

Między niemi zapisów y umowy, wolno było zostawać w religii rodzicielskiej męskiej płci w religii ojcowskiej a białej płci w religii macierzyńskiej.

Starożytnej Grecko-Ruskiej ludziom szlacheckiej kondycji podług dawnych praw y przywilejów, aby była wolna admisja do wszelkich urzędów wyższych y niższych oraz y mieszczanom do urzędów magisterskich, bez wszelkiej przeszkody.

W trybunale, sądach grodzkich, ziemskich, aby była czyniona sprawiedliwość ludziom Religii Grecko-Ruskiej, y dochód podług prawa, a nie sowity jak z Żydów był brany, gdy by zaś patronowie w prawach naszych stawać nie chcieli, aby wolno było Religii Greckiej lub konfesji dyzunickiej człowiekowi patronować.

Seminarium w Mohylowie, aby in virtute przywileju króla Władysława Czwartego[102] trzymać bez żadnej prepedycji wolno było, także y na drugich miejscach szkoły greckie, łacińskie y polskie, gdzie na to są przywileje.

Dekret króla Zygmunta Trzeciego w roku 1619 ferowany przeciwko dawnym prawom y konstytucjom, na potym pośledniejszym dyplomatami na sejmach aprobowanymi relaksowany, aby był skasowany in perpetuum.

To zaś wszystko co się w tych petycjach wyraziło, aby na sejmie dla wiecznego uspokojenia wiernych poddanych Najjaśniejszej Waszej Królewskiej Mości było zatwierdzono przez konstytucje.

Które desideria imieniem wszystkich patriotów państwa tutejszego w starożytnej Religii Grecko-Ruskiej zostających a wiernych poddanych Najjaśniejszej Waszej Królewskiej Mości podając, o osobliwszy zaszczyt y klemencją monarszą z najgłębszą adoracją suplikuję.

Najjaśniejszej Waszej Królewskie Mości Pana Naszego Najmiłościwszego wierny poddany y dozgonny exerator Jerzy Koniski, biskup Białoruski Ritus Graeci non Uniti.

Antoni Mironowicz – prof. dr hab., pracownik naukowy Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej. Tematyka badań: historia Kościoła wschodniego w Europie Środkowo-Wschodniej, stosunki narodowościowe i etniczne w Europie Środkowo-Wschodniej, kultura religijna społeczeństw pogranicza.

[102] Uniwersał Władysława IV z 14 marca 1635 r. Por.: Российский государственный историчесий архив, ф. 823, оп. 1, № 616, к. 5-5v; *Описание документов западно-русских униатских митрополитов 1596-1701*, т. I, Санкт-Петербург 1897, с. 242; A. Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, władyka białoruski*, Białystok 2003, s. 118.

Аляксандр Савіч
(Брэст)

„Скандалічная" гісторыя артыкулаў пра братоў Луцкевічаў у Беларускую Савецкую Энцыклапедыю

У канцы 1960-х — сярэдзіне 1970-х гадоў заўважнай з'явай грамадска-культурнага жыцця БССР была публікацыя дванаццацітомнай „Беларускай Савецкай Энцыклапедыі" (БелСЭ). Сярод тых, хто асабліва цікавіўся ходам падрыхтоўкі асобных тамоў і артыкулаў выдання былі і ўдзельнікі нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гадах. Асаблівую зацікаўленасць праяўлялі ветэраны рэвалюцыйнага руху, якія пасля палітычнай і гістарычнай рэабілітацыі КПЗБ у другой палове 1950-х гг., далучыліся да працэсу актыўнай навуковай распрацоўкі яе гісторыі, публікавалі свае ўспаміны ў зборніках і перыядычных выданнях, удзельнічалі ў навуковых мерапрыемствах, урачыстасцях з нагоды важных дат гісторыі Заходняй Беларусі[1]. Будучы інтэграванымі ў сістэму палітыка-прапагандысцкай партыйна-дзяржаўнай дзейнасці, ухваленыя і ўганараваныя савецкай уладай, яны пільна сачылі за працэсам адлюстравання актуальных для іх пытанняў заходнебеларускай тэматыкі, горача абмяркоўваючы паміж сабой асобныя гістарыяграфічныя факты пры асабістых сустрэчах, у лістах і рэцэнзіях на навуковыя працы.

Некаторыя з ветэранаў КПЗБ, разумеючы значэнне факта апублікавання ў грунтоўным энцыклапедычным выданні для ўмацавання свайго асабістага статусу, выказвалі сваю зацікаўленасць і клапаціліся аб магчымасці ўвекавечыць сябе на старонках БелСЭ у якасці аўтараў матэрыялаў пра ўдзельнікаў рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, а яшчэ лепш герояў персанальных біяграфічных артыкулаў[2]. Асаблівую ролю ў працэсе падрыхтоўкі і рэцэнзавання артыкулаў па Заходняй Беларусі меў Мікалай Арэхва, адзін з былых членаў цэнт-

[1] А. А. Савіч, *Нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі (1921-1939 гады): гістарыяграфія праблемы: манаграфія*, Брэст 2012, с. 47-51.

[2] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), ф. 1440, воп. 3, спр. 1097: *Статьи, тексты выступлений, переписка с БелСЭ по статье об А. И. Луцкевиче и др. 1957-1984*, арк. 8-9, 69; Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці, ф. 500, воп. 1, спр. 79: *Переписка Ласковича В.П. с членами КПЗБ Орехво Н.С., Анисовым С.Г., кандидатом наук Говиным С.В. о революционном движении в Западной Белоруссии. 15 августа 1958-23 января 1970*, арк. 26-27, 40 адв., 111а, 112, 182.

ральнага кіраўніцтва КПЗБ, які ў другой палове 1950-х — 1960-х гадах адыграў значную навукова-арганізацыйную ролю ў гістарычнай рэабілітацыі КПЗБ і папулярызацыі яе гісторыі і ў партыйна-дзяржаўных колах атрымаў статус галоўнага аўтарытэтнага спецыяліста па пытаннях гісторыі Заходняй Беларусі. Пацвярджэннем значнасці М. Арэхвы ў падрыхтоўцы энцыклапедычных матэрыялаў знаходзім у яго шчырым выказванні ад 2 ліпеня 1968 г. у сваіх нататках, у якіх ён пісаў аб спісе тых, каго ён „вписал к перечню фамилий в БелСЭ по разделу Зап. Белоруссии”[3].

У шэрагу падзей вакол падрыхтоўкі звестак для БелСЭ пра Заходнюю Беларусь і яе дзеячаў найбольш вядомым і значным у гістарыяграфічным плане фрагментам з'яўляецца гісторыя падрыхтоўкі артыкулаў, прысвечаных братам Луцкевічам, а асабліва Антону. Нягледзячы на іх велізарную ролю ў грамадска-палітычным і нацыянальна-культурным жыцці Беларусі, а Антона Луцкевіча як ключавой асобы сацыяльна-палітычнай і этнакультурнай гісторыі Заходняй Беларусі 1920-1930-х гадоў, стаўленне да іх афіцыйных савецкіх органаў было негатыўным. Асабліва гэта тычылася А. Луцкевіча, нягледзячы на яго актыўнае супрацоўніцтва з леварадыкальным камуністычным падполлем Заходняй Беларусі ў часы Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). Асцярожна ставячыся да сцвярджэнняў адносна ўстойлівага і адназначнага недаверу і апазіцыйнасці А. Луцкевіча да камуністаў, акцэнтуем увагу на інфармацыі Анатоля Сідарэвіча пра „вырашальны ўплыў” А. Луцкевіча на жыццё БСРГ, якая была створана пры вырашальным удзеле КПЗБ[4]. Выяўлены намі ліст ад 18 кастрычніка 1927 г. куратара беларускага руху ў Польшчы Аляксандра Ульянава начальству з грыфам „зусім сакрэтна” дае падставы для ўяўленняў пра больш шчыльныя адносіны „радыкала” А. Луцкевіча з камуністамі: „в связи с приближающимся процессом „Грамады” арестовали на днях Антона Луцкевича, одного из деятелей радикального белорусского движения. Для белорусских радикалов это несомненно большая утрата, так как вокруг его объединялись наиболее радикальные белорусские элементы. ...Его арест произвел в Вильно тяжелое впечатление”[5]. А яшчэ раней, у лісце ад 29 сакавіка

[3] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 69.

[4] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада*, „Arche Пачатак”, 2007, № 9, с. 216.

[5] НАРБ, ф. 242п, воп. 2, спр. 116: *Информационные письма советника Полпредства СССР в Польше (представителя ЦК Компартии Белоруссии) и др. лиц в Представительство Компартии Западной Белоруссии. Январь 1927 — октябрь 1927*, арк. 105.

1927 года А. Ульянава сваім куратарам, паведамляецца пра тое, што пасля закрыцця Сакратарыята БСРГ і вымушанага ўцёку некалькіх яе кіраўнікоў, „уся работа літаральна засталася на плячах Луцкевіча, які, канечне, так доўга працягнуць не зможа, калі не атрымае падмацавання. Прымаюцца меры для таго, каб палегчыць яму працу, але ў бліжэйшыя дні наўрад ці гэта ўдасца”[6].

Аднак, як вядома, пасля турэмнага зняволення А. Луцкевіч адышоў ад супрацоўніцтва з камуністамі і што было яшчэ больш непрыемна арганізатарам камінтэрнаўска-бальшавіцкага падполля ў Заходняй Беларусі — пачаў актыўна выкрываць раскольніцкую дэструктыўную палітыку КПЗБ у нацыянальна-вызваленчым руху, арганізаваў і ўзначаліў разам з Радаславам Астроўскім „Цэнтрасаюз”, ці, як яго называлі апаненты, „Беларускую санацыю”. З-за актыўнай крытыкі А. Луцкевічам сацыяльна-эканамічных і палітычных працэсаў у БССР і СССР, асабліва ў 1930-я гады, за ім у беларускай савецкай гістарыяграфіі трывала і назаўсёды замацавалася клішэ польскага ўгодніка і здрадніка.

Названыя абставіны перашкаджалі стварэнню аб’ектыўнага вобраза братоў Луцкевічаў, у тым ліку ва ўмовах арганізацыі гістарычнай навукі камуністычнай Польшчы, дзе навуковы клімат быў больш спрыяльным для аб’ектыўных даследаванняў і рэабілітацыі занядбаных марксісцка-ленінскай ідэалогіяй і прапагандай беларускіх дзеячаў. Як разважаў у 1972 г. вядомы актыўны ўдзельнік беларускага руху ў міжваеннай Польшчы 1920-1930-х гадоў Мар’ян Пецюкевіч, „«Ніва» яшчэ не адважыцца нічога друкаваць (пазытыўнага) пра Івана Луцкевіча”[7]. Што тычыцца асобы малодшага з братоў Луцкевічаў — Антона, то па акрэсленых вышэй прычынах рабіць гэта было яшчэ больш складана. У гэтым плане разам з Вольгай Матусевіч адзначым імкненне рэабілітаваць асобу А. Луцкевіча польскай даследчыцай Аляксандрай Бергман, якая стала аўтарам энцыклапедычнага артыкула пра А. Луцкевіча ў „Польскім біяграфічным слоўніку”[8] і прызнавала, што пісаць аб ім было цяжка з-за цэнзуры і таго, што яе „намеру супраціўляліся даўнейшыя дзеячы з кіраўніцтва КПЗБ”, для якіх А. Луцкевіч быў палітычным апанентам, і якія культывавалі яго адмоўны вобраз у друку[9].

6 Там жа, арк. 44.

7 М. Пецюкевіч, *Лісты (1956-1982) Listy*, Беласток 2005, с. 71.

8 A. Bergman, *Antoni Łuckiewicz*, „Polski Słownik Biograficzny”, Kraków 1973, t. XVIII, s. 514-515.

9 А. Бэргман, *Яшчэ раз пра Антона Луцкевіча*, „Arche. Пачатак, 2009, № 8, с. 136; О. А. Матусевич, *Политические партии и общественные организа-*

Але прынцыпова трэба адзначыць, што першым словам публічнай абароны А. Луцкевіча яшчэ ў 1960-я гады былі выказванні М. Пецюкевіча, якія зрабілі вырашальны ўплыў на саму А. Бергман. Распавядаючы пра абмеркаванне зместу матэрыялаў у чарговы нумар навуковых сшыткаў, А. Бергман узгадала, як „у спрэчках узнікла пытанне пра ролю А. Луцкевіча ў беларускім руху. Пасыпаліся нападкі. Пераважала матывацыя палітычнай пазіцыі Луцкевіча, асабліва ў 30-я гады. Слова ўзяў таксама Мар'ян (Пецюкевіч. — *А. С.*). Не памятаю я дакладна, што Ён сказаў. ...З усіх прысутных Ён найлепш, пэўна, быў сарыентаваны ў гэтай справе. Вельмі востра скрытыкаваў такі аднабаковы падыход да чалавека, які меў аграмадныя заслугі ў беларускай культуры. Для мяне гэта быў надзвычай важны наглядны „ўрок"... Яго выступленне зрабіла на мяне незабыўнае ўражанне, сказала б я нават — зрабіла паварот у выбары тэматыкі!"[10]

Пацвярджэннем шчырага клопату М. Пецюкевіча пра аднаўленне гістарычнай справядлівасці ў дачыненні да А. Луцкевіча знаходзім у яго лісце да А. Бергман ад 24 мая 1965 г. У ім М. Пецюкевіч справядліва гаварыў, што „калі гаварыць пра асобу Антона Луцкевіча, то падаецца мне, што не трэба спяшацца агучваць канчатковыя прысуды яго дзейнасці, зрэшты старыя. Час можа яго рэабілітаваць за зробленыя памылкі, бо яго заслугі такія вялікія, што яны могуць зацьміць прыкрыя справы"[11]. У пачатку 1970-х гадоў М. Пецюкевіч быў вельмі ўдзячны А. Бергман за яе навуковую працу па аднаўленні добрага імя А. Луцкевіча. У сваім лісце ад 17 красавіка 1971 г. ён гаварыў: „Вельмі Паважаная тав. Бергман! Шчырае дзякую Вам за памяць і за звестку пра напісанне біяграфічнага нарысу Антона Луцкевіча ў „Polski Słownik Biograficzny". Для мяне асабіста гэта звестка вельмі прыемная. Скажу Вам праўду, што пішучы згаданы нарыс, Вы паслужылі вельмі карыснай справе. Вы працерабілі першую сцежку да пазнання чалавека, які на пэўным этапе беларускага нацыянальна-культуранага і палітычнага адраджэння ў Заходняй Беларусі адаграў паважную і станоўчую ролю. ...Вы будзеце першым біяграфам А. Л[уцкевіча] і прыбудзе яшчэ адна пазіцыя ў бел[арускай] бібліяграфіі з Вашым імем"[12].

Напэўна, А. Бергман, гаворачы пра падтрыманне і культываванне адмоўнага вобразу А. Луцкевіча былымі кіраўнікамі КПЗБ, мела

ции Западной Беларуси 1920-х-1930-х годов в польской историографии: дис. ... канд. ист. наук, Минск 2009, с. 70.

10 М. Пецюкевіч, *Лісты (1956-1982) Listy*, Беласток 2005, с. 14.

11 Там жа, с. 52.

12 Там жа, с. 66.

на ўвазе ў першую чаргу М. Арэхву, які ў сваіх публікацыях другой паловы 1950-х — 1960-х гадоў сфармуляваў асноўныя тэзісы афіцыйнай савецкай канцэпцыі гісторыі Заходняй Беларусі[13]. У дачыненні да прадстаўнікоў беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху ў гэтай канцэпцыі з часоў сталінізму засталіся крайне негатыўныя фармулёўкі пра згодніцтва і варожасць[14]. Што тычыцца навуковых публікацый па заходнебеларускай праблематыцы, то ў іх А. Луцкевіч паўставаў як адыёзная асоба, аздобленая самымі разнастайнымі негатыўнымі прыкметамі „буржуазнага нацыяналіста". Тут і імкненне А. Луцкевіча „аб'яднаць вакол сябе ўсіх беларускіх нацыяналістаў" дзеля „здрадніцкай антынароднай дзейнасці", жаданне яго „буржуазна-кулацкай партыі" „Цэнтрасаюз" прыкрывацца „дэмагагічным лозунгам абароны інтарэсаў усяго народа", „сеяннем ілюзій" пра тое, што нацыянальнае і іншыя пытанні ў Заходняй Беларусі можна вырашыць у межах буржуазнага ладу шляхам мірнага супрацоўніцтва з урадам, яго намаганні „супрацьпаставіць сялян рабочаму класу, пасеяць варожасць паміж польскімі і беларускімі працоўнымі і тым аслабіць іх барацьбу"[15]. Больш таго: група А. Луцкевіча і Р. Астроўскага гэта „буржуазна-нацыяналістычная група, якая поўнасцю падтрымлівала правячую партыю польскага фашызму — Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам, вызначалася беспрынцыповасцю і гатоўнасцю служыць любому гаспадару", уключаючы нямецкую і японскую разведку[16].

Негатыўнае стаўленне М. Арэхвы да А. Луцкевіча пацвярджаецца і выяўленымі аўтарам у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь дакументамі, якія ніжэй прадстаўляюцца навуковай грамадскасці. Так, М. Арэхва у сваіх прыведзеных выказваннях адмаўляў нават прыналежнасць братоў Луцкевічаў да беларускага нацыянальна-вызваленчага руху: „нельзя согласиться с тем, чтобы считать Антона Луцкевича (а также и его брата Ивана) деятелями белорусского национально-освободительного движения"[17].

[13] А. А. Савіч, *Нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі (1921-1939 гады): гістарыяграфія праблемы: манаграфія*, Брэст 2012, с. 46-48.

[14] *К вопросу об истории Коммунистической партии Западной Белоруссии*, „Коммунист Белоруссии", 1957, № 8, с. 25-36.

[15] *Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921-1939 гг.)*, Минск 1966, с. 147, 197, 223; А. Н. Мацко, *Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918-1939 гг.)*, Минск 1972, с. 170-171.

[16] Г. Б. Воткович, *КПЗБ в борьбе за интернациональное единство трудящихся (1929-1933 гг.)*, Минск 1975, с. 14; В. Ф. Ладысев, *В борьбе за демократические права и свободы: Из исторического опыта Компартии Западной Белоруссии. 1926-1938 гг.*, Минск 1988, с. 5, 162.

[17] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 112.

Відавочна, што такое стаўленне паўплывала на агульную канцэптуальную схему артыкула пра А. Луцкевіча ў БелСЭ, паводле якой ён „змагаўся з КПЗБ, рэвалюцыйным і нацыянальна-вызваленчым рухам у Заходняй Беларусі, вёў антысавецкую прапаганду”[18]. Такія аднабакова антыгістарычныя, крайне суб’ектыўныя фармулёўкі і заідэалагізаваныя высновы скажалі не толькі значэнне і ролю А. Луцкевіча ў гісторыі Заходняй Беларусі, але ў чарговы раз прымітывізавалі яе з відавочнай тэндэнцыйнасцю і схематызмам. Пры гэтым трэба адзначыць, адмоўная пазіцыя М. Арэхвы ў дачыненні да А. Луцкевіча як правадыра беларускага нацыяналізму тлумачыцца яго адназначнай прыхільнасцю ідэйна-палітычным канонам кампартыі і яго афіцыйнай пазіцыяй самаадданага камуніста, які асабіста пацярпеў ад сталінскіх рэпрэсій (была расстраляна яго жонка А. Ваявудская).

У пачатку 1970-х гадоў статус ветэрана КПЗБ і навуковы аўтарытэт А. Бергман, шырока вядомай на той час польскай даследчыцы і папулярызатаркі беларускага руху і яе правадыроў, забяспечыў ёй вялікую ролю ў сістэме міжасабовых камунікацый у асяродку тых, хто ў навуковым і асабістым плане быў зацікаўлены заходнебеларускай тэматыкай. Менавіта да яе 18 чэрвеня 1972 г. звярнуўся М. Пецюкевіч ад імя „віленскіх беларусаў” з просьбай паўплываць на працэс падрыхтоўкі артыкула пра А. Луцкевіча ў БелСЭ. Аўтар ліста паведаміў А. Бергман пра ўжо падрыхтаваны варыянт артыкула пра А. Луцкевіча „вельмі крыўднага для яго асобы” і „скандалічна” неаб’ектыўнага[19].

Неабходна, з аднаго боку, аддаць належнае валоданню М. Пецюкевічам бягучай гістарыяграфічнай сітуацыяй, ён справядліва абумоўліваў адмоўную танальнасць артыкула тым, што „нейкі аўтар ...не ведае добра ўсёй яго (А. Луцкевіча. — *А. С.*) дзейнасьці на арэне бел[арускага] вызваленчага руху”. Сапраўды, на той час беларуская савецкая гістарыяграфія, якая была абумоўлена марксісцка-ленінскімі прыярытэтамі з ідэяй пралетарскага інтэрнацыяналізму, не магла дапусціць у сваім складзе спецыяліста, прыхільнага да ідэй „беларускага нацыянал-дэмакратызму”, які, у прыватнасці, атрымаў бы магчымасць падрыхтоўкі аб’ектыўнага станоўчага артыкула пра аднаго з правадыроў „беларускага нацыяналізму”. З другога боку, ад ліста М. Пецюкевіча вее шчырая наіўнасць, аўтар, па-чалавечаму ўзрушаны значнасцю асобы А. Луцкевіча, разлічваў на справядлівае, тоеснае з яго меркаваннем, стаўленне партыйна-дзяржаўных ідэалагічных структур БССР да асобы галоўнага дзеяча беларускага руху міжваеннай Польшчы[20].

[18] Там жа, арк. 110.
[19] М. Пецюкевіч, *Лісты (1956-1982) Listy*, Беласток 2005, с. 69.
[20] Там жа.

Таму М. Пецюкевіч здзіўляўся, што аўтар артыкула „дапасаваў да яго асобы старыя, передваенныя крытэрыі ацэнкі заходнебеларускага вызваленчага руху". Звяртаючыся да А. Бергман, М. Пецюкевіч справядліва спадзяваўся на тое, што яна, „аперуючы фактычным архіўным матэрыялам", з'яўляецца найбольш аўтарытэтным і бесстаронным суддзёй асобы Антона Луцкевіча і магла б унесці ў артыкул аб'ектыўныя заўвагі і карэктуру. М. Пецюкевіч паведаміў і крыніцу атрымання адпаведнай інфармацыі, звяртаючы ўвагу на высокую ступень яе кампетэнтнасці ў дачыненні да пазначанай тэмы: „Пісала да мяне пра гэту справу ведамая Вам Людвіка Антонаўна Войцік[21], жыхарка Вільні. Яна кажа, што „пра Івана Луцкевіча напісаны артыкул даволі аб'ектыўна, але пра Антона — скандалічна. Такое неправідловае прадстаўленне дзейнасьці Антона, шкоднае адначасова для гісторыі бел[арускага] вызваленчага руху ў Заход[няй] Беларусі". І сугеруе мне звярнуцца да Вас, каб Вы прычыніліся да скарэгаваньня гэтага артыкула. Добра было-б, калі-б Вы знайшлі магчымасьць заглянуць у гэту справу, ясна не паклікаючыся ані на Л. А. Войцік, ані на мяне"[22].

Але ў гэтай гісторыі найбольшай увагі заслугоўвае асоба Юрыя Луцкевіча — сына Антона Луцкевіча. Яшчэ 8 чэрвеня 1972 г., за дзесяць дзён да таго, як М. Пецюкевіч напісаў вышэйцытаваны ліст да А. Бергман, Ю. Луцкевіч звярнуўся да галоўнага рэдактара Беларускай Савецкай Энцыклапедыі Петруся Броўкі. Відавочна, такі рашучы крок Ю. Луцкевіч зрабіў пасля актыўнага абмеркавання абставін справы з А. Бергман, з якой ён, як вынікае з дакументаў, меў трывалы кантакт, і „віленскімі беларусамі", у першую чаргу з Л. Войцік. Забяспечаны трывалымі доказамі і аргументамі, ліст Ю. Луцкевіча да Петруся Броўкі стаў відавочнай падставай для грунтоўнай канцэптуальнай перапрацоўкі артыкулаў пра Антона і Івана Луцкевічаў. Асабліва ўражвае асабістая пазіцыя Ю. Луцкевіча, як паказвае знаёмства з тэкстам ліста, таленавітага гісторыка і публіцыста, але найперш удзячнага сына свайго бацькі, і яго імкненне дабіцца гістарычнай і палітычнай рэабілітацыі бацькі і дзядзькі, што непазбежна садзейнічала павышэнню ўзроўню аб'ектыўнасці БелСЭ у дачыненні да прэзентацыі гісторыі Заходняй Беларусі. Неабходна канстатаваць сам факт таго, што навуковая кампетэнтнасць і логіка, асабістая зацікаўленасць

[21] Жонка Антона Войціка (1898-1948), актыўнага дзеяча беларускага руху ў 1921-1930-я гады, аўтарка разам з Лявонам Луцкевічам, сынам Антона Луцкевіча, біяграфічных нарысаў пра Аляксандра Каўша, Адама Станкевіча, Аляксандра Уласава.

[22] М. Пецюкевіч, *Лісты (1956-1982) Listy*, Беласток 2005, с. 69.

і грамадская актыўная пазіцыя Ю. Луцкевіча прымусіла тагачасную сістэму марксісцка-ленінскай гістарычнай навукі БССР становўча адрэагаваць на яго высокапрафесійнае заключэнне адносна нізкага навука-факталагічнага ўзроўню першапачатковага варыянта артыкула пра А. Луцкевіча. Відавочна, што адным з вырашальных аргументаў Ю. Луцкевіча была перасцярога ў адрас галоўнага рэдактара БелСЭ Петруся Броўкі, „каб БелСЭ, якая з'яўляецца савецкім выданнем, дзякуючы перакручванню фактаў і блытаніне.., дапушчаных у гэтых артыкулах, „ліла ваду на млын" якраз нацыяналістычных і антысавецкіх групаў за мяжой"[23]. Безумоўна, вялікую ўвагу і перспектывы для паглыбленага германеўтычнага асэнсавання маюць іншыя тэзісы-аргументы Ю. Луцкевіча, як, напрыклад знішчальны выраз пра Брэсцкі мір, „паводле якога якраз Савецкая ўлада адмаўлялася ад тэрыторыі Беларусі", „а беларускія землі ўвайшлі ў склад Польшчы дзякуючы Рыжскаму трактату, да якога ні Луцкевіч, ні Рада БНР адносін не мелі". Асобна ў гэтым радку стаяць справядлівыя разважанні аб „рашэнні XXII з'езда КПСС, у якім не менш востра кляймілі незлічоныя злачынствы, якія зрабіў Сталін і яго падручныя ў 1937 годзе" які, па логіцы рэдактараў БелСЭ, трэба лічыць „антысавецкай прапагандай".

Зараз пакуль невядома, хто быў аўтарам першапачатковых варыянтаў артыкулаў, магчыма ім быў і сам М. Арэхва. Зусім верагодна, што М. Арэхва да гэтага толькі санкцыянаваў артыкулы, падмацаваўшы іх сваёй пакуль нявыяўленай рэцэнзіяй. Як бы там ні было, пасля знаёмства з аргументамі Ю. Луцкевіча, М. Арэхва быў вымушаны пагадзіцца з неабходнасцю істотнага рэдагавання артыкула пра Антона Луцкевіча, што і было зроблена. Асобна выдзелім роспач М. Арэхвы, ён вымушаны быў шчыра прызнацца: „Если «грунтоўна пераглядзець» обе статьи, как этого требует Юрий, тоесть затушевать националистическое содержание в деятельности обоих Луцевичей (ручкай устаўлена «к». — *А. С.*), то тем самым нужно будет перечеркнуть всю политику и тактику КПЗБ в белорусском национально-освободительном движении в буржуазной Польше"[24]. Сказанае М. Арэхвам вельмі дакладна і ёміста раскрывае сапраўднае месца і ролю асабіста А. Луцкевіча, уздымаючы яго статус як ключавой фігуры заходнебеларускай гісторыі, а таксама рэвалюцыйнага руху і КПЗБ як партыі, якая ў лепшым выпадку дапасоўвалася да дасягненняў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, выкарыстоўваючы яго поспехі і арганізацыйныя структуры, але ў выніку садзейнічала яго дэскрыдэта-

[23] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 109.
[24] Там жа, арк. 112.

цыі і заняпаду як легальнага спосабу вырашэння задач грамадска-палітычнага і сацыякультурнага характару.

У выніку, артыкул пра Антона Луцкевіча быў «грунтоўна перагледзены» і стаў відавочна больш аб'ектыўным. Што тычыцца артыкула пра Івана Луцкевіча, то, нягледзячы на аб'ектыўную высокапрафесійную яго крытыку з боку Юрыя Луцкевіча, ён выйшаў без змен, у першапачатковым варыянце.

Ніжэй зацікаўленаму чытачу прадстаўлены выяўленыя ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь архіўныя матэрыялы, якія з'яўляюцца красамоўнай ілюстрацыяй гісторыі апублікавання біяграфічных артыкулаў пра братоў Луцкевічаў у БелСЭ. Дакументы падаюцца без істотных выпраўленняў мовы, стылістыкі і граматыкі машынапісных дакументаў.

Дакумент 1.
Ліст галоўнага рэдактара Беларускай Савецкай Энцыклапедыі Петруся Броўкі да Мікалая Арэхвы[25].

Акадэмія навук БССР
БЕЛАРУСКАЯ САВЕЦКАЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ
ГАЛОЎНАЯ РЭДАКЦЫЯ
г. Мінск, Акадэмічная, 15а. Тэлефон 39-47-67
№ 70-3/362 26

чэрвеня 1972 г.

См. (смотри) мой ответ 3/VII 1972 г.[26]

Паважаны Мікалай Сямёнавіч!

Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі просіць Вас азнаёміцца з пісьмом ЛУЦКЕВІЧА Ю.А., а таксама з артыкуламі „Луцкевіч Антон Іванавіч" і „Луцкевіч Іван Іванавіч". Свае заўвагі і прапановы просім паведаміць не пазней 3 ліпеня 1972 г.

З павагай
ГАЛОЎНЫ РЭДАКТАР БелСЭ (подпіс) /П. Броўка/.

[25] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 102.
[26] Рэмарка М. Арэхвы.

Дакумент 2.
Ліст Юрыя Луцкевіча да рэдактара Беларускай Савецкай Энцыклапедыі Петруся Броўкі[27].

Вільня 8.VI.1972 г.

Паважаны Пётр Усцінавіч!

Хаця я і не маю гонару быць з Вамі знаёмы, аднак пішу гэты ліст, бо лічу, што Вы безумоўна зацікаўлены ў тым, каб у выданні БелСЭ, якое Вы рэдагуеце, было як найменш недарэчнасцей.

Хачу закрануць справу двух артыкулаў, змешчаных у макеце 6-га тому — рэдакцыя гісторыі БССР — менавіта артыкулаў пра братоў Луцкевічаў — Антона і Івана. Нажаль гэтыя артыкулы маюць столькі хібаў, што міма іх прайсці проста немагчыма.

Дазвольце мне пералічыць сцверджанні гэтых артыкулаў, якія разыходзяцца з праўдай, і звярнуць увагу на факты, якія чамусці прапушчаны, хаця значэнне іх дастаткова вялікае.

1. У артыкуле пра Антона Луцкевіча (майго бацьку, светапогляд і дзейнасць якога мне даволі вядомы) сказана, што ён „адзін з ідэолагаў беларускага нацыяналізму”. Гэта хлусня, якая зрэшты і не вяжацца з тым, што, як напісана пару радкоў ніжэй, ён быў адным з стваральнікаў бел. сацыялістычнай[28] грамады, а пасля бел. сацыял.-дэмакратычнай партыі. Ён ніколі не належаў да ніякай палітычнай арганізацыі з нацыяналістычнай праграмай, ніколі ў сваіх друкаваных творах, ні ў публічных выступленнях не прапагандаваў нацыяналістычную ідэалогію. Усё жыццё ён змагаўся за сацыяльнае вызваленне бел. народу і за развіццё яго нацыянальнай культуры. Ён актыўна ўдзельнічаў у рэвалюцыі 1905 г. у Мінску як сацыяліст, а яго брат Іван арганізоўваў забастоўкі, мітынгі, выступаў у іх. БСГ ніколі нічога супольнага не мела з нацыяналізмам, яе членамі былі як беларусы, так яўрэі і жыхары Беларусі іншых нацыянальнасцей.

Сам А. Луцкевіч лічыў сябе марксістам, аб чым афіцыяльна заявіў на працэсе БСРГ у Вільні. (Калі ў Вас няма пад рукой матар’ялаў аб працэсе Грамады, дык можаце атрымаць іх ад А. Бергман, якая жыве ў Варшаве — Aleje Ujazdowskie 16 m. 13. Яна нядаўна напісала артыкул пра А. Луцкевіча для польскага біяграфічнага слоўніка і магла бы даць Вам нямала фактычнага матар’ялу). Не магу таксама не сказаць, што сынам сваім, г.зн. мне і майму брату Лявону (Вільня, вул. Архітэкту 132-69) ён стараўся прывіць сацялістычны светапогляд і ў меру магчымасцей такжа вучням Віленскай бел. гімназіі, дзе ён выкладаў літаратуру.

[27] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 103-109.
[28] Тут і далей падкрэслена ад рукі ў тэксце.

2. Незразумела чаму Бел. віленская рада, створаная пасля Лютаўскай рэвалюцыі, названа ў артыкуле „контррэвалюцыйнай". Дзе і калі гэтая рада выступала „contra" гэтай рэвалюцыі, або імкнулася разагнаць у Петраградзе Часовы ўрад і паклікаць назад цара? Навошта ж гэтыя „ярлыкі"?

3. Няясна, якую барацьбу вёў урад БНР з Сав. уладай, калі само ўзнікненне БНР як самастойнага несфедэраванага з РСФСР дзяржаўнага арганізму было выклікана Брэсцкім дагаворам, паводле якога якраз Савецкая ўлада адмаўлялася ад тэрыторыі Беларусі. (Аб гэтым зрэшты піша сам А. Луцкевіч у сваіх успамінах — „За 25 гадоў" — Вільня 1928 г. ды можа і сёння расказаць Людвіка Войцік — Вільня, вул. Рэвоню 81-а, якая ў той час працавала ў Радзе БНР). Што Найв. Рада БНР, як пішацца ў артыкуле, падтрымлівала інтэрвентаў, гэта ізноў няпраўда. Не падтрымлівала ні маральна, ні мілітарна. Луцкевіч, вяртаючыся з Версальскай канферэнцыі, быў інтэрнаваны на нейкі час Пілсудскім у Варшаве, дзеля чаго не мог папасці на Беларусь. Ну, а беларускія землі ўвайшлі ў склад Польшчы дзякуючы Рыжскаму трактату, да якога ні Луцкевіч, ні Рада БНР адносін не мелі. А што аб факце далучэння тэр. Зах. Беларусі да Польшчы думаў Луцкевіч, ён напісаў у кнізе „Польская акупацыя на Беларусі" Вільня 1920 год.

4. У артыкуле сказана: „У 20-я і 30-я г. разам з Р. Астроўскім, Ф. Акінчыцам і інш. узначальваў Беларускую санацыю, змагаўся з КПЗБ, нац. вызв. рухам у Зах. Беларусі, вёў антысавецкую прапаганду". Гэтак пісаць нельга. Па-першае, такая арганізацыя, як Бел. санацыя, наогул не існавала. Гэта „жаргонны тэрмін". Па-другое, Луцкевіч падтрымліваў кантакты з Астроўскім перад разгромам Грамады, калі апошні яшчэ быў у КПЗБ і быў блізкім да Тарашкевіча, з якім у майго бацькі былі блізкія прыяцельскія адносіны. Аб гэтых адносінах Вам магла бы нямала расказаць б. жонка Тарашкевіча Вера Андрэеўна Ніжанкоўская (Радашковічы, вул. Б. Тарашкевіча, 18).

Пасля працэсу Грамады, калі стала вядомай роль Астроўскага як агента польскай дэфензівы, Луцкевіч, Трэпка і Самойла выклікалі Астроўскага на арбітражны суд чэсці і пасля двухгадовай (у тэксце прапушчана слова, магчыма, „дыскусіі". — *А. С.*) даказалі, што апошні — несумленны чалавек. Калі рашэнне суда было апублікавана ў віленскіх газетах, улады былі вымушаны зняць Астроўскага з пасады дырэктара Віл. Бел. гімназіі і адправіць у Лодзь, дзе яго ніхто не ведаў і дзе ён відавочна „знюхаўся" з фашысцкай „пятай калонай". Аднак яшчэ раней (здаецца ў 1931 г.) не без „дапамогі" Астроўскага мой бацька быў зволен з пасады настаўніка Віл. Бел. гімназіі.

З Акінчыцам жа Антон Луцкевіч ніколі не падтрымліваў бліжэйшых кантактаў, лічыў яго фашыстам. Ды і Акінчыц востра крыты-

каваў Луцкевіча ў друку за „просавецкія сімпатыі”. Гэтыя дадзеныя можа пацвердзіць дакументамі ўспомненая А. Бергман.

Луцкевіч ніколі не змагаўся з КПЗБ, наадварот, з многімі членамі гэтай партыі падтрымліваў кантакты (хаця пасля разгрому Грамады і адышоў ад актыўнай палітычнай дзейнасці), а з некаторымі з іх, як напр. з Тарашкевічам, быў у блізкіх прыяцельскіх адносінах. Думаю, што гэта, калі не захочуць крывіць душой, пацвердзяць Арэхва, Танк, Шырма і інш. Сказаць жа, як напісана ў артыкуле, што Луцкевіч, які фактычна быў адным з піянераў і найбольш актыўных (так) удзельнікаў бел. нацыянальна-вызвольнага руху, змагаўся з гэтым рухам, гэта або поўная ігнарацыя фактаў, або (усё можа быць на свеце) проста друкарская памылка.

Гэтак сама няпраўда, што Антон Луцкевіч вёў калі-небудзь у жыцці „антысавецкую прапаганду”. На гэтай самай аснове можна назваць „антысавецкай прапагандай” рашэнні XXII з’езду КПСС, у якім не менш востра кляймілі незлічоныя злачынствы, якія зрабіў Сталін і яго падручныя ў 1937 годзе. Якраз з такіх пазіцый вступаў супраць Сталіна і Луцкевіч.

5. Пра Івана Луцкевіча зусім няправільна сказана, што ён падтрымліваў нацыяналіст. тэорыю пра бяскласавасць і „дэмакратызм” бел. народа. Не было такой тэорыі. Была зусім не нацыяналістычная і выключна <u>класавая</u> тэорыя. І якраз такой класавай тэорыі адказвала ўся практычная дзеяльнасць абодвух Луцкевічаў і масы іншых спольшчаных ці зрусіфікаваных прадстаўнікоў дваранства, якія звярнуліся да беларускасці іменна з класавых пазіцый і не з пазіцый свайго класа, адвярнуўшагася ад народа, а з пазіцый класа сялян і рабочых, якія можа ў сілу таго, што былі прыгнечаны, захавалі свой нацянальны беларускі твар. Рэвалюцыянеры і сацыялісты Луцкевічы сталі на бок прыгнечаных класаў, вялі барацьбу за іх сацяльнае вызваленне і іх культуру намагаліся развіваць. Яшчэ ў артыкуле сказана, што Іван Луцкевіч „проціпастаўляў (бел. народ) рускаму народу. Ізноў няпраўда, бо Луцкевіч проціпастаўляў беларускіх сялян і рабочых царскім паслугачам, як „імпартаваным” з глыбіні Расіі, так і выгадаваным на радзімым грунце, а гэта зусім не тое самае, што „проціпастаўляць народ народу”. Такжа Луцкевіч не „ідэалізаваў” Вял. Кн. Літоўскае, а сцвярджаў факт існавання ў гэтым Княстве бел. дзяржаўнасці з мэтай даць народу зброю ў барацьбе з найбольш агіднай з’явай у Расіі, як называў Ленін, з вялікадзяржаўным расійскім шавінізмам.

Ну, а цяпер колькі слоў аб тым, чаго ў артыкуле няма, а павінна быць:

1. Няма нічога аб дзейнасці абодвух падчас рэвалюцыі 1905 г.

2. Няма нічога аб тым, што Антон Л. быў старшынёй Беларускага

Навуковага Таварыства ў Вільні, дырэктарам Бел. музея ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні, выкладчыкам Віленскай бел. гімназіі.

3. Нічога не сказана аб тым, што Антон Л. удзельнічаў і выступаў з навуковымі рэфератамі на міжнародных навуковых з'ездах (Варшава, Прага, Рыга).

4. Нічога не сказана аб ролі А.Л. у падрыхтоўцы выбараў у Польскі сейм, у выніку якой у сейм папала шмат „грамадаўцаў" на чале з Тарашкевічам. Аб гэтым мог бы Вам расказаць адзін з выбраных тады дэпутатаў Павел Каруза, які цяпер жыве ў Вільні.

5. Няма хаця бы кароткай бібліяграфіі. Пра Антона Луцкевіча напісана: Аўтар прац па літаратуразнаўстве. А чаму не па гісторыі? А можа лепш было бы даць пецітам спісак найбольш вядомых твораў, напр. Національное возрожденіе бѣлорусов (Моск. еженед. IX Москва 1909), Нашы песьняры (Вільня 1918), Аб дзяржаўным будаўніцтве (Варта № 1 Менск X, 1918), Беларускі правапіс (Вільня 1918), Палітычныя лёзунгі бел. руху (Вільня 1920), Польская акупацыя ў Беларусі (Вільня 1920), Пуцяводныя ідэі бел. літаратуры (Вільня 1921), Жыдоўскае пытаньне ў бел. літаратуры (Вільня 1921), Адбітае жыццё (Вільня 1929), За дваццаць пяць гадоў (Вільня 1928), 15 гадоў працы Бел. нав. т-ва (Гадавік БНТ, Вільня 1933), Narodowolcy-Białorusini i ich organ „Homon" (Pamiętnik VI Powsz. Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie — Lwów 1935 r.), Odrodzeniowa literatura białoruska (Sygnały № 75 Lwów 1939), Янка Купала як прарок адраджэньня (Вільня 1932), Галоўныя кірункі ў беларускай поэзіі (Вільня 1933), З ненадрукаванае спадчыны па Максіму Багдановічу (Гадавік БНТ — Вільня 1933), Беларускі музей ім. Ів. Луцкевіча (Вільня 1933), стацці ў газетах „Наша доля" і „Наша Ніва" (Вільня 1906-1912).

Спадзяюся, што гэты мой ліст дасць Вам стымул, каб грунтоўна перагледзіць абодва артыкулы і выпусціць іх у друк у больш пристойным выглядзе.

Хацеў яшчэ адзначыць, што нягожа, каб БелСЭ, якая з'яўляецца савецкім выданнем, дзякуючы перакручванню фактаў і блытаніне (адносна напр. светапогляду Луцкевічаў), дапушчаных у гэтых артыкулах „ліла ваду на млын" якраз нацыяналістычных і антысавецкіх групаў за мяжой. Бо прымаючы пад увагу факт, што абодва Луцкевічы — Іван і Антон былі бясспрэчна выдатнымі палітычнымі і культурнымі беларускімі дзеячамі — там, за мяжой аб іх гэтак сама тое-сёе публікуюць, але аб іх сацыялістычным (а яшчэ, не дай божа, марксісцкім) светапоглядзе стараюцца прамаўчаць.

Вось бадай і ўсё.

З пашанай

/Юры Луцкевіч/

Індэкс 232040 Вільня, вул. Тверачаўс д. № 8, кв. 22.
тэл. 43366

Дакумент 3.
Заўвагі М. Арэхвы на першапачатковыя варыянты артыкулаў пра А. Луцкевіча і І. Луцкевіча для Беларускай савецкай энцыклапедыі[29].

3-VII-1972 г. Замечания на статьи Луцкевич А.И. и Луцкевич И.И.

Внимательно прочел письмо Ю.А. Луцкевича в связи со статьями о А.И. Луцкевиче (его отце) и И.И. Луцкевиче (его дяде). Можно понять Юрия, как сына, желающего видеть своего отца в лучшем политическом свете, не в качестве белорусского националиста, но нельзя согласиться с тем, чтобы считать Антона Луцкевича (а также и его брата Ивана) деятелями белорусского национально-освободительного движения.

Если «грунтоўна праглядзець» обе статьи, как этого требует Юрий, то есть затушевать националистическое содержание в деятельности обоих Луцкевичей, то тем самым нужно будет перечеркнуть всю политику и тактику КПЗБ в белорусском национально-осв. движении в бурж. П-ше. КПЗБ считала Антона Луцкевича (о Иване Луцкевиче я не пишу, так как он умер в 1919 году и никакой роли в политической жизни Западной Белоруссии не играл) видным деятелем буржуазно-демократического национального движения в П. в 20-30-х годах, но боролась с его полит. взглядами, являвшимися тонко замаскированной разновидностью белорусского национализма. В середине 20-х годов он лишь временно сблизился с БКРГ, но никогда не стоял на позиции последовательной национально-освободительной борьбы белорусского народа против Польской оккупации Западной Белоруссии и господства буржуазии и помещиков.

Поэтому «грунтоўна прагледзець» обе статьи не следует. В принципе они правильные.

Однако считаю, что в статье (перапраўлена ручкай на «ю». — *А.С.*) о А.И. Луцкевиче надо внести поправки и дополнения, написать ее более эластично, обоснованно.

В самом начале статьи следует несколько ослабить определение А.И. Луцкевича, как идеолога белорусского национализма, сказав примерно так: видный деятель белорусского буржуазно-демократического национального движения в России в годы царизма и в буржу-

[29] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 112-114.

азной Польше в году окупкации ею Западной Белоруссии (1920-1939). Следует отметить, что в лагере бел[аруского] нац-зма [национализма] в Зап Бе-сии [Западной Белоруссии] он представлял его левое крыло.

Надо несколько полнее показать политическую деятельность Антона Луцкевича в условиях Западной Белоруссии (20 лет). В статье этому периоду отведена лишь одна последняя фраза, да и то не точно излагающая сущность вопроса.

Вполне можно согласиться с предложением Юрия (см. пункт 2 и 4 его письма на стр. 5-6) и отметить, что Антон Луцкевич был председателем белорусского научного общества, директором музея им. Ивана Луцкевича и преподавателем белорусской гимназии в Вильно, что в начале 20-х годов играл ведущую роль в блоке национальных меньшинств во время выборов в польский сейм и в Белорусский национальный комитет в Вильно.

Последнее предложение статьи лучше было бы сформулировать примерно так:

В начале 30-х годов, после разгрома БКРГ и «Змагання», вместе с Р. Островским создал и возглавил в белорусском национальном движении в бурж. П-ше политическую группировку под названием «Центральный союз культурных и хозяйственных организаций» («Центросоюз»), стремившийся к сотрудничеству с диктаторским режимом Пилсудского, иронически прозванного «санацией», «Центросоюз» боролся с КПЗБ, революционным и национально-освободительным движением в Зап. Белоруссии, выступал против БССР и СССР.

Упоминание фамилии Ф.И. Акинчица из предложения убрать. Этот последний, как и Р. Островский, вскоре в своих политичеких взглядах разошлись с Антоном Луцкевичем, став на фашистские позиции.

Ст. научный сотрудник Института истории партии при ЦК КПБ, бывший член Центрального руководства КПЗБ (Н.С. Орехво). (Уласнаручны подпіс).

Дакумент 4.
Тэкст першапачатковага варыянта артыкула пра Антона Луцкевіча для Беларускай Савецкай Энцыклапедыі[30].

Луцкевіч Антон Іванавіч (псеўд. Антон Навіна, Новіна, Генрык Букавецкі, Іван Мялешка, Кумальга і інш.; 30.1.1884, г. Шаўлі Ковенскай губ. — 1946), адзін з ідэолагаў беларускага нацыяналізму, публіцыст, літаратурны крытык. З сям’і чыгуначніка. Скончыў Пецярбургскі

[30] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 110.

і Дэрпцкі ун-т. Адзін з стваральнікаў і чл. ЦК Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ), адзін з рэдактараў газ. „Наша доля" і „Наша ніва". У І-ю сусв. вайну выступаў за стварэнне на акупаванай кайзераўскімі войскамі на тэр. Літвы і Беларусі „Канфедэрацыі Вял. кн. Літ.". Пасля Лют. рэвалюцыі ўдзельнічаў у стварэнні контррэвалюц. Бел. віленскай рады, абвяшчэнні Беларускай Народнай Рэспублікі, з ліст. 1918 узначаліў урад БНР — Народны сакратарыят, які вёў барацьбу з Сав. уладай. Пасля распаду БСГ быў ініцыятарам стварэння Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі. У 1919 у час акупацыі Беларусі войскамі бурж. Польшчы ўзначаліў Найвышэйшую раду БНР, якая падтрымлівала інтэрвентаў і заключыла з імі пагадненне аб уваходжанні бел. зямель у склад Польшчы. У 20-я і 30-я г. з Р. Астроўскім, Ф.І. Акінчыцам і інш. узначальваў Беларускую санацыю, змагаўся з КПЗБ, рэвалюц. і нац.-вызв. рухам у Зах. Беларусі, вёў антысав. прапаганду.

Дакумент 5.
Тэкст артыкула пра Антона Луцкевіча, апублікаванага ў Беларускай Савецкай Энцыклапедыі[31].

Луцкевіч Антон Іванавіч (псеўд. Антон Навіна, Новіна, Генрык Букавецкі, Іван Мялешка, Кумальга і інш.; 30.1.1884, г. Шаўлі Ковенскай губ. — 1946), дзеяч бел. бурж.-дэмакратычнага руху, публіцыст, літаратурны крытык. З сям'і чыгуначніка. Скончыў Пецярбургскі і Дэрпцкі ун-ты. Адзін з стваральнікаў і чл. ЦК Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ) — дробнабурж. нац. партыі леванародніцкага накірунку, адзін з рэдактараў газ. „Наша доля" і „Наша ніва". У І-ю сусв. вайну выступаў за стварэнне на акупаванай кайзераўскімі войскамі на тэр. Літвы і Беларусі „Канфедэрацыі Вял. кн. Літ.". Пасля Лют. рэв. ўдзельнічаў у стварэнні контррэвалюц. Бел. віленскай рады, абвяшчэнні т.зв. Бел. нар. рэспублікі, з ліст. 1918 узначаліў урад БНР, які вёў барацьбу з Сав. ўладай. Пасля распаду БСГ ініцыятар стварэння Бел. сацыял-дэмакратычнай партыі. У 1919 у час акупацыі Беларусі войскамі бурж. Польшчы ўзначальваў Найвышэйшую раду БНР, якая падтрымлівала інтэрвентаў і заключыла з імі пагадненне аб уваходжанні бел. зямель у склад Польшчы. У 20-я і 30-я г. 20 ст. старшыня навуковага т-ва, дырэктар музея імя І. Луцкевіча, выкладчык бел. гімназіі ў Вільні. Адзін з лідэраў паліт. групоўкі Цэнтр. саюз куль-

[31] *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. У 12 т.*, т. 6: *Кішынёў — Манцэвічы*, Мінск 1972, с. 444.

турных і гасп. арг-цый (Цэнтрасаюз), якая імкнулася супрацоўнічаць з дыктатарскім рэжымам Пілсудскага, змагалася супраць КПЗБ, рэвалюц. руху, выступала супраць СССР і БССР.

Дакумент 6.
Тэкст першапачатковага варыянта артыкула пра Івана Луцкевіча для Беларускай Савецкай Энцыклапедыі[32].

Луцкевіч Іван Іванавіч (25.5.1881, г. Шаўлі Ковенскай губ. — 20.8.1919), беларускі археолаг, этнограф і грамадскі дзеяч. З сям'і чыгуначніка. Скончыў Маскойскі археал. ін-т (1904), Пецярбургскі у-т (1905). У Пецярбурзе ўдзельнічаў у стварэнні Бел. гуртка нар. асветы, рэдагаваў літаграфічнае выданне „Калядныя пісанкі", у зб. „Вязанка" выдаў літ. спадчыну Я. Лучыны. Адзін з арганізатараў Беларускай сацыялістычнай грамады, уваходзіў у рэдакцыі газ. „Наша доля" і „Наша ніва". Вёў археал. і этнагафічныя даследаванні, вывучаў стараж. гісторыю Беларусі, адкрыў і апісаў Аль-Кітаб, быў ініцыятарам стварэння Беларускага музея ў Вільні, першай беларускай гімназіі. Пытанні сац.-эканамічнай гісторыі Л. разглядаў з ідэаліст. пазіцый, падтрымліваў нацыяналіст. тэорыю пра бяскласавасць і „дэмакратызм" бел. народа, проціпастаўляў яго рус. народу, падзяляў лозунг культ.-нац. аўтаноміі для нац. меншасцей, ідэалізаваў Вял. кн. Літ.

Aleksander Sawicz — kandydat nauk historycznych, docent w Katedrze Historii Narodów Słowiańskich Brzeskiego Uniwersytetu Państwowego im. Aleksandra Puszkina.

[32] НАРБ, ф. 1440, воп. 3, спр. 1097, арк. 111.

Aneta Prymaka-Oniszk, *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016, ss. 365.

Historia I wojny światowej w polskiej historiografii jest przyćmiona przez tragedię II wojny światowej. Jest to wojna także zmitologizowana ze względu odzyskanie po 123 latach niepodległości państwa, dlatego obraz tego konfliktu jest dzisiaj widziany raczej politycznie niż społecznie, koncentruje się na wydarzeniach ukazywanych z perspektywy uprzywilejowanych warstw ludności niż zwykłych ludzi. Dopiero od niedawna ukazują się w Polsce prace dokumentujące doświadczenia ludności cywilnej we wskazanym okresie. Mam tutaj na myśli pracę Katarzyny Sierakowskiej oraz omawianą tutaj ciekawą książkę Anety Prymaki-Oniszk *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, która ukazała się nakładem wydawnictwa Czarne. Temat podejmowany przez Autorkę jest mocno kontrowersyjny, przez co godny uwagi czytelników.

Potrzebą do napisania tej książki było poczucie alienacji. Autorka książki przywołuje odczucia, jakich doznawała słuchając kolejnych informacji o datach i wydarzeniach z narodowej historii, które często nie pokrywają się z rodzinnymi opowieściami. Przywołuje tutaj sytuację ze szkoły podstawowej, gdy podczas typowej szkolnej wycieczki trafiła do muzeum: „Pod koniec lat osiemdziesiątych podstawówka, do której chodzę, jedzie na wycieczkę do muzeum regionalnego w Sokółce. Na wystawie widzimy zdjęcia maszerujących oddziałów, sztandary i szable, trochę strojów ludowych. Przewodnik mówi o rezydencji królowej Bony, z którą związane są początki Sokółki, o Tatarach osadzonych w okolicznych wsiach przez Jana III Sobieskiego, o powstaniu styczniowym, Legionach Polskich i odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. O bieżeństwie i historiach, które połowa uczniów zna z domu, nie wspomina” (s. 10). Zapewne wielu miało podobne uczucie i zaczęło zdawać sobie sprawę, że historia nauczana w szkole jest zbiorem informacji, które trzeba wiedzieć, być świadomym, dlaczego uczestniczy się akurat w danym apelu, czy dlaczego akurat danego dania wypada określone święto narodowe. Z czasem Autorka zaczęła poszukiwać informacji, pogłębionej dopiero podczas studiów.

Bieżeństwo w języku rosyjskim oznacza uchodźstwo, ale dla wielu osób ze wschodniej Polski jest to nazwa własna, lecz, jak podkreśla Autorka, „to najważniejsza i najbardziej wstrząsająca historia z całego XX wieku. Nawet bardziej destrukcyjna i tragiczna niż II wojna światowa” (s. 12). Być może słowa mogą wydawać się przesadne, ale statystyki nie pozostawiają złudzeń. „Trzy i pół miliona bieżeńców; niektóre opracowania mówią nawet o pięciu milionach! Jeśli liczyć tylko ludzi opuszczających granice

współczesnej Polski — wyjechało nawet dwa miliony osób!" (s. 12-13). Dotyczy to ludności z terenów współczesnej Białostocczyzny i Chełmszczyzny, z której wyjeżdża ponad trzysta tysięcy osób, guberni łomżyńskiej — osiemdziesiąt tysięcy, suwalskiej — pięćdziesiąt tysięcy. Byli to ludzie różnej narodowości — Polacy, Litwini, Tatarzy, Żydzi, a nawet zamieszkujący tamte tereny Niemcy. Widzimy rozmiary tragedii. Temat jednak był trudny. Autorka po rozmowach z historykami wspomina, że brak opracowań wynika z faktu, że materiały były rozproszone po terytorium Rosji. Poza tym jest to historia chłopów, temat wyjątkowo trudny do zbadania. Aneta Prymaka-Oniszk znajduje informacje przypadkowo — w lokalnych publikacjach, przedwojennych opracowaniach. Trzeba wspomnieć o źródłach historycznych, z jakich korzystała autorka książki. Oprócz relacji najbliższych i potomków uchodźców korzystała również z wydawnictwa okolicznościowego *Bieżanstwa 1915 hoda*, ale również z pamiętników, które znalazły się w tomie *Pamiętniki chłopów*, redagowanej w II RP przez Ludwika Krzywickiego.

Opowieść Anety Prymaki-Oniszk jest nie tylko próbą opisania „bieżeńskiej tożsamości" (s. 106), ale również doskonale oddaje troski i niedole, z jakimi spotkali się wówczas chłopi. Była to dla nich sytuacja odmienna. Wcześniej dla nich centrum świata była wieś, czasami bardziej odważny chłop decydował się na wyprawę do miasta. Życie było uporządkowane od narodzin do śmierci. W nowej sytuacji, w której się znaleźli, wszelkie stałe przekonania uległy czasowej zmianie. „I religijność, i moralność w warunkach bieżeństwa wciąż są poddawane próbom. Coś, co było uświęcone tradycją, przestaje być oczywiste" (s. 113). Dotyczyło to chociażby tradycyjnych ról społecznych. W warunkach uchodźczych kobiety już nie odpowiadały wyłącznie za organizowanie życia w domu, a mężczyzna za pracę w polu. Mimo to kobiety lepiej radziły sobie w trudnych warunkach niż mężczyźni, co kontrastuje z ogólnym obrazem kobiet lamentujących z powodu wybuchu wojny. Kobiety, pomimo szoku, przechodziły później do zajęć, by utrzymać rodzinę przy życiu. Mężczyźni, którzy stracili żonę i pozostawali sami z dziećmi, bardzo rzadko dawali sobie radę w nowych warunkach (s. 119-120). Trzeba zauważyć inną ważną rzecz — kulturę duchową. Ludność mimo wszystko trzymała się religijnych zakazów, co powodowało, że nadal nie do pomyślenia było jedzenie potraw mięsnych w piątek (s. 112-113). Jednak w przeciwieństwie do romantycznych wizji uchodźców, ludzie nie stali się wówczas lepsi. Nie stali się też gorsi. Jak pisze Autorka, „bieżeństwo nie uczyniło z ludzi aniołów. Nie przerobiło na superbohaterów, których zwykle chcielibyśmy widzieć w uczestnikach tragicznych wydarzeń. Postawiło ich za to w niezwykle trudnym położeniu. Ekstremalnym. Żyją w ciągłym napięciu. Często w żałobie po stracie

najbliższych. W świecie, którego nie znają. Czasem stają przed wyborami, gdzie każda z opcji jest zła" (s. 114).

Zwrócimy uwagę na bardzo ciekawą uwagę Anety Prymaki-Oniszk na temat źródeł narracyjnych. Na podstawie ich lektury Autorka *Bieżeństwa* dostrzegała bardzo istotną rzecz — rozróżniła narrację szlachecką od chłopskiej. Jak pisała, „z licznych zachowanych relacji wynika, że w drogę udaje się zdecydowana większość szlachty i ziemian. Nie będą oni jednak określać się jako bieżeńcy — uciekinierzy. W listach, pamiętnikach, wspomnieniach mówią o sobie raczej: wygnańcy, którzy jadą pod przymusem niczym na zsyłkę. Swój los wpisują w narrację o prześladowaniach ze strony rosyjskiego zaborcy. Za to o chłopach, zwłaszcza białoruskich czy ukraińskich, chętnie piszą jako o dobrowolnych uciekinierach" (s. 61). Autorka przywołuje tutaj słowa ziemianina Glinki, który wspomina, że po zakończonych działaniach wojennych będzie chciał odzyskać część strat poniesionych w wyniku działań wojennych. Z jego relacji wynika, że cierpienie warstwy ziemiańskiej było bardziej dotkliwie niż chłopów, ponieważ, jak pisał, „chłop, jakkolwiek zniszczony i wygnany, po wojnie szybko odtworzy swą gospodarkę. Aby tylko sobie chatę sklecił, co sam własnoręcznie potrafi" (s. 62). Roszczeniowa postawa ziemianina stawia tę warstwę społeczną w złym świetle, gdyż lekceważy obecne u chłopów białoruskich z tego regionu poczucie zagrożenia. Co jeszcze istotne to fakt, że narracje polskich ziemian również chłopów polskich włączają do „swojego" doświadczenia, co by wskazywało, że mimo zniesienia ucisku pańszczyźnianego nadal traktowali oni chłopów jako swoją własność (s. 62). Trzeba tutaj zauważyć, że wśród uchodźców postawa wobec „panów" była bojowa. Autorka przywołuje sytuacje, jakie miały miejsce, gdy uchodźcy poszukiwali jedzenia w okolicznych wsiach. „Bieżeńcy (...) starają się oszczędzać majątki chłopskie, bez litości za to biorą od panów" (s. 92). Takie sytuacje były wodą na młyn dla liberalnych dzienników, które oskarżały uciekającą przed wojną ludność o nieposzanowanie własności prywatnej. Jednak publicyści zapominali, w jakiej sytuacji wówczas te osoby się znajdowały, a władze państwa rosyjskiego wcześniej nie musiały zmagać się z takim kryzysem (s. 93). Trzeba jednak tutaj oddać, że mimo że „panowie" traktowali chłopów z pogardą, to jednak tych „polskich" traktowano lepiej. Panowie poczuwali się do roli elity, mieli kontakty polityczne, dzięki czemu Stanisławowi Grabskiemu udało się utworzyć Komitet Obywatelski Opieki nad Wygnańcami z Królestwa Polskiego i w jakiś sposób pomóc polskim chłopom (s. 106), czego nie doświadczyli chłopi prawosławni, wśród których rosła niechęć wobec swoich duszpasterzy (s. 99-105).

Zdjęcia to kolejne bardzo ciekawe źródła historyczne, które wykorzystuje Autorka. Wiele zdjęć doskonale komponuje się z reporterską narracją

Anety Prymki-Oniszk. Jednak zdjęcia te nie są jedynie po to, by czytelnikowi bardziej zobrazować opowiadane przez Autorkę wydarzenia. Reporterka w wielu momentach opowiada o zdjęciach uchodźców, którym nie udało się uciec i ukrywali się przed wojskami niemieckimi w lasach. Nazwała ich „pechowcami", którzy zostali sfotografowani przez niemieckich fotografów. Co ciekawe wiele tych zdjęć służyło później do przedstawienia *bieżeństwa* na pocztówkach okolicznościowych (s. 67-68).

Książka opisuje całą drogę oraz powroty bieżeńców, ich życie w II Rzeczypospolitej oraz współczesnych potomków. Wiele informacji osobistych znajduje Autorka u potomków bieżeńców, którzy znaleźli stertę starych dokumentów dziadków (s. 230-231). Trzeba jednak powiedzieć, że Autorka przesadnie nie epatuje czytelników losem ówczesnych uchodźców. Z reporterską ciekawością przygląda się ich zachowaniu w różnych sytuacjach i stara się ich zrozumieć, by lepiej poznać sytuację, z jaką przyszło się im zmierzyć.

Reasumując treść omówienia, przychodzi mi refleksja dotycząca historii ziem polskich w XIX wieku. Możemy bowiem dostrzec, że to czasy mickiewiczowskiego pielgrzymstwa, czyli emigracji głównie po powstaniach narodowych w 1830 i 1863 roku. Emigracja, szczególnie ta popowstaniowa, została w narodowej historiografii poddana romantycznej mityzacji, stworzonej na potrzeby narodowej martyrologii jeszcze w XIX stuleciu, jak i później. Jednak na ziemiach polskich spotykamy nie tylko migracje popowstaniowe. *Bieżeństwo* nie jest też jedyną wydobywaną z marginesów historii opowieścią o przymusowej emigracji. Podobnie rzecz się ma z emigracją polskich chłopów do Stanów Zjednoczonych czy Żydów na Zachód, czy chaosem związanym z przymusowymi przesiedleniami, wypędzeniami i ucieczkami w trakcie i po II wojnie światowej. Książka Anety Prymaki-Oniszk to bardzo dobry materiał do pogłębiania studiów na temat przymusowych emigracji podczas I wojny światowej.

Wojciech Siudek
(Toruń)

Dawid Błaszczak, *Kapitał społeczny w sieci współpracy transgranicznej Białej Podlaskiej i Brześcia*, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2016, ss. 256.

Problematyka związana z kapitałem społecznym budzi coraz większe zainteresowanie badaczy. Kwestie relacji społecznych, sieci powiązań, zaufania, norm, są istotne zarówno z perspektywy indywidualnej, jak i zbiorowej. Umiejętność współdziałania prowadzi bowiem do zaspokojenia szeregu potrzeb i pomnażania zasobów. Zdecydowanie zwiększa również skuteczność podejmowanych inicjatyw. W sposób szczególny sprzyja kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego. Prowadzi również do przełamywania różnorodnych barier. Słusznie więc zauważa Dawid Błaszczak, że „obserwacje i doświadczenia ostatnich kilkunastu lat pokazują, że zwiększenie efektywności gospodarowania podmiotów (firm, banków, państw, regionów, miast i innych) nie może mieć miejsca bez zaufania, wartości, norm, sieci powiązań, kontaktów, przepływów informacji, osób, wiedzy, a zatem tego, co określa się mianem kapitału społecznego. (...) Wskutek tego prowadzi do redukcji kosztów, ułatwia pomnażanie korzyści, podejmowanie rozbudowanych, skomplikowanych działań, których nie udałoby się zrealizować indywidualnie, scala współpracujące podmioty, tworząc tym samym fundament do dalszych zadań, do kooperacji, czy priorytetowej w ostatnim czasie koopetycji" (s. 10).

Problematyka kapitału społecznego nabiera szczególnego znaczenia na pograniczach. Kształtowany jest tam specyficzny typ relacji. Mamy do czynienia wówczas z kontaktami, kooperacją, czy konkurencją zarówno w ramach państwa, na którego terenie znajduje się dane terytorium, jak też bliskiej w odległości geograficznej przestrzeni należącej do innego kraju. Do tego dochodzi szereg podobieństw lub różnic związanych z przynależnością narodową, stosowanym językiem, dominującym wyznaniem. Wzajemne kontakty prowadzą również do wytworzenia nowej jakości związanej z czerpaniem doświadczenia z różnych obszarów życia społecznego podlegających odmiennym tendencjom. To może być także specyficzne doświadczenie wielokulturowości. Zawsze jednak granica stanowi pewien determinant.

Bardzo trafnie Autor wybrał teren badawczy. Dwa miasta, Białą Podlaską i Brześć, łączą liczne wydarzenia historyczne. Przede wszystkim przez wiele wieków ośrodki te znajdowały się w jednym organizmie państwowym. Dotyczy to Rzeczpospolitej Obojga Narodów, okresu rozbiorów, kiedy to znalazły się w Imperium Rosyjskim (z wyjątkiem lat 1795-1815, kiedy

to Biała Podlaska została włączona do Austrii, a następnie funkcjonowała w Księstwie Warszawskim), po I wojnie światowej zaś były w granicach II Rzeczypospolitej. Zasadnicze zmiany nastąpiły w wyniku II wojny światowej, kiedy to Biała Podlaska pozostała w granicach Polski, a Brześć został włączony do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, a w jego ramach przynależał do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Związana z tym była nie tylko istotna zmiana społeczno-polityczna, ale również ludnościowa. Wojna przyniosła duże straty demograficzne. Po jej zakończeniu znaczna część ludności polskiej wyjechała w nowe granice kraju. Na ich miejsce przyjeżdżali mieszkańcy innych regionów ZSRR. Niemniej pozostała świadomość wspólnych wielowiekowych więzów o różnorodnym charakterze. Przy czym władze radzieckie dążyły do izolacji swego terytorium. Ograniczano kontakty indywidualne, oficjalne zaś formalizowano w ramach „współzawodnictwa pracy socjalistycznej" i „internacjonalizmu". Polityka „pieriestrojki" zapoczątkowana w połowie lat osiemdziesiątych przez Michaiła Gorbaczowa doprowadziła najpierw do zniesienia szeregu ograniczeń, w tym dotyczących kontaktów ludności ponad granicami, a następnie rozpadu ZSRR. Wiązało się to z uzyskaniem niepodległości przez Republikę Białoruś i suwerennym kształtowaniem systemu społeczno-politycznego. Demokratyzacja, uproszczenie przekraczania granicy w obydwie strony, doprowadziło do odnowienia dawnych kontaktów i powstania zupełnie nowych sieci, które uzyskały charakter formalny jak też nieformalny.

Autor przeprowadził socjologiczną analizę kapitału społecznego. Dokonał tego na przykładzie dość specyficznego obszaru terenów przygranicznych. Musiał więc uwzględnić różnorodne konteksty społeczne, polityczne, kulturowe i gospodarcze. Ta niejednorodność wpływa istotnie na zakres budowania sieci kontaktów. Rozważania Autora mają wyraźnie charakter teoretyczno-empiryczny. Przede wszystkim oparł się na komputerowej analizie sieci społecznych. Ponadto przeprowadził analizę dokumentów, wykonał szereg wywiadów i dokonał kwerendy literatury przedmiotu. Jak stwierdza Autor, podstawowym celem było „ukazanie fragmentu (wycinka) interpretacji i operacjonalizacji społecznego kapitału oraz jego komponentów w postaci potencjalnych bądź rzeczywistych zasobów zgromadzonych dzięki sieciom kontaktów i powiązań (na poziomie współpracy transgranicznej). (...) Równie istotne znaczenie ma prezentacja kapitału społecznego w odniesieniu do badań nad ośrodkami miejskimi i społecznościami lokalnymi, zamieszkującymi obszar przygraniczny, będący poniekąd regionem peryferyjnym z zarazem zewnętrzną granicą Unii Europejskiej. Związane jest z tym poszukiwanie właściwej drogi rozwoju, czynników rozwojowych przyczyniających się do skutecznej rywalizacji

i konkurowania, jakie zaobserwować można między dzisiejszymi regionami” (s. 17). W literaturze, pomimo coraz większego zainteresowania badaczy, występuje wyraźny deficyt opracowań na ten temat. Dobrze więc, iż problematykę tę podjął Autor, który jako mieszkaniec badanego obszaru z autopsji zna specyfikę podejmowanych zagadnień.

Książka składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy „Badania sieci w naukach społecznych” zawiera następujące podrozdziały: „Od grup do sieci jako zasad organizacji życia społecznego”, „Miejsce badań sieciowych w teoriach socjologicznych”, „Analiza sieci społecznych jako narzędzie badania procesów społecznych”. Drugi rozdział „Kapitał społeczny w układach sieciowych” mieści: „Sieciowy kapitał społeczny na pograniczu jako problem badawczy”, „Wybrane koncepcje kapitału społecznego w sieci”, „Walory i niedostatki badań kapitału społecznego w sieci”. Trzeci — „Sieciowa perspektywa współpracy transgranicznej” obejmuje: „Sieci jako nowy paradygmat struktur współpracy transgranicznej. Granice, pogranicza, transgraniczność — różnorodność praktyk i teorii”, „Płaszczyzny sieciowej współpracy transgranicznej”, „Obszary funkcjonalne jako sieci ośrodków przygranicznych i subregionalnych na przykładzie MOF Biała Podlaska i POF «Aktywne Pogranicze»”, „Meandry usieciowienia wschodniego transgranicza Polski na tle relacji UE — Białoruś — Ukraina — Rosja”. Czwarty — „Kapitał społeczny w realizacji polityki transgranicznej Białej Podlaskiej i Brześcia w ramach funduszy europejskich — lata 2000-2007” dzieli się na: „Ramy metodologiczne badań własnych”, „Architektura sieci powiązań Białej Podlaskiej i Brześcia na przykładzie programów PHARE i Funduszu Małych Projektów Narodowego Programu dla Polski”, „«Mosty» i «luki strukturalne» w sieci przepływów Białej Podlaskiej i Brześcia w ramach Programu INTERREG 2004-2006”. Piąty — „Partnerstwo transgraniczne jako sieć powiązań Białej Podlaskiej i Brześcia na przykładzie inicjatywy współpracy transgranicznej po 2007 roku” składa się z podrozdziałów: „Analiza sieci współpracy Białej Podlaskiej i Brześcia — przykład Programu Współpracy Transgranicznej PL-BY-UA 2007-2013”, „«Ekoturystyka szansą zrównoważonego rozwoju regionów przygranicznych» — sieć współpracy Polski, Białorusi, Ukrainy w ramach Programu Wspierania Inicjatyw Transgranicznych w Euroregionie BUG”, „Partnerstwo publiczno-prywatne w rozwoju współpracy transgranicznej na przykładzie Polsko-Białoruskiego Forum Gospodarczego «Dobrosąsiedztwo 2011»”. Całość otwiera „Wprowadzenie”, a zamyka „Zakończenie”, „Spis tabel i rysunków”, „Spis ujętych w sieci instytucji i organizacji oraz ich akronimów”, „Bibliografia i netografia”. Dobrym rozwiązaniem było też umieszczenie streszczenia w języku angielskim i rosyjskim.

Autor trafnie wywodzi wnioski z przeprowadzonych badań. Stwierdza,

że „udział poszczególnych instytucji we współpracy transgranicznej jest zdominowany przez podmioty publiczne, co ma związek przede wszystkim z posiadaniem przez nich środków finansowych do realizacji projektów oraz władzy i zdolności do partycypacji w projektach. (...) analizowane sieci mają różne struktury, część przyjmuje kształt gwiazdy z centralną pozycją jednego aktora, duża ilość sieci to struktury zamknięte, o połączeniach «każdy z każdym», jeszcze inne mają strukturę złożoną z niepołączonych komponentów. (...) we współpracy dominują sieci o dużej ilości powiązań z innymi aktorami, a zatem sieci o dużym «stopniu węzła». (...) w analizowanych układach sieciowych rozkład na słabe i silne powiązania jest połowiczny, przy czym silne (liczne) powiązania umożliwiają lepszy i szerszy dostęp do innych aktorów i ich zasobów, co ma prawdopodobnie związek z kreowanym na bazie licznych relacji, kapitałem zaufania. (...) największy dostęp do aktorów i ich zasobów ulokowanych w sieci umożliwiają struktury o dużej gęstości i centralności oraz zajęcie pozycji brokera sieci. (...) W kontekście postawionych hipotez, odnoszących się do opracowanych i analizowanych struktur sieciowych, należy podkreślić, że płaszczyznami do budowy relacji oprócz kultury i gospodarki są również edukacja oraz turystyka" (s. 218-220).

Niewątpliwie książka *Kapitał społeczny w sieci współpracy transgranicznej Białej Podlaskiej i Brześcia* jest nowatorskim ujęciem tego problemu. Wnosi ona nowe treści zarówno do obszaru badań dotyczącego kapitału społecznego, jak i współpracy transgranicznej i pogranicza. Autor wykazał się dużą znajomością teoretycznych założeń i erudycją. Pewien niedosyt jednak budzi dość wąskie ujęcie sieci kontaktów. Praktycznie nie uwzględniono czynnika narodowościowego oraz wyznaniowego. Dotyczy to łączności z Polakami i katolikami na Białorusi oraz prawosławnymi i Białorusinami w Polsce. Zbyt zdawkowo scharakteryzowany został także teren, na którym prowadzono analizę. Wskazane byłoby również obszerniejsze uwzględnienie lokalnego kontekstu społeczno-politycznego. Od strony technicznej większą przejrzystość materiału dałoby wykonanie indeksu osobowego i geograficznego. Pomimo pewnych niedostatków publikacja dobrze ukazuje znaczenie problematyki, dotyczącej kapitału społecznego, zwłaszcza w kontekście współpracy transgranicznej i stanowi swoistą inspirację do kontynuowania badań w tym obszarze. Książkę można zarekomendować zwłaszcza socjologom, ale także to dobra lektura dla politologów i ekonomistów.

Adam Bobryk
(Siedlce)

Klvaňová Radka, ***The brother of the other: immigration from Belarus, Russia and Ukraine to the Czech Republic and the boundaries of belonging,*** **wyd. I, Masaryk University, Brno 2017, s. 167 (=EDIS [Ediční řada disertačních prací]: publication series — Faculty of Social Studies, Masaryk University 16), praca w języku angielskim.**

Studia nad migracjami ludności cieszą się zmiennym — w zależności od okoliczności, w tym natury politycznej — zainteresowaniem. Z dość oczywistych względów w ostatnich latach poświęca się im więcej uwagi. Jednakże wbrew codziennemu przekazowi medialnemu (w którego świetle problem migracji ludności jest zogniskowany na krajach położonych wokół Morza Śródziemnego i przepływie ludności z południa na północ), Autorka podjęła się opisu zjawiska migracji ludności ze wschodu na zachód, z trzech krajów ongiś tworzących ZSRS do Republiki Czeskiej. Radka Klvaňová (ur. 1980) — związana zawodowo z Instytutem Socjologii Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Masaryka w Brnie — oprócz prezentowanej pracy — rozprawy doktorskiej[1] (promotor: Radim Marada), opublikowanej jako XVI tom serii, w której ramach wydawane są dysertacje obronione na wspomnianym Wydziale — jest także Autorką szeregu artykułów, w których części[2] poruszała zagadnienia podjęte w omawianej dysertacji. Należy ją zaklasyfikować do sfery nauk humanistycznych i społecznych, także politologii, prawa i socjologii oraz — chcąc nie chcąc, gdy

[1] Pełna informacja o pracy, jej treść oraz recenzje dostępne są na stronie uniwersyteckiej: https://is.muni.cz/th/41641/fss_d/ (dostęp: 28.09.2017).

[2] M.in. *The return of the Russians: Immigrants from the former Soviet Union in the Czech republic and the cultural trauma of ′1968′*, [w:] *Conference Identities in Conflict, Conflict in Identities* (2015); *Dilemmas of Belonging in Transnational Perspective: Migrants from the Former Soviet Union in the Czech Republic*, [w:] *Diasporas, Migration and Identities: Crossing Boundaries, New Directions, University of Surrey* (2009); *Negotiating belonging in transnational social fields: Migrants from the former Soviet Union in the Czech Republic*, [w:] *ESA conference: European Society or European Societies?* (2009); *So close, yet so distant. Inclusion and exclusion of migrants from the post-Soviet Union in the Czech Republic*, [w:] *Labour migration and Europeanization processes after 1989/91* (2008); *Issues, methods and outcomes of ethnological studies on cultural diversity in the Czech Republic with a special emphasis on migration and inclusion of immigrants*, [w:] *Ethnological understandings of cultural diversity in Central European Urban Spaces* (2007); *Inclusion and exclusion in the biographies of migrants from the post-Soviet Union in the Czech Republic in a transnational perspective*, [w:] *Ethnicity, Belonging, Biography and Ethnography* (2007).

idzie o ludzi z przyczyn gospodarczych „głosujących nogami" co do wyboru kraju zamieszkania — ekonomii. Szczególnie wiele uwagi poświęcono zagadnieniom migracji, stygmatyzacji, przynależności kulturowej i traumie kulturowej[3], a więc reakcji imigrantów na nowe otoczenie, formacji ich samookreślenia formom odczuwanej stygmatyzacji. Idzie o fenomen imigracji przybyszów z kilku wschodnich krajów do Czech (opowiedziany z perspektywy czeskiej badaczki), migracje zewnętrzne i trwałe, gdzie czynnikami przyciągającymi jest przede wszystkim sytuacja ekonomiczna Czech oraz brak większych barier językowych, kulturowych i politycznych[4]. Liczba wspomnianych imigrantów na terenie Czech stale rośnie[5] mimo tego, że część udaje się z czasem do kolejnych państw. Publikacja przynależy także do nurtu badań nad mobilnością ludności ze wskazanych krajów, jak i do rozważań, w których uczeni starają się odpowiedzieć na pytanie o rachunek zysków i kosztów dla państw przyjmujących imigrantów (dość powiedzieć, że dotychczasowe ustalenia naukowe są w tej sprawie dość rozbieżne).

Podstawą rozważań jest dwadzieścia sześć wywiadów — szczegółowych, dotyczących przeróżnych elementów biografii — przeprowadzonych w latach 2006-2010 w Pradze i Brnie z imigrantami z Białorusi, Rosji i Ukrainy po roku 1989, trwale przebywających na terytorium Republiki Czeskiej. Na podstawie informacji z nich uzyskanych — uzupełnionych oficjalnymi danymi statystycznymi — Autorka starała się: (1) ustalić prze-

[3] Zauważmy, że angielski tytuł (*The brother of the other*) nie całkiem jest tożsamy z jego czeską wersją (*Bratr toho druhého*), skoro ang. *other* lepiej tłumaczyć na czeski jako *ostatní*, *další*, *jiný*, zaś *druhý* to tyle co „drugi", ale i — w przenośnym sensie — „bliźni". Właściwy temat tekstu zasygnalizowano w podtytule *Imigracja z Białorusi, Rosji i Ukrainy do Republiki Czeskiej i granice* przynależności. Ang. *Immigration from Belarus, Russia and Ukraine to the Czech Republic and the boundaries of belonging*; cz. *Imigrace z Běloruska, Ruska a Ukrajiny do České republiky a hranice příslušnosti*.

[4] Skład etniczny Czech na podstawie spisu powszechnego z 2011 r.: Czesi 63,7%, Morawianie 4,9%, Słowacy 1,4%, Polacy 0,4%, Niemcy 0,2% i in. W ankiecie pozycja „narodowość" była nieobowiązkowa, stąd 26% (ok. 2,7 mln) respondentów nie podało tej informacji. Źródło: (1) Czeski Urząd Statystyczny (cz. *Český statistický úřad*), https://www.czso.cz/csu/czso/population-censuses (dostęp: 28.09.2017); (2) strona raportu z cenzusu 2011 r., https://web.archive.org/web/20130116234801/http://notes2.czso.cz/cz/sldb2011/cd_sldb2011_11_12/index_html_files/PVCR062.pdf (dostęp: 28.09.2017). Co ciekawe, spisem objęto także 11 496 osób bezdomnych (http://www.radio.cz/en/section/curraffrs/a-fraction-of-the-homeless-make-it-into-census; dostęp: 28.09.2017).

[5] Dane z Czeskiego Urzędu Statystycznego za lata 1993-2016, z uwzględnieniem imigrantów przybywających i opuszczających Czechy: https://www.czso.cz/csu/cizinci/1-ciz_pocet_cizincu (dostęp: 29.09.2017).

bieg granic dla pojęć „obcości" i „przynależności" oraz sposobów ich wytyczania w życiu codziennym; (2) ukazać stan i zróżnicowanie imigracji z wymienionych państw — wśród nich najwięcej jest obywateli Ukrainy — do Czech; (3) zdefiniować pojęcie „czeskości". Pojęcie czeskiej tożsamości narodowej rozważane jest równocześnie ze wskazaniem ekskluzywnej oraz inkluzyjnej wizji narodu (bądź procesu narodowotwórczego). Autorka twierdzi, że w świadomości Czechów istnieje interesujące tarcie (ang. *tension*) między pojęciem „obcy" i „swój", co jest wynikiem doświadczeń historycznych. (kilkuwiekowego braku niezależnej państwowości, następnie pierwszej Republiki Czechosłowackiej z lat 1918-1938 i czechosłowackich z lat 1945-1992). Kontekst czeski zestawiono z rozpadem ZRSR i wynikającymi z tego migracjami po 1989 r. (choć migracje sprzed tej daty także wzięto pod uwagę).

We wstępie (s. 11-24) zarysowano zagadnienie, określono cele i metody oraz zaprezentowano konstrukcję pracy. W badaniach zastosowano teorię postkolonialną, co warto by dokładniej przemyśleć. Być może trzeba by zmienić szyld „postkolonializmu" na „postkomunizm" bądź inny, bardziej adekwatny, skoro przedstawiciele dawnej metropolii (np. Rosjanie) migrują do dawnych państw podległych, o quasi-kolonialnym (lecz nie do końca kolonialnym przecież) statusie, a nie odwrotnie. Zasadnicza część tekstu — zrównoważona, dobrze zaplanowana — składa się z trzech numerowanych rozdziałów (każdy z odnośnym podsumowaniem), z czego dwa ostatnie poświęcono analizie zebranych danych. Pierwszy to nakreślenie kontekstu rozważań i motywacji dla ich podjęcia, istniejącej literatury przedmiotu oraz zainteresowań badawczych Autorki (*Contextualizing post-1989 migration from Belarus, Russia and Ukraine to the Czech Republic*, s. 25-58), o czym już powiedzieliśmy wystarczająco wiele. Drugą odsłonę poświęcono swoistemu „wtapianiu się" imigrantów w nowe otoczenie (*Negotiating immigrant stigma: performing alternative visibilities*, s. 59-106). Idzie o te sfery życia codziennego, w których przybysze są zauważani najczęściej: od wizualnego wyróżniania się w tłumie, poprzez ocenę etyki pracy,

[6] Załącznik podzielono na dwie części. Pierwszą poświęcono omówieniu metodologii badań (*Appendix A: Research Methodology — Data Collection and Analysis*, s. 139-148), tj. selekcji uczestników i ich krótkiej charakterystyce oraz metodom zbierania danych. Druga to swoisty poradnik o dość ogólnie brzmiącym tytule (*Appendix B: Several Means to Avoid Inconvenience Abroad*, s. 149-150), skoro nie idzie o rady dla podróżujących za granicę w ogóle, ale o zestawienie dla „przybyszów" (w domyśle: z Białorusi, Rosji i Ukrainy bądź z byłego ZSRS w ogóle) zwyczajów — np. fryzura, ubiór, zachowania — w Czechach nieakceptowanych, z jednoczesnym wskazaniem zachowań pożądanych (przedruk za artykułem z prasy ukraińskiej).

kompetencji zawodowych i spełniania formalnych wymagań dla pobytu i pracy w Republice Czeskiej, po miejsca zamieszkania alochtonów (sąsiadowanie w społeczności gdzie przeważają autochtoni bądź tworzenie „zamkniętych" społeczności). Trzecia partia (*„The return of the Russians": negotiating the cultural trauma of „1968"*, s. 107-132) to rozważania nad czeską traumą związaną ze stłumieniem tzw. praskiej wiosny w wyniku inwazji wojsk Układu Warszawskiego, wśród których oczywiście prym wiodły wojska ZSRS. Wciąż, pomimo upływu czasu — w 2018 r. obchodzona będzie pięćdziesiąta rocznica tych wydarzeń — imigranci z trzech wymienionych państw często kojarzeni są z pamięcią o najeździe sowieckim z 1968 r., ale i ze zbrodniami systemu komunistycznego w skali świata w ogóle. O ile przyjeżdżając do Czech, nie noszą w sobie poczucia winy za 1968 r. (w przeciwieństwie do np. Niemców, świadomych zbrodni nazistowskich), to prędzej czy później przypisywany im jest „stygmat sprawcy", przyznawany na zasadzie kolektywnej zbiorowości, z racji pochodzenia z „narodu" (wszak mieszkańcy ZRSR oficjalnie byli „ludźmi radzieckimi"), który dokonał najazdu w 1968 r. Szczęśliwie Autorka nie sięgnęła do — w tym przypadku zbędnych, choć często w analogicznych studiach używanych — porównań z podobnymi zjawiskami w Europie Zachodniej, zamiast tego problem badawczy osadziła w miejscowym — czeskim — kontekście historycznym. Całość zamknięto dobrze uargumentowaną konkluzją (s. 133-138), jak też uzupełniono dwuczęściowym załącznikiem[6], spisem tabel i wykresów (w nim jedynie trzy pozycje; s. 151), bibliografią (s. 152-164) oraz indeksem (s. 165-167).

Praca — napisana w sposób przystępny, wydana przejrzyście — stanowić może znakomity punkt wyjścia dla szerszych badań nad migracjami w Europie Wschodniej, jak i być świadectwem narodzin i rozwoju nowych społeczności przybyszów w Czechach. Zagadnienie od końca lat 90. XX w. było, wciąż jest i wedle wszelkiego prawdopodobieństwa nadal pozostanie aktualne, po szlakach zaś wytyczonych przez już przybyłych nadejdą kolejni. Dzieje owego trendu można podzielić na trzy etapy. W pierwszym szło o migrację z jednego państwa tzw. dawnego bloku wschodniego do drugiego. Drugim był czas wspólnego aspirowania do udziału w procesie integracji europejskiej. W kolejnym okresie Rosja — a za nią Białoruś — zmieniły swoją politykę, nieco inaczej sprawa ma się na Ukrainie. Z jakimkolwiek etapem omawianego zjawiska miałoby się do czynienia, zasadniczo imigranci z Białorusi, Rosji i Ukrainy postrzegani są jako przybysze kulturowo bliscy („bracia Słowianie"). Z drugiej strony Czesi często postrzegają przybyszów z Białorusi, Rosji i Ukrainy jako jednolitą grupę „Rosjan" z uwagi na aparycję, język i obyczaje. Staje się to tym bardziej jasne, jeśli uwzględni się fakt, że np. nie zawsze język jest wskazówką co

do narodowości, jak też nie każdy obywatel Ukrainy uważa się za Ukraińca itd. Szczególnie ciekawe są autentyczne przeżycia ludzi ujawnione za pośrednictwem przeprowadzonych ankiet. Dostrzec można zwykły, typowy w sytuacji układania sobie życia w „nowej ojczyźnie” konflikt między „bliskością” i „dystansem”, „podobieństwami” i „różnicami” między przybyszami a Czechami.

Piotr Goltz
(Warszawa)

Navumau Vasil[1], ***The Belarusian Maidan in 2006: a new social movement approach to the tent camp protest in Minsk,*** **wyd. I, Peter Lang, Frankfurt am Main-New York 2016, s. 262 (=Polish studies in culture, nations and politics 5), praca w języku angielskim.**

Pracę — zmieniona wersja rozprawy doktorskiej — poświęcono przyczynom, przebiegowi i skutkom — w aspektach historycznym i socjologicznym — dwóch istotnych wydarzeń z najnowszych dziejów Białorusi. Jednym były trzecie — po rozpadzie ZSRS — wybory prezydenckie na Białorusi (19.03.2006; wcześniejsze: 1994, 2001). Zwyciężył w nich Alaksandr Łukaszenka — wg oficjalnych danych 82% głosów poparcia, przy frekwencji 92,6% — zapewniając sobie trzecią kadencję, z formalnego punktu widzenia możliwą na mocy referendum konstytucyjnego z 2004 r. Wybory przeprowadzono po uprzednich: (a) wprowadzeniu ustawy o możliwości uwięzienia osób organizujących aktywności — bądź w nich uczestniczących — organizacji, których działalność zawieszono bądź zdelegalizowano; (b) nowelizacji ustaw o zgromadzeniach publicznych i zakładania partii politycznych w celu utrudnienia przez rząd działalności opozycji; (c) zwiększeniu presji przez rząd na opozycyjne media i organizacje społeczne, drogą m.in. aresztowań za „nielegalne spotkania z wyborcami", pobić — dokonywanych przez dobrze zorganizowane „grupy nieznanych sprawców" — osób uczestniczących w wiecach bądź „prewencyjnych zatrzymań" działaczy (głównie organizacji młodzieżowych). Drugim była tzw. dżinsowa[2] (biał. джынсавая рэвалюцыя, džynsavaja revalucyja) — bądź:

[1] Pol. Naumow Wasilij.

[2] Ową nazwę sformułowano — w nawiązaniu do innych masowych protestów z historii najnowszej — w 2005 r. Wtedy, podczas demonstracji przeciwko polityce prezydenta Łukaszenki, milicja skonfiskowała biało-czerwono-białą flagę używaną przez opozycję. Pierwotnie owa flaga była przyjęta przez Białoruską Republikę Ludową, istniejącą w l. 1918-1919. Jej używanie nie jest prawnie zakazane, lecz traktowana jest jako „niezarejestrowany symbol" i jako taka podlega konfiskacie, a osoby posługujące się nią aresztowaniu. W odpowiedzi na wzmiankowaną konfiskatę flagi Mikita Sasim — jeden z liderów ruchu młodzieżowego Żubr — ogłosił, że odtąd ich flagą będzie jego dżinsowa koszula. Tak dżinsowe wstążki stały się rozpoznawalnym symbolem opozycji białoruskiej (a przynajmniej jej części) i solidarności z nią. Później — na skutek wydarzeń opisanych w prezentowanej publikacji — dżinsową rewolucję utożsamiono z pokojowymi protestami przeciwko polityce władz w 2006 r. *Nota bene* opozycja w 2006 r. próbowała wykorzystać zbieżność czasową protestów (19-25.03.) z przypadającą na 25.03. rocznicą powołania Białoruskiej Republiki Ludowej (1918). Co więcej, tkanina typu jeans to nie

chabrowa — rewolucja, reakcja społeczna na przebieg kampanii i wyniki wyborów. Największy z protestów — zorganizowano tuż po ogłoszeniu wyników — miał miejsce w centrum Mińska (Plac Październikowy) w dn. 19–25.03.2006 r. Kierowali nim dwaj opozycyjni kandydaci na stanowisko prezydenta (Alaksandr Milinkiewicz i Alaksandr Kazulin). Przesłaniem opozycji była odmowa uznania wyników wyborów (zarzuty ich sfałszowania i dążenia do zastraszenia opozycji podczas kampanii wyborczej) oraz żądanie ich ponownego i uczciwego przeprowadzenia.

Oba prześledzone — z konieczności skrótowo — wypadki przeszły do historii z trzech powodów. Po pierwsze, była to największa do 2006 r. mobilizacja zwolenników opozycji na Białorusi pod względem liczby protestujących. W Mińsku, na Placu Październikowym, pierwszego dnia szacowano ją — w zależności od źródła — na od 5 do 40 tysięcy uczestników. Z czasem malała, wahając się od ok. 300 osób rano do ok. 5000 osób wieczorem. Elementem protestów było tzw. miasteczko namiotowe. Druga przyczyna to reakcja rządu na protesty, który — wbrew zapowiedziom prezydenta o nieużywaniu siły wobec protestujących (choć, jak zapowiadał w znanym sobie stylu, protestów miało w ogóle nie być...) — w dniach 24-26.03 skierował milicję do rozpędzenia demonstracji. Aresztowano kilkaset (bądź ok. 7-8 tys., w zależności od źródła) osób, w tym obu wzmiankowanych kandydatów opozycyjnych. Część demonstrujących — aresztowanych bądź nie — dotkliwie pobito[3]. Wreszcie — choć owe nadzieje okazały się płonne — początkowo postrzegano protesty na Białorusi jako szansę na demokratyzację, wzorem rewolucji róż w Gruzji (listopad 2003) i pomarańczowej rewolucji na Ukrainie (listopad 2004 — styczeń 2005).

Wasilij Naumow (ur. 1984) ukończył studia doktoranckie w Polskiej Akademii Nauk[4]. Oprócz prezentowanej publikacji jest autorem m.in. kilku artykułów[5] i redaktorem internetowego[6] dziennika e-gov.by (forum dy-

tylko jedna z ikon popkultury XX w., ciesząca się ponadpokoleniowym i światowym powodzeniem, ale też symbol — od czasów sowieckich — kultury zachodniej i okcydentalizacji w krajach byłego tzw. bloku wschodniego.

3 Oddźwiękiem omawianych wydarzeń w kulturze masowej są m.in. filmy dokumentalne *Kalinoŭski Square* Jurija Chaszczawackiego czy *Lekcja białoruskiego* Mirosława Dembińskiego.

4 Dodajmy, że Autor zaczynał studia uniwersyteckie w prywatnym Europejskim Uniwersytecie Humanistycznym w Mińsku (zał. 1992), zamkniętym przez władze białoruskie (2004), reaktywowanym — dzięki pomocy międzynarodowej — w Wilnie (2005).

5 M.in.: *Social Activism in Post-Communist Countries and New Media: the Case of the Tent Camp*, [w:] *Polish Sociological Review*, 3 (187) [2014]; *Civil Society Concept: from Cultural-Historical Context to Theoretical Constructs*, [w:] *Crossroads. European Humanities University quarterly* (2012) s. 177-198.

6 Odnieśmy się tu do współcześnie trwającego sporu językoznawczego. Słowo „in-

skusji i środek popularyzacji wykorzystania internetu w administracji oraz wzmocnieniu za jego pośrednictwem aktywności obywatelskiej na Białorusi). Swoje zainteresowania badawcze Autor koncentruje na współczesnej polityce Białorusi, Rosji i Ukrainy, teoriach ruchów społecznych, ruchów sprzeciwu i społeczeństwa obywatelskiego oraz znaczeniu tych środowisk dla większej transparentności władz państwowych, wpływie nowych technologii teleinformatycznych (ang. *information and communications technologies*, skr. *ICTs*) na formułowane poglądy i podejmowane działania w ramach ruchów społecznych.

W tytule rozprawy (pol. *białoruski Majdan*) Autor porównuje wspomniane wydarzenia z 2006 r. do pomarańczowej rewolucji (listopad 2004 — styczeń 2005) i kijowskiego Euromajdanu (2013-2014). Wymienia dostrzeżone przez siebie podobieństwa między nimi (s. 15 i n.): (1) „desakralizacja" władzy państwowej jako główny cel protestu[7]; (2) możność zaliczenia przywołanych ruchów do tzw. nowych ruchów społecznych[8] (ang. *new social movements*, skr. *NSMs*); (3) odwoływanie się przez protestujących do szerokiego spektrum idei i tożsamości; (4) kluczowa rola *ICTs* w powstaniu i działalności ruchów protestu (także dla elastyczności zachowań i szybkości reakcji protestujących na przeciwdziałania ze strony opresyjnej władzy państwowej). W podtytule (*A new social movement approach to the tent camp protest in Minsk*) niejako zapowiedziano zastosowaną w pracy metodologię. Autor zastosował trzy metody badawcze: (I) ukazanie protestów z 2006 r. w szerszym kontekście historycznym; (II) analiza protestów na poziomie „molekularnym", jednostkowym, przez pryzmat m.in. wspomnień, wywiadów i relacji innego rodzaju (zwracając uwagę na konieczność zejścia na niższy poziom w badaniach nad ruchami masowymi, w celu przyjrzenia się procesom zachodzącym w mniejszej skali, aby w badaniu „całości" nie zapominać o jej poszczególnych elementach);

ternet" w niniejszym tekście pisane jest małą literą, gdyż idzie o medium, szeroko rozumiany środek komunikacji, nie zaś o „Internet" jako konkretną, jednostkową sieć, z których składa się internet jako sieć światowa, suma wielu różnych sieci.

[7] Z jednej strony oznaczać ma to traktowanie władzy jako pochodzącą z mandatu obywatelskiego, udzielanego na pewien okres, w określonych odstępach czasu i okolicznościach. Z drugiej zaś szło o zaprzeczenie poglądowi — dość popularnemu i mocno ugruntowanemu — na władzę państwową jako istniejącą w oderwaniu od woli obywateli, której decyzje nie podlegają konsultacji ani kontroli, zaś akceptacja jej istnienia i działań jest *de facto* — choć nie *de iure* — bezwarunkową, przebiegająca w warunkach — mniej lub bardziej przekonującej, ale jednak zawsze — fikcji.

[8] Ich „nowość" polegać ma m.in. na odmiennych od „starych" ruchów kontestacji antysystemowej (zwł. socjalistycznych i komunistycznych) metodach działania (np. rezygnacja z przemocy rewolucyjnej na rzecz legalizmu) i okolicznościach społecz-

(III) analiza „molaryzacji” (ang. *molarization*, pojęcie ukute przez Nicholasa Montgomerego) miasteczka namiotowego, tj. jego obrazu w mediach i twórczości ludzi kultury oraz jego skutki, przede wszystkim dla unikania zmanipulowania ruchu przez innych aktorów życia politycznego (s. 17).

Zasadnicza część pracy — poprzedzona zwięzłym wstępem (s. 13-19; w nim omówienie celów i struktury rozważań) — składa się z dwóch numerowanych części. Każdą z nich podzielono na dwa rozdziały, numerowane odrębnie w ramach każdej z części. Część pierwsza to *Portret aktywności społecznej na współczesnej Białorusi* (ang. *A Portrait of Social Activism in Contemporary Belarus*, s. 23-110), którą najpierw[9] omówiono w dwóch odsłonach o porównywalnych proporcjach: (I) od okresu „późnej przebudowy” (ros. перестройка) do rozpadu ZSRS (s. 23-46); (II) od początku niepodległości do 2005 r. (s. 47-84). Nie wymieniamy wszystkich cezur wskazanych przez Autora, aczkolwiek wspomnijmy okres 2001-2005 (omówiony w paragrafie *I.2.iv. The Decline of Protest Potential*; pol. *Spadek potencjału protestu*) jako czas bezpośrednio poprzedzający protesty z 2006 roku[10]. Autor często nawiązuje do polskich i ukraińskich doświadczeń w analogicznym okresie. Następnie ukazuje fenomen „miasteczka namiotowego” (ang. *tent camp*; biał. намётавы гарадок) jako świadectwo aktywności społecznej (ang. *II. The Tent Camp as Evidence of Social Activism*, s. 85-107), istotne — zdaniem Autora — gdyż: (1) była to inicjatywa w pełni oddolna, dowód stopnia zaangażowania części opozycji; (2) wolno je zaklasyfikować do kategorii *NSMs*[11]. Na podstawie źródeł historycznych

no-ekonomicznych, w jakich działają. „Stare” były owocami epoki przemysłowej, gdy prymat przyznawano postulatom o charakterze ekonomicznym. Zaś „nowe” zostały zawiązane w epoce postindustrialnej, w warunkach rozwoju modelu państwa dobrobytu, przez co kwestie gospodarcze (bądź w ogóle materialistyczne) nie miały takiego znaczenia jak dawniej, zaś akcenty przesunięto na kwestie szeroko pojętej wolności indywidualnej. Na polskim gruncie jako przykład takiego ruchu wskazywana jest Pomarańczowa Alternatywa. Zob.: Offe Claus, *Nowe ruchy społeczne. Przekraczanie granic polityki instytucjonalnej*, przekł. Paweł Karpowicz, [w:] *Władza i społeczeństwo: antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, wyb. i oprac. Jerzy Szczupaczyński, aut. M. Burton et al., Warszawa 1995, s. 226-233.

[9] *I. Before the Tent Camp in 2006*, s. 23-84; pol. *Przed miasteczkiem namiotowym w 2006*.

[10] Najbardziej obszernym załącznikiem do publikacji jest zestawienie — w ujęciu rocznym, ze wskazaniem w każdym przypadku daty, szacowanej liczby uczestników (dana najbardziej niedookreślona i wątpliwa, choć konieczna i potrzebna; za l. 1988-2009 podana za istniejącymi publikacjami, za l. 2010-2012 ustalana na podstawie szacunków znalezionych w internecie i prasie drukowanej), typu, miejsca i przyczyny — protestów społecznych na Białorusi w l. 1988-2012.

[11] Kategoria *NSMs* jest szczególnie ważna z punktu widzenia założeń badawczych przyjętych w pracy. Nie będziemy tu szerzej jej omawiać, lecz — aby nie pozostawiać jej bez komentarza — zaznaczmy tylko, że o ile dawniejsze ruchy społeczne

prześledzono protesty z 2006 r., powstanie i losy miasteczka namiotowego oraz rozwój internetu na Białorusi do 2006 r. (jako medium służącego samoorganizacji obywateli w zderzeniu z opresyjną władzą państwową[12]). Ciekawymi zagadnieniami przewijającymi się w części pierwszej pracy są refleksja nad tożsamością Białorusinów (przy zastosowaniu trzech modeli tożsamościowych: „sowieckiego", „narodowego" i „kreolskiego"), jak i próba zaklasyfikowania białoruskiego systemu politycznego.

O ile pierwsza część pracy może być adresowana do przeciętnego odbiorcy obeznanego z językiem angielskim, to druga partia (*The Tent Camp as a Social and Political Laboratory for Deleuzian Concepts*, s. 111-206; pol. *Miasteczko namiotowe jako społeczne i polityczne laboratorium dla koncepcji Deluzjańskich*) jest trudniejsza z uwagi na metodologiczno-teoretyczny charakter rozważań i profesjonalną terminologię — i to mimo przystępnego języka, jakim Autor posługuje się w całej pracy. Drugi rozdział — wzorem pierwszego — podzielono na dwie sekcje, poświęcone *NSMs* (koncepcja rozwijana przez takich badaczy jak Ernesto Laclau, Alberto Melucci, Chantal Mouffe), a dokładniej: (I) teoretyczna podbudowa i praktyczne zastosowanie *NSMs* oraz powiązanie tego pojęcia z koncepcjami deleuzjańskimi (Gellesa Deleuze'a)[13]; (II) procesy molaryzacji i molekularyzacji w odniesieniu do „miasteczka namiotowego" w 2006 roku[14]. Przywołajmy skrótowo — tytułem zagajenia skierowanego do osób potencjalnie zainteresowanych — najważniejsze kwestie podniesione w drugiej części prezentowanej publikacji. Jedna to flash moby, wydarzenia organizowane za pośrednictwem internetu, jako skuteczne formy protestów społecznych, także na gruncie białoruskim. Pierwotnie stworzone w celach rozrywkowych, w pewnych okolicznościach mogą być wykorzystane w walce politycznej z uwagi na ich kreatywny, widowiskowy i zaskaku-

miały być „klasowe" (tj. o profilu studenckim bądź robotniczym), współcześnie są one „bezklasowe", gdzie prymarny jest cel do osiągnięcia, a nie pochodzenie społeczne członków ruchu.

12 Do 2006 r. ok. 24% populacji Białorusi korzystała z internetu w życiu codziennym, zaś 8,5% można określić mianem „aktywnych użytkowników" (ang. *active users*, s. 87 i n.). Kwestię rozwoju internetu na Białorusi ukazano zwłaszcza w postaci dwóch wykresów w sekcji *Aneks* (*Appendix*). Pierwszy to wzrost użytkowników na Białorusi w l. 1995-2006 (s. 257) i wyniki ankiety z 2006 r. dotyczącej korzystania z internetu (s. 258). Dodatkowo dołączono wykres służący zobrazowaniu zróżnicowania mediów internetowych na Białorusi w 2006 r. (s. 259) i zawartości treściowej internetowego dziennikarstwa obywatelskiego (s. 260).

13 *Theoretical Tools for Analyzing Contemporary Social Movements*, s. 111-148; pol. *Narzędzia teoretyczne do analizowania współczesnych ruchów społecznych*.

14 *Molarization and Molecular Processes of the Tent Camp*, s. 149-206; pol. *Molaryzacja i procesy molekularne miasteczka namiotowego*.

jący — także dla opresyjnej władzy — charakter. Druga kwestia, jeszcze ważniejsza, to rosnąca rola internetu i *ICTs* w protestach. Oczywiście określenie znaczenia *ICTs* mianem *crucial* (s. 210; ang. istotne, decydujące) jest akceptowalne pod warunkiem, że nie będzie się miało na myśli warunku *sine qua non*, skoro masowe protesty społeczne — także spontaniczne, powstające („organizowane" nie byłoby tu właściwym słowem) *ad hoc* — były możliwe jeszcze przed zaistnieniem internetu bądź innych nowoczesnych środków komunikacji. Pracę zamknięto dwufazowo, tj. „podsumowaniem" (*Summary*, s. 207-208) o mocnych i słabych stronach organizacji miasteczka namiotowego za pomocą internetu[15] oraz „uwagami końcowymi" (*Final remarks*, s. 209-216), gdzie ukazano wątki podjęte w pracy na tle innych państw. Szczególnie skupiono się na próbie ustalenia — poprzez zestawienie różnic i podobieństw — dlaczego protesty na Białorusi nie osiągnęły założonych celów, a na Ukrainie tak. Ukraińskie wzory intelektualne widoczne są nie tylko w sferze słownictwa („majdan" zwykle znaczy „plac", ale coraz częściej kojarzy się to słowo z „miejscem długotrwałych, permanentnych demonstracji"), ale i technik protestu (miasteczko namiotowe na głównym placu stolicy). Pozostałe części pracy to bibliografia (s. 217-232; bez podziału na źródła i opracowania) i — bardzo istotnych dla pracy — *Aneks* (ang. *Appendix*; s. 233-260).

Prezentowana publikacja — napisana w 2015 r., wydana w roku następnym — przynależy do sfery badań nad najnowszymi dziejami Białorusi, do szerszego nurtu refleksji nad współczesnymi ruchami obywatelskimi i ruchami protestu, ze szczególnym uwzględnieniem w nich roli młodzieży oraz internetu[16]. Jest interesująca, w sposób przystępny napisana i osoby zainteresowane wymienionymi zagadnieniami z pewnością uznają ją za wartościową. Pracę wydano jako V tom serii *Polish Studies in Culture, Nations and Politics*, redagowanej przez Joannę Kurczewską (promotor rozprawy doktorskiej Autora) i Yasukę Shibatę (badacze specjalizujący się w związkach między kulturą, polityką i tożsamością narodową w krajach tzw. dawnego bloku wschodniego). W ramach serii w założeniu wydawców mają być prezentowane publikacje naukowe — o charakterze monograficznym i kolektywnym — z dziedziny historii, nauk politycznych i socjologii, których autorzy podjęli się opisu formowania i zmian tożsamości kulturowej oraz jej przejawów w kontekstach geograficznym[17], historycznym i po-

[15] *Summary: The Strengths and Weaknesses of Protest Organization via the Internet Revealed by the Tent Camp*, s. 207-208.

[16] Nieprzypadkowo podczas protestów w 2006 r. studentom — oprócz gróźb wyrzucenia z uczelni (rygorystyczne sprawdzanie obecności na zajęciach) — starano się uniemożliwić dostęp do internetu.

[17] Jako zakres geograficzny serii wskazano „Polskę i zglobalizowany świat", za czym

lityczным. Wydawca, Peter Lang Publishing Group, jest międzynarodową grupą wydawniczą, wyspecjalizowaną w publikowaniu prac poświęconych naukom humanistycznym i społecznym.

Piotr Goltz
(Warszawa)

— sądząc po przeglądzie listy tytułów — kryje się Polska i Europa Środkowo-Wschodnia. Opis serii i lista tytułów w jej ramach wydanych: https://www.peterlang.com/view/serial/PSC (dostęp: 20.09.2017).

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-47, Białystok 1994-2016 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-45); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-47 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusaŭ svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahoŭskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodaŭ i kultur. X-XX st.”, redaktary: D. Karaŭ, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzata Moroz, *“Krynica”. Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za słužbu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoŭnikava / Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałoŭnikava,* Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykoŭskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il. **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaŭnaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdaŭ* (w języku białoruskim), **cały nakład został rozdany**

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Barbara Tomczuk, *Białoruskie Towarzystwo Historyczne. XX*, Białystok 2013, ss. 200; książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11)

Historia Białorusinów Podlasia, red. S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, Białystok 2016, **cena 50 zł + koszt wysyłki**

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16
12 зл./ асобнік
№№ 17 —34
15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя
20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska
tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl
У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org